ONLY ONE HOTAN IN THE WORLD

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

ئېلىشلار، تەزكىرە - رىسالىلەر

شنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شنجاڭ ئېلېكترون ئۈن ـ سىن نەشرىياتى

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

ONLY ONE HOTAN IN THE WORLD

ئەسلىمىلەر، تەزكىرە - رىسالىلەر

تۈزگۈچى: ئابدۇللا سۇلايمان

BY

ABDULLA SULAYMAN

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۈن ـ سىن نەشرىياتى

مەجمۇئە نامى: دۇنيادا بىرلا خوتەن بار
كىتاب نامى: تېپىلمىلار، تەزكىرە ـ رىسالىلەر
تۈزگۈچى: ئابدۇللا سۇلايمان
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەنۋەر قۇتلۇق
مەسئۇل كوررېكتورى: نۇرئالىيە ئابدۇكېرىم
تەكلىپلىك كوررېكتورى: قەييۇم تۇرسۇن
مۇقاۋا لايىھەلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ
نەشرىيات : شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۈن ـ سىن نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى شىنخۇڭ يولى 36 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830000
تارقاتقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى
زاۋۇت: ئۈرۈمچى كېخىڭ رەڭلىك مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتى
فورماتى: 1230 × 880 م م 1/32
باسما تاۋىقى: 12
نەشرى: 2011 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
بېسىلىشى: 2011 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ قېتىم بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: ISBN 978 ـ 7 ـ 5469 ـ 1698 ـ 9
باھاسى: 65.00 يۈەن

(باسما ۋە بەت تۈپلەشتە خاتالىق كۆرۈلسە زاۋۇت بىلەن ئالاقىلىشىڭ)

مۇندەرىجە

بىرىنچى قىسىم تېپىلمىلار

ئۇدۇن تېپىلمىلىرى

قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ بايقىلىشى 2
چىگىچ-مۇرەككەپ يىراق قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى 10
مەدەنىيەت بوسۇغىسىدىن كىرىش 14
جۇڭگو تېررىتورىيەسىگە كىرگۈزۈلۈشى 20
ئۇدۇننىڭ خەن دەۋرىدىن بۇيانقى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتى 25
شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ مۇجەسسەملىنىشى 47
بۇددا دىنىي تەڭرىگاھىنىڭ شان-شەۋكىتى 65
ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن خانلىقى 103

نىيە خارابىلىقى

غەربىي يۇرت نىران شەھەر خانلىقى مەدەنىيىتىنىڭ ئايان بولۇشى 112

ئىككىنچى قىسىم تەزكىرە- رىسالىلەر

ئىسلام دىنىنىڭ خوتەنگە كىرىشى ۋە خوتەن بۇددىزمىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى
.... موللا نىياز بىننى قارىي سابىر 155
مەجمۇئەتۇل ئەھكام ....
.... مۇھەممەت ئەۋەز سەدرىدىن قاراقاشى 173
خوتەن بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى ....
.... شىپى ۋېيشىڭ 225
لوپ ناھىيەسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى ....
....جۇن چىڭيۈەن 257
كېرىيە ناھىيەسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى 277
گۇما ناھىيەسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى 329
چىرا ناھىيەسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى 345

目 录

第一部 文献

1、于阗文献……………………………………………………………………/2
2、尼雅遗址……………………………………………………………………/112

第二部 地方志

1、伊斯兰教在和田的传播及于阗佛教的灭亡……………………………
……………………………………毛拉尼牙孜·稗·卡日萨比尔/155
2、《买吉木艾吐勒·艾合卡木》………………………………………………
……………………穆罕默德·伊外孜·萨得尔丁·喀拉喀什/173
3、和阗直隶洲方志…………………………………………………谢卫生/225
4、落浦县方志………………………………………………………准青元/257
5、于田县方志…………………………………………………………………/277
6、皮山县方志…………………………………………………………………/329
7、策勒县方志…………………………………………………………………/345

بىرىنچى قىسىم
تېپىلمىلار

ئۇدۇن تېپىلمىلىرى①

قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ بايقىلىشى

ئۇدۇن ئۇزاق تارىخقا ئىگە، ئۇ شىنجاڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى بۆشۈكلىرىنىڭ بىرى. شۇنداقلا، قەدىمكى زاماندىكى «قاشتېشى يولى» ۋە «يىپەك يو. لى» دىكى مۇھىم بازار، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ ئىقتى. ساد،مەدەنىيىتى مۇجەسسەملەشكەن جاي.

19_ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20_ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيەچى ۋە ئارخېئولوگلىرى ئارقا_ئارقىدىن بۇ زېمىنغا كېلىپ، بۇ جاينىڭ تاغ_دەريالىرىنى، يەر شەكلىنى ئۆلچەپ ۋە خەرىتىگە ئېلىپ، ھاۋا رايىنى تەكشۈرۈپ، كان بايلىقلىرى، قەدىمكى زامان تەۋەررۈكلىرىنى ئىزدەپ، نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكار. لىقلىرىنى دۆلىتىگە ئاپىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇزېي ۋە تەتقىقات ماتې. رىياللىرىنى تولۇقلىدى.

سەيىن دەندانئۆيلۈكتە تې. رىلگەن بۇددا دىنىغا دائىر تاختاي رەسىم. ھازىر لوندون بۈيۈك بې. رىتانىيە مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

بۇ يەرگە ئەڭ ئاۋۋال شۋېتسىيەلىك سېۋېن ھېدىن (Sven Hedin) كەلگەن، ئۇ 1895_يىلى تەكلىماكان قۇملۇقى ئارقىلىق خوتەنگە كېلىپ بۇ يەردە بىر تۈركۈم قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئۇچرىتىپ ۋە سېتىۋالغان، شۇنىڭ بىلەن قەدىمكى خارابىلىقلارنى قىدىرىپ تەكشۈرۈش، قېزىش ئىرادىسى چىڭىغان. كېيىنكى يىلى، يەنى 1896_يىلى 1_ئاينىڭ 14_كۈنى ... وتەندىن يولغا چىقىپ، قاراقاش دەرياسىنى بويلاپ تەكلىماكانغ ... تا كىر.

① بۇ، خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى تۈزگەن، شىنجاڭ ... مەت_فوتو سۈرەت نەشرىياتى تەرىپىدىن 2006_يىلى 6_ئايدا نەشر قىلىنغان ‹شىنجاڭ تارىخىي مەدە... كىتابچىلار›نىڭ بىرى (1_نەشرى) — «ئۇدۇن» بولۇپ قىسمەن تاللاپ تەرجىمە قىلىنىپ كىرگۈزۈلد...

① ئۇدۇن تېپىلمىلىرى

قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ بايقىلىشى

ئۇدۇن ئۇزاق تارىخقا ئىگە، ئۇ شىنجاڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى بۆشۈكلىرىنىڭ بىرى. شۇنداقلا، قەدىمكى زاماندىكى «قاشتېشى يولى» ۋە «يىپەك يو... لى» دىكى مۇھىم بازار، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ ئىقتى... ساد،مەدەنىيىتى مۇجەسسەملەشكەن جاي.

ستەيىن دەندەنئۆيلۇكتە ئې- رىشكەن بۇددا دىنىغا دائىر تاختاي رەسىم. ھازىر لوندون بۈيۈك بې- رىتانىيە مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چەت ئەل... ئېكسپېدىتسىيەچى ۋە ئارخېئولوگلىرى ئارقا-ئارقىدىن بۇ زېمىن... كېلىپ، بۇ جاينىڭ تاغ-دەريالىرىنى، يەر شەكلىنى ئۆلچەپ ... خەرىتىگە ئېلىپ، ھاۋا رايىنى تەكشۈرۈپ، كان بايلىقلىرى، قەدىمكى زامان تەۋەررۈكلىرىنى ئىزدەپ، نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكار... لىقلىرىنى دۆلىتىگە ئاپىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇزېي ۋە تەتقىقات ما... رىياللىرىنى تولۇقلىدى.

بۇ يەرگە ئەڭ ئاۋۋال شىۋېتسىيەلىك سېۋېن ھېدىن (Sven Hedin) كەلگەن، ئۇ 1895-يىلى تەكلىماكان قۇملۇقى... ئارقىلىق خوتەنگە كېلىپ بۇ يەردە بىر تۈركۈم قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئۇچرىتىپ ۋە سېتىۋالغان، شۇنىڭ بىلەن قەدىمكى خارابىلىقلارنى قىدىرىپ تەكشۈرۈش، قېزىش ئىرادىسى چىڭىغان... كېيىنكى يىلى، يەنى 1896-يىلى 1-ئاينىڭ 14-كۈنى ... خوتەندىن يولغا چىقىپ، قاراقاش دەرياسىنى بويلاپ تەكلىماكان... ايىتا كىر...

① بۇ، خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى تۈزگەن، شىنجاڭ ... گۈزەل سەنئەت-فوتو سۈرەت نەشرىياتى تەرىپىدىن 2006-يىلى 6-ئايدا نەشر قىلىنغان ‹شىنجاڭ تارىخي مەدەنىيەتى... نىگە ئائىت كىتابچىلار›نىڭ بىرى (1-نەشرى) — «ئۇدۇن» بولۇپ قىسمەن تاللاپ تەرجىمە قىلىنىپ كىرگۈزۈ...

ستەيىننىڭ رەسىمى

گەن، 1-ئاينىڭ 24-كۈنى سۇيى قۇرۇپ كەت-
كەن كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا كې-
لىپ، قۇم دېڭىزىغا غەرق بولغان «دەندەنئۆي-
لۈك» خارابىسىنى بايقىغان. ئۇ بۇ يەردە بىر
تۈركۈم بۇت، تام رەسىمى ۋە قەدىمكى خەت-
چەك قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئې-
رىشكەن. ئارقىدىنلا، 2-ئاينىڭ 2-كۈنى قارا
دۆڭ خارابىلىقىغا كېلىپ، خارابىلىقتىكى بەزى
ئۆيلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 85 مېتىر، كەڭلىكى 76
مېتىر كېلىدىغانلىقىغا ھەيران قالغان. سۋېن ھې-
دىن قۇملۇقتا مىڭ يىللاردىن ئارتۇق ئۇخلاپ
ياتقان ئىككى قەدىمكى خارابىلىقنى ئويغىتىپ،
قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ ئىزناسىنى ئاشكارىلىغان.

بۇ خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن، پۈتۈن دۇن-
يانى زىل-زىلىگە سېلىپ ياۋروپا ئەللىرى ۋە يا-
پونىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپېدىتسىيەچى
ۋە ئارخېئولوگلىرىنى جەلپ قىلدى. كەلگەن قېتىم سانى ئەڭ كۆپ ۋە ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادى-
كارلىقلار سانى ئەڭ كۆپ بولغىنى ئەنگلىيەلىك سىر ئاۋرېل ستەيىن (Sir Aurel Stein) بولدى.

ئۇ شىنجاڭغا تۆت قېتىم «كۆزىتىش» ۋە «قېدىرىپ تەكشۈرۈش»كە كەلدى. بىرىنچى قېتىملىق
تەكشۈرۈشى 1900-1901-يىللاردا ئېلىپ بېرىلدى. ئۇ 1900-يىلى 11-ئاينىڭ 15-كۈنى يوتقان
(يوتقان) نى تەكشۈردى ۋە غەربىي تەرىپىدىكى سومىيانى قىدىرىپ تەكشۈردى. 12-ئاينىڭ
18-كۈنى «دەندەنئۆيلۈك» كە بېرىپ، پەس قۇم بارخانلىرى ئارىسىدا كۆلىمى كىچىكرەك، چوڭ،
لېكىن ناھايىتى قەدىمىيلىكى چىقىپ تۇرىدىغان توپ-توپ ئىمارەت خارابىلىرىنى كۆرگەن. ئۇنىڭ
دائىرىسىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر يېرىم ئىنگلىز مىلى، شەرقتىن غەربكە 4/3
ئىنگلىز مىلى ئىكەنلىكىنى ئۆلچەپ چىققان. ئۇ ئۈچ ھەپتىدە 14 ئورۇندىكى خارابىنى قېزىپ زور
تۈركۈم قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى، ئالايلۇق بۇت، تام رەسىمى، تارىشا پۈتۈك،
سانسكرىت يېزىقىدىكى نوم-سۇترالار ۋە كۆپلىگەن تۇرمۇش بۇيۇملىرىغا ئېرىشكەن. بىر ئورۇن-
دىكى يالغۇز كىچىك بۇتخانىدىنلا ياۋروپاغا يۆتكەپ كەتكىلى بولىدىغان تەخمىنەن 150 پارچە لاي
قاپارتما نەقىشكە ئېرىشكەن. ئىككىنچى نومۇرلۇق خارابىنىڭ مەركىزىدىكى چاسا تەگلىكتىكى 13
ئىنگلىز سۇڭى كېلىدىغان قالدۇق بۇت پۈتىدىن قارىغاندا، ئەسلىدىكى بۇت ئادەم بويىدىن ئېگىز
بولۇشى مۇمكىن. ئىككى قەۋەت ئىبادەتخانا تېمىنىڭ ئىچى تەرىپىگە پۈتۈنلەي چوڭ تىپلىق بۇت

ستەيىننىڭ رەسىمى

گەن، 1-ئاينىڭ 24-كۈنى سۈيى قۇرۇپ كەتكەن كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا كېلىپ، قۇم دېڭىزىغا غەرق بولغان «دەندەنئۆيلۈك» خارابىسىنى بايقىغان. ئۇ بۇ يەردە بىر تۈركۈم بۇت، تام رەسىمى ۋە قەدىمكى خەتچەك قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئېرىشكەن. ئارقىدىنلا، 2-ئاينىڭ 2-كۈنى قارادۆڭ خارابىلىقىغا كېلىپ، خارابىلىقتىكى بەزى ئۆيلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 85 مېتىر، كەڭلىكى 76 مېتىر كېلىدىغانلىقىغا ھەيران قالغان. سېۋىن ھېدىن قۇملۇقتا مىڭ يىللاردىن ئارتۇق ئۇخلاپ ياتقان ئىككى قەدىمكى خارابىلىقنى ئويغىتىپ، قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ ئىزناسىنى ئاشكارىلىغان.

بۇ خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن، پۈتۈن دۇنيانى زىل-زىلىگە سېلىپ ياۋروپا ئەللىرى ۋە ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپېدىتسىيەچى ۋە ئارخېئولوگلىرىنى جەلپ قىلدى. كەلگەن قېتىم سانى ئەڭ كۆپ ۋە ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلار سانى ئەڭ كۆپ بولغىنى ئەنگلىيەلىك سىر ئاۋرېل ستەيىن (Sir Aurel Stein) بولدى.

ئۇ شىنجاڭغا تۆت قېتىم «كۆزىتىش» ۋە «قېزىپ تەكشۈرۈش»كە كەلدى. بىرىنچى قېتىملىق تەكشۈرۈشى 1900-1901-يىللاردا ئېلىپ بېرىلدى. ئۇ 1900-يىلى 11-ئاينىڭ 15-كۈنى يوتقان (يوتقان) نى تەكشۈردى ۋە غەربىي تەرىپىدىكى سومىيانى قىدىرىپ تەكشۈردى. 12-ئاينىڭ 18-كۈنى «دەندەنئۆيلۈك» كە بېرىپ، پەس قۇم بارخانلىرى ئارىسىدا كۆلىمى كىچىكرەك، چوڭ، لېكىن ناھايىتى قەدىمىلىكى چىقىپ تۇرىدىغان توپ-توپ ئىمارەت خارابىلىرىنى كۆرگەن. ئۇنىڭ دائىرىسىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر يېرىم ئىنگلىز مىلى، شەرقتىن غەربكە 4/3 ئىنگلىز مىلى ئىكەنلىكىنى ئۆلچەپ چىققان. ئۇ ئۈچ ھەپتىدە 14 ئورۇندىكى خارابىنى قېزىپ زور تۈركۈم قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى، ئالايلۇق بۇت، تام رەسىمى، تارىشا پۈتۈك، سانسكرىت يېزىقىدىكى نوم-سۇترالار ۋە كۆپلىگەن تۇرمۇش بۇيۇملىرىغا ئېرىشكەن. بىر ئورۇندىكى يالغۇز كىچىك بۇتخانىدىنلا ياۋروپاغا يۆتكەپ كەتكىلى بولىدىغان تەخمىنەن 150 پارچە لاي قاپارتما نەقىشكە ئېرىشكەن. ئىككىنچى نومۇرلۇق خارابىنىڭ مەركىزىدىكى چاسا تەگلىكتىكى 13 ئىنگلىز سوڭى كېلىدىغان قالدۇق بۇت پۇتىدىن قارىغاندا، ئەسلىدىكى بۇت ئادەم بويىدىن ئېگىز بولۇشى مۇمكىن. ئىككى قەۋەت ئىبادەتخانا تېمىنىڭ ئىچى تەرىپىگە پۈتۈنلەي چوڭ تىپلىق بۇت

ياكى بۇدساتۋانىڭ ئۆرە رەسمى سىزىلغان. ئىچكىرى بۇتخانا تېمىنىڭ سىرتقى تەرىپىگە مىڭبۇتلارنى توشقۇزۇۋەتكەن؛ مەشھۇر رەسىم «لاكسىمى شىلى» (قۇت ئىلاھەسى) رەسمى ئىبادەتخانا زالىنىڭ تېمىغا سىزىلغان. يەنە «پىلە ئۇرۇقىنى ئېلىپ كىرىش رەسمى»، «چاشقان پادىشاھنىڭ رەسمى»، «پېرسىيە بۇدساتۋاسى» قاتارلىق بىر تۈركۈم تاختاي رەسىملەرنىمۇ تاپقان. يەنە سانسكرىت يېزىقى؛ ئۇدۇن يېزىقىدىكى نوم-سۇترالارنىمۇ قېزىپ تاپقان؛ خەنزۇچە ۋە ئۇدۇنچە يېزىقتىكى خەت-چەكلەردە يىلنامىنى بىلدۈرىدىغان «جېنيۈەن»، «جيەنجۇڭ» قاتارلىق خەتلەر ئېنىق يېزىلغان بولۇپ، بۇ خارابىلىقنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ستەيىن شۇنىڭدىن كېيىن نىيە خارابىسىنى تونجى قېتىم قازدى، ئارقىدىنلا ئۇدۇل «قارا دۆڭ»گە باردى. بۇ يەرنى ئىككى كۈن قېزىپ بۇغداي، شال، يورچاق ۋە بىر ئاز ئۇسۇملۇك ئۇرۇقلىرىنى تاپتى. ئۇلار ئارىسىدا كىشمىش قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى. ئۇ «ئۇزۇنتات» خارابىلىقىنى تەكشۈردى. 1901-يىلى 4-ئاينىڭ 7-كۈنى ئۇ يەنە «ئاقسىپىل قەدىمكى شەھىرى»گە كېلىپ، ياسمان ھالەتتىكى قېپقالغان سېپىلنى ئۆلچەپ سىزغان؛ غەربىي جەنۇبىدىكى بىر ساگرام خارابىسىنى قازغان، ئۇنىڭدىكى بۇت ياساش ئۇسلۇبى ۋە ماھارىتى «دەنداندۆيلۈك» تىكىدىن ئېشىپ كەتكەن بولۇپ، يۇنان، قەندىھارلاردىكى ئەڭ مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇراتتى.

ستەيىن 4-ئاينىڭ 10-كۈنى «راۋاق بۇددا مۇنارى»غا بارغان. مۇنار يەر يۈزىدىن 20 ئىنگلىزچىسى چىقىپ تۇرغان، قوش قەۋەتلىك، تەگلىكىنىڭ يۈزى تەكشى ۋە كىرېست شەكىللىك چوڭ مۇنار بولۇپ، تۆت ئەتراپىدىكى تام، چاسا شەكىللىك مۇنار ھويلىسىنى شەكىللەندۈرگەن. ئەتىسى قېزىشنى باشلاپ، 91 چوڭ بۇت ھەممە بېشىدىن، بەدىنىدىن نۇر يېغىپ تۇرغان قىلىپ

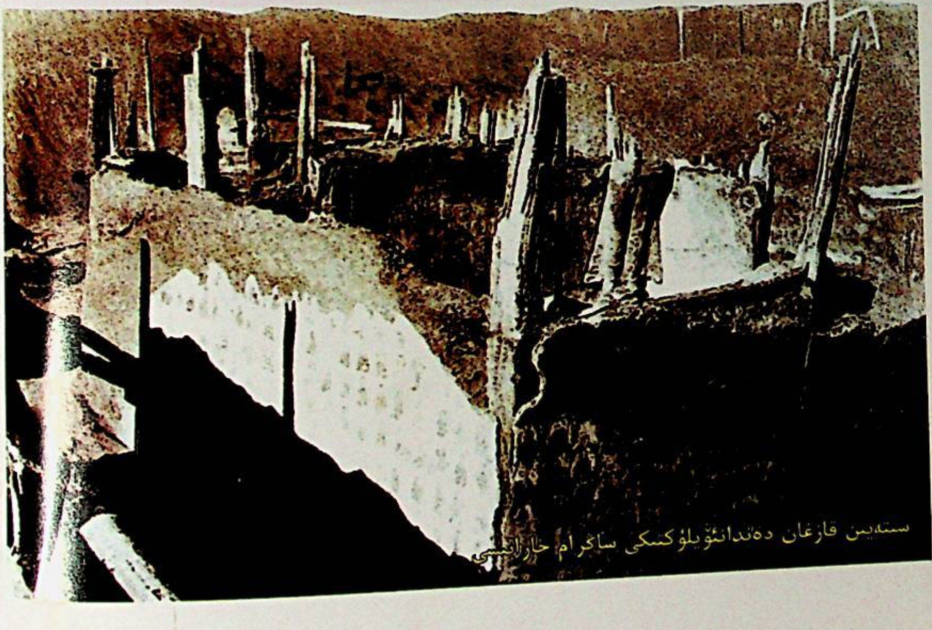
ستەيىن قازغان دەنداندۆيلۈكتىكى ساگرام خارابىسى

سىزىلغان بىر مۇنچە كىچىك بۇتلارنى تاپقان. ستەيىن بۇ كۆركەم ياسالغان بۇتلار ۋە ھەشەمەت-لىك كېيىندۈرۈلگەن بۇدساتۋالارغا باھا بېرىپ «تۈجۈپىلەپ ياسىلىشى ۋە كېلىشكەن ئەۋرىشىم بېشى، قوللىرى كىشىنىڭ دىققىتىنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ» دەيدۇ. بۇ يەردىكى بۇددا مۇنارى، ھەيكەللەرنىڭ ياسىلىش ئۇسلۇبى ۋە شەكلى قەندىھار سەنئىتى بىلەن ناھايىتى ئوخشىشىدۇ. ئۇ ھەيكەلنىڭ تەگلىكى، تامنىڭ يېرىقىدىن 100 گە يېقىن ۋۇجۇ پۇلى تاپقان. بۇ پۇل راۋاق چوڭ مۇنارنىڭ دەۋرىدىن بېشارەت بېرىدۇ.

بۇ قېتىم ستەيىن خوتەندىن 12 چوڭ ساندۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى ئېلىپ كەتكەن.

1906-يىلى ئۇ خوتەن بوستانلىقىغا ئىككىنچى قېتىم كېلىپ، ئۆز مەيلىچە يەنە بىر قېتىم «قې-زىش»نى باشلىۋەتكەن. ئۇ يوتقان خارابىسىنى كۆزىتىپ، ئۇنىڭ غەربىدىكى سومىيا كەنتىنى قىدى-رىپ تەكشۈرۈپ زور مىقداردىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى يىغقان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە كۆر-كەم ساپال بۇيۇملار، نەپىس ساپال ھەيكەللەر، مېتال بىزەكلەر ۋە ھەر خىل پۇل قاتارلىقلار ئاز دېگەندىمۇ مىڭدىن ئارتۇق بولغان. ئۇ راۋاق ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى بۇددا مۇنارىنى يەنە بىر قې-تىم زىيارەت قىلغان؛ يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ قۇرۇپ كەتكەن قىنىنى بويلاپ شەرققە مېڭىپ دەريا بويلىرىدىكى بۇددا دىنى ئۆي-ئىمارەتلىرى، مۇنار، ساگرام قاتارلىقلارنى كۆزەتكەن. 9-ئاينىڭ 18-كۈنى ھاگگىيانىڭ شىمالىدىكى ساگرام ــــ ئاقتېرەك خارابىلىقىغا بېرىپ راۋاق بىلەن ئوخشاش دەۋردىكى بىر چوڭ ساگرامنىڭ خارابىسىنى قېزىپ لايدىن ياسالغان زور بىر تۈركۈم بىناكارلىق بې-زەكلىرى ۋە بۇتلارنى تاپقان. 23-كۈنى يەنە چىرادىكى دامكۇنىڭ شىمالىدىكى خادىلىققا بېرىپ، 11 ئورۇندىكى خارابىنى قازغان. يېقىن ئەتراپتىكى بالاۋاستى قاتارلىق ساگرام خارابىلىرىنى كۆزەت-كەن. بۇ يەردىن چىققان يادىكارلىقلار كىشىنى تېخىمۇ ھەيران قالدۇرىدۇ. نەپىس ياسالغان بۇددا دىنى سەنئەت بۇيۇملىرىدىن باشقا، بىراھمى يېزىقىدا يېزىلغان نەچچە يۈزلىگەن بۇددا نوم-سۇترا-لىرى چىققان، بەزى مۇندەرىجە چۈشەندۈرۈشى بارلاردىن «پراجنا پارامىتا سۇترا»، «كارامەتلىك نىلۇپەر سۇتراسى» قاتارلىق تۇلۇق يېزىقدىكى تارىشا پۈتۈك ۋە لاي قاپارتما نەقىشلىك مۇنارچاق ــــ «چاچا» لارمۇ بار بولۇپ، بۇ خارابىنىڭ دەۋرىنىڭ تۆۋەن چېكىنى بىلدۈرىدۇ.

شۇ يىلى 10-ئايدا ئۇ نىيە، ئەندىر، كرورەنلەرگە كىرىپ ئۆتۈپ دۇنخۇاڭغا بېرىپ، يەنە كەينىگە قايتىپ قومۇل، تۇرپان، قاراشەھەر، كۇچالارغا بېرىپ يولبويى مىڭئۆيلەرنى ئوغۇرلىق-چە قېزىپ ماڭغان. 1908-يىلى 1-ئاينىڭ 25-كۈنى كۇچادىن يولغا چىقىپ كېرىيە دەرياسىنىڭ قەدىمكى يولىنى بويلاپ تەكلىماكانىنى كېسىپ ئۆتۈپ قارا دۆڭگە يەنە بىر بېرىپ، مۇكەممەل ساقلانغان ئىككى قولاقلىق ساپال كوزا، نەپىس ياسالغان ياغاچ دەرپەردە ۋە ۋۇجۇ يارمىقى قاتارلىقلارغا ئېرىشكەن. 3-ئاينىڭ 2-كۈنى يەنە دامكۇنىڭ شىمالىدىكى پەرھات بەگ خارابى-لىقىغا بېرىپ، 12 ساگرامنى قېزىپ نۇرغۇن سىپتا رەڭلىك ھەيكەل ۋە تام رەسىملىرىنى تاپ-قان. 12-نومۇرلۇق ساگرامدىن تاپقان نوم قۇتىسىدا 33 جىلد مۇكەممەل ساقلانغان سانسكرىت

يېزىقىدىكى نوم-سۇترا ساقلانغان بولۇپ، بۇ ستەيىننى قاتتىق ھاياجانلاندۇرۇۋەتكەن. ئار. قىدىنلا ئۇ قاراقاشنىڭ قاراساي، خوتەننىڭ ماياقلىق قاتارلىق جايلىرىدىكى بىر قانچە ئورۇن. ىدىكى بۇددا دىنى خارابىلىرىنى قازغان. 4-ئاينىڭ 16-كۈنى تەكلىماكاننىڭ مەركىزى — مازار تاغ قورغىنىغا بارغان. شۇ يىلى يازدا ستەيىن خوتەنگە قايتىپ «ئالتە ھەپتە جاپالىق ئىشلەپ» ئېرىشكەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى رەتلەپ 93 ساندۇققا لىق قاچىلاپ ھىندى. ىتان ئارقىلىق لوندونغا ئەۋەتكەن.

1913-يىلى ستەيىن 3-قېتىملىق شىنجاڭ سەپىرىنى باشلىغان. ئاۋۋال خوتەننىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقتىكى مازار تاغقا بېرىپ، 1908-يىلى ھېچنېمە تاپالمىغان، قورغان خارابىسىدىكى كۆزۈتۈش پەشتىقىنىڭ ئاستىدىكى ئەخلەت قاتلىمىنى، شەرقىي شىمالىي تەرىپىدىكى ئات ئېغىلى ۋە بىر ئو. رۇندىكى بۇتخانا خارابىسىنى قېزىپ تۈبۈت يېزىقىدىكى بىر مۇنچە تارىشا پۈتۈك ۋە يادىكار. لىقلارنى تاپقان. ئۇ بۇ يەردىن ئۇدۇل دامىكۇغا يول ئېلىپ، شۇ يىلى 11-ئاينىڭ ئاخىرىدا بالاۋاستى، خادىلىق ۋە پەرھاد بەگ يايلىقنى ئۈچ قېتىم كۆزىتىپ خەنزۇچە، سانسكرىتچە، تۈ. بۈتچە خەت-چەكلەردىن بىر ئاز تېپىپ ئېلىپ كەتكەن. كېيىن ئۇ يەنە نىيە، ئەندىرىنى زىيارەت قىلىپ، لوپنۇر كۆلىدىن دۇنخۇاڭ، خېيخې،لەنجۇ قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، تۇرپانغا قايتىپ كې. ىلىپ، تەڭرى تېغىدىكى شىمالىي يولدىن قەشقەرگە بېرىپ دۆلىتىگە قايتقان. بۇ قېتىمدا 180 ساند. ىدۇقتىن ئارتۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقنى ئېلىپ كەتكەن.

ستەيىن ئېلىپ كەتكەن زور تۈركۈمدىكى قەدىمكى زامان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ بىر

ستەيىن راۋاق بۇددا مۇنارىنى قازغان چاغدىكى لاي بۇتلار

قىسمىنى ھىندىستانغا بەرگەن. بۇ ئاساسەن ئىككىنچى قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ دامىكۇ ئەتراپلىرىدىن قېزىۋالغان بۇددا دىنىغا دائىر سەنئەت بۇيۇملىرى بولۇپ، ھازىر يېڭى دېھلىدىكى دۆلەتلىك مۇزېي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمكى زامان مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. كۆپ ساندىكى باشقا يادىكارلىقلار ئەنگلىيەدە بولۇپ، لوندوندىكى بۈيۈك بىرىتانىيە مۇزېيى كۇتۇپخانىسى ۋە ۋىكتورىيە ئاربوت مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

1930-يىلى ستەيىن شىنجاڭغا تۆتىنچى قېتىم كەلگەندە جۇڭگو ئىلىم-پەن ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشى بىلەن قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىشى بىلەن، ئۇ جۇڭگو ھۆكۈمىتى تەرەپىدىن چېگرادىن ھەيدەپ چىقىرىلغان.

ئارقىدىنلا ياپونىيە ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى يېتىپ كەلگەن بولۇپ، خورى كېنيۇ، تاچىۋا نازىچاۋ قاتارلىقلار بۇ ئەترەتنىڭ ئەزالىرى ئىدى. ئۇلار 1902-يىلى، 1908-يىللىرى ئىككى قېتىم خوتەنگە كېلىپ كۆزىتىپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى يىغقان. رۇسىيەلىكلەرمۇ بىر قانچە قېتىم خوتەنگە كېلىپ كۆزىتىپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ كەتكەن بولۇپ، يوتقان شەھىرىدىن تېپىلغان ساپال ھەيكەل قاتارلىق نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئېرمىتاژ مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. 1927-يىلى ۋە 1928-يىلى گېرمانىيەلىك تىلىنكىر ۋە چۈنكىل قاتارلىقلار دەندانئۆيلۈك، دامىكۇ، مازار تاغ، راۋاق قاتارلىق جايلاردىكى بۇددا دىنى خارابىلىرىنى قالايمىقان قېزىپ، بىر تۈركۈم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئەكەتكەن. چۈنكىل تاپقان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھازىر گېرمانىيەنىڭ بېرلىن مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

1927-يىلى ئىبلىمىز ۋە شىۋېتسىيە ئالىملىرى بىرلىكتە غەربىي شىمال ئىلمىي كۆزىتىش ئۆمىكى تەشكىللەپ شىنجاڭغا كەلگەن. 1929-يىلى ئېبلىمىز ئالىمى خۇاڭ ۋېنبى خوتەننىڭ قەدىمكى زامان خارابىلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرگەن. ئۇ 4-ئاينىڭ 4-كۈنى كۇچادىن يولغا چىقىپ، تەكلىماكان قۇملۇقىدىن ئۆتۈپ مازار تاغقا كېلىپ تۇبۇتچە تارىشا پۈتۈكلەرنى تاپقان. ئۇ كېرىيە، خوتەن ناھىيەلىرىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقتىكى قەدىمكى خارابىلەرنى، جۇملىدىن چىرا ناھىيەسىنىڭ دامىكۇ ئەتراپلىرى، كېرىيە دەرياسى ساھىلىدىكى خارابىلەر ۋە «قارا دۆڭ» قاتارلىقلارنى، يەنە قۇرۇپ كەتكەن قەدىمكى خوتەن

ستەيىن قارا سايدىن ئېلىپ كەتكەن بۇددانىڭ ئۆرە تۇرغان رەسىمى

دەرياسى — يۇرۇڭقاش ۋە قاراقاش دەريالىرىنى كۆزەتكەن. ئاقسېپىل، راۋاق ۋە ئۇنىڭ ئەتراپ پىدىكى بۇتخانىلارنى، يوتقاننى زىيارەت قىلغان. مەلىكىئاۋاتتىكى بىر ساگرام خارابىسىنى قازغان زاڭگۇيا، دۇۋا، بۇتلۇقتىكى ساگرام خارابىلىرىنى تەكشۈرگەن. قۇمرابات خارابىلىقىغا بارغان بولۇ لۇشىمۇ مۇمكىن.

ئازادلىقتىن كېيىن ھۆكۈمەت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداشقا ئەھمىيەت بەردى. 1952-يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى گوۋۇيۈەننىڭ مۇناسىۋەتلىك پەرمانلىرىغا ئاسا سەن «قەدىمىي يادىكارلىقلارنى قوغداش توغرىسىدا ئومۇمىي بۇيرۇق» نى جاكارلىدى. 1957-يىلى يوتقان، مەلىكىئاۋات، ئاقسېپىل، ئۇچمىلىك قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خارابىلىقلا ئاپتونوم رايون بويىچە بىرىنچى تۈركۈمدىكى نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان يادىكارلىق ئورنى دەپ جاكارلاندى. 1959-يىلى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ئاقسېپىل، قارا دۆڭ قاتارلىق خارا بىلىقلارنى كۆزىتىپ بىر تۈركۈم مۇھىم قەدىمكى يادىكارلىقلارغا ئېرىشتى. 1961-يىلى سانجۇ ق ياتاش رەسىمى، نىيە خارابىسى قاتارلىقلار ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغا يادىكارلىق ئورنى قىلىندى.

1978-يىلى «خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ئورنى» قۇرۇلۇپ خوتەن ۋىلايىتىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداشقا مەخسۇس مەسئۇل قىلىندى. ئۇزۇ ئۆتمەيلا «خوتەن ۋىلايەتلىك مۇزېيى » قۇرۇلدى.

چۈنكىل بالاۋاستىدىن ئېلىپ كەتكەن بۇددا-
نىڭ ئولتۇرغان ھالەتتىكى تام رەسىمى

50 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان قەدىمك خارابە، قەدىمكى قەبرىلەردىن نەچچە يۈز ئورۇ دىكسى بايقالدى. بۇلاردىن تاش قورال دەۋرىن ئىزى، خەن، تاڭ دەۋرى خارابىسى، قەبرىل بار. بۇددا دىنى خارابىلىقى، خوتەن زېمىنى ھەممە يېرىگە تارقالغان. ئىسلام دىنى ئۆي-ئىم رەتلىرى ۋە مازارلارمۇ بار. يېقىنقى يىللاردىن ب يان كېرىيە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، قۇر تېغىنىڭ ئالدى ئېتەكدىكى سۇپا قاتارلىق جايلا دىن بىر تۈركۈم سىپتا تاش قوراللار قې ۋېلىن دى؛ كېرىيە، خوتەن، گۇما قاتارلىق ج لاردى سىلىقلاپ ياسالغان تاش قورال قاتارلىق ي ى تاش قوراللار دەۋرىگە توغرا كېلىدىغان مەدەنىيەت يا دىكارلىقلىرى بايقالدى.

1995-يىلى جۇڭگو-فرانسىيە بىرلەشمە كۆزىتىش ئەترىتى كېرىيە ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى تەكلىماكاننىڭ ئىچكىرىسىدىن تەخمىنەن ئۈچ مىڭ يىللار ئىلگىرىكى قەدىمكى شەھەر ــ «يۇملاققۇم قەدىمكى شەھىرى»نى تېپىپ، ئۇدۇننىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئېچىپ بەردى. 1983-يىلدىن 1992-يىلغىچە لوپ ناھىيەسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقنى ئۈچ قېتىم قۇتقۇزۇۋېلىش خاراكتېرلىق قېزىپ، جەمئىي 62 قەبرىنى ئېنىقلاپ مىڭدىن ئارتۇق يادىكارلىق قېزىۋېلىندى. بۇ بىر قانچە قېتىملىق قېزىش داۋامىدا چىققان يادىكارلىقلار مىلادىيە 3-، 4- ئەسىرلەردىكى يەنى غەربىي خەن دەۋرىدىن جىن دەۋرىگىچە بولغان ئۇدۇننىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىنى خەلقئالەمگە نامايان قىلدى. 1983-يىلدىن بۇيان خوتەن ناھىيەسىنىڭ بوزاق يېزىسىدىكى ئىمام مۇسا كازىم مازىرىدىن مىلادىيە 10-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بىر قەبرىلەر توپى بايقالدى.

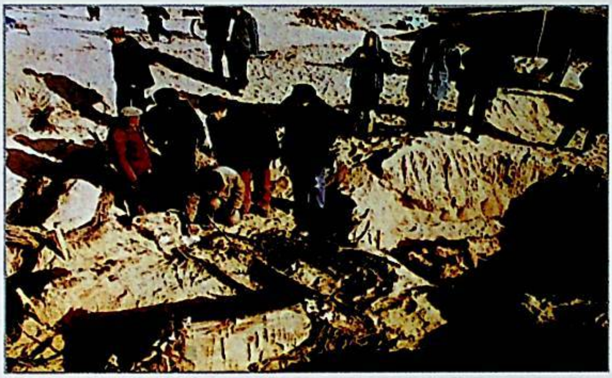

شىنجاڭ مۇزېيى ۋە خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىنىڭ خادىملىرى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقنى قازدى.

شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تەتقىقات ئورنى ۋە فىرانسىيە پەن تەتقىقات مەركىزىنىڭ UMR 7041 ئورنى قارا دۆڭ خارابىلىقنى بىرلىشىپ قازدى.

چىگىچ-مۇرەككەپ يىراق قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى

ئۇدۇن شىنجاڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى بۆشۈكلىرىنىڭ بىرى. تاش قوراللار دەۋرىدىلا بۇ يەرگە ئىنسانلارنىڭ قەدەمى يەتكەن. ئالىملار يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىن تاشتىن ياسالغان كەسكۈچ، يانجىغۇچ، تاش مېغىزى ۋە يا-پىلاقلانغان تاشلارنى تاپقان. كېرىيە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى-دىمۇ بىر تۈركۈم تاش مېغىزى ۋە يالپاق تاشلارنى تېرىۋالغان بولۇپ، بەزى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ قارىشىچە،بۇلار كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ يالدامىسى ئىكەن.

يارغۇنچاق. ئۇزۇنلۇقى 9
سانتىمېتىر، كەڭلىكى 22.5 سانتىم
تىر، قېلىنلىقى 7.5 سانتىمېتىر؛ ئۇ
غۇر دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 9
سانتىمېتىر، كەڭلىكى 15 سانتىم
تىر، قېلىنلىقى 4.5 سانتىمېتىر. كې
رىيە قارا دۆڭدىن تېرىۋېلىنغان.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئارخېئولوگىيە خادىملىرى كېرىيە ناھىيەسىنىڭ جەنۇبى ۋە كېرىيە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئاتچاندىن بىر تۈركۈم سىپتا تاش قوراللارنى تېرىۋالدى. بۇلار-دىن قىرغۇچ بىلەن ئۈچلۇق سايمانى ئاشكۆل خارابىلىقىدىن؛ تاش ئوقيا ئۇچى قاتارلىقلارنى كىچىك پولۇدىن تاپقان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قۇرۇم تېغىنىڭ ئالدى ئېتىكى، كېرىيە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئەگمىگە جايلاشقان باش كەڭسۇلاغ خارابىلىقىدا تاش قوراللار 2500~2000 كۋادرات مېتىر دائىرىدە خارابىلىقنىڭ

يېشىل قاشتاش پالتا. ئۇزۇ
لۇقى 9.8 سانتىمېتىر، بىس ئۇچىنىڭ
كەڭلىكى 4.5 سانتىمېت. چىرا نا
ھىيەسىنىڭ دامكۇدىن ت ۋېلىنغان

سىپتا تاش قوراللار ــ تاش ئوقيا بېشى، تاش مېغىزى، قىرغۇچ ۋە تاش ياپراق. كېرىيە نا سىدىكى باش كەڭسۇلاغ سىپتا تاش قوراللار خارابىلىقىدىن تېرىۋېلىنغان.

تاش ئورغاق. يۇقىرىدىكىسى: ئۇزۇنلۇقى 12، كەڭلىكى 3.8 سانتىمېتىر، چىرا ناھىيەسىدىكى دامكۇدىن تېرىۋېلىنغان. تۆۋەندىكىسى: ئۇزۇنلۇقى 10.5، كەڭلىكى 4 سانتىمېتىر، سىلىقداپ ياسالغان. گۇما ناھىيە قىزىلتامدىن تېرىۋېلىنغان. سىلىقداپ ياسالغان تاش قورال، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ۋەكىللىك تاش قورالى.

يۇزىگە چىقىپ قالغان. بۇ يەردىن تاش مېغىزى، تاش ياپراق ۋە تاش ئوقيا قاتارلىق 173 سىپتا تاش قورال تېرىۋېلىنغان. بۇ سىپتا تاش قوراللار ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئوخشاشلا تاش ياپراق شەكىللىك سىپتا تاش قورالغا كىرىدۇ.

ئاشكۆل ۋە باش كەڭسۇلاغ خارابىلىقىدىكى سىپتا تاش قوراللارنىڭ كۆپىنچىسى چوقۇپ ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن قالسا بېسىپ قىرىپ ئازراق تۈزەشتۈرۈپ تەييارلانغان؛ خارابىلىقتا ساپال قاچا ۋە ئۇنىڭ سۇنۇقلىرى ئۇچرىمايدۇ. بۇنى كونا تاش قورال دەۋرىدىن يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئۆتۈش باسقۇچىنىڭ خارابىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئادەتتە يېڭى تاش قورال دەۋرى دېيىلىدۇ. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، بۇ سىپتا تاش قوراللار ۋە ئۇلار تېپىلغان خارابىلەرنىڭ يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 10 مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتلارغا توغرا كېلىدۇ.

شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى گۇما، قاراقاش، كېرىيەلەردىنمۇ يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىكى قورال —— سىلىقداپ ياسالغان تاش قوراللاردىن تاش پىچاق، يارغۇنچاق ۋە ساپال قاچا قاتارلىقلارنى تېرىۋالغان. گۇما ناھىيەسىنىڭ جەنۇبىي تاغ ئېتىكىدىكى ئېدىرلىق ۋە غاز غوجام مازىرى ئەتراپىدىن كېسىش، يانجىش قورالى، بىلەي ۋە ساپال پارچىلىرى تېپىلغان. ساپال پارچىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قۇم ئارىلاش قىزىل ساپال ۋە قۇم ئارىلاش كۈل رەڭ ساپال؛ تورسىمان سىزىقلىق، دولقۇنسىمان سىزىقلىق ۋە كۆندىلەڭ سىزىقلىق قاتارلىقلار ئاندا-ساندا ئۇچرايدۇ. قاراقاش ناھىيە زاۋا بوستانلىقىنىڭ چېتىدىكى يۇملاقچاشقان خارابىلىقىدا بىر

سولدىكى بىرى تاش ئوقيا بېشى. ئوڭدىكى بەشى تاش ياپراق بولۇپ، تاياقنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئويۇپ ئورنىتىپ ئىشلىتىلىدىغان قىرىش ياكى كېسىش قورالى. كېرىيە ناھىيەسىدىكى كىچىك پولۇدىن تېرىۋېلىنغان.

ئاز تاش قورال ۋە كۆپلىگەن ساپال پارچىلىرى چېچىلىپ ياتىدۇ. كېرىيە ناھىيەسىنىڭ بوغاز لە
گەر قاتارلىق جايلىرىدا سىلىقداپ ياسالغان تاش قوراللار بىلەن ساپال پارچىلىرى تەڭ مەۋجۇ
بولۇپ تۇرغان خارابىلارنىڭ تېپىلىشى، قەدىمكى ئۇدۇندا يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا
ئاخىرقى دەۋرىنىڭ مەدەنىيەت يالدامىلىرىنىڭمۇ بارلىقىنى بىلدۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭ، گۇ
ناھىيەسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قۇملۇقتىكى قىزىلتامدىن سىلىقداپ ياسالغان تاش قورال، ساپ
پارچىلىرى ۋە مېتال تاۋلىغاندا قېپقالغان داشقال قاتارلىقلارنىڭ تېپىلىشىدىن قارىغاندا، بۇ جا
جەزمەن مېتال قوراللار بىلەن تاش قوراللار تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋرنى بېشىدىن ك
چۈرگەن. شىمالىدىن باش كەڭسۇلاق خارابىلىقىغا 10 كىلومېتىر كېلىدىغان كىچىك پولۇ تا
قوراللار ئۇقتىسىنىڭ دەۋرى بولسا ئۇنىڭدىن خېلىلا كېيىن، يەنى 3300 يىللار بولغان بولۇ
تەخمىنەن مەدەنىي دەۋرىگە كىرىپ بولغان.

قەدىمكى زاماندىكى ئۇدۇن قىيا تاش رەسىملىرى، ئاساسەن گۇما ناھىيەسىنىڭ جەنۇبىي
شەرقىي جەنۇبىدىكى قۇرۇم تېغىنىڭ تىك يارلىرىغا — سانجۇ، سولغاز، كەڭەز دەريالىرىنىڭ جى
غىسىنى بويلاپ جايلاشقان بولۇپ، ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «سانجۇ قىيا تاش رەسىملىرى» دەپ ئا
لىدۇ. بۇلاردىن سانجۇ قىيا تاش رەسىمى ئەڭ مەشھۇر. سانجۇ قىيا تاش رەسىمى سانجۇ بازى
نىڭ ئۇلاچى دېگەن يېرىدىكى سانجۇ دەرياسىنىڭ بويىدىكى تىك ياردا. ئاساسىي مەزمۇنى ئۇ

سانجۇ قىيا تاش رەسىمى — ئوۋ ئوۋلاش

ئوۋلاش كۆرۈنۈشىدىن ئىبارەت. تۆت ئادەمنى ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. بىرەيلەن يانىنىڭ كىرىچىنى تارتىپ بىر ئارقارنى ئېتىۋاتقان، بىرەيلەن قوي پادىسىغا تور تاشلاۋاتقان، بىرەيلەن غولىچىنى كېرىپ توساۋاتقان، بىرەيلەن سەكرەپ ئالقىشلاۋاتقان. نۇرغۇن قويلار ياكى يايلاقتا ئاستا كېتىۋاتقان، ياكى تاغقا چىقىۋاتقان، ھوجۇمغا ئۇچرىغىنى قېچىۋاتقان. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، بۇ رەسىمدە ئارقار، ئۆچكە (ئەچكۈ)، جەرەن قاتارلىقلار بار ئىكەن. بۇلار قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئوۋچىلىق پائالىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

يۇقىرىدىكى ماتېرىياللارنى ئومۇملاشتۇرۇپ قارىغاندا، ئۇدۇنگە كونا تاش قوراللار دەۋرىدىلا ئىنسانلارنىڭ قەدىمى يەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئۇلار تاغ ئېتەكلىرىدىكى ئېدىرلىقلار ۋە دەريا ئارىلىقى ئويمانلىقلاردا پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، ئوۋۇ ئوۋلاش ۋە مېۋىلەرنى يىغىشقا تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلىپ ئىپتىدائىي تۇرمۇش كەچۈرگەن.

سانجۇ قىيا تاش رەسىمى

سانجۇ قىيا تاش رەسىمى جايلاشقان — گۇما ناھىيىسىدىكى قۇرۇم تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكى، سانجۇ دەرياسى بويىدىكى ئولاچى

مەدەنىيەت بوسۇغىسىدىن كىرىش

خانلىق قۇرۇلغانلىقىغا دائىر قەدىمكى رىۋايەت

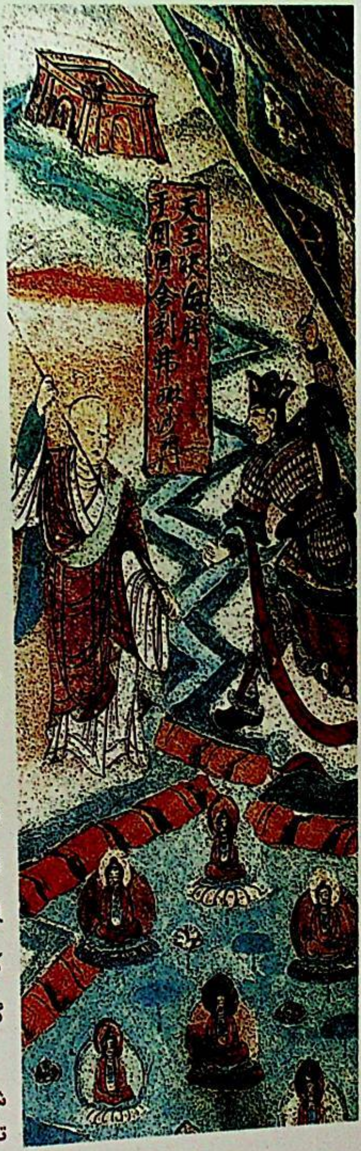

ئۇدۇننىڭ قانداق قىلىپ مەدەنىيەت بوسۇغىسى ئاتلاپ كىرگەنلىكى ۋە خانلىق، شەھەر بارلىققا كەلگەنل بالدۇرقى تارىخنامىلەردە ئېنىق خاتىرىلەنمىگەن. مىلادى 7- ئەسىردىن كېيىنكى بۇددىزم كىتابلىرىدىلا بەزى رىۋا يەتلەر خاتىرىلەپ قالدۇرۇلغان. تاڭ راھىبى شۈەنزاڭ زىنىڭ «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرى دېگەن كىتابىدا مۇشۇنىڭغا دائىر بىر رىۋايەتنى خاتىرىلەپ قويغان.

(بۇ رەسىمدە يىراق قەدىمكى خوتەننىڭ ئورنى دېڭىز بولۇپ، ساكيامونىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن پەل شاھ ۋايسىرۋانا بىلەن سارىپۇترانىڭ دېڭىز سۈيىنى چ رىۋېتىپ قۇرۇتۇپ، ئىنسان تۇرىدىغان جاي قىلغانلىقى تەسۋىرلەنگەن.)

8-ئەسىردىن كېيىن تىبەت يېزىقىدا يېزىلغان «بۇ نىڭ ئۇدۇن ئېلىنى ئاپىرىدە قىلىشى»، «بۇددانىڭ گوس نىكا تېغىدا كەلگۈسىدىن سۆزلىشى» ۋە دۇنخۇاڭ مىڭئۆ لىرىنىڭ نوم غارىدىن تېپىلغان «ئۇدۇن ئېلىنى بۇددىز كىرگۈزۈش تارىخى» دا خاتىرىلەنگەن رىۋايە تېخى ئەپسانىۋى تۈس ئالغان.

«سارىپۇترا ۋە پەلەك شاھ ۋايسىرۋانانىڭ دېڭىز قۇرۇ شى». تاڭ دەۋرىدە دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىنىڭ 237-نومۇرلۇ ئۆيىد تامغا سىزىلغان.

«بەلدىك شاھ ۋاسىرۋانا ۋە ئىلاھە دىۋاكانا». ئۇ. دۇنيادا جانىنى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىلاھە دىۋاكانا رىرا. ئەسىي تاسقۇرغان، سۆڭگ ئاتىغى ئاسىمغا بىر دۇۋە دان سە. رىلگەن. تاڭ دەۋرىدە دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىنىڭ 151-نومۇر. لۇق كېمىر ئۆيىنىڭ تېمىغا سىزىلغان.

قەدىمكى ھۆججەتلەر يەتكۈزگەن ئۇچۇر

1976-يىلى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمە. يەسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ ئەنياك خىز. مەت ئەترىتى ئەنياك شەھرىنىڭ شياۋ تۈن كەنتى يىن سۇلالىسى خارابىسىدىكى 5-نومۇرلۇق قەبرىدىن يەنى «فۇخاۋ قەبرىسى» دىن 400 دانىدىن ئارتۇق قاش. تېشى بۇيۇملارنى تاپقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە يۇمىلاق ئويۇلغان يالمان قاتارلىقلار بولۇپ، ئۆلچەش ئارقىلىق ئۇدۇندىن چىقىدىغان قاشتېشىدىن ئويۇلغان دەپ قارالدى. ئۇدۇن قاشتېشى «تارىخنامە»دە كۆپ تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، «قورۇم قاشتېشى» ياكى «يۇ جەمە. نى قاشتېشى» دەپ ئاتالغان.

ئۇدۇن قاشتېشى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە توشۇپ ئاپىرىلىپ، بۇ يەردىكى خەلقنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە سازاۋەر بولۇپ، ئۇلارنى خاسىيەتلىك گۆھەر دەپ ئۇلۇغلىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا غەرب ئەللە. رىگىمۇ توشۇپ ئاپىرىلغان. ئالىملار «يىپەك يولى» دىنمۇ بالدۇر شىنجاڭدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ۋە غەرب ئەللىرىگە بارىدىغان يولنى «قاشتېشى يولى» دەپ ئاتىدى.

قاشتېشىدىن ئويۇلغان ئادەم. خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ئەنياك شەھىرى يىن سۇلالىسى خارابىسىدىكى «فۇ. خاۋ قەبرىسى» دىن قېزىۋېلىنغان.

ئارخېئولوگىيەلىك قېزىشتا بايقالغان ــ «يۇمىلاققۇم» قەدىمىي شەھىرى

ئارخېئولوگىيە خادىملىرى هازىرقى كېرى ناھىيەسىنىڭ شىمالى، تەكلىماكان چوڭ قۇملۇ نىڭ ئىچكىرىسىدىن ئۇيغۇرچە «يۇمىلاققۇم» د يىلىدىغان بىر قەدىمكى شەھەرنى تاپتى ۋە ئ نىڭغا «يۇمىلاققۇم قەدىمكى شەھىرى» دەپ ئ سىم قويدى.

شەھەر سېپىلى ئىككى قاتار توغرافنىڭ ب رىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا يۇلغۇن شېخى قىستۇرۇلۇ سىرتى لاي كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان، ئايلانما ئ زۇنلۇقى بىر كىلومېتىر، ئەڭ ئېگىز يېرى 11 م كېلىدۇ. جەنۇب ۋە شىمالدا دەرۋازىسى بار. شەھەر ئىچىدە ئالتە ئ رۇندا ئىمارەت خارابىسى بار. يەر يۈزىدە قاتار رەتلىك تۈۋرۈكل بار. ساپال بۇيۇم، تاش قورال، مىس ۋە تۆمۈردىن ياسالغان ئۈشش لازىمەتلىك قاتارلىقلار چېچىلىپ ياتىدۇ.

شەھەر سىرتىدا زىچ سۇغىرىش ئۆستەڭلىرى بار. غول ئۆستە شەھەرنىڭ غەربىدە بولۇپ، كېرىيە دەرياسىنىڭ كونا قىنىغا يېقىن. ئ خېئولوگىيە خادىملىرىنىڭ تەتقىق قىلىشىچە بۇ خارابىنىڭ دەۋرى تەخ نەن ئەمىنيە دەۋرى بولۇپ، غەربىي خەن سۇلالىسىدىن كېيىن ئەمەس

قەدىمكى شەھەرنىڭ ئەتراپىدا قەدىمكى ئاھالىنىڭ قەبرىس لىقى تېپىلدى. توغراق ياغىچىنى ئويۇپ جەسەت ساندۇقى قىلغا ياكى تىك تۆت تەرەپلىك گۆرنىڭ ئىچ يېنىغا توغراق ياغاچلىرى

خوتەن قاشتېش
ئاپپاق ۋە پاكىز بول
خۇددى قوينىڭ يې
ئوخشايدىغا ىرى ق
يېغسىمان قاشتېشى
يىلىدۇ؛ يې لى ق
قاشتېشىغا كىر دۇ.

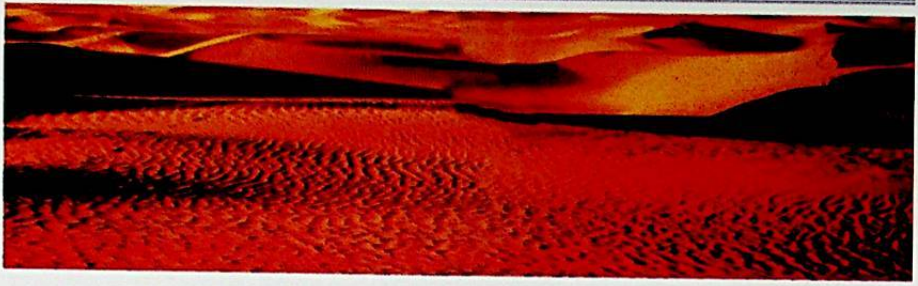

سانجىپ ئاستى ۋە ئۈستىگە توغراق شېخىنى سېلىپ جەسەت ساندۇقى شەكىللەندۈرگەن. قىسمەن ياخشىراق ساقلانغان جەسەتلەر ئورا كۆز، قاڭشارلىق، قوڭۇر چاچ، ئۇزۇن چېچى ئۈششاق ئۆرۈلگەن، ياڭاق سۆڭىكى تار ۋە كىچىكرەك بولۇپ، بەدەن بەلگىلىرى ياۋروپا ئىرقى خاراكتېرىگە ئىگە. جەسەتكە باش كىيىم، يىرىك سىپتا يۇڭ رەخت ئىچ كىيىم، تېشىغا تېرە چاپان كىيدۈرۈلگەن، بەزىلىرىگە بەلباغ باغلاپ قويۇلغان، زىننەت بۇيۇمى سۈپىتىدە كەيدۈرۈلگەن باش كىيىمى تۈز يوللۇق، يانتۇ يوللۇق يۇڭ رەخت بولۇپ، بەزىلىرىگە رەڭلىك گېئومېترىيەلىك نەقىش چۈشۈرۈلگەن، رەڭگى ھازىرمۇ ئۆچۈپ كەتمىگەن. ساپال كوزا، ھېجىر، ساپال چەينەكلەرنى ھەمدەپنە قىلغان. ياغاچ ئاياق، ياغاچ تارغاق، ياغاچ چاق، تاش چاق، مىس، تۆمۈر بىزەكلەر ۋە يىرىم پارقىراق مارجانلارمۇ تېرىۋېلىنغان. قېزىۋېلىنغان يولۋاس شەكلى — نەقىشلىك مىس بىزەك قويۇپ، تەشمە نەقىشلىك قىلىپ ياسالغان، يولۋاس ئاغزىنى ئېچىپ، چەكچىيىپ، قۇلىقىنى دىڭ تۇتۇپ، يۇملاق ھالەتتە تۈگۈلۈپ تۇرغان، ئوتتۇرىسىدا بىر يۇملاق تۆشۈكى بار. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ قارىشىچە، بۇ بىزەك مۇراسىم جابدۇقىنىڭ ھالقىسى بولۇپ تاياقچا ئورنىتىلغان. ئۇ ھۆكۈمدارلارنىڭ سالاھىيىتى ۋە ھوقۇقىنىڭ سىمۋولى.

يۇملاققۇم قەدىمكى شەھىرىنىڭ تېپىلىشى ئۇدۇندا شەھەر بارلىققا كېلىپ، مەدەنىيەتنىڭ بوسۇغىسىدىن كىرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. شەھەرنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۇزاق بىر تارىخىي جەرياننىڭ مۇساپە بەلگىسى، لېكىن بۇ شەھەرنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىدىن قارىغاندا، يۇملاققۇم شەھىرى ھەرگىز ئۇدۇندا ئەڭ بالدۇر بارلىققا كەلگەن شەھەر ئەمەس.

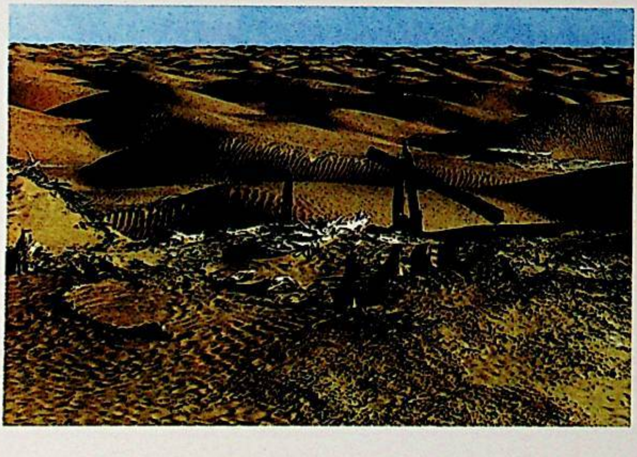

يۇملاققۇم قەدىمكى شەھىرى جەنۇبىي سېپىلىنىڭ قوۋۇقى. ئېنىقلىغاندىن كېيىنكى ھالىتى — تىك تۇرغان توغراق ياغاچلىرى سېپىل گەۋدىسىنىڭ مۇھىم ماتېرىيالى.

يولۋاس شەكىل ـ نەقىشلى
سىم جابدۇقى ھالقىسى. دىيامېتىرى
سانتىمېتىر، يېرىم شارسىمان، قۇي
سالغان. يولۋاس نەقىشلىك نەس
مە. يۇمىلاققۇم قەدىمىي شەھىرىد
رىنۋېلىنغان.

بىر قۇلاقلىق تۆشۈكلۈك ساپال چەينەك. بۇ ئېگىزلى-
كى 13.5 سانتىمېتىر، قۇم ئارىلاش قىزىل ساپال بولۇپ،
قۇلىقىنىڭ ئۈدۈلىدا سۇ قۇيىدىغان تۆشۈكى بار. يۇمىلاق-
قۇم قەدىمكى شەھىرىدىن تېپىلغان.

چىن، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن ئىلگىرىكى ئۈدۈننىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى

ئۈدۈنمۇ ئومۇمەن شىنجاڭنىڭ باشقا رايونلىرىغا ئوخ
تەخمىنەن ئۈچمىڭ يىللار ئىلگىرى بىرونزا دەۋرىگە كىر
شەھەر بارلىققا كېلىپ مەدەنىيەتنىڭ بوسۇغىسىدىن كىرگەن.
شۇ زامانلاردىكى كىشىلەر تاغ ئېتەكلىرىدىكى سۇ ۋە ئوت
چۆپى مول بولغان جايلاردا ۋە قۇملۇقنىڭ چېتىدىكى تۈزلەڭ
لەردە ماكانلاشقان. مەسىلەن، يۇمىلاققۇم شەھىرىد لەر ساپ
قاچىلارنى ئىشلەتكەن. نىسپىي مۇقىم ئولتۇراق تۇر ن كەچ
گەن. سۇغىرىش ئېرىق-ئۆستەڭلىرىنى ياسىغان، شەھە چى-

ساپال كوزا. ئېگىزلىكى 18.2 سانتىمېتىر، قۇم ئارىلاش قارا ساپال، يۈزىدە دۈگىلەك نە لىرى ب
يۇمىلاققۇم قەدىمىي شەھىرىدىكى Hقەبرىستاندىن چىققان.

بىر قۇلاقلىق ساپال چۈگۈن. ئېگىزلىكى 32 سانتىمېتىر، قوڭۇر ئارىلاش كۈل رەڭ ساپال، قۇلىقىنىڭ ئىككى يېنى ۋە بويىنىدا يېرىم ئاي شەكىللىك نەقىشلىرى بار. يۇمىلاققۇمدىكى H قەبرىستانىدىن چىققان.

تاش پەنجە. ئۇزۇنلۇقى 29 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10 سانتىمېتىر؛ سېپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 13 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 6 سانتىمېتىر؛ بېشىنىڭ كەڭلىكى 7 سانتىمېتىر. كېرىيە ناهىيەسىدىكى قارادۆڭدىن تېپىلغان.

تىدا تاش ئورغاق ۋە ئاز ساندا تاش ياغۇنچاقلار ئۇچرايدۇ. گەملىرىدە بۇغداي، تېرىقلار ساقلانغان. شۇ چاغلاردا بىر قەدەر كۆلەملىشكەن يېزا ئىگىلىكى بار بولغان. قوي، كالا، تۆگە، ئات، ئىت قاتارلىقلارنى باققان، قوشۇمچە ئوۋچىلىقمۇ قىلغان. تۈزلەڭلىكتە ئولتۇراقلاشقانلار، دەريا جىلغىلىرىدىكى ئويمانلىقلاردا ئولتۇراقلاشقانلار دېهقانچىلىقنى ۋە چارۋىچىلىقنى تەڭ ئېلىپ بارىدىغان ئىقتىسادىي تۇرمۇشقا ئۆتۈپ بولغان. چارۋىچىلىق تاغلىق ۋە ئېدىرلىق جايلاردا يەنىلا مۇھىم ئورۇندا تۇرغان.

كىشىلەر يۇڭ رەختتىن كىيىم كىيىدىغان بولغان، تۈز يوللۇق ۋە يانتۇ يوللۇق توقۇلمىلارنى توقۇپلا قالماستىن، گۈللۈك نەقىشلەرنىمۇ توقۇيالايدىغان بولغان. بۇ خارابىدىن كۆپلىگەن ياغاچ ۋە ساپال قاچا-قۇچىلارنىڭ چىقىشى ئەينى زاماندىكى كىشىلەرنىڭ بۇلارنى ياسىيالايدىغان بولغانلىقى، رودا داشقاللىرىنىڭ چىققانلىقى، مىس تاۋلىيالايدىغان ۋە مىس قوراللارنى ياسىيالايدىغان بولغانلىقى، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ مۇئەييەن تەرەققىي قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

قىسقىسى، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000-يىللارنىڭ ئىلگىرىسىدىلا ئۇدۇندا بوستانلىق سېپىللىك شەھەرلەر شەكىللىنىپ بولغان.

)قەبرىستانلىقىدىكى 1- نومۇرلۇق قەبرە تىك كۆردىكى ئۆرەككە ئىككى ئادەم بىللە دەپنە قىلىنغان.

جۇڭگو تېررىتورىيەسىگە كىرگۈزۈلۈشى

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 220-يىلى خەن گاۋزۇ ليۇباڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بىرلىككە كەل
دى. ئەينى چاغدا غەربىي يۇرت ھۇنلارنىڭ ئىلكىدە ئىدى. خەن ۋۇدى مىلادىيەدىن ئىلگىر
138-يىلى جاڭ چيەننى گەن فۇ قاتارلىقلارنى باشلاپ غەربىي يۇرتقا بېرىپ ئۇيسۇنلار بىل
بىرلىشىپ ھۇنلارغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى. جاڭ چيەن ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى
باكتېرىيىگە باردى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 119-يىلى جاڭ چيەن يەنە بىر قېتىم بۇيرۇققا بى
ئەن ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى ئۇيسۇن ئېلىگە باردى ۋە نائىب ئەلچىنى ئۇدۇن (ھازىرقى خ
تەن)، يۇمۇرۇل (ھازىرقى كېرىيە) قاتارلىق جايلارغا ئەۋەتتى. بۇ خانلىقلار خەن سۇلالىسى ب
لەن زىچ مۇناسىۋەت ئورناتتى.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60-يىلى، خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە ك
تۈرۈپ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلدى. مەھكىمە ئورنى ئۇرلى (بۈگۈ
چېدىر) دا بولدى. غەربىي يۇرت قورۇقچى بېگى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىدىكى ك
رايونلارنىڭ بارلىق ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇدۇن غەربىي
يۇرتتىكى باشقا رايونلار بىلەن بىرلىكتە جۇڭگونىڭ تېررىتورىيەسىگە رەسمىي كىرگۈزۈلدى.

خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ئەمەلدار تەيىنلەپ، خە
سۇلالىسىنىڭ سىياسەت ۋە ئەمر-پەرمانلىرىنى يولغا قويغان. بىرلىككە كەلگەن پۇلنى ئىشل
كەن. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان قەدىمكى ئۇدۇن زېمىنىدىن خەن سۇلالىسىنىڭ پۇلى - ۋۇ
يارمىقى كۆپلەپ تېپىلدى، 1975-يىلى بىر قېتىمدىلا مەلىكاۋات خارابىلىقىدىن 45 كىلوگرام تېپىلغان. ئەينى چاغدا كىشىلەر ئېرىق كولاۋاتقاندا ئۇشتۇمتۇت بىر ساپال كوزا ئۇچراپ، ئىچىدىن لىق ۋۇجۇ يارمىقى چىققان.

ئۇجۇ يارمىقى. خوتەن ناھىيەسىدىكى مەلىكاۋات خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان

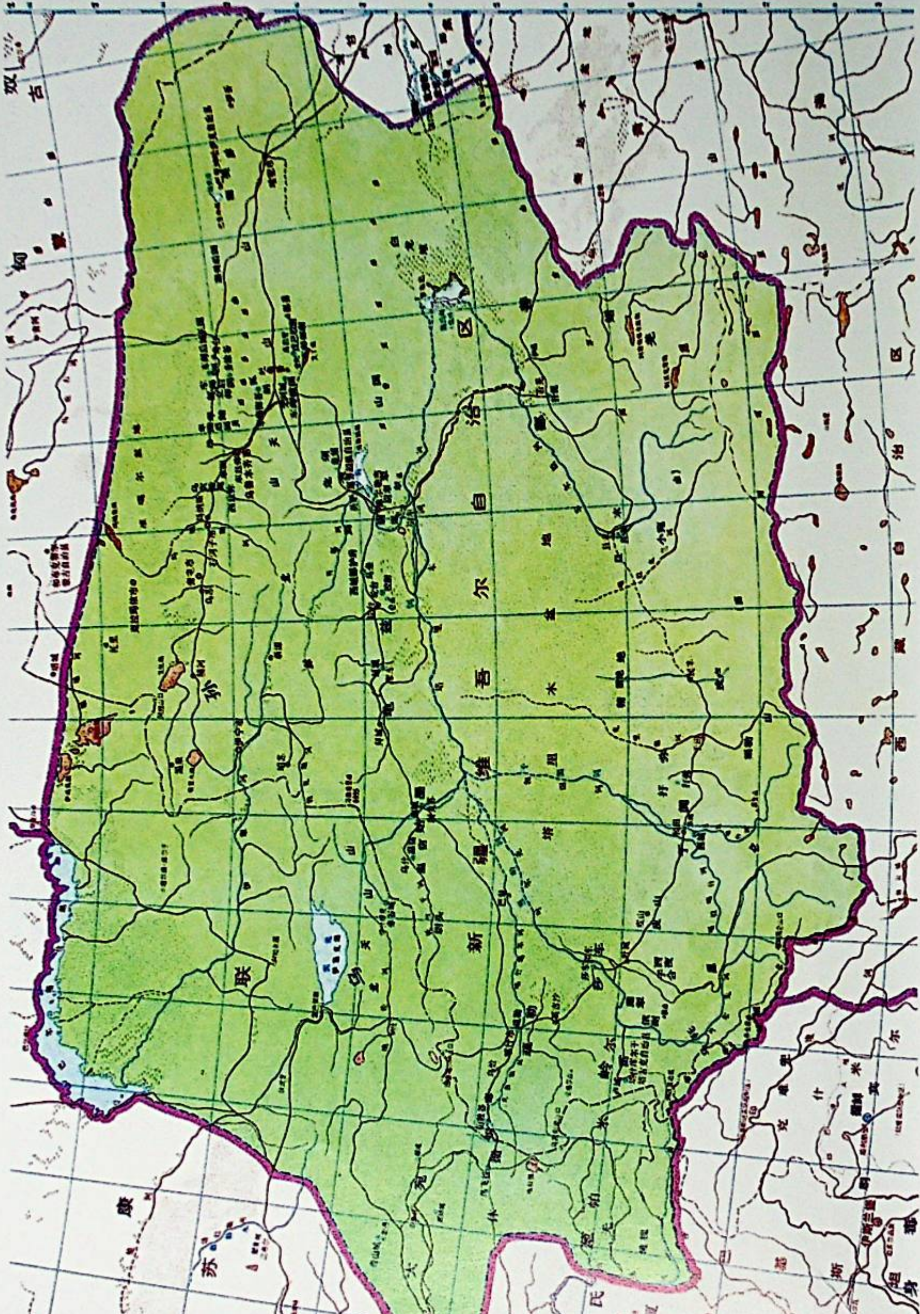
新疆维吾尔自治区

ئۇدۇن خانىنىڭ دەۋرى يېزىلغان ئۇدۇن يېزىقىدىكى ئارىشا پۈتۈك. دامىكۇدىن تېپىلغان.

1900-يىلى ئەنگلىيەلىك ستەيىن نىيە
لىقىدىكى N.V نومۇرلۇق خارابىدا بىر تارى
تۈكنى ئۇچراتقان بولۇپ، قاراسىياھتا خەن
«جىن خانىدانىغا سادىق شىغاۋۋل، ئۇلۇغ
كى، جىن خانىدانىغا ئىخلاسمەن ئۇلۇغ بەگ،
خانىدانىمىزنىڭ يېقىنى پىشامشان، كىنگى
سەن، سۇلى، ئۇدۇن خانلىرىغا يارلىق» دەپ
زىلغان. بۇ جىن سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ پەر
بولۇپ، پەرماندا يېزىلغان «جىن سۇلالىسىغا
شىغاۋۋل، ئۇلۇغ كاھبەگ، جىن خانىدا
ئىخلاسمەن ئۇلۇغ بەگ» دېگەنلەر جىن سۇلا
نىڭ پىشامشان، كىنگىت، كۇسەن، سۇلى، ئۇ
خانلىرىغا بەرگەن ئۇتۇغات نامى بولۇپ،
سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەمر-پەرمانلىرىنىڭ شۇ
دىكى شىنجاڭدا ئاقىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

قىسى ئېچىلغان ئۇدۇن يېزىقىدىكى ئارىشا پۈتۈك

مىلادىيە 5-، 6- ئەسىرلەرنىڭ ئاخىرىدا
تۇرا تۇزلەڭلىكتە جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلا
تىركىشىپ تۇرغاندا، يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي
ھەم تۈگۈنى بولغان ئۇدۇننىڭ ئىگىلىكى مۇئەيي
دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، سۇي سۇلالىسى ز
نىغا كەلگەندە ئۇدۇندا چوڭ شەھەرلەر بەش، كىچىك شەھەرلەر نەچچە 10غا، پايتەختىنىڭ د
رىسى سەككىز-توققۇز چاقىرىمغا يەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇرۇش مالىمانچىلىقىنىڭ تە
كىمۇ ئېغىر دەرىجىدە ئۇچرىغان. تۇيغۇن (ئازار)، جورجان ۋە سىرتتىن كەلگەن ئېفتالىت (ئ
ھۇن) قاتارلىقلار پاراكەندە قىلغان. مىلادىيە 6-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ئۇدۇن ك
تۈركلەر تەرىپىدىن كونترول قىلىنىۋېلىنغان بولىشى مۇمكىن. «ئۇنىڭ خانى خەن ۋۇدىدىن بۇيان ج
گو ھۆكۈمىتىنىڭ يارلىق-دەستەكلىرىگە ئەمەل قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن».

مىلادىيە 7-ئەسىرنىڭ بېشىدا تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلدى. مىلادىيەنىڭ 647-يىلى ئۇدۇن خ
ۋۇدۇشىن (ۋىيساراكىرىت) تاڭ پادىشاھى تەيزۇڭنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىگە ب
دەم بەرگەن. تاڭ سۇلالىسى ئۇدۇندا مەمۇرىي ۋە ھەربىي ئاپپاراتلارنى تەسىس قىلغان ۋايس

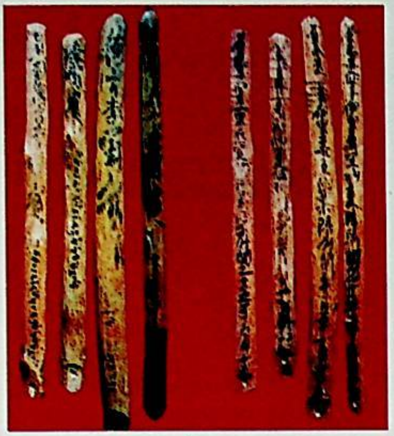
خەنزۇچە - ئۇدۇنچە قوش يېزىقتىكى

تۇتۇق مەھكىمىسى قۇرۇلغان بولۇپ، تۇتۇق بېگىلىكە- نى كۆپىنچە ئۇدۇن خانى ئۆتىگەن. بەش ئايماق تە- سىس قىلىپ، كېيىن 10 ئايماققا كۆپەيتكەن.

1991-يىلى چىرا ناھىيە دامكۇدىن شەكلى ۋە ياسە- لىشى ئوخشاش تۆت تارىشا پۈتۈك چىققان. ئۇنىڭ ئىككى يۈزىگە قارا سىياھتا خەنزۇچە ۋە ئۇدۇنچە خەتلەر يېزىلغان بولۇپ، ئاۋۋال خەنزۇچىسى، ئۇنىڭغا ئۇلاپلا ئۇدۇنچىسى يېزىلغان. ئاستىدا كېسىكى بار. ئۇنىڭدا كەييۇەن 15-يىلى يەنى مىلادىيە 727-يىلى 9-، 10-ئايلاردىكى باج-سېلىق يىغىش ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن.

7- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن كېيىن تۇبۇتلەر ئۇ- تارىشا پۈتۈك. چىرا دامكۇدىن تېپىلغان.

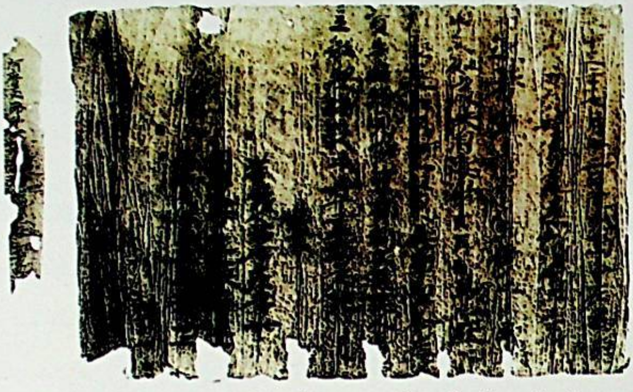
خەنزۇ يېزىقىدىكى تىلخەت. دەندانئۆيلۇكتىكى خارابىلىقتىن تېپىلغان.

دۇنغا بىر قانچە قېتىم ھۇ- جۇم قىلىپ ئىشغال قىلغان بولسىمۇ، ئۇزاق يۇت تىرەپ تۇرالمىغان. 790-يىلدىن كېيىن ئاندىن تولۇق كونت- رول قىلغان. تىبەتچە «دۇنخۇاڭ يىلنامىسى» دا چىسۇڭ دېزەننىڭ تۆھپىسىنى مەدھىيەلەپ «بۇ خاننىڭ زامانىدا مولۇشىسۇ رۇمۇشا لەشكەر باشلاپ شىمالغا يۈ- رۈش قىلىپ ئۇدۇننى ئىشغال قىلىپ، خەلقنى ئەمىن قىلىپ ئۇلاردىن سېلىق ئالدى» دېيىلگەن. خوتەن رايونىدىن شۇ زامانىڭ يالدامىلىرىدىن مەسىلەن، مازار تاغدىن خەت-چەك ۋە رەسىم قا- تارلىقلار تېپىلدى.

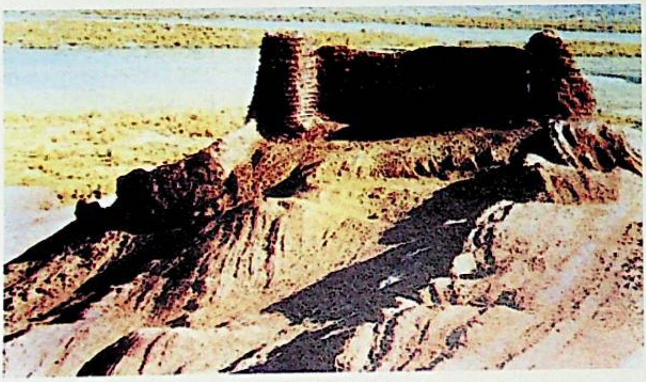
مازار تاغ خارابىلىقى — تۇبۇت ئەسكەرلىرى تۇرغان قورغان.

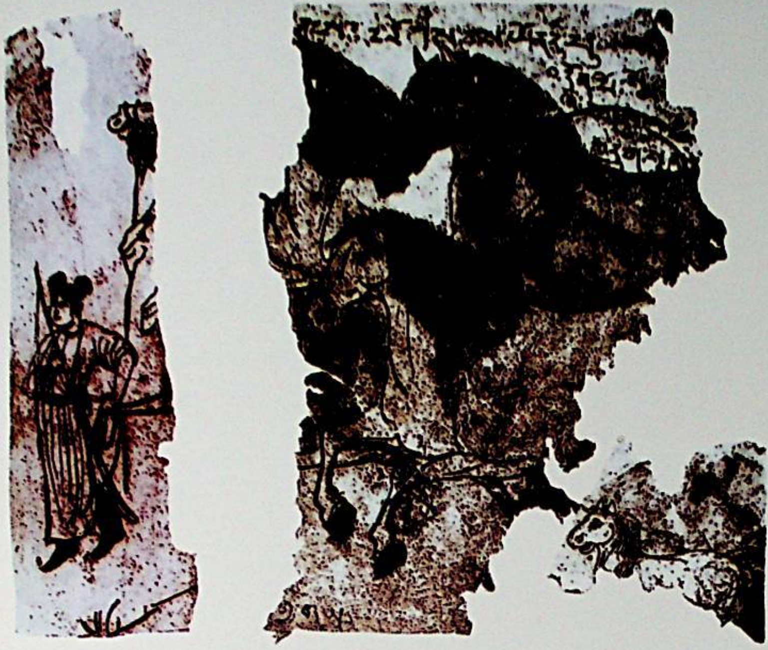

مازار تاغدىن چىققان قەغەز رەسىم، ئۈستىدە تۈبۈتچە خەت بار.

تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇدۇن خانى فۇدۇشىن (ۋىيسارا كىرت) ئەلچىد... سوۋغات ئەۋەتكەن. چاڭئەنگە ئىككى قېتىم بارغان. تاڭ تەيزۇڭ ئۇ دەپنە قىلىنغان جاۋلىڭ ... رىستانلىقىدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ 14 سەردارىنىڭ تاش ھەيكىلىنى ئويدۇرغان بولۇپ، بۇ... ئىچىدە فۇدۇشىنمۇ بار. ئۇ تەيزۇڭ خانىنىڭ دەپنىسىگە قاتناشقان بولۇشى مۇمكىن. تاڭ گاۋزۇ... فۇدۇشىنغا ئوڭ قانات مۇھاپىزەتچىلەر باش سانغۇنى، ئوغلى يېخۇ دىيەنگە شىرمەت چەۋەند... ياساۋۇلخانىسىنىڭ سانغۇنى مەرتىۋىسىنى بەرگەن ۋە نۇرغۇن مال-مۈلۈك، بىر يۇرۇش قو... ئىنئام قىلغان. فۇدۇشىن چاڭئەندە ئۇزاق تۇرۇپ قالغاچقا ئورنىغا فۇدۇشىۋۇڭ (ۋىيسارا ساڭرا... تەختكە ئولتۇرغان. كېيىن ئۇ ۋايىسرا تۇتۇق بېگىلىكىگە تەيىنلىنىپ ئورنىغا ئوغلى فۇدۇجا... (ۋىيسارا ۋىكرام) خان بولغان. كېيىن ۋىيسارا فۇ شىجەن، فۇدۇدا، فۇدۇگوي، ۋىي... اراشىا... (ۋىيسارا سامبخاۋا)، ۋىيسارا ياۋ (ۋىيسارا ۋاخام) قاتارلىقلار مەركىزىي ھۆكۈمەت تە...پىدى... خانلىققا تەيىنلەنگەن. ۋىيسارا سامبھاۋا ئۇدۇن تارىخىدىكى مەشھۇر خان بولۇپ، 65...-يىلى «ئۆگىلۈك-سۆيگىن توپىلىڭى» يۈز بەرگەندە تەشەببۇسكارلىق بىلەن 5000 ئەسكەر... ...شلا... ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ توپىلاڭنى تىنچىتىشقا ياردەملەشكەن.

ئۇدۇننىڭ خەن دەۋرىدىن بۇيانقى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتى

قەدىمىي قەبرىستانلىق ۋە قەدىمىي ئاھالە

1983-يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1984-يىلىنىڭ بېشىغىچە ئارخېئولوگىيە خادىملىرى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى لوپ ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىن 14 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى سامپۇل دىگەن جايدا 52 قەدىمىي قەبرە، ئىككى ئات ئورىكىنى قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىق قازدى. 1992-يىلى ۋە 1996-يىلى يەنە 18 قەبرىنى ئېنىقلاپ چىقتى. بۇ جايلىششى دائىرىسى كەڭرەك، قەدىمىي قەبرە بىر قەدەر مەركەزلەشكەن، توپ دەپنە قىلىش ئاساس قىلىنغان قەبرىستانلىق رايونى بولۇپ، شەرقتىن غەربكە بولغان ئۇزۇنلۇقى ئالتە كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا بولغان كەڭلىكى بىر كىلومېتىرچە كېلىدۇ؛ ھەر بىر قەبرىگە كۆپىنچە ھاللاردا بىر قانچە ئادەم، نەچچە ئون ئادەم ھەتتا يۈزدىن ئارتۇق ئادەم بىللە دەپنە قىلىنغان. مەسىلەن 1-نومۇرلۇق قەبرىگە 133 ئادەم، 2-نومۇرلۇق قەبرىگە 146 ئادەم قويۇلغان.

مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، بۇ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1-ئەسىردىن مىلادىيە 4-ئەسىرگىچە، تەخمىنەن خەن دەۋرىدىن شەرقىي جىن دەۋرىگىچە توغرا كېلىدىغان كىشىلەرنىڭ قەبرىستانلىقى ئىكەن. بولۇپمۇ دەپنە قىلىنغۇچىنىڭ سۆڭىكىنى باھالاش ۋە ئەسلىي ھالىتىگە كەلتۈرۈش كىشىلەرنى قەدىمكى ئۇدۇنلۇقلارنىڭ چىراي-تۇرقىنى كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

(سولدىكى) سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن چىققان جەسەتنىڭ كومپيۇتېردا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى كۆرۈنۈشى (ئاستىدىكى) سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى.

ئۇدۇننىڭ خەن دەۋرىدىن بۇيانقى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتى

قەدىمىي قەبرىستانلىق ۋە قەدىمىي ئاھالە

1983-يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1984-يىلىنىڭ بېشىغىچە ئارخېئولوگىيە خادىملىرى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى لوپ ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىن 14 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى سامپۇل دىگەن جايدا 52 قەدىمىي قەبرە، ئىككى ئات ئورىكىنى قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىق قازدى. 1992-يىلى ۋە 1996-يىلى يەنە 18 قەبرىنى ئېنىقلاپ چىقتى. بۇ جايلىشىش دائىرىسى كەڭرەك، قەدىمىي قەبرە بىر قەدەر مەركەزلەشكەن، توپ دەپنە قىلىش ئاساس قىلىنغان قەبرىستانلىق رايونى بولۇپ، شەرقتىن غەربكە بولغان ئۇزۇنلۇقى ئالتە كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا بولغان كەڭلىكى بىر كىلومېتىرچە كېلىدۇ؛ ھەر بىر قەبرىگە كۆپىنچە ھاللاردا بىر قانچە ئادەم، نەچچە ئون ئادەم ھەتتا يۈزدىن ئارتۇق ئادەم بىللە دەپنە قىلىنغان. مەسىلەن 1-نومۇرلۇق قەبرىگە 133 ئادەم، 2-نومۇرلۇق قەبرىگە 146 ئادەم قويۇلغان.

مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، بۇ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1-ئەسىردىن مىلادىيە 4-ئەسىرگىچە، تەخمىنەن خەن دەۋرىدىن شەرقىي جىن دەۋرىگىچە توغرا كېلىدىغان كىشىلەرنىڭ قەبرىستانلىقى ئىكەن. بولۇپمۇ دەپنە قىلىنغۇچىنىڭ سۆڭىكىنى باھالاش ۋە ئەسلىي ھالىتىگە كەلتۈرۈش كىشىلەرنى قەدىمكى ئۇدۇنلىكلەرنىڭ چىراي-تۇرقىنى كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

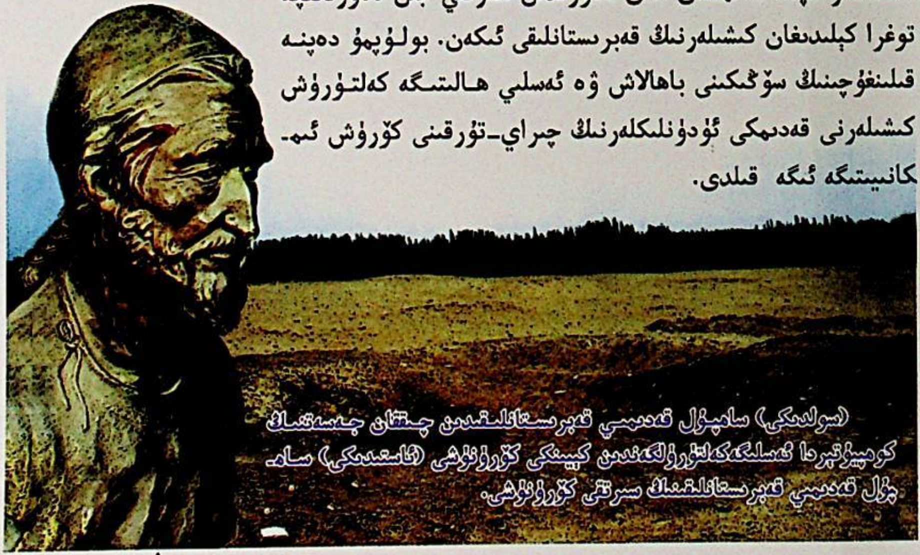

(سولدىكى) سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن چىققان جەسەتنىڭ كومپيۇتېردا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى كۆرۈنۈشى (ئاستىدىكى) سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى.

قوشباش قەنلىك تەقسىملىك ياغاچ ئويما. ئۇزۇنلۇقى 13 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 7.8 سانتىمېتىر. بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ قارىشىچە، ئۇ مۇراسىم واسىتىلىرى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىكەن.

سامپۇل ئادىمىنىڭ باش سۆڭىكى ئۇزۇن لېكىن تار. يۈز سەتھى كۆرۈنەرلىك چوقچىيى... (بۇرنى ئېگىز)، بۇرۇن تۈۋى مۇناسىپ ئولتۇرۇشقان. ئالىملار ئۆلچىگەن بىر ئەر. بىر ئايال... باش سۆڭىكى ياۋروپا ئىرقىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ياۋروپا ئىرقىنىڭ ھىندى-ئافغان تىپى... باش سۆڭىكىگە ئوخشىشىپ كېتىدىكەن.

بەزى ئالىملارنىڭ تەكشۈرۈپ دەلىللىشىچە، قەدىمكى ئۇدۇنلۇقلار ساكلار گىرىدىكەن. بۇ... جەت ئەللىك ئالىملار تىلغا ئالىدىغان ساك نامى. كۆپىنچە ھاللاردا ياۋروپا-ئاسىيا چوڭ قۇرۇ... لۇقىدا كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلىدىغان قەبىلىلەرنىڭ ئومۇمىي نامىدۇر. يۇقىرىدا ئېيت... قاندەك. ئۇدۇنلۇقلارنىڭ سۆڭىكى ياۋروپا ئىرقىنىڭ ھىندى-ئافغان تىپى دەپ بېكىتىلسە، ئۇ... توخرىلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇشى مۇمكىن. ئۇدۇن زېمىنىدا چىياڭلار ( ) مۇ ئاز ئەمەس ئى... دى. ئەلۋەتتە.

...مېۋە-چېۋە كۆپ چىقى...

چەن. تاڭ دەۋرلىرىدە ئۇدۇننىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا دېھقانچىلىق ئاساس. ...ۋچىلى... قوشۇمچە قىلىنغان. «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە: ئۇدۇن ئېلىنىڭ «يەرلىرى... زىرائى... تېرىشقا باپ كېلىدۇ. ئۈجمە ئۆستۈرىدۇ. كەندىرمۇ تېرىيدۇ. تاغلىرىدىن ياخشى قاشتېشى چى... دۇ. ياخشى ئات. تۆگە. قېچىرلار بار» دېيىلگەن. «سۈينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە... ئۇدۇن ئېلى «كەندىر، بۇغداي، تېرىق. شال. مېۋە-چېۋىلەرنى كۆپ ئۆستۈرىدۇ. ...باراگ... كۆپ. تېغىدىن ياخشى قاشتېشى چىقىدۇ» دېيىلگەن. «لياڭنامە. غەربىي شىمالدىكى ر...لار ئ...

كىرىسى»دە: «ئۇدۇن ئېلىنىڭ يەرلىرى كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. قۇمساز ۋە شېغىللىق، ھاۋاسى شال، بۇغداي تېرىش، ئۈزۈم ئۆستۈرۈشكە باپ كېلىدۇ. مېۋە-چېۋە، قوغۇن-تاۋۇز، كۆكتاتلىرى جۇڭگونىڭكى بىلەن ئوخشاش»، دېيىلگەن. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە باغۋەنچىلىكى مۇئەييەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا تۆمۈر قورال ۋە ياغاچ قوراللارنى تەڭ ئىشلەتكەن.

ياغاچ دەستىلىك تۆمۈر ئورغاق. ئورغاقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 1 سانتىمېتىر. بۇ ھازىر بىزگە مەلۇم بولغان شىنجاڭ دائىرىسىدىكى دەۋرى بالدۇرراق بولغان، تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق قوراللىرىنىڭ بىرى.

ياغاچ پەنجە

تېرىق نېنى

لوپ ناھىيەسىدىكى سامپۇل قەدىمي قەبرىستانلىقىدىن ئۈن يېمەكلىكلىرىمۇ چىققان، نان يۇڭ رەختتىن تىكىلگەن خالتىغا سېلىنغان. يېمەكلىكلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۆپى تېرىق نېنى بولۇپ، يۇمىلاق، دىيامېتىرى 10سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 2-، 3 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئوتتۇرىسى بىر ئاز ئولتۇرۇشقان، ھازىرقى نانغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. شۇ زاماندىكى كىشىلەرنىڭ ئاساسىي يېمەكلىكى بولۇشى مۇمكىن. قوي، ئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ گۆشلىرىنىمۇ گۆرگە قويۇپ قويغان

ھايۋان سۆڭەكلىرى. ئۈچ پۇتلۇق خونچا ئاياققا سېلىنغان بولۇپ ھەمدەپنە يېمەكلىك

بولۇپ، ۋاقت ئۇزارغانسېرى چىرىپ سۆڭەكلىرىلا قالغان. گۆش يېمەكلىكلىرى كىشىلەر تۇر
شىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرغان، چارۋىچىلىقمۇ خېلىلا تەرەققىي قىلغان. مېۋىلىك دەرەخلەر د
ئۇچرايدۇ. ئۆرۈك مېغىزى، بادام، ياڭاق ۋە ئۈزۈم ئۇرۇقى قاتارلىقلار چىققان. خوتەندە نە
يۈز يىلدىن ئاشقان ئۈزۈم، ئەنجۈر، ياڭاق قاتارلىق دەرەخلەر ھېلىمۇ ئۆسۈپ تۇرماقتا.

كىيىنىشى

ئۇدۇندا ئىشلەپچىقىرىلغان يۇڭ توقۇلما ۋە يىپەك رەختلەرنىڭ تارىختىن بۇيان داڭقى ب
شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن ئىلگىرى يۇڭ توقۇلمىلار كىيىم-كېچەكلەرنىڭ ئاساسىي ماتېريا
بولغان. پىلە بېقىش، يىپەك تارتىش، يىپەك توقۇش تېخنىكىسىنىڭ تارقىلىشى ۋە پاختا توقۇم
لىقنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ يىپەك ۋە پاختا، كىيىم-كېچەكلەر ۋە ئاساسىي كىيىم-كېچ
لەرنىڭ ماتېرىيالى بولغان.

سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن چىققان يۇڭ توقۇلما بۇيۇملارنىڭ كۆپچىلىكى، ئۆلگۈ
نىڭ ھايات چېغىدا ئادەتتە كىيىدىغان كىيىم-كېچەكلىرى ۋە بىر ئاز ھەمدەپنە قىلىنغان بۇيۇ
بولۇپ، تۈرى كۆپ، رەڭگى ئوچۇق، توقۇش تېخنىكىسى بىر قەدەر يۇقىرى. شۇنىڭ بىلەن ب
ئاز ساندا يىپەك توقۇلمىلار ۋە پاختا رەختلەرمۇ چىققان.

يۇڭ يوپك
بىر قىسمى. سامپۇل
قەدىمىي قەبرىستانل
تىن قېزىۋېلىنغان.

ئەرلەر ئۇزۇن ۋە قىسقا چاپان، ئىشتان كىيگەن، چاپانلار ئىچىدە يۇملاق ياقىلىق، پوسمىلىقلىرى كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى ھوشۇققا تېگىدۇ. ئەرلەرنىڭ كىيىدىغان ئىشتىنىنىڭ كۆپىنچىسى پانۇس شەكىلدە.

يۇشقىقى، بەل ئايلانمىسى كەڭ، ئېغىزى يۇرمىلەنگەن.

ئاياللىرى تۇتاش يوپكا كىيگەن بولۇپ، يوپكىلار كۆ-يۈنچە ھەر خىل رەڭدىكى يۇڭ توقۇلمىلاردىن توغرا يوللۇق كىرىشتۈرۈپ تىكىلگەن.

ئەر ۋە ئاياللىرىنىڭ ھەممىسى ئۇزۇن ئۆتۈك كىيگەن، ئۆتۈك خۇرۇمدىن ئەستىرى كىگىزدىن تىكىلگەن، يېما، كىگىز پايپاقلارمۇ بار.

سامپۇللۇقلار چېچىنى ياكى ئۆرۈۋالغان ياكى تۇرمەللۇۋال-غان، باش كىيىمى كەيگەن، ئەرلىرى چېچىنى تۇرمەللۇۋېلىش ياكى بىر تاللا قىلىپ ئۆرۈشنى ئاساس قىلغان. ئاياللىرى كۆپ تال قىلىپ ئۆرۈۋالغان. باش كىيىمىنىڭ پاسونىمۇ كۆپ، تۆپە-سى يۇمىلاق، سوقۇچاق، كۈرە شەكىللىك، كانايسىمانلىرى بار. كىگىز ، چەكمەن قالپاق ۋە توقۇما باش كىيىملەر بار.

تاڭ دەۋرىدىكى ئۇدۇننىڭ كىيىم-كېچەك ۋە زىبۇ-زىنە-ئەتلىرىنى ساگرامالارنىڭ تېمىغا سىزىلغان تېۋىنغۇچىنىڭ ئۈستە-بېشىدىنمۇ كۆرەلەيمىز: ئەر چېچىنى گەدىنىگىچە قويۇپ قىر-قىتقان، ياكى يۇمىلاق تۆپىلىك باش كىيىم كەيگەن. ئۇچىسىغا قاپلىما ياكى ئۇدۇل پەشلىك قارىلىق كىيىمى كەيگەن بولۇپ، يېڭى تار، ياقا ئۇچى ۋە ئالدى ئېتىكى جىيەكلىك. بېلىگە بەل-باغ باغلىغان، پىچاق، شارپا، ھەميان، چاقماق تاش قاتار-لىقلارنى ئاسقان. ئايال چېچىنى ئېگىز تۇرمەللۇۋالغان ياكى ئۆرىگەن. كىيىنىشى ئالاھىدە بولۇپ «V» شەكىللىك ئۆرە ياقىلىق، بەل تاسمىسى بار چاپان كىيگەن، كانايسىمان ئۇزۇن يېڭى بار. پۈتكۈل كىيىم-كېچەكلىرىگە كەڭ جىيەك تۇتۇلغان.

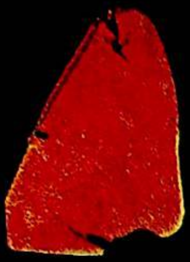

ئۇچلۇق قىزىل چەكمەن قال-پاق. ئېگىزلىكى 26 سانتىمېتىر، ئېغى-زىنىڭ دىيامېتىرى 28 سانتىمېتىر.

كىگىز ئەستەرلىك كۆن ئاياغ. ئۇ-زۇنلۇقى 17.5 سانتىمېتىر. بوغۇچلۇق.

«يانۇس» شەكىللىك ئىشتان. ئۇزۇنلۇقى 75 سانتىمېتىر، پۇچقاق ئېغىزى 12 سانتىمېتىر. سىدام چەك-مەندىن تىكىلگەن.

ئەسلىدە ئاق چەكمەن كىيىم. ئۇزۇنلۇقى 61 سانتىمېتىر، دولىسە-سىنىڭ كەڭلىكى 50 سانتىمېتىر. يۇمىلاق ياقىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كىچىك ئېغىز ئېچىلغان. ئاقۇچ كۆك شايى جىيەك تۇتۇلغان. ئاستىغا چاك قو-يۇلغان. دولىسىغا يېرىدەك بىس تىكىلگەن.

[illegible]

چىرا ناھىيە بالاۋاستى ساكرام خارابىسىدىكى
غوجى دەۋر زامانىدىكى ئۇدۇنلۇقلارنىڭ كىيىم
مۇ-رەسىمدە ئىستىلىستىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.
رەسىمى رەسىمى: ئوغۇل بالا. ئەر. ئايال. ۋە
سۇلالە دەۋرىدىكى خوتەنلىكلەرنىڭ كىيىم-كېچەك
مۇ-رەسىمدە ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ

قوشام ئۆيلەردە ئولتۇرغان، شەھەر بىنا قىلغان

تارىخنامىلەردە قەدىمكى ئۇدۇندا شەرقىي شەھەر ۋە غەربىي شەھەر دەپ ئىككى شەھەر بار دەپ قەيت قىلىنغان بولۇپ، «خەننامە. غەربىي يۇرت (قۇرىغار) تەزكىرىسى» دە: «شەرقىي ۋە غەربىي شەھەر باشلىقى تەسىس قىلىنغان، مەركىزى خوتەن شەھىرى»، دېيىلگەن. كېيىنكى تارىخىي مەنبەلەردە «پايتەختى غەربىي شەھەر دېيىلىدۇ، ئۆي-ئىمارەت، رەستىلىرى بار» دېيىلگەن. يەنە بۇ شەھەرنى «دائىرىسى سەككىز-توققۇز چاقىرىم كېلىدۇ» دېيىلگەن. خان ئوردىسىغا رەڭلىك رەسىملەر سىزىلىپ، بەك ھەشەمەتلىك بېزەلگەن. ئۇدۇندا «چوڭ شەھەر بەش، كىچىك شەھەر نەچچە ئون» بولغان. قەدىمكى ئۇدۇننىڭ مەركىزىي شەھىرى يەنى تارىخنامىلەردە ئېيتىلغان «غەربىي شەھەر» نىڭ جايلاشقان ئورنى توغرىسىدا كۆپچىلىك مۇھاكىمە قىلىشىپ، بىردەك پىكىرگە كېلەلمىدى.

دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىنىڭ 454-غارىدىكى تام سۈرەتتىكى ئۇدۇن شەھىرى. سۇڭ دەۋرىگە تەئەللۇق.

لوپ ناھىيە بازىرىنىغا غەربىي شىمالدىن 17 كىلومېتىر كېلىدىغان قۇملۇق گىرۋىكىدىكى ئاقسېپىل قەدىمىي شەھىرىنىڭ سېپىلى، يۇملاققۇم قەدىمىي شەھىرىنىڭ سېپىلى بىلەن ئوخشاش ئەمەس، بۇ سېپىل كېسەكتىن سېلىنغان بولۇپ، ھازىر ئۇزۇنلۇقى 105 مېتىر، ئېگىزلىكى 2.6 مېتىرچە، قېلىنلىقى 1.8 مېتىر كېلىدىغان بىر بۆلۈكى ساقلىنىپ قالغان. ئەگمە شەكىللىك. ئەھۋالدىن قارىغاندا ئەسلىدىكى سېپىل يۇملاق بولۇپ، دىيامېتىرى 305 مېتىر، سېپىلنىڭ كوڭگۈرىسى بار. يۇقىرىسىدىكى كىچىك چاسا تۆشۈكلەرنى قاراۋۇللۇققا ئىشلەتكىلى بولىدۇ؛ شەرقىي قىسمىدا قوقتا ئىزى باردەك قىلىدۇ. چوڭ-كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان چوڭ كېسەكلەرگە بەلگە ئويۇلغان بولۇپ، T، U، E، ф، ♯ قاتارلىقلارنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. شەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كوچا-كويلارنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ.

ئاقسېپىلدىن قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلار كۆپرەك بولسىمۇ كۆپىنچىسى سۇنۇق پارچىلار بولۇپ، ساپال بۇيۇم، مىس ئورغاق، مىس مۆھۈرلەر بار. پۇللار ئەڭ كۆپ بولۇپ ۋۇجۇ يارمىقى،

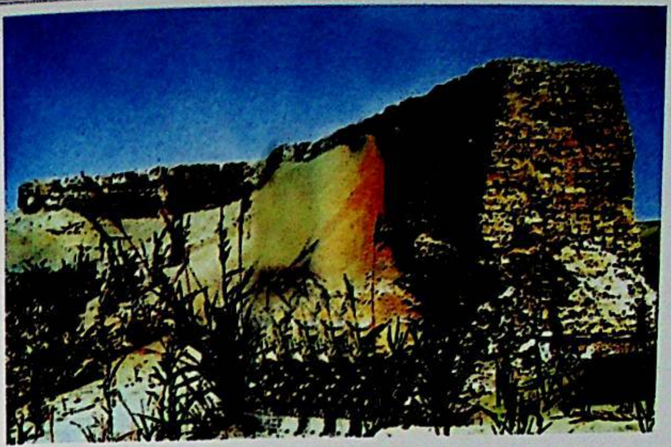

لوپ ناھىيەسىدىكى ئاقسىپىل قەدىمي شەھىرىنىڭ سېپىلى

خەنزۇچە-قارۇشتىچە ئىككى
يېزىق چۈشۈرۈلگەن پۇلل
بار. ئەڭ كېيىنكى پۇللارد
سۇڭ دەۋرى ۋە قاراخ
نىيلار دەۋرىدىكى پۇل
بار. ئۇنىڭ كۆلىمى
جۇغراپىيەلىك ئورنىدىن
رىغاندا ئۇنىڭ شەرقىي ش
ھەرىمۇ بار بولغانمىدۇ؟

ئارخېئولوگىيە خادى
لىرى كېرىيە ناھىيەسىدىكى قارا دۆڭدە ئىككى ئورۇندىكى ئاھالىلار ئولتۇراق ئۆيىنىڭ خاراب
سىنى ئېنىقلىدى. بۇنىڭدىن شۇ زامانىدىكى كىشىلەرنىڭ ئولتۇراق ئۆيىنى «سىرىش تام (ا
سۇۋاغ قوشام تام)» قىلىپ سالغانلىقى مەلۇم بولدى. يەنى ئاۋۋال چاسا ياغاچنى يەر ئاستىغا ك
مۇپ رامكىسىمان ئۇل ھاسىل قىلغان، ئاندىن ئۇل چاسا ياغاچنى تېشىپ، ئەركەك ۋە چىشى ن
رۇملاش ئۇسۇلىدا توغراق ياغاچلىرىنى يونۇپ رەتلىك كىرگۈزۈپ تامنىڭ تۈۋرۈكى قىلىپ ئ
نىڭ ئاساسى رامكىسىنى قۇرۇپ چىققان ۋە ئوخشاش ئۇسۇلدا ئۆگزە رامكىسىنى قۇرۇپ چىقق
ئاندىن بۇ تۈۋرۈكلەرگە دەرەخ شېخى ۋە قومۇشلارنى توقۇپ ئاخىرىدا ئۈستىگە لاي سۇۋ
تامنى پۈتكۈزگەن. ئۆيلەرنىڭ جايلاشتۇرۇلۇشى ئەمەلي ئېھتىياجقا قاراپ لايىھەلەنگەن.

↑ ياغاچ ئەندىۋا. شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىنىڭ يادىكارلىقى. كېرىيە ناھىيەسىدىكى قارا دۆڭ خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

بۇنداق «قوشام تام» سېلىش ئۇسۇلى تارىم ئويم
لىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋەكلىرىدە كەڭ تارقالغان. چەتر
رايونلاردا ھازىرمۇ مۇشۇنداق ئۇسۇلدا ئۆي سالىدۇ.

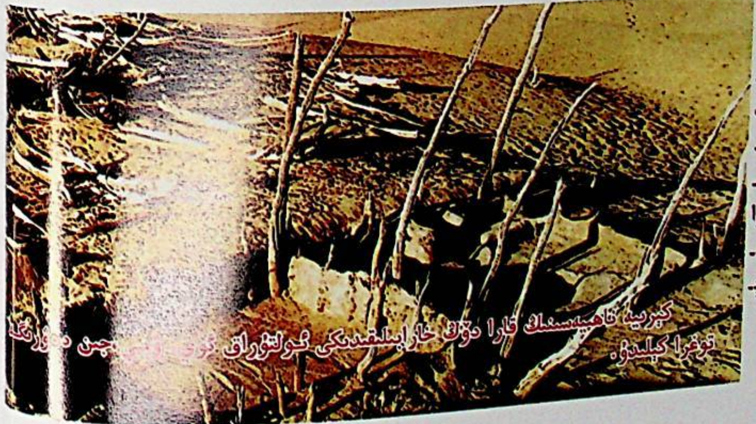

كېرىيە ناھىيەسىنىڭ قارا دۆڭ خارابىلىقىدىكى ئولتۇراق ... جىن دەۋرىگە
توغرا كېلىدۇ.

ياغاچنى ئويۇپ (قىرىپ) قاچا-قومۇچلار ياسىغان

سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان كاسا ۋە ياغاچ چۆمۈچ

قەدىمكى ئۇدۇنلۇقلار ئاياقنى ئەڭ كۆپ ئىشلەتكەن. سامپۇل قەدىمي قەبرىستانلىقىدىن چىققان ياغاچ قاچا-قۇچىلار ئەڭ كۆپ بولۇپ، 1984-يىلى 1-، 2- نومۇرلۇق قەبرىدىنلا 100 دىن ئارتۇق چىققان. بۇلار ئاساسەن تاماق قاچىلىرى بولۇپ ئاياق، چۆچەك، ياغاچ قەدەھ، ياغاچ تەخسە، ئەمبەل، ياغاچ قوشۇق، سوغا، كاناي، ياغاچ كۆپ قاتارلىقلار. بۇلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس، شەكلىمۇ ھەرخىل، ياغاچ پەتنۇس-تەخسىلەرنىڭ يۇملاق، سوقىچىقى بار. بۇنىڭدىن باشقا، ياغاچ تاغاق، سۈزگۈچ، پەرداز قۇتىسى، قۇتا، ياغاچ ھاسا قاتارلىقلارمۇ بار.

سامپۇلدىن قېزىۋېلىنغان ياغاچ قوراللارنىڭ يۈزىدىكى ئىزنالاردىن قارىغاندا دەۋرى بالدۇرراق بولغان ياغاچ قوراللارنى ياساشتا چېپىش، ئويۇش، ھەرىدەش، يونۇشنى ئاساس قىلىپ، شەكىلگە كەلتۈرگەندىن كېيىن سىلىقداپ پارقىراتقان. تەخمىنەن خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئاددىي قىرىش ستانوكى بارلىققا كېلىپ، نۇرغۇن يا-
غاچ سايمانلار قىرىپ ياسىلىدىغان بولغان.

بىر قۇلاقلىق ياغاچ قەدەھ. ئېگىزلىكى 12.6 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 17.8 سانتىمېتىر. سامپۇل قەدىمي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

مۈگۈز قوشۇق. 20 سانتىمېتىر. سامپۇلدىن قېزىۋېلىنغان.

ياغاچ ئاياقلار. سامپۇلدىن قېزىۋېلىنغان.

يۇملاق ياغاچ تەخسە. سامپۇلدىن قېزىۋېلىنغان.

L شىرە. ئۇزۇنلۇقى 37 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 20 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 12.5 سانتىمېتىر. تۆت پۇتى هايۋان تۇيىقى شەكىللىك. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

سوغا شەكىللىك ياغاچ ئويما. ئېگىزلىكى 18 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 9 سانتىمېتىر، خوتەن شەھىرىدىكى گۇلۇاغ قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان. ←

→ ياپقۇچلۇق ياغاچ قۇتا. ئېگىزلىكى 21.5 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 11.9 سانتىمېتىر. ئايلاندۇرۇپ قىرىپ سىپتا ياسىغان. يۈزى سىلىق. بەش دەۋر زامانىغا تەئەللۇق. بۇزاق قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

رەڭلىك سىزمىلىق سوغا. ئېگىزلىكى 8 سانتىمېتىر، دىئامېتىرى 5.5 سانتىمېتىر. يۇمىلاق ياغاچتىن ئويۇلغان. قارا سىياھتا ئۈچ بۇرجەك گۈل چىقىرىلغان. سامپۇلدىن قېزىۋېلىنغان.

سوغا. ئېگىزلىكى 12.8 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 9.2 سانتىمېتىر. قىرىپ ياسىغان. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

نەپىس ياسالغان ئۇدۇن ساپال قاچا-قۇچىلىرى

بىر قۇلاقلىق ساپال كوزا. ئېگىزلىكى 22.7 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 12 سانتىمېتىر قولدا ياسالغان. قارا چاپان سىلىش، سامپۇلنىڭ بالدۇرقى مەزگىلىدىكى ساپال قاچىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى.

ئۈچ قۇلاقلىق ساپال كوزا. ئېگىزلىكى 45 سانتىمېتىر، قۇلىقىغا ئادەمنىڭ باش ھەيكىلىنى چاپلاپ چىقارغان. قورسىقىدىكى چاپلىغاندەك چىقارغان مارجان نەقىش ئىچىگە ئادەملەر ئوبرازىنى توشقۇزغان. تەخمىنەن شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە توغرا كېلىدىغان يادىكارلىق.

ساپال بۇيۇملار يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، كىشىلەرنىڭ مۇ
تۇرمۇش قورالى بولغان. ياساش ھۈنەر-سەنئىتىمۇ دەۋرنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇ
غان. بۇ ئۆزگىرىش ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئەينەن ئىنكاسى. ئارخېئولوگىيە
مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بەلگىسى بولۇش سۈپىتىدە ھەتتا دەۋرنى پەرق ئېتىشنىڭ مۇھىم ئاساسى

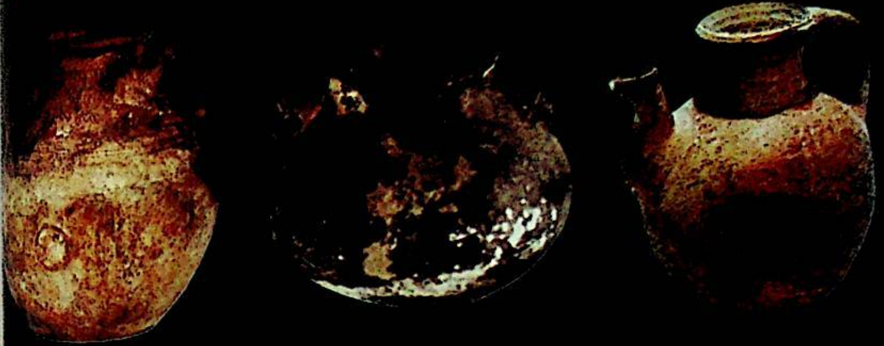

باغ چەگمە قۇلاقلىق كو
ئېگىزلىكى 29 سانتىمېتىر، دىيا
مېترى 9.5 سانتىمېتىر. سامپۇل ق
دىمي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېل
غان.

باغ جەكمە قۇلاقلىق ساپال
كوزا. قارا چاپان سىلىنغان. ئې
گىزلىكى 11.8 سانتىمېتىر، دىيا-
مېترى 8.5 سانتىمېتىر. سامپۇل
دىن قېزىۋېلىنغان ۋەكىللىك
خاراكتېرگە ئىگە ساپال بۇيۇم.

ساپال چىنەك. ئېگىزلىكى
16.5 سانتىمېتىر، دىيامېترى
6.5 سانتىمېتىر. لوپ ناھىيە سو-
غۇققۇمدىن قېزىۋېلىنغان.

سامپۇلدىن قېزىۋېلىنغان ساپ
قاچىلارنى كۆزەتكەندە، ئۇلار قۇم ئ
رىلاش ساپال بولۇپ، قولدا ياسالغا
كۆپىنچىسى سىيدام، ئاز ساندىكىلىرىگ
چاپان سىلىنغان. سىغىز توپىنىڭ تەرك
بىدىكى ئېلېمېنت ۋە ئوتنىڭ تېز
ئوخشاش بولمىغاچقا، ساپالنىڭ رەڭگ
پەرقلىق بولغان.

شارىر (ھەسەن كۆلى) كوزىسى. ئېگىزلىكى 20 سانتىمېتىر، دۈم
دەم يۈزى ۋە گۈل بەرگى نەقىشلەر چاپلىما قىلىپ چۈشۈرۈلگەن، قور
نەقىشلەر بولسا مارجان نىزما نەقىشلەر.

دۇنيادا بىرلا خوتەن

ساپال خۇمرا. ئېگىزلىكى
16.5 سانتىمېتىر، قورسىقىنىڭ دى-
يامېترى 13.5 سانتىمېتىر. چاقتا
ياسىغان. دولىسىغا كۆندىلەك بې-
زەك نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن.
سامپۇل قەدىمي قەبرىستانلىقىنىڭ
ئاخىرقى مەزگىللىرىگە تەئەللۇق
بۇيۇم.

باغ قۇلاقلىق
بوكمە قوساق سا-
پال كوزا. سامپۇل
قەدىمي قەبرىس-
تانلىقىدىن قېزىۋې-
لىنغان.

بىر قولاقلىق ساپال كوزا. ئېغ-
زى نەخسىمان. سىرىق چاپان سى-
لىنغان. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىگە
تەئەللۇق.

بىر قۇلاقلىق ساپال ئۇرۇق. بەش دەۋر — سۇڭ دەۋرىگە تەئەللۇق، خوتەن ناھىيەسىدىن قېزىۋېلىنغان.

بىر قۇلاقلىق چاپلىما گۈللۈك شارىر (جەسەت كۈلى) كوزىسى. ئېگىزلىكى 26 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 11 سانتىمېتىر. خوتەن ناھىيەسىدىكى لاگىرۇ خارابىلىقىنىڭ ئەتراپىدىن چىققان بولۇپ، ئىچىگە شارىر قاچىلانغان. شىمالىي سۇلالىلەر — تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق.

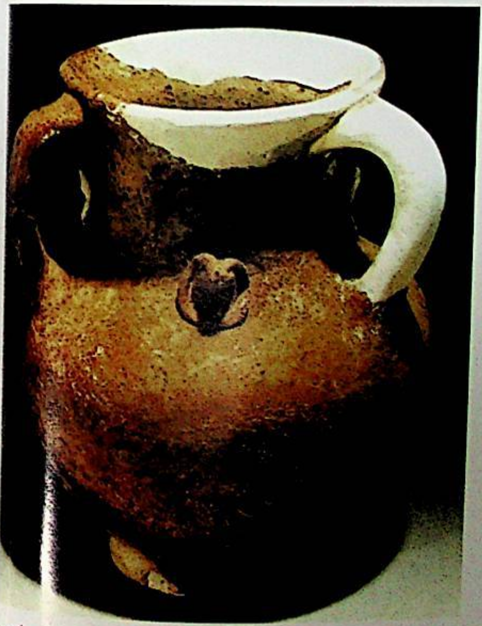

ئۈچ قۇلاقلىق ساپال كوزا. ئېگىزلىكى 14.5 سانتىمېتىر. قۇم ئارىلاشما ساپال. مۈرە قىسمىدا چاپلىما بېزىكى بار. ۋېي-جىن دەۋرلىرىگە تەئەللۇق خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

ساپال كۈپ. ئېگىزلىكى 78 سانتىمېتىر. قېزىپ ئېلىنغاندا ئىشلىتىپ سۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىن مۇستەھكەملىگەن ئىزناسى بار. ۋېي-جىن دەۋرلىرىگە تەئەللۇق. قارا دۆڭ خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

ساپال چىراغ. ئېگىزلىكى 3.5 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇق دىيامېتىرى 11 سانتىمېتىر، بەش دەۋر — سۇڭ دەۋرىگە تەئەللۇق، لوپ قارىقاش ياۋا تېرەكتىن قېزىۋېلىنغان.

بىر قۇلاقلىق جۇغلىق ساپال چۈگۈن. ئېگىزلىكى 9 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 6.5 سانتىمېتىر، بەش دەۋر — سۇڭ دەۋرىگە تەئەللۇق، چىرا ناھىيەسى سايباغدىن قېزىۋېلىنغان.

قوش باغ ياپىلاق چۈگۈن. ئېگىزلىكى 26 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 7 سانتىمېتىر. بەش دەۋر — سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەئەللۇق. لوپ ناھىيە سوغۇققۇمدىكى قەدىمىي قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان.

قوش باغ ئۈتكۈزگۈچلۈك ساپال چوگۈن. ئېگىزلىكى 13 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 10 سانتىمېتىر. بوينى ۋە دولىسىغا پاراللېل سىزىق ۋە دولقۇن نەقىش ئويۇلغان. بەش دەۋر — سۇڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. خوتەن ناھىيەسىدىكى بالىماس خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

جۇغلىق ساپال چۈگۈن. ئېگىزلىكى 34 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 12 سانتىمېتىر. بەش دەۋرگە تەئەللۇق. خوتەن ناھىيە بۇزاقتىكى قەدىمىي قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان.

سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدا ئاياللارنىڭ جەستى، كۆپىنچە پەرداز بۇيۇملىرى، بولار ئاساسلىقى پەرداز قۇتىسى، خالتا، تارغاق، كۆزگۈ (ئەينەك)، قاش قەلىمى قاتارلىق ھەمدەپنە بۇيۇملىرى بىلەن بىللە كۆمۈلگەن. بۇ ئاسارە-ئەتىقىلەر كۆركەم ياسالغان بولۇپ ئۆزگىچىلىككە ئىگە.

«تۆرمۆشتا قولايلىق، ئەتىۋارلىق» مىس كۆزگۈ. دىئامېتىرى 6.2 سانتىمېتىر. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

سىرلانغان سۆزگۈچ. كەڭلىكى 7.4 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 9 سانتىمېتىر، 61 چىشلىق. ياسىلىش ...ەكلى
سىرلىشىدىن قارىغاندا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى چۇ بەگلىكىدە ياسالغان. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن چىقق...

تۆتتۇچلۇق قوش بېلىق نەقىشلىك مىس كۆزگۈ. دىيامېتىرى 10 سانتىمېتىر. سۆڭەك دەۋرىگە تەئەللۇق. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

تارتىش بۇيۇملىرىنى سالىدىغان پەلەك قاپچۇق. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

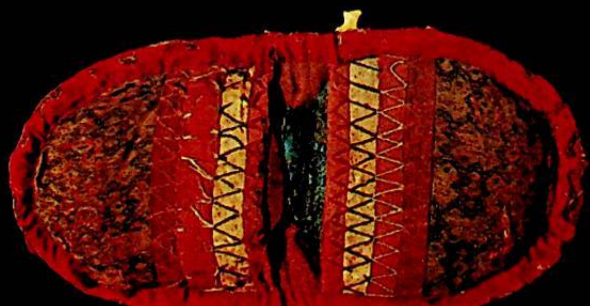

كىمخاپتىن تىكىلگەن تارغاق ۋە كۆزگۈ خالتىسى. ئۇزۇنلۇقى 21 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10 سانتىمېتىر. بىر نەچچە تۇققۇلمىلاردىن تىكىلگەن، ئىچىدە ئىككى كىچىك خالتا بار بولۇپ بىرىگە تارغاق، بىرىگە كۆزگۈ سېلىنغان. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

مەدەنچىلىك ۋە قۇيمىچىلىق

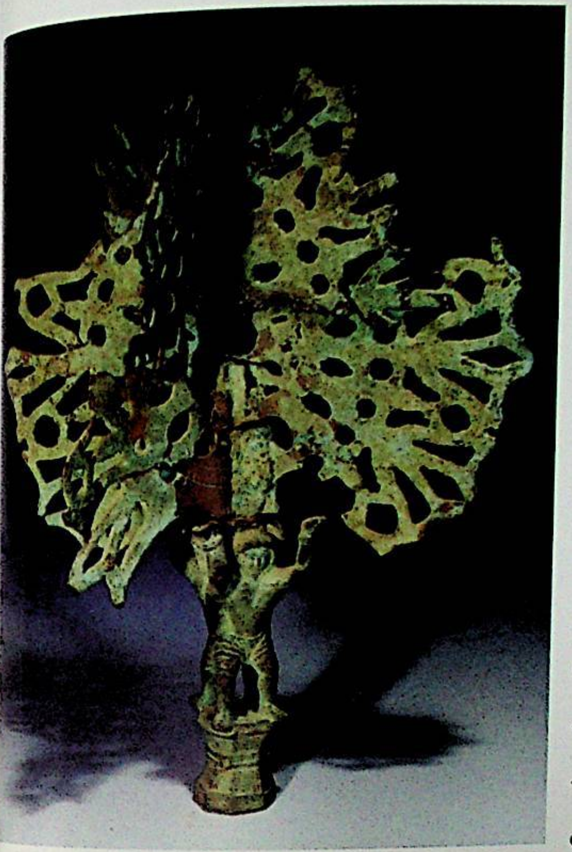

مىس بېزەك. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 26.5 سانتىمېتىر. ئادەمنىڭ ئېگىزلىكى 8 سانتىمېتىر. قۇيۇپ پەرچىنلەنگەن. خوتەن ناھىيەسىدىن يىغىۋېلىنغان.

ئۇدۇننىڭ مەدەنچىلىكى (مېتالچىلىقى) توغرىسىدا تارىخنامىلەردا مەلۇماتلار ئاز. «لياڭنامە. غەربىي شىمال رونلىرى ھەققىدە قىسسە» دە: «ئۇدۇن ئېلىدىكىلەر مىس بۇيۇملارنى قۇيۇشقا ئۇستا» دېيىلگەن. خوتەن ناھىيەسىدىن يىغىۋېلىنغان بۇ مىستىن قۇيۇلغان بېزەكنىڭ يۇمىلاق تەگلىكىدە بىر-بىرىگە دۈمبىسىنى قىلىپ تۇرغان ئۈچ پالۋان بېلىنىڭ يۇقىرىسىنى ئېچىۋەتكەن. كالتە ئىشتان كەيگەن، ئىككى قولىنى بېشىدىن ئاشۇرۇپ كۆتۈرگەن. بېشىدا يوپۇرماققا ئوخشايدىغان تەشمە نەقىشلىك بېزەكنى كۆتۈرگەن. ياساش ھۈنىرى چولتا.

↑ كىچىك مىس پىچاق. ئۇزۇنلۇقى 14 سانتىمېتىر. ئاقسىپىل خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان. خەن دەۋرىگە تەئەللۇق.

← مىس قوشۇق. سېپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 12.5 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 9 سانتىمېتىر. كېرىيە قارا دۆڭ خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

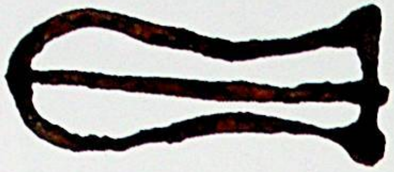

تۆمۈر توقا. ئۇزۇنلۇقى 9 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 4.5 سانتىمېتىر. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

1959-يىلى لوپ ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاقچى تاغلىق رايونىدىن بىر قەدىمكى مەدەنچىلىك خارابىسى ۋە ئۇنىڭدىن پۈۋلەش نەيچىسىنىڭ سۇنۇقى، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئېغىزىنى ئېتىۋەتكىلى ئۇزۇن بولغان ئۆڭكۈردىن قىزدۇرغان تۆمۈر ئۇۋاقلىرى چاپلىشىپ قالغان تاش ئىسكىنە ۋە تاش بولقىنىڭ تېپىلىشى، ئەينى چاغدا ئۇدۇندا مەدەنچىلىكنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. تاش قوراللاردىن پايدىلىنىپ كان ئېچىش تېخىمۇ بالدۇر، يەنى مىلادىيەنىڭ ئالدى - كەينىدە بارلىققا كەلگەن.

رەڭگا-رەڭ يۇڭ توقۇلمىلار

تاڭ راھىبى شۈەنزاڭ يازغان «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»دە: بۇ ئەلدىن «زىلچا، سىپتا كىگىز چىقىدىكەن» ۋە «چەكمەن كىيىم، جۇۋا كىيىدىكەن» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن ئۈچ مىڭ يىللار ئىلگىرى يۇڭ توقۇلمىلار ئۇدۇن ئاھالىسىنىڭ بىردىنبىر كىيىم-كېچەك ماتېرىيالى بولغان. خەن دەۋرىگە كەلگەندە كىشىلەر يۇڭ توقۇلمىلارنى كىيىم-كېچەك ۋە بەزى تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ مۇھىم خام ئەشياسى قىلغان. لېكىن توقۇلمىلارنىڭ تۈرى كۆپەيگەن، توقۇش تېخنىكىسىمۇ ئۆسكەن، نەقىشلىرى نەفىس، رەڭگى كۆركەم بولغان.

يېشىل تەگلىك بۇغا نەقىشلىك كەشتە. ئۇزۇنلۇقى 38 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 5 سانتىمېتىر. بۇغىلار كېتىۋ
قان، تۆت تۇياقلىق، چوڭ مۈڭگۈزلۈك، قانتى بارھالەتتە كەشتىلەنگەن. سامپۇلدىن چىققان.(ئالدىنقى بەتتىك
تىدىكى رەسىمنىمۇ ئۈز ئىچىگە ئالىدۇ)

خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا يۇڭ يىپنى قولدا ئېگىرىش ئاساس قىلىنغان. ساپال ئۇرچۇقتى
پايدىلىنىپ يۇڭ يىپنى «Z» يۆنىلىشلىك ئەشكەن. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدە قول
چۆرۈپ ئېگىرىدىغان چاق بارلىققا كەلگەن.

قوڭۇر - سېرىق كاتەكچە يوللۇق چەكمەننىڭ پارچىسى. ئۇزۇنلۇقى 18 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 15 سانتىمېتىر، تۈز يوللۇق توقۇلما. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

رەڭلىك يوللۇق توقۇلما بەلباغ. ئۇزۇنلۇقى 14 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10 سانتىمېتىرچە كېلىدۇ. رەڭگى كۆركەم. سامپۇلدىن قېزىۋېلىنغان.

يېشىل تەگلىك، ئاتلىق ئوقيا ئېتىۋاتقان كۆرۈنۈش كەشتىلەنگەن يۇڭ توقۇلما (پارچىسى). كەڭلىكى 22 سانتىمېتىر. بۇغا كېتىۋاتقان، تۆت تۇياقلىق، چوڭ مۈڭگۈزلۈك، قاناتلىق ھالەتتە كەشتىلەنگەن. سامپۇلدىن قېزىۋېلىنغان.

بۇ يەردىن قېزىۋېلىنغان كەشتىلىك توقۇلمىلارغا ئاساسەن يىپەكنى تىكىلگەن بېزەك بەلبېغى بولۇپ، تەگ توقۇلما پۈتۈنلەي سىدام، ئارقاق ئۆتكۈزۈش ۋە پەنجە ئۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق رەڭگا-رەڭ نەقىش ۋە گۈل نۇسخىلىرى ۋە بۇغا، تۆگە قاتارلىق ھايۋانلار، دەرەخ، ئوت-چۆپ، گۈل-چېچەك قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ رەسىمى كەشتىلەنگەن. ئۇلاردا يەنە تەبىئەت مەنزىرىلىرىدىن تاغ، ھەرە چىشى شەكىللىك گېئومېتىرىيەلىك گۈل نۇسخىلىرىمۇ بار.

كەشتىلەنگەن يۇڭ توقۇلما پارچىسىنىڭ كەڭلىكى 12 سانتىمېتىر، قىزىل تەگكە ھەرە چىشسىمان سىزىقلار كەشتىلەنگەن بولۇپ، ھازىرقى زاماندىكى ئەتلەسكە بەك ئوخشايدۇ. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ مۇجەسسەملىنىشى

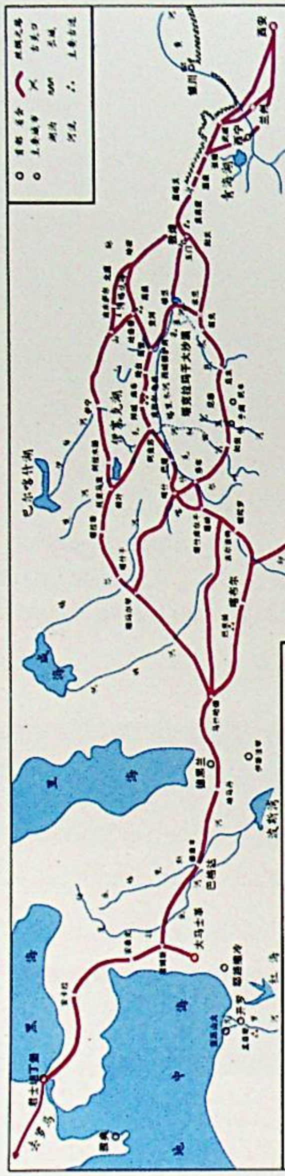

«يىپەك يولى» نىڭ كۆرسەتمە خەرىتىسى

يىپەك يولى

ئېلىمىزنىڭ چاڭئەن ياكى لوياڭ شەھرىدىن چىقىپ خېشى كارىدورى، تارىم ئويمانلىقىدىن ئۆتۈپ، كۆكئارت (پامىر) ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئۆتۈپ غەربىي ئاسىياغا، ئاخىردا ئوتتۇرا(ئاق) دېڭىزنىڭ شەرقىگە يېتىپ بارىدىغان بۇ يول «يىپەك يولى» دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى يەتتە مىڭ كىلومېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، يەر شارى ئېكۋاتورىنىڭ تۆتتىن بىر قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. جۇڭگونىڭ قاشتېشى، يىپەك، تۆمۈر قورال، سىرلانغان بۇيۇملىرى، فارفور بۇيۇملىرى ۋە قەغەز تېخنىكىسى قاتارلىقلار مۇشۇ يول ئارقىلىق غەربكە تارقالغان؛ غەرب ئەللىرىنىڭ ئەينەك، خۇشبۇيلۇق، گۆھەر، ئۈزۈم قاتارلىق مەھسۇلاتلىرىمۇ مۇشۇ يول ئارقىلىق جۇڭگوغا ئېلىپ كېلىنگەن. جۇڭگونىڭ كۇڭزىچىلىق، تەرىقەتچىلىك قاتارلىق پەلسەپىۋى ئىدىيەلىرى ئەلچىلەر ۋە سودىگەرلەر ئارقىلىق غەربكە تارالغان؛ بۇددىزم، زارۇئاستىرىزىم، مانىي دىنى، خىرىستىيان دىنى، ئىسلام دىنى جۇڭگوغا تارقالغان. جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ ماددىي ئەشيالار ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا ئەگەشىپ، ئۇدۇن شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتى جۇغلىنىدىغان جايغا ئايلانغان ۋە مۇشۇ ئالماشتۇرۇش داۋامىدا ئۇدۇن مەدەنىيىتىمۇ تەرەققىي قىلغان.

• مەخمەل ئەدىيال. تەخمىنەن ... دەۋرىگە تەئەللۇق. خوتەن ناھىيەسىدىكى ... لىكئاۋات خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

• يۇڭ ئورماق كۆللۈك ئىگەر يوپۇق. ئۇزۇنلۇقى 76 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 74 سانتىمېتىر. يوپۇق قىسمى ئۇسۇلدا ... تۆت بۇرجىكىدە ... مەزمۇت ... كۆللىرى رەڭلىك ... ساماۋل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىكى 2-نومۇرلۇق ئات ئورنىدىن قېزىۋېلىنغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ...
...

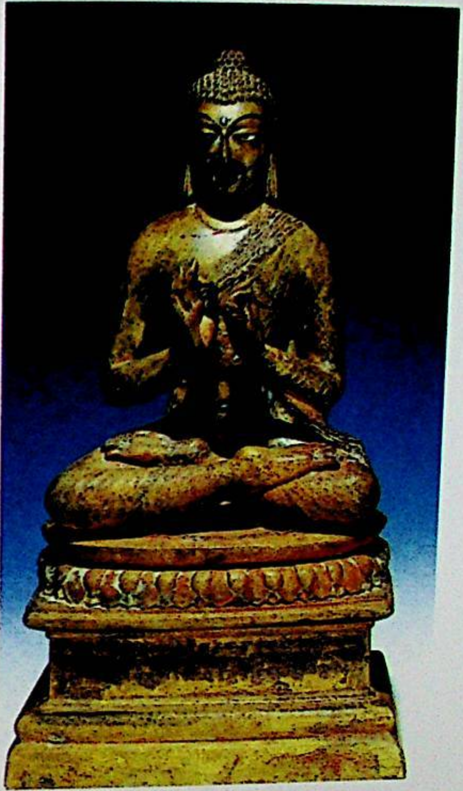

ئولتۇرغان ھالەتتىكى مىس بۇت. ئومۇمىي ئې-
گىزلىكى 42 سانتىمېتىر، سىېرىق مىستىن كەشمىردە
قويۇلغان، چىرا كونا دامكۇدىن قېزىۋېلىنغان.

قەدىمكى ئۇدۇندا قوللىنىلغان يېزىقلار

يېقىنقى يۈز يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان
تەتقىقاتلاردىن قارىغاندا، ئۇدۇندا مىلادىيە
بېشىدىكى بىر قانچە ئەسىردە قارۇشتى يېز
كەڭ تارقالغان. بۇ يېزىق دەسلەپتە ھىندىس
نىڭ شەرقىي شىمالىدا بارلىققا كەلگەن. كې
كۇشان خانلىقى ئۇنى قەندىھار تىلىنى خان
لەشكە ئىشلەتكەن. لېكىن، ئۇدۇنلۇقلار قوللان
سانسكرىت يېزىقىدا ساك تىلى ئامىللىرى بار.

ئاقسىپىلدىن قېزىۋېلىنغان ئوتتۇرىسىغا تۆ
نىڭ رەسىمى بېسىپ چۈشۈرۈلگەن خەنزۇچە-
رۇشتىچە ئىككى يېزىقتىكى پۇل. دىيامېتىرى 2
تىمېتىرچە كېلىدۇ.

تەگلىككە ئويۇلغان بىراھما يېزىقى.

خەنزۇچە-قارۇشتىچە يېزىقتىكى پۇل.

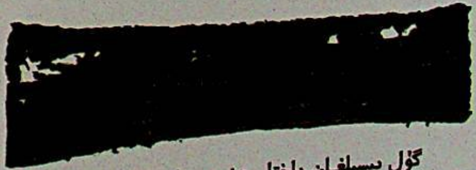

گۈل بېسىلغان پاختا رەخت. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

خوتەن ۋىلايىتىدىن يىغىۋېلىنغان خەنزۇچە-قارۇشتىچە ئىككى يېزىقتىكى پۇل ۋە ئۇنىڭ چوڭايتىلغان رەسىمى.

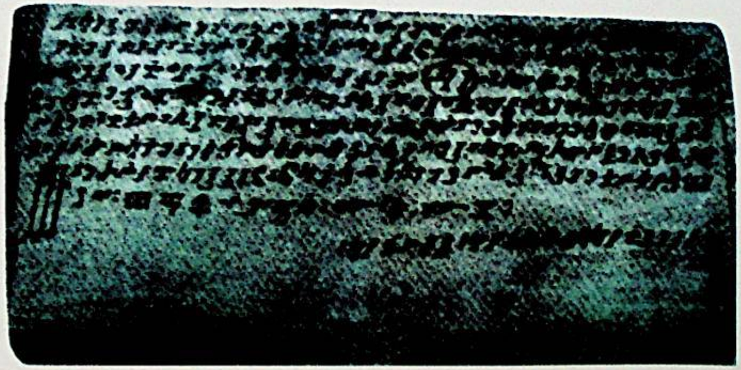

نىيە ناھىيەسىدىكى ئەندىرە خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان قارۇشتى يېزىقىدىكى تىلخەت.
ئۇنىڭدا ئۇدۇن خانىنىڭ يىلى يېزىلغان.

ئۇدۇن يېزىقىدىكى بۇددا ئايىتى.

5- ئەسىرلەردە ھىندى، ئوتتۇرا ئاسىيا بىراھمى ھەرپىدە ئۇدۇن تىلى خاتىرىلەنگەن بىر تىلنى تىلشۇناسلار، ئۇدۇن — ساك تىلىنىڭ بارلىققا كېلىپ راۋاجلىنىشىنىڭ مەھسۇلى دېيىشتى، ئىلىم-پەن ساھەسىدىكىلەر ئۇنى، «قەدىمكى ئۇدۇن تىلى» دەپ ئاتىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن راھىب شۈەنزاڭمۇ: ئۇدۇنلۇقلار « ھىندىستاننىڭكىگە تەقلىد قىلىنىپ، شەكلى ئازراق ئۆزگەرتىلگەن يېزىقنى قوللىنىدىكەن» دەيدۇ. خەنزۇ تىل- يېزىقىنىمۇ قوللانغان، 9-ئەسىردىن كېيىن ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغان.

خوتەن ۋىلايىتىدىن قېزىۋېلىنغان
دىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى خەت-چەك

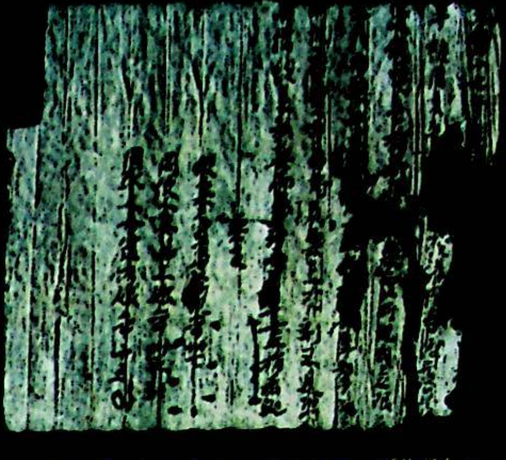

دەندانئۆيلۈكتىن قېزىۋېلىنغان خەنزۇ يېزىقىدىكى تىلخەت.

[illegible] تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى

[illegible] ياغاچ تاختىغا سىزىلغان [illegible] قېزىۋېلىنغان.

پىلە بېقىش يىپەك تارتىش، يىپەكتىن رەخت توقۇش ئېلىمىز خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئىجادىيىتى [illegible] دىمكى يۇنانلىقلار ئېلىمىزنى «سېرىس» — يىپەك ئېلى — دەپ ئاتىغان. يىپەك [illegible] دەۋرىدە غەربكە تارقالغان بولۇپ، كېيىن يىپەكچىلىك تېخنىكىسى ۋە كۆپتۈرمە گۈل چىقىر[illegible] ئۈسكۈنىسىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ۋە رىم قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. يىپەك يول[illegible] مۇھىم تۈگۈنىگە جايلاشقان ئۇدۇن 2-، 3-ئەسىرلەردە پىلە-ئۈجمىچىلىك تېخنىكىسىنىڭ غەربكە تارقىلىشىدا ۋاستىچىلىق رول ئوينىغان.

گەجدىھا ۋە سۇمۇرغ چۈشۈرۈلگەن كىمخاپ خالتىنىڭ پارچىسى. ئۇزۇنلۇقى 12.1 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 7 سانتىمېتىر. خەن دەۋرىگە تەئەللۇق. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

ساپال پىلە قۇرتى، ئاقسىپىل قەدىمىي شەھىرىدىن قېزىۋېلىنغان.

پىلە غوزىسى. ئۇزۇنلۇقى 4 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 2 سانتىمېتىر. يۇقىرى تەرىپىدە پىلە كېپىنەكنى چىشلەپ يىرتقان ئىزناسى بار. قاراقاش ناھىيەسىدىكى قۇمرابات خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

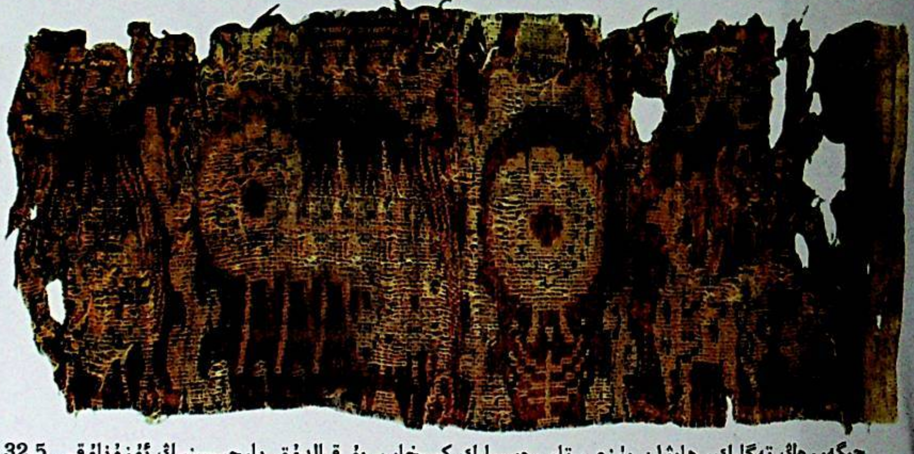

جىگەررەڭ تەگلىك، ھايۋان يۈزى، تام رەسىملىك كىمخاپ. بۇ قالدۇق پارچىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 32.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 9.3 سانتىمېتىر. ھايۋان يۈزى بىلەن تام نۆۋەتلەشتۈرۈپ تىزىلغان. چۈرىسىگە ئۆرە تۇرغان بىر قويىنىڭ رەسىمىنى توقۇپ قويۇشى بەك قىزىقارلىق.

بۇ يىپەك توقۇلمىلار ئىچىدە مانىي مەرۋايىتى رەسمى چۈشۈرۈلگەن كىمخاپ ئەڭ نەفىس. بۇ مۇرەككەپ توقۇلمىلىق بۇيۇم بولۇپ، چىگراق ئىشلىگەن سېرىق يىپەك يىپنى ئۆرۈش يىپ قىلىپ، قوڭۇر ئاق سېرىق، ئاق، كۆك ئارقاق يىپلاردىن ئارىلاش توقۇلغان. قوڭۇر تەگكە مانىي مەرۋايىتىنىڭ رەسمىنى چۈشۈرگەن. بۇنداق كىمخاپ توقۇش تېخنىكىسى ئېلىمىزنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن ۋە سۇڭ دەۋرىدە كەڭ ئومۇملاشقان (مودا بولغان).

يۇڭ توقۇمىچىلىق ھۈنەر-سەنئىتىنىڭ مۆجەسسەملىنىشى

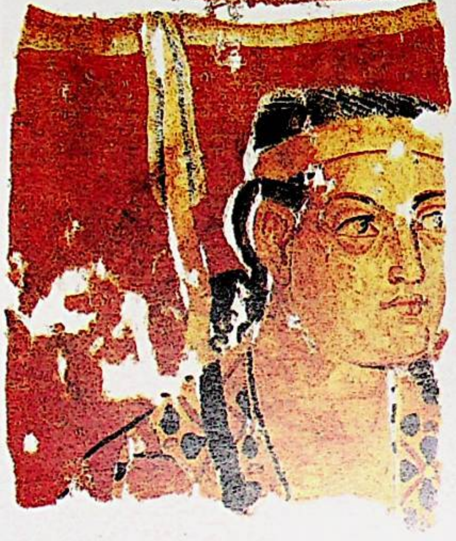

يۇڭ توقۇمىچىلىق ئۇدۇننىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى قول سانائىتى بولۇپ، خەن دەۋرىدىلا ئۆزگىچىلىككە باي قول ھۈنەر-سەنئىتى شەكىللەنگەن.

سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان يۇڭ توقۇلمىلارنىڭ بەزىلىرىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا ئۇسلۇبىغا ئىگە توقۇلمىلار. دۇر. مەسىلەن: «ئاتلىق پالۋاننىڭ ئاسما رەسمى»نى مىسال قىلىشقا بولىدۇ. بۇ يۇڭ توقۇلمىمۇ سىدام تەگنى ئاساس قىلىپ ئۆرۈشتىن ئۆتكۈزۈپ ئارقاقتا پەنجە ئۇرۇش ئۇسۇلىدا توقۇلغان كەشتىلىك بۇيۇم بولۇپ، گۈل نۇسخىسى ۋە تېخنىكىسىدىن قارىغاندا سامپۇلدىن قېزىۋېلىنغان سىدام كەشتىلىك توقۇلمىلارغا ئانچە ئوخشىمايدۇ. پېرسوناژ ئوبرازى ۋە چەمبىرەكتىن قارىغاندا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى زامان يادىكارلىقلىرىدا ئىپادىلەنگەن پېرسوناژ خاراكتېرىغا ئوخشايدۇ. بۇ كەشتىلىك توقۇلما، يىپەك يولى ئارقىلىق كىرگەن ئوتتۇرا ئاسىيا توقۇلمىسى بولۇشى مۇمكىن.

ئاتلىق پالۋاننىڭ ئاسما رەسمى. ئۇزۇنلۇقى 116 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 84 سانتىمېتىر. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغاندا «پانۇس» ئىشتان قىلىپ تىكىپ، ئۆلگۈچىگە كىيدۈرۈپ قويۇلغان.

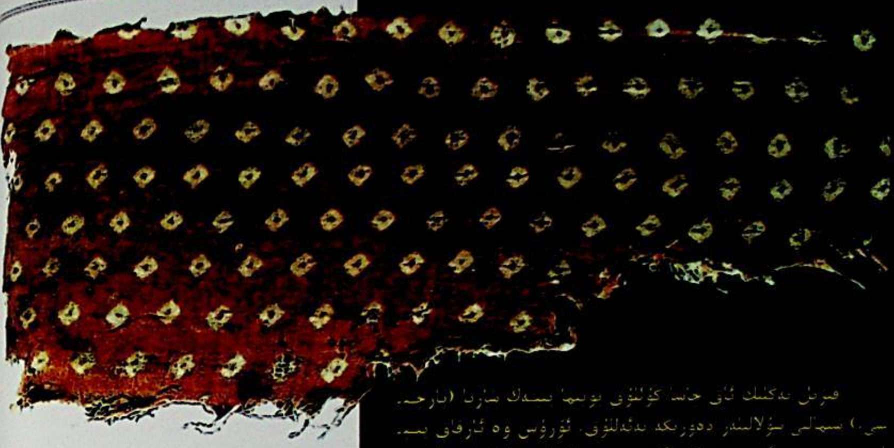

قىزىل نەقىشلىك ئاق خالسا كۆللۈق توپىما يىپەك ماتا (ئەترەت-
سى) سىمالىق ئۆلالىلار دەۋرىگە تەئەللۇق. ئۆرۈش ۋە ئارقاق يى-
پىرى ...... ئۈستى توقۇپ ئاندىن سىرما كۆللۈك ئاشۇرۇپ توقۇپ
تۇنى كۆل چىقىرىش. ئۇدۇن يىپەك توقۇلمىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى.
كىرىيە ناھىيەسىدىكى قارا دۆڭ خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

قوڭۇر تەگلى...
مانىي مەرۋايىتى...
چۈشۈرۈلگەن كىمخا...
ياغلىق. ئۇزۇنلۇقى...
22.5 سانتىمېتىر...
كەڭلىكى 17 سانتىم...
تىر. بۇزاق قەدىمىي...
قەبرىستانلىقىدىن ق...
زىۋېلىنغان.

قىر يوللۇق ئاق كۆللۈك چوك يوتقان-
نىڭ بىر قىسمى. ئۈستىگە ئالتۇن ياپراقچە
چاپلانغان بولۇپ پارقىراپ تۇرىدۇ. ئۇدۇن-
لۇكلەرنىڭ توقۇلمىلارنى زىننەتلەشتىكى بىر
ئۇسۇلى. بوزاق قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن
قېزىۋېلىنغان.

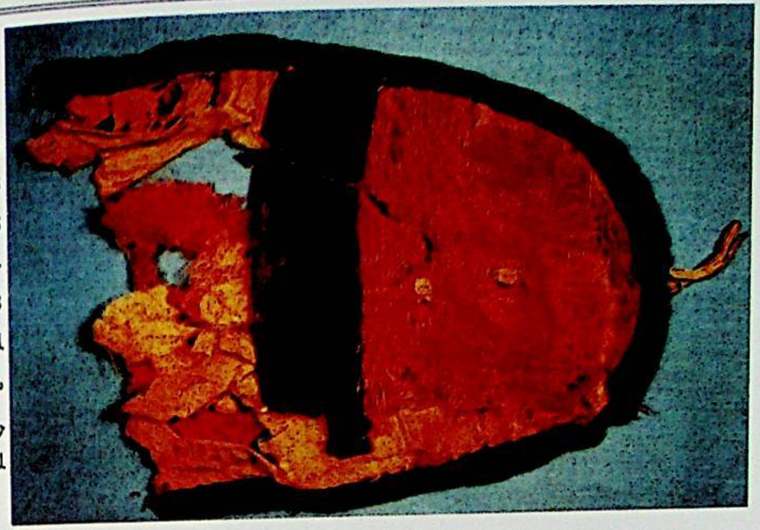

← قوش ئار...
قاق توقۇلمىلىق يۇڭ
توقۇلمىلاردىن تىككەن
تارغاق ۋە ئەينەك
خالتىسى. ئۇزۇنلۇقى
13 سانتىمېتىر، كەڭ...
لىكى 9.2 سانتىمېتىر،
سامپۇل قەدىمي قەب...
رىستانلىقىدىن قېزىۋې...
لىنغان.

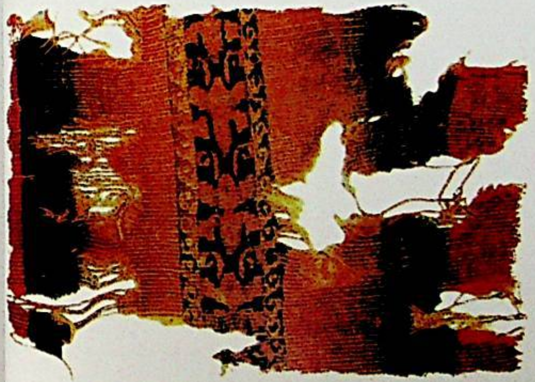

← قىزىل تەگلىك، توق يېشىل يولىغا كېپىنەك كەشتىلەنگەن يۇڭ توقۇلما (بىر قىسمى). سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

← قىزىل تەگ، توق يېشىل يولىغا يوپۇرماق كەشتىلەنگەن يۇڭ توقۇلما. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

سامپۇلدىن يەنە سۈرىيە قاتارلىق جايلاردىن قېزىۋېلىنغان، توق يېشىل يولىغا گۈل كەشتىلەنگەنگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان يۇڭ توقۇلمىلارمۇ چىقتى. گۈل نۇسخىلىرىدىن ئۈسۈملۈك، گۈل-چېچەك نۇسخىلىرى ئەڭ كۆپ بولۇپ، هايۋانات نە... قىشلىكلىرىمۇ ئاندا-ساندا ئۇچرايدۇ.

خوتەندە يەنە خەن دەۋرىنىڭ پاختا بۇيۇملىرىمۇ تېپىلدى. بۇنىڭغا سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن گۈللۈك كۆك پاختا رەختنى مىسال كەلتۈ...

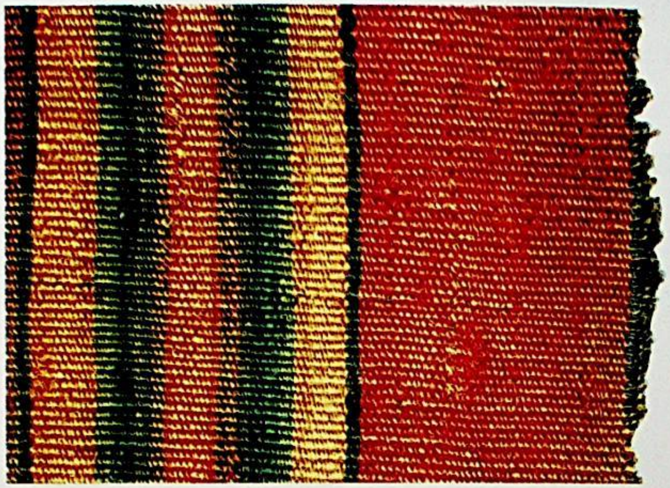

رۇشكە بولىدۇ. تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە يەنە يىپەك، پاختا توقۇلمىلار يۇڭ توقۇلمىلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن. شۇڭا تاڭ راهىبى شۈەنزاڭ ئۇ يەردىكىلەرنىڭ «كۆپىنچىسى يىرىك شايى ۋە پاختا رەختلەردىن كىيىم كىيىدىكەن» دېگەن.

توق يېشىل يوللۇق يۇڭ توقۇلما (بىر قىسمى) سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

خانلىق نەغمە-نەۋانى قەدىرلىگەن، خەلقى ناخشا-ئۇسسۇلغا ھېرىسمەن بولغان

تاڭ راهىبى شۈەنزاڭ ھىندىستاندىن نوم ئېلىپ قايتىشىدا خوتەندىن ئۆتكەندە «خانلىق نەغمە-نەۋانى قەدىرلىگەن، خەلق ناخشا-ئۇسسۇلغا ھېرىسمەن ئىكەن» لىكىنى كۆرگەن. خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدىلا ئۇدۇن ناخشا-مۇزىكىلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كەڭ تارقالغان. «غەربىي ئاستاندىن پارچە-پۇرات خاتىرە» دە خاتىرىلىنىشىچە، چى ئاغىچا خېنىم خەن گاۋدىغا ھەمراھ بولۇپ، 7-ئاينىڭ 7-كۈنى بەيزى كۆلىگە كەلگەندە ئۇدۇن نەغمىلىرىنى ئورۇنلىغان. سۇي دەۋرىدىكى ئۇسسۇل مۇزىكىلىرى ئىچىدە «ئۇدۇن بۇددا كۈيى» نىڭ بىر مەھەل داڭقى چىققان. تاڭ

ئەرش نەغمە-ناۋاسى. سولدىكىسى ئىككى قولى بىلەن جىڭ چېلىپ تەڭكەش قىلىۋاتىدۇ. ئوڭدىكىسى توغرا نەي چېلىۋاتىدۇ. تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. خوتەن ناهىيەسىدىكى يوتقان خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

دەۋرىدە چاڭگىدە بىر مۇنچە ئۇدۇن نەغمىچىلىرى بولغان، بۇلارغا ۋىيسارا چىن، ۋىيساراكان قاتارلىق مەشھۇر نەغمىچىلەرنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن. ۋىيساراكان ناخشا ئېيتىش ۋە بالىمان چېلىشقا ئۇستىلىقى بىلەن شۆھرەت قازانغان.

ئىككى مايمۇننىڭ نەغمە قىلىشى. ئىككى مايمۇن يەرگە يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ چاڭنى پۇتىنىڭ ئۈستىگە قويغان. سولدىكىسى نەي چېلىۋاتقان، ئوڭ تەرەپتىكىسى قولىنى ئېغىزىغا قويۇپ ئىسقىرتىۋاتقاندەك قىلىدۇ. خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقان خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

مايمۇنلارنىڭ نەغمە قىلىشىۋاتقان كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن ساپال پارچىسى. ئېگىزلىكى 1.6_2.5 سانتىمېتىر. تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقان خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

نەغمە قىلىۋاتقان ساپال ...
... ئېگىزلىكى 2.2_2.5 سا...
... يۈكۈنۈپ ئو...
... لىرى دۇ...اق، بەز...
... ەزلىرى تىزما نەي...
... ۇپ ئادەم...ىڭ زوڭزى...
... تاڭ دەۋر...گە تەئەللۇ...
لۇق. خوتەن ناھىيەسى...كى يوتقان...
خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

پىپا (بەرباپ) چالغۇچى. ئېگىزلىكى 11.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 9.5 سانتىمېتىر. تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. خوتەن ناھىيەسىدىكى بالىماس خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

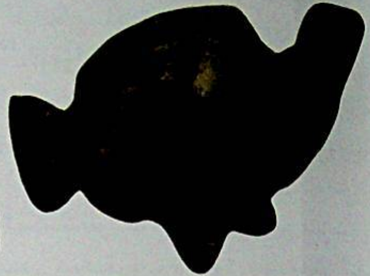

ساپال چوراڭ. شىمالىي سۇلالىلەر — تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. قاراقاش ناھىيەسىدىكى قۇمرابات خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

قەدىمكى ئۇدۇن دائىرىسىدىن بىرمۇنچە ساز چېلىۋاتقانلارنىڭ رەسمى چۈشۈرۈلگەن ساپال پارچىلىرى تېپىلدى. مەسىلەن: قاراقاش ناھىيەسىنىڭ زاۋا يېزىسىدىكى قۇمرابات خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال چوراڭ ياخشى ساقلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئوڭ-سول تەرىپىدە ئىككى تۆشۈكى، ئاستىقى ئۇچىدا بىر پۇۋلەش تۆشۈكى بولۇپ، هازىرمۇ چالغىلى بولىدۇ.

پىپا چېلىۋاتقان كۆرۈنۈشلۈك ساپال پارچىسى. خوتەن ناھىيە لاسكۈيدىن قېزىۋېلىنغان.

بارا-بارا سۇسلاشتۇرۇپ رەڭ بېرىپ، كۆپۈنگۈ-پېتىنغۇ قىلىپ سىزىش ئۇسۇلى

ئۇدۇن رەسىمچىلىكى ئېلىمىزنىڭ ھۆ
نەر-سەنئەت تارىخىدا خېلى زور شان-شۆ
رەت قازانغان، ئۇدۇن رەسساملىرىنى سىز
غانلار «ئۇدۇنچە رەسىم سىزغۇچىلار» دە
ئاتالغان. ئۇلار ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا
تارلىق جايلارنىڭ بارا-بارا سۇسلاشتۇرۇ
رەڭ بېرىش ئۇسۇلىنى قوبۇل قىلىپ، ئوتتۇ
تۇزلەڭلىكتىكىلەرنىڭ سىزىقچە رەسىم سىز
ئۇسلۇبىنى سىڭدۈرۈپ ۋە ئۆز مىللىتىنىڭ
مىللىرىنى كىرگۈزۈپ ئۆزگىچە ئۇسلۇبنى
كىللەندۇرگەن.

ئۇلارنىڭ ئىچىدە «چوڭ-كىچىك ۋې
سارالار» (visa) ئەڭ داڭق چىقارغان، چ
ڭىنىڭ ئىسمى ۋېيسارا ۋازېكېنا بولۇپ، سى
سۇلالىسى دەۋرىدە لوياڭدىكى ئوردىغا تەكلى

رەققاسنىڭ سۈرىتى. ۋېيسارا ئىراسانگا سىزغان رەسىمنىڭ تەقلىدىي كۆچۈرمىسى. ھازىر چەت ئەلدە ساقل... ۋاتىدۇ.

قىلىنغان. ياقا يۇرتلۇقلار ۋە بۇددا رەسىملىرىنى سىزىشتا داڭق چىقارغان. كىچىكىنىڭ ئىسمى ۋېيسارائىراسانگا بولۇپ ئۇدۇن خانى تەرىپىدىن خان ھۇزۇرىدا رەسساملىق كارامىتىنى كۆرسىتىشكە تەۋسىيە قىلىنغان. تارىخنامىلەردە قەيت قىلىنىشىچە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى بۇددا دىنى سەنئىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەن.

ۋېيسارائىراسانگانىڭ رەسىملىرى ھازىرغىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. چەت ئەلگە ئەچىقىپ كېتىلگەنلىرىدىن «رەققاسنىڭ سۈرىتى» قاتارلىقلارنى كېيىنكىلەر تەقلىدىي كۆچۈرۈپ سىزغان.

تەسەۋۋۇرغا باي ئۇدۇن ساپال ھەيكەلچىلىكى

ئۇدۇننىڭ ھەيكەلچىلىكى ئاساسەن ياغاچ ئويما، لاي ھەيكەل، ساپال ھەيكەل ۋە ئاز ساندىكى قاشتېشى ئويمىچىلىقىدىن ئىبارەت. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ياغاچ ئويما قۇش بېزەك، خوتەن شەھىرىنىڭ گۇلباغ قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ياغاچ ئويما ئادەم ھەيكىلى، ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ئېستېتىك قىزىقىشىنى ئىپادىلەپ بەرگەن.

ئۇدۇن ساپال ھەيكەللىرى مۇشۇ زېمىندىكى ھەممە خارابىلىقتىن چىقىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە 1976-يىلى يوتقاندىن قېزىۋېلىنغان ئادەم باشلىق-كالا باشلىق ساپال سۇ قۇيغۇدا ئورا كۆز ۋە قاڭشارلىق، قويۇق بۇرۇت ۋە چىرايلىق ساقاللىق بوۋاينىڭ ئوبرازى يارىتىلغان، ئۇ تېپىلغۇسىز سەنئەت بويۇمى.

ئادەم باشلىق — كالا باشلىق سۇ قۇيغۇ. ئېگىزلىكى 19.5 سانتىمېتىر. ئېغىزى يۇمىلاق، سۇ چۈشىدىغان تۆشۈكى ئىنچىكە ۋە ئىچى كاۋاك. تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقان خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

هايۋان يۈزى نەق
لىك ساپال پارچىسى. ئ
دەۋرگە تەئەللۇق. يو
قاندىن قېزىۋېلىنغان.

بوۋاينىڭ ساپال باش ھەيكىلى. ئېگىز-
لىكى 15 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 8 سانتىمېتىر.
تاڭ دەۋرگە تەئەللۇق. خوتەن ناھىيەسى-
دىكى يوتقاندىن قېزىۋېلىنغان.

ئادەم يۈزى نەقىشلىك ساپال پارچىسى. تاڭ دەۋرگە تەئە
للۇق. خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقان خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

قىز بالىنىڭ ساپال ھەيكىلى. خوتەن يوت-
قاندىن قېزىۋېلىنغان.

ئايالنىڭ ساپال ھەيكىلى. ئېگىزلىكى 3.8 سانتىمې
تىر، خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقاندىن قېزىۋېلىنغان.

ئۇدۇننىڭ ساپال ھەيكەللىرى كۆپ ۋە ھەرخىل. لېكىن، كىچىك بولۇپ چوڭى 20 سانتىمېتىردىن ئاشمايدۇ، كىچىكى 3 ~ 2 سانتىمېتىرلا كېلىدۇ. بىر ساپال چەينەك ئاران 2.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ. تۈرىدىن قارىغاندا ئادەم ھەيكىلى، ھايۋان ھەيكىلى ۋە نەقىشلەر بار. ئادەملەر ئىچىدە ئەرش ئادەملىرى، قىرىلار، بالىلار ۋە شەكلىنى ئۆزگەرتىپ ئىپادىلىنىۋاتقانلارنىڭ ھەيكىلى بار؛ ھايۋانلاردىن مايمۇن، ئات، تۆگە، يولۋاس، پىل، كالا، ئەجدىھا، قۇش قاتارلىقلارنىڭ ھەيكىلى بار. خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقاندىن قېزىۋېلىنغانلىرى ئەڭ كۆپ. ئۇلار ئارىسىدا يۇمىلاق ئويما، چاپلىمىلىق ھەيكەللەر بار.

يىرتقۇچ ھايۋان نەقىشلىك سا-
پال پارچىسى. ئېگىزلىكى 6 سانتىمې-
تىر، خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقاندىن
قېزىۋېلىنغان. تاڭ دەۋرگە تەئەللۇق.

ساپال ئات. تەن ئۇزۇنلۇقى 5
سانتىمېتىر. تاڭ دەۋرگە تەئەللۇق.
يوتقاندىن قېزىۋېلىنغان.

ئەجدىھا نەقىشلىك ساپال پارچە-
سى. ئېگىزلىكى 6 سانتىمېتىر. تاڭ دەۋ-
رگە تەئەللۇق. خوتەن ناھىيەسىدىكى
يوتقاندىن قېزىۋېلىنغان.

ساپال قۇش. تاڭ
دەۋرىگە تەئەللۇق. خو-
تەن ناھىيەسىدىكى يوت-
قاندىن قېزىۋېلىنغان.

ساپال تۆگە. ئۇزۇنلۇقى 6 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 9 سانتىمې
تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقاندىن قېزىۋېلىنغان

كالا باشلىق
سۇ قۇيغۇچ. تاڭ
دەۋرىگە تەئەللۇق.
خوتەن ناھىيەسىدى-
كى يوتقاندىن قېزى-
ۋېلىنغان.

ساپال مايمۇن. تاڭ
دەۋرىگە تەئەللۇق. خوتەن
ناھىيەسىدىكى يوتقاندىن قې-
زىۋېلىنغان.

مايمۇن يۈزلۈك
ساپال ھەيكىلى. ئېگىز-
لىكى2.2 :سانتىمېتىر.
ئەسلىدە ئەسۋاب جابدۇقى.
تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. خوتەن
ناھىيەسىدىكى يوتقاندىن قېزى-
ۋېلىنغان.

ھەر خىل
ھايۋان يۈزى چۈ-
شۈرۈلگەن ساپال-
نىڭ پارچىسى. تاڭ
دەۋرىگە تەئەل-
لۇق. خوتەن ناھ-
يەسىدىكى يوتقان-
دىن قېزىۋېلىنغان.

كىچىك ساپال خۇمرا. ئېگىزلىكى 3.1 سانتىمېتىر.
خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقاندىن قېزىۋېلىنغان.

كىچىك ساپال خۇمرا. ئېگىزلىكى
2.2 سانتىمېتىر. تاڭ دەۋرىگە تەئەل-
لۇق. خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقاندىن
قېزىۋېلىنغان.

بىر قۇلاقلىق كىچىك ساپال كوزا.
قۇلىقىدا بىر مايمۇن ئولتۇرۇقلۇق. خوتەن
ناھىيەسىدىكى يوتقاندىن قېزىۋېلىنغان.

ئالتۇن ئۆردەك. ئېگىزلىكى 2.9 سانتى
تىر. ئۇزۇنلۇقى 3.3 سانتىمېتىر. ئېغى
495 گرام. تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. قې
بېسىپ قۇيۇلغان. خوتەن ناھىيەسىدىكى يو
دىن قېزىۋېلىنغان.

قاشتاش مايمۇن. ئېگىزلىكى 7 سانتىمېتىر، مايمۇن زوڭزىيىپ ئولتۇرغان. سول قولىدا بىر كىچىك مايمۇننى قۇچاقلىۋالغان، مۈرىسىدە يەنە بىر كىچىك مايمۇننى كۆتۈرگەن.

مىس شىر. ئېگىزلىكى 5.5 سانتىمېتىر. خوتەن ناھىيەسىدىكى بالماس خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

بۇددا دىنى تەرەققىياتىنىڭ شان-شەۋكىتى

بۇددا دىنىنىڭ ئۇدۇنغا تارقىلىشى

ئۇدۇن ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى بۇددا مەركەزلىرىنىڭ بىرى. بۇددا دىنى بۇ يەردە پادىشاھ قاتارلىق يۇقىرى تەبىقىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۇلۇغلىشى ۋە ئاۋامنىڭ ئېتىقاد قىلىشىغا ئىگە بولغان. ئۇدۇنمۇ بۇددا دىنى ساھەسىدە يۈكسەك ئابرۇي تېپىپ، بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس جايىغا ئايلانغان. بۇددا دىنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5-ئەسىرلەردە ھىندىستاندا مەيدانغا كېلىپ، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 80-يىللاردا ئۇدۇنغا تارقالغان.

ئۇدۇندا خەلق ئارىسىدا بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىغا دائىر ھېكايىلەر تارقالغان بولۇپ، خەن-

ئۇدۇن خانىنىڭ بۇددانى ئىززەت-ئىكرام بىلەن تەكلىپ قىلغانلىق رەسىمى. رەسىمدە ئۇدۇن خانى يېڭى سالغان بۇتخانىنىڭ ئالدىدا نۆۋكەرلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ئىززەت-ئىكرام بىلەن بۇددانى تەكلىپ قىلىۋاتىدۇ. تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىدىكى 454- غارغا سىزىلغان.

زۇچە «لوياڭ ساڭراملىرى خاتىرىسى»، «بۇ...
تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»...
تىبەتچە «ئۇدۇننىڭ ۋىياكاراناسى» قاتارلىق...
تابلاردىمۇ ئوخشاش بىر رىۋايەت سۆزلەنگ...
«ئۇدۇن خانى ئەسلىدە بۇددا ئەھكاملىرىغا...
شەنمەيدىكەن، بىر سودىگەر ۋايروچانا ئىس...
بىربىكسۇ (قەلەندەر راھىب) نى شەھەرنىڭ...
نۇبىدىكى ئۆرۈك دەرىخى ئاستىغا باشلاپ ك...
تۇ. خاندىن ئۆزىنىڭ بۇ قىلغىنىنى كەچۈرۈش...
تىلەپتۇ. بۇنى ئاڭلاپ خاننىڭ كەيپى ئۇچۇپ...
لېكىن كۆرۈشۈشكە مەجبۇر بوپتۇ. ۋايروچانا...
غا: بۇددا سىزنى مۇنار ۋە ساڭرام ياسس...
دەپ مېنى قېشىڭىزغا ئەۋەتتى. مۇشۇنداق...
سىڭىز پادىشاھلىقىڭىز مەڭگۈ روناق تاپقۇسى...
دەپتۇ. ۋايروچانا قوڭغۇراق چېلىپ بۇددا...
خەۋەرلەندۈرگىنىكەن، بۇددا راخولارنى ئۆز...
سىياقىغا كىرگۈزۈپ ئەۋەتىپ ھاۋا بوشلۇق...
جامالىنى كۆرسىتىپتۇ. خان دەرھال يۈكۈن...
تەزىم بەجا كەلتۈرۈپتۇ ۋە ئۆرۈك دەرىخى...
تىدا مۇنارلىق ساڭرام سالدۇرۇپتۇ، ئىززەت...
ئىكرام بىلەن بۇددانى تەكلىپ قىپتۇ، شۇنىڭدىن...
باشلاپ بۇددا ئەھكاملىرىغا ئەقىدە باغلاپتۇ...
بۇددىنى روناق تاپقۇزۇپتۇ.»

مىلادىيە 400-يىلى مۇتتەۋەر راھىب فاشىيەن...
ھىندىستانغا بېرىش سەپىرىدە ئۇدۇنغا كەلگەن...
دە، بۇ ئەلدە 14 چوڭ ئىبادەتخانا بارلىقىنى...

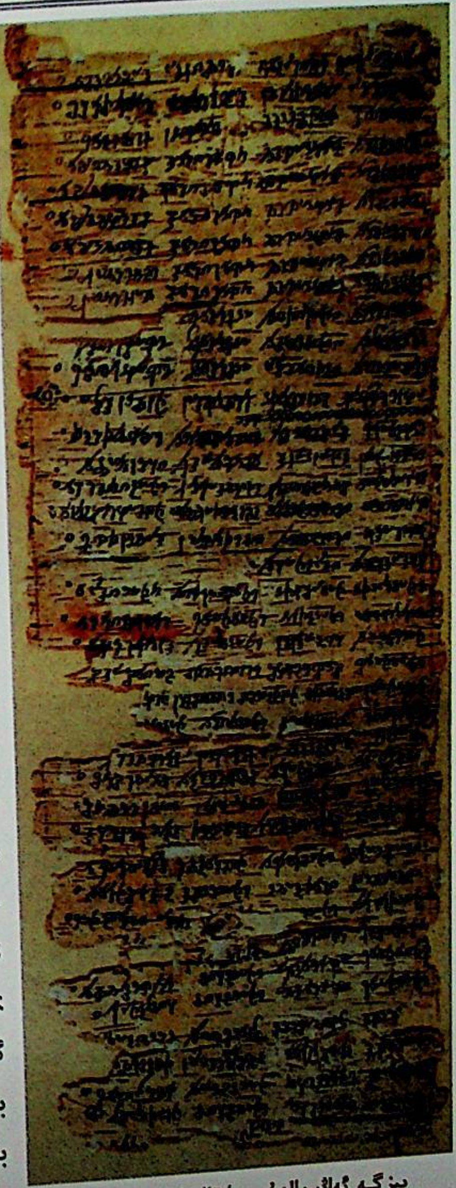

بىزگە ئەڭ بالدۇر بايقالغان بۇددا نومى — ئۇدۇندا قارۇشتى يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن «دارمالار دەستۇرى»

ئۇدۇن خانىنىڭ بۇددا دىنىنى ئۇلۇغلايدىغانلىقىنى كۆرگەن. ئۇ «بۇددا ئەللىرى خاتىرىسى»...
بۇ ئەلدىكى بۇت سەيلىسىنى بايان قىلىپ: «تۆتىنچى ئاينىڭ بىرىنچى كۈنىدىن باشلاپ پۈتۈن...
شەھەردىكى كوچىلار سۇ چېچىپ تازىلىنىدىكەن، كوچىلار ھەيۋەتلىك تۈسكە كىرىدىكەن، شەھ...

...قوۋۇقلىرىغا زور پەردە-چىمىلدىقلار ئېسىلىپ، ھەشەمەتلىك، كۆركەم بېزىلىدىكەن. ئۇنىڭ ئىچە...
...دە خان ۋە رەپىقىسى، كېنىزەكلىرى تۇرىدىكەن.» بۇت سەيلىسىدە «تۆت چاقلىق بۇت ھارۋ...
...سى» ياسىلىدىكەن... «بۇت ھارۋىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تىك تۇرغۇزۇلىدىكەن. ئىككى پوسا ئۇنى...
قوغداپ تۇرىدىكەن؛ مالا ئىكىلەر خىزمىتىدە بولىدىكەن.» بۇت ھارۋىسى قوۋۇققا يۈز قەدەم
قالغاندا «خان تاجىنى ئېلىۋېتىپ، يېڭى كىيىم كىيىپ، كۆچە تۇتقان ھالدا قوۋۇقتىن يالاڭ ئاياغ
مېڭىپ چىقىپ بۇتنى قارشى ئالىدىكەن، ئېسىل كۆچە كۆيدۈرۈپ بۇتقا سەجدە قىلىدىكەن»، «
بۇت قوۋۇقتىن كىرگەندە خانىش ۋە كېنىزەكلىرى چاچقۇ چاچقىنىچە پەسكە چۈشۈپ بۇتقا تەزىم
قىلىدىكەن. بۇت سەيلىسى مۇشۇ تەرىقىدە 14 كۈن داۋاملىشىدىكەن. خان ۋە رەپىقىسى ئاندىن
ئوردىغا قايتىدىكەن» دېگەن.

بۇددا دىنىنىڭ ئۇدۇندا راۋاج تېپىشى

«ۋېيىنامە»، «جوۋنامە» ۋە «مۆتىۋەر راھىبلار تەزكىرىسى» قاتارلىقلاردا 5-، 6-ئەسىر-
...لەردىكى ئۇدۇندا بۇددا دىنى ئەۋج ئالغان كاتتا مەنزىرە: «بۇددىزم ئەقىدىسى بۇ ئەلدىكىلەر
...بۇددا ئەھكاملىرىغا چوقۇنىدىكەن، ساڭرام، مۇنار، راھىب-راھىبەلەر كۆپ ئىكەن، بۇ ئەلنىڭ
...خانى ئىخلاسمەن بۇددا مۇرىتى ئىكەن. خانى تېخىمۇ ئىخلاسمەن بولۇپ، ھەر بىر پەرھىز كۈنى
...ساڭرامنى ئۆزى سۈپۈرۈپ، سۇ چاچىدىكەن ۋە سەدىقە تاماق بېرىدىكەن»دەپ خاتىرىلەنگەن.
مىلادىيە 644-يىلى شۈەنزاڭ ھىندىستاندىن قايتاشىدا خوتەنگە كەلگەندە خان «ئۆزى ئالدى-
...غا چىقىپ كۈتۈۋالغان» ۋە «راھىب، پۇقرالار بىلەن بىللە نەغمە-ناۋا قىلىپ، كۆچە كۆيدۈرۈپ

بۇددا سىياقىغا كىرىش. ئېگىزلىكى 11 سانتىمېتىر. 8-ئەسىردىن كېيىنكى دەۋرلەرگە تەئەللۇق.

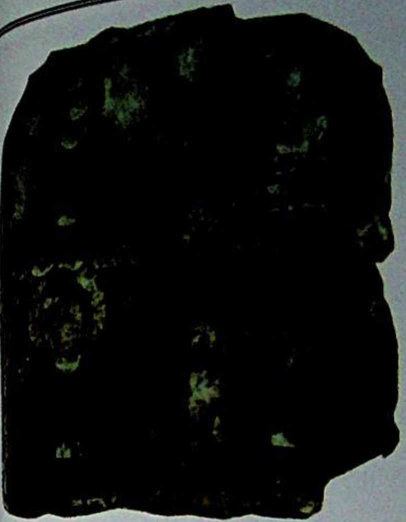

مىڭ بۇتلار. 8-ئەسىردىن كېيىنكى دەۋرلەرگە تەئەللۇق.

يولىنىڭ سول تەرىپىدە تۇرۇپ كۈ-تۈۋالغان.» شۈەنزاڭ خوتەندە يەت-تە، سەككىز ئاي تۇرۇپ ماھايانالار-نىڭ سۇدۇر خەزىنىسىنىڭ نوم ۋە ئا-بىدارما خەزىنىسىنىڭ نوملىرىنى دائىم تەپسىر قىلغان، بىر كېچە-كۈندۈز تۆت ساستىرانى رىتى بويىچە چۈشەن-دۈرۈپ تەشۋىق قىلغان، خان راھىب ۋە پۇقرالار بىلەن بىللە تەپسىرنى ئىنتا-ئىن قىلىپ ئاڭلىغان. كۈندە نەچچە مىڭ كىشى تەپسىر ئاڭلىغىلى كەلگەن.» شۈەنزاڭ ئۇدۇندىن يولغا چىققاندا خان يەنە «نۇرغۇن پۇل-پۇچەك، ئو-زۇق-تۈلۈك يوللۇق تۇتقان.»

دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىنىڭ 9-غارىغا سىزىلغان مۇقەددەس جاي كالا باش تاغ ساگرامى. تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق.

گوسرىنگا (كوھمارىم) دىكى بۇددا ھەيكىلى. تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىنىڭ 9-غارىغا سىزىلغان.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇرۇننىڭ بۇرۇ-نىسىدا ئۇدۇن ئەھلى بۇددا دىنىدىكى نۇر-غۇن قوغدىغۇچى ئىلاھلارنىڭ ھىمايىسىگە نائىل بولغان. بۇددا كاسياپا دۇنياغا كەل-گەندە ئۇدۇنلۇقلار بۇددا دىنىغا بەك ئىخلاسمەن بولغان. كاسياپانىڭ شارىرى (گوسرىنگا-كالا باش تاغ — كوھما-رىم»)دىكى قوتلۇق جاي بىلەن گوماتى (قومات) بۇتخانىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئانچە كىچىكرەك بىر تاغ جىلغىسىغا قويۇلغان.

ساكيامۇنى باقىي دۇنياغا سەپەر قى-لىشتىن ئىلگىرى لىگجيۇشەن تېغىدا «دە-ياكارا شىرىنجىنامە» نى بايان قىلىپ بو-لۇپ، ھەمراھلىرىنى باشلاپ گوسرىنگا تې-غىغا ئۇچۇپ كېلىپ يەتتە كېچە-كۈندۈز بەندىلىرىگە بۇددىزمدىن ۋەز ئېيتقان... بۇنىڭدىن ئۇدۇننىڭ بۇددىزمدىكى يۇقىرى ئورنىنىڭ لىگجيۇشەن تېغى بىلەن باراۋەر تۇرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇدۇنلۇقلار، بۇددا نوم-سۇترا-لىرىنى ئۆزلىرى تۈزگەن، ئۇلار تۈزگەن نوم - سۇترالارنى بۇددا ساھەسىدىكى-لەر ئېتىراپ قىلغان.

ئۇدۇن ھىندىستاننىڭ بۇددا دىنىنى ئۆزىنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتى بىلەن بىر-لەشتۈرۈپ يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بۇددا دىنىنى روناق تاپقۇزغان.

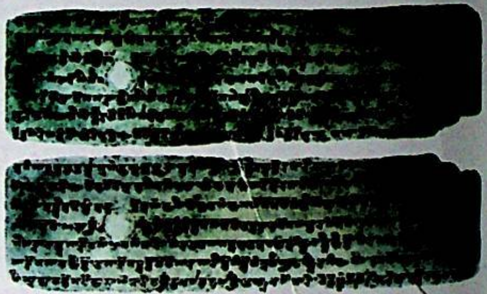

ئۇدۇن تىل - يېزىقىدا يېزىلغان بۇددا نوم - سۇتراسى

مىس بۇت بېشى. 2ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

ئۇدۇندە دەسلەپتە ھىنايانا (كىچىك كولۇڭگۇ) مەزھىپ

بۇددىزىمغا خان قاتارلىقلار ئېتىقاد قىلغاچقا ھۆكۈمران ئو

رۇندا تۇرغان. كېيىن ماھايانا ئۇدۇندا يېتەكچى ئورۇنن

ئۆتكەن ۋە بۇددا دىنىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىش

مۇھىم رول ئوينىغان. 644ـ يىلى شۈەنزاڭ ئۇدۇنگە كە

گەندە خان ئۇنى «ھىنايانالارنىڭ سارۋاتا ساڭرامىغا ئو

رۇنلاشتۇرغان» بولۇپ، بۇنىڭدىن ھىنايانالارنىڭ سارۋاتا

تىۋادا مەزھىپىنىڭ مۇئەييەن تەسىر كۈچى بارلىقىنى كۆرىۋا

غىلى بولىدۇ.

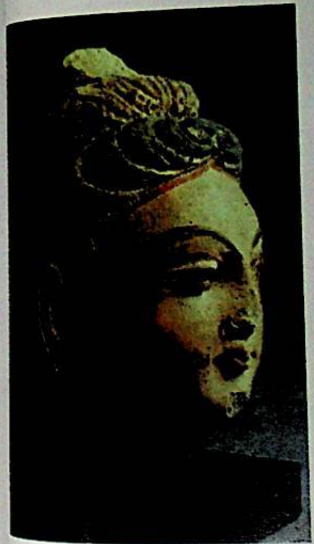

رەڭلىك بۇتنىڭ بېشى. 7ـ، 8ـ ئە
سىرلەرگە تەئەللۇق. چىرا دامكۇدىن ق
ازىۋېلىنغان.

بۇددا دىنى بىلەن قەدىمكى رىۋايەتنى بىرلەشتۈرۈش ئۇدۇن بۇددىزمىنىڭ بىر زور ئالاھىدىلىكى بولۇپ، ئۇدۇننىڭ تارىخي ئۇزۇن، قەدىمكى رىۋايەتلىرى كۆپ، مەسىلەن: خانلىق قۇرۇش، خانلىق نامى... ئۇدۇن ھۆكۈمرانلىرى ۋە ئاھالىسى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن بۇ رىۋايەتلەرگە بۇددا دىنى تۈسى كىرگۈزۈلۈپ، ئۇنى تېخىمۇ بېيىتىپ ئاجايىپ-غارايىپ قىلىۋەتتى. ئۇدۇن بۇددىزمىغا يېڭى مەزمۇنلارنى كىرگۈزدى. بۇنىڭغا «چاشقانلىق»، «يۇملاقساچقان رىۋايىتى»، «يىلنىڭ تارقىلىش رىۋايىتى»، «ئەجدىھا دۇمبىقى» ۋە بەزى ساڭراملار ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ.

ئۆزگىچە بۇددىزم سەنئىتى

1) بۇتلۇق ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىتىكى ساڭرام خارابىسى

بۇتلۇق خارابىسى گۇما ناھىيە زاڭگۇي يېزىسىدىن شىمالدىن يەتتە كىلومېتىر ي... اقلىقتىكى قۇملۇق ياقىسىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى بىر كۋادىرات كىلومېتىرغا يېقىن. بۇ ي...ە ساپال، گەج ھەيكەل سۇنۇقلىرى، پۇل، ئۇششاق بېزەك بۇيۇملىرى قاتارلىقلار كۆزگە چېلىق... تۇرىد...

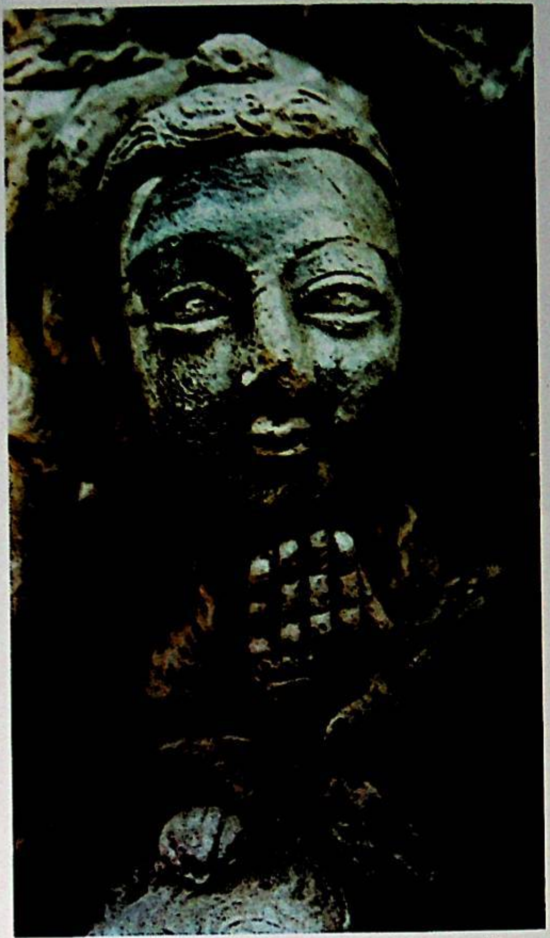

لاي بۇت. كاسايانىڭ پۈرۈكلىرى تۈز بولۇپ، تاش ئويما ئۇسلۇبى بىلىنىپ تۇرىدۇ. 4ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. لوپ ناھىيە راۋاق خارابىسىدىكى مۇنار قورۇسىدىن قېزىۋېلىنغان.

1984ـ يىلى كەييۇەن تومپۇرى، گەج ھەيكەل پارچىلىرى، تاش چاق قاتارلىقلار تېرىۋېلىندى. ۋۇجۇ پۇلى يەر يۈزىدىن تېپىۋېلىنغا ۋۇجۇ يارماقلىرىغا ئاساسلانغاندا خەن، تاڭ دەۋرلىرىگە تەئەللۇق بولسا كېرەك.

بۇ يەر، خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى «تارىم ئويمانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى»دە دەپ ئاتىغان«تۇنۇك» تاشلاندۇق بۇتخانا خارابىسى بولۇشى مۇمكىن. خۇاڭ ۋېنبى، «ئۇ يەردە لاي ھەيكەل سۇنۇقلىرى كۆپ ئۇچراپ تۇرىدۇ»، بۇتخانىنىڭ شىمالىدىن ئىككى كىلومېتىرچە كېلىدىغان جايىدا «ئۆي ئىزى بار ئىكەن، كوچا-كويلارنى ھېلىمۇ پەرق ئەتكىلى بولىدىكەن، بىر قەدىمي شەھەرنىڭ خارابىسىدەك قىلىدۇ» دېگەن ۋە بۇ جاي شۈەنزاڭ تىلغا ئالغان بۆگەي شەھىرى بولۇشى مۇمكىن، دەيدۇ. شۈەنزاڭ: «خان شەھىرىنىڭ غەربىگە ئۈچ يۈز نەچچە چاقىرىم ماڭسا بۆگەي شەھىرىگە بارىدۇ، شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئېگىزلىكى يەتتە چىدىن ئارتۇق كېلىدىغان ئولتارغان بۇت بار»، دەيدۇ. بۇ بۇت كەشمىردىن كەلتۈرۈلگەن ئىكەن.

ئېلىپ يۈرىدىغان بۇت تەكچىسى رەسمى. 3ـ، 4ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. ئامان-ئېسەنلىك، بەخت تىلەش ئۈچۈن ئېسىپ يۈرۈشكە تەييارلىنىدۇ.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇدۇندا خانلىق قۇرۇلغاندىن كېيىن خان كەشمىرنى ھۇجۇم قىلماقچى بولغان، كەشمىرمۇ لەشكەرلىرىنى تەخ قىلىپ، قانلىق جەڭ پارتلاش ئالدىدا تۇرغاندا ئارخات ئۇدۇن خانىنىڭ خېلى يىللار ئىلگىرى

ماخپىۋا تەڭرى (تام رەسمى 8 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق). دەندانئۆيلۇكتىكى ساڭرام خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان.

ئولتارغان بۇتنىڭ قېلىپى. ئېگىزلىكى 41 سانتىمېتىر، كەڭلى 23 سانتىمېتىر. 5 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. كاسايىسىدىكى بۈرۈ «U» شەكىللىك پىرقىرايدۇ. كېرىيە ناھىيەسىدىكى تېپىلغان.

كەشمىردە بالا راھىب بولغاندا كىيگ
كاسايىسىنى كۆرسىتىپتۇ ۋە ئەبىن
چاغدىكى ئىككى ئەل ئارىسىدىكى
ياخشى مۇناسىۋەتنى سۆزلەپ بېرىپ
شۇنىڭ بىلەن ئۇدۇن خانى دەرھا
لەشكەرلىرىنى چېكىندۇرۇپتۇ ۋە بې
جايىغا ساڭرام سالدۇرۇپ بالا راھ
مەزگىللىرىدە تېپىنغان بۇرھانلارنى
ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن كۈتۈۋاپتۇ
ساڭرامغا راھىب قوبۇل قىپتۇ ۋە گۈ
ھەركۈزلۈك خانتاجىسىنى بۇرھانغا
بېشىغا قويۇپتۇ.

ساكرادېۋانام ئىندرا (قابىل تەڭرى
شاھ) نىڭ تام رەسمى. ئېگىزلىكى 11.5 سا
تىمېتىر، كەڭلىكى 7.8 سانتىمېتىر. 7 ـ 8
ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. قاراقاش ناھىيەسىدىكى
سەككىز كۆل خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

گۇما ناھىيەسىنىڭ پىيالما يېزىسىدىكى بۇددا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان گەج بېزەك.

تېۋىنغۇچى مالائىكىنىڭ ھەيكىلى. ئېگىزلىكى 18 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 7.5 سانتىمېتىر. 6 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. گۇما ناھىيەسىنىڭ پىيالما خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

2) دۇۋادىن قېزىۋېلىنغان بۇت قېلىپى

دۇۋا بازىرى گۇما ناھىيىسىنى
غەربىي، پىيالمانىڭ جەنۇبىدىكى دۇ
دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان
1980-يىلى بۇ يەردىكى كان رايون
دىن بۇت ياساشقا ئىشلىتىلگەن بى
تۈركۈم گەج قېلىپلار تېپىلدى. ئۇلا
ئاساسلىقى بۇتنىڭ بېشى، قولى، بې
تى، قۇلىقى، جۈپ بۇغا، بېزەك ن
قىشلىرى قاتارلىقلار بولۇپ، ماتېريا
ياسايدىغان بىر تاش ياغۇنچاقمۇ ب
بۇتنى قېلىپ بىلەن قۇيۇش ئېھتىيا
ئېھتىياجىنىڭ كۆپەيگەنلىكىنىڭ ئىنىك
سى. بۇ بۇددىزم سەنئىتى گۈللەنگە
مىلادىيە 6-، 7- ئەسىرلەرگە تەئەللۇ
يادىكارلىق ھېسابلىنىدۇ.

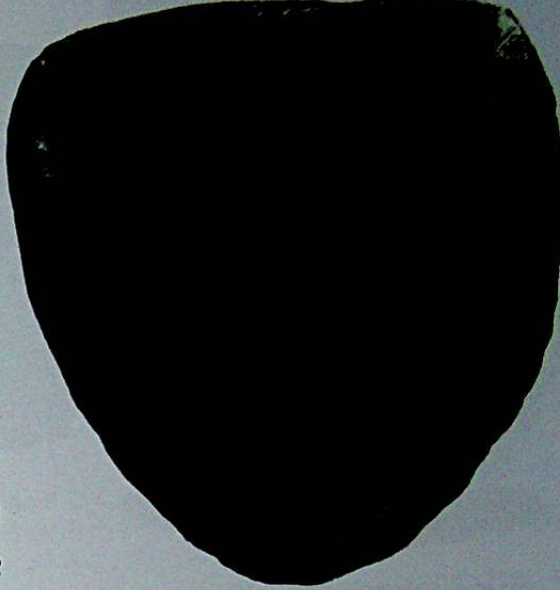

بۇتنىڭ باش قېلىپى. ئېگىزلىكى 22.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 17.5 سانتىمېتىر.

قوش قولاقلىق قېلىپ. ئۇزۇنلۇقى 23.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 14 سانتىمېتىر.

بۇت (بىر قىسمىنىڭ) قېلىپى ئۇزۇنلۇقى 13 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 11 سانتىمېتىر

بۇغا قېلىپى. ئۇزۇنلۇقى 23 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 13.16 سانتىمېتىر.

يۈگمەچ ئوت نەقىشلىك باش قېلىپى. ئۇزۇنلۇقى 12 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10.5 سانتىمېتىر.

بىكسۇنىڭ باش قېلىپى. ئېگىزلىكى 13.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 12.5 سانتىمېتىر.

نىلۇپەر بەرگى نەقىشلىك قېلىپ. ئۇزۇنلۇقى 14.4 سانتىمېتىر. كەڭلىكى 10 سانتىمېتىر.

يالقۇن نەقىشلىك بېزەك قېلىپى. ئۇزۇنلۇقى 32 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 7 سانتىمېتىر.

تەسۋىي نەقىشلىك قېلىپ. ئۇزۇنلۇقى 14 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 8 سانتىمېتىر.

3) قۇمرابات خارابىلىقىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلار

قۇمرابات خارابىلىقى قاراقاش ناھىيە زاۋ يېزىسىنىڭ غەربىدىن 15 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قۇملۇقتا بولۇپ، هازىر «قۇمات پاشايىم ‹كەپتەر لىك مازار›» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى «يۇمىلاق ساچقان» شۇەنزاڭ «بۈيۈك تاڭ دەۋ رىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە قەيت قىلغان رىۋايەتتىكى «چاشقانلىق» شۇ. بۇ يەردىن دە لەپكى قەدەمدە ئۈچ ساگرام ۋە بىر قەبرىستانلىق تۈركۈمى تېپىلدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر بۇتخانا خارابىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 17 مېتىر، كەڭلىكى 9 مې تىر، قالدۇق تامنىڭ ئېگىزلىكى 1-0.8 مېتىر كې لىدۇ. بۇ يەردىكى كۆيلىگەن گەج بۇت ۋە بېزەك لەرنىڭ سۇنۇقلىرى تېپىلىندى.

ئۇچرىغان تام رەسىمى سۇنۇقلىرىدا مىللى بۇت، مايترى سىمت... ھايۋانات رەسىملىرى، تېۋىنغۇچىلار رەسىمى قاتارلىقلار بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆرە بۇت ۋە تېۋىنغۇچى مالائىك رەسىمىنىڭ دەۋرى بالدۇرراق. ئۇ مىلادىيە 6-ئەسىرگە تەئەللۇق.

بۇتخانىنىڭ ئارا تېمى يۇپ-قىراق، ئاساسىي بۇت بۇرۇنلا يوقالغان. پەقەت، بۇدداغا ئايلىنىپ تېنىدىن نۇر يېغىپ تۇرغان بۇددا ھەيكىلىنىڭ پارچىسى قېپقالغان. كىچىك بۇتلارغا رەڭ بېرىلگەن. ئوچۇق قىزىل ۋە سارغۇچ قىزىل كاسايىلار كىيدۈرۈلگەن. بۇتلارنىڭ ياسىلىش ئۇسلۇبى ۋە بېشىدىن قارىغاندا، بۇخارابە بۇددا دىنى يوقالغىچە ناھايىتى ئۇزاق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان.

تېۋىنغۇچى مالائىك ھەيكىلى. ئېگىزلىكى 18 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 7.5 سانتىمېتىر. 6-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

رەڭلىك ئۆرە بۇت. ئېگىزلىكى 7.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 4.5 سانتىمېتىر. 6-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

لاي بۇتنىڭ بېشى. بېشىنىڭ كۆپ قىسمى ساقلىنىپ قالغان. ئې-گىزلىكى 6 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 7.8 سانتىمېتىر. باشنىڭ بىر تەرىپى-نىڭ ئۇزۇنلۇقى 5.5 سانتىمېتىر. 6-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

پىل بېشى. ئېگىزلىكى 11 سانتىمېتىر، كەڭلىكى
سانتىمېتىر، 8-ئەسىرلەردىن كېيىنكى دەۋرلەرگە تەئەللۇق.

بۇدداغا ئۈزگىرىش. ئېگىزلىكى 11 سانتىمېتىر،
كەڭلىكى 9 سانتىمېتىر. 8-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

بۇدداغا ئۈزگۆرۈش. ئېگىزلىكى
34 سانتىمېتىر. كەڭلىكى 27 سانتى
تىر. 8-ئەسىرلەردىن كېيىنكى دەۋرلەرگە تەئەللۇق.

مىڭ بۇت رەسىمى. ئېگىزلىكى 34 سانتىمې-
تىر، كەڭلىكى 27 سانتىمېتىر. 8-ئەسىردىن كېيىنكى
دەۋرلەرگە تەئەللۇق.

ئىلاھىي چاشقان پادىشاھىنىڭ تاختاي رەسىمى. 7-، 8- ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. ...يە ناھىيە دەندەنئۆيلۈكتىكى ساڭرام خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان.

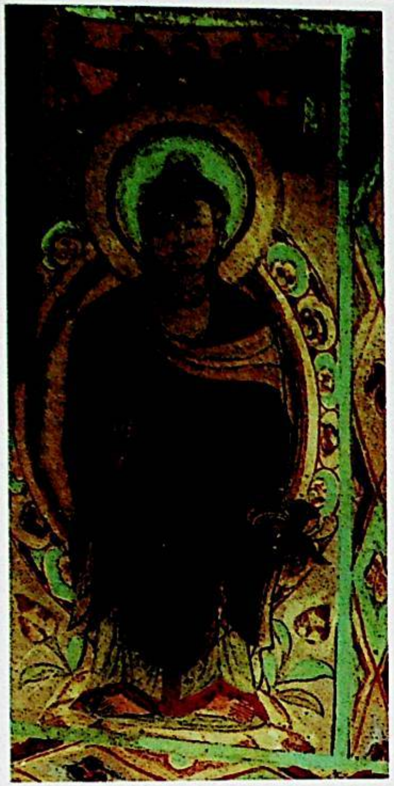

گوسىرىنگادىكى ساكيامۇنى رەسىمى. سەرلەۋھەگە «نامونىڭ گوسىرىنگادا تۇرغاندىكى مۇقەددەس چىرايى» دەپ يېزىلغان. بەش دەۋر مەزگىلىگە تەئەللۇق. دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىنىڭ 72-غارىنىڭ تېمىغا سىزىلغان رەسىم.

4) بۇددىزم تەڭرىگاھى — گوسىرىنگا (كوھمارىم)

رىۋايەت قىلىنىشىچە، كاسياپا بۇددا ۋە كېيىنكى زامان بۇدداسى ساكيا مۇنىلار بۇ يەرگە كېلىپ تەڭرىلەرگە دارمادىن ۋەز ئېيتقان، ۋە: بۇ جاي كەلگۈسىدە ئاۋاتلىشىدۇ، (ئەل-ئاۋام) بۇددىزمنى ئۇلۇغلاپ چوڭ چوڭ كۆڭۈلگوغا ئېتىقاد قىلىدۇ، دېگەن. بۇ جاي ئۇدۇن بۇددىزمىنىڭ مۇقەددەس جايى بولۇپ، ئۈچ دەۋر بۇددالىرىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەن. بىر ئارخات تاش غاردا نىرۋاناغا يېتىپ تىنچلىنىپ، مايتىرىنىڭ قايتا تۇرىلىشىنى كۈتكەن. ئۇدۇن خانى گوسىرىنگادا بىر ساڭرام سالدۇرغان، كېيىن بىر خانزادە راھىب بولۇپ ئارخاتلىق ماقامىغا يەتكەن. قىسقىسى، مۆتىۋەرلەر، راھىبلار پات-پات بۇ يەرگە توپلانغان، «بۇتنىڭ ئالدىدا شام ئۆچمىگەن.»

ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ھازىرقى خوتەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قاراقاش دەرياسى بويىدىكى كوھمارىمنى گوسىرىنگا دەپ قاراۋاتىدۇ. يېقىندا گوسىرىنگا ساڭرامىنىڭ خارابىسى تېپىلدى؛ كوھما-

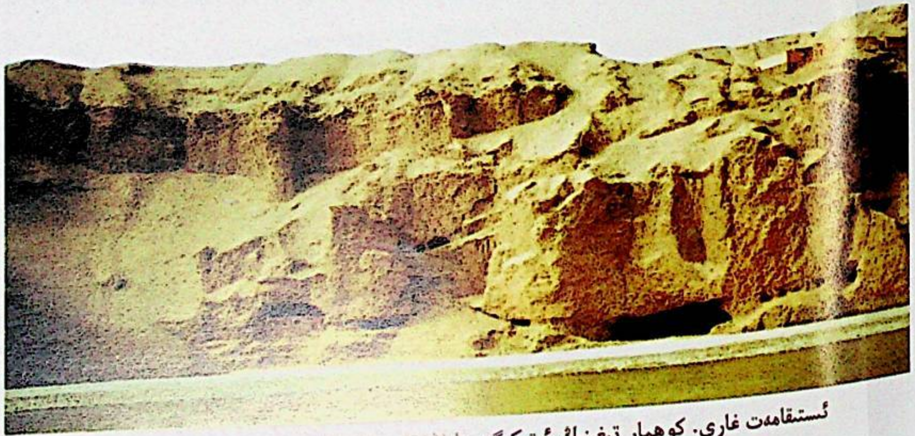

ئىستىقامەت غارى. كوھمار تېغىنىڭ ئېتىكىگە جايلاشقان، قاراقاش دەرياسىنىڭ بويىدا.

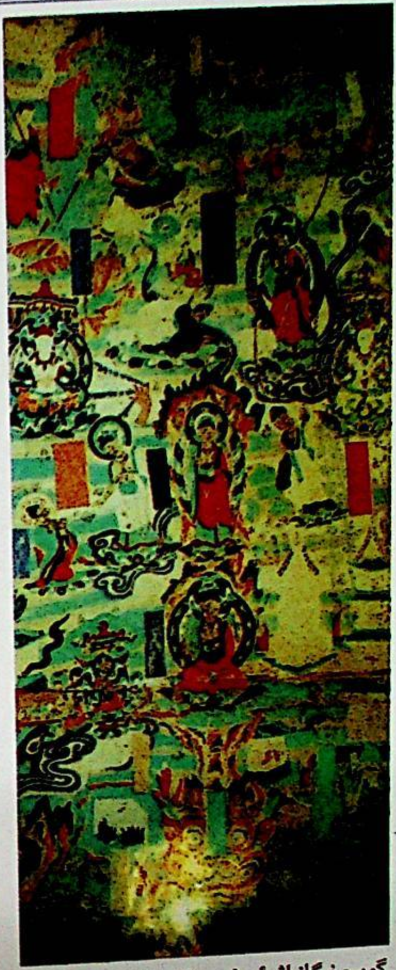

رىمنىڭ دەرياغا يۈزلىنىپ تۇرغان تىك قىياسىدا كالا بېشىغا ئوخشاپ كېتىدىغان، قازغان ئىزنالار بار، ... كى يېنىغا پەلەمپەي يول چىقىرىلغان، ئوتتۇرىسىدا ... غاچ شوتا ۋە بۇت قويغان ئىزنالار بار بولۇپ، ... خۇاڭ مىڭئۆيىدىكى تامغا سىزىلغان گوسىرنىگانىڭ ... ئوخشايدۇ. قىيادا ئىككى قەۋەت تاش ئۆي بار، ... تىنقىسىنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ مېتىرچە، كىرىش ئۇزۇنلۇ... قى 11 مېتىر بولۇپ تېمىدا چېقىپ ئويغان ئويۇق ... بار. ئۆڭكۈرنىڭ ئىچىدىكى ياغاچ شوتا بىلەن ئۈستى... قەۋەتتىكى تاش ئۆيگە چىققىلى بولىدۇ. بۇ كونۇس... مان بولۇپ، تېگىنىڭ كەڭلىكى 2.5 مېتىر، ئۇزۇنلۇ... 4 مېتىرچە كېلىدۇ. بۇ تاش ئۆيلەرنىڭ ئاستى ئۈلگى... ياغاچ شوتا بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان. قىيادا 10 نەچچە تاش غار بار بولۇپ قىيا بويىلاپ سۇغا يۈزلەندۈرۈ... رەتلىك تىزىلغان. ئېگىزلىكى 15 مېتىرچە، كەڭلىكى 7.2_12.5 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 4_1 مېتىر بولۇپ... راھىبلارنىڭ ئىستىقامەت غارى بولۇشى مۇمكىن.

گوسىرنىگانىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى. دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىنىڭ 9_غارىدا.

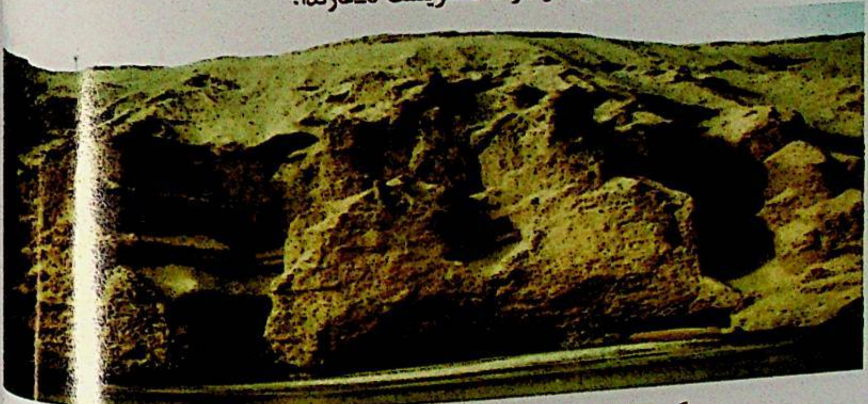

گوسىرنىگا ساڭرام خارابىسى — كوھمارىمنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى.

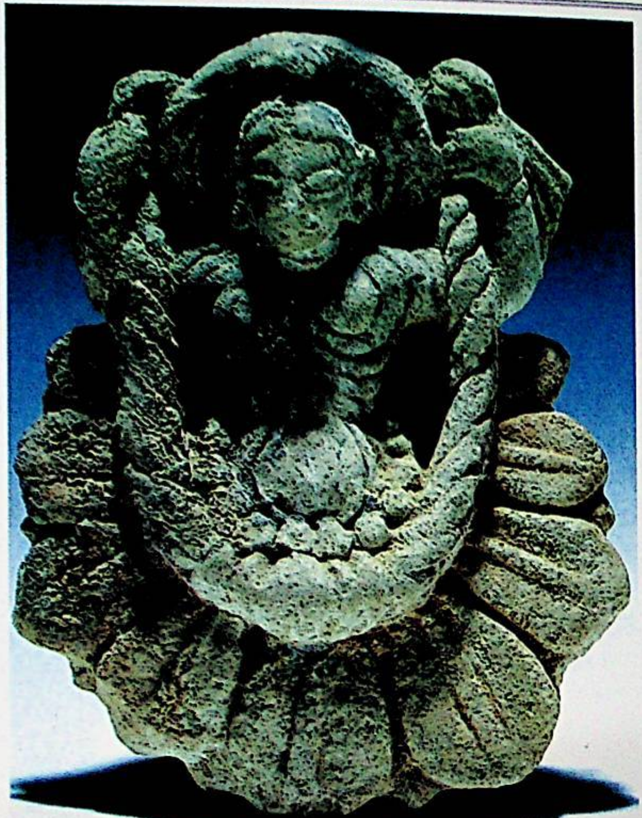

تېۋىنغۇچى مالائىك ھەيكىلى. ئېگىزلىكى 12 سانتىمېتىر، 6_7_ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

5) لاڭرۇدىكى ساڭرام خارابىسى

خوتەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى گوسىرنىگا تېغىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى 1.5 كىلومېتىر يىراقلىقتا بىر بۇددا ئۆي-ئىمارەتلىرىنى بايقىدى.

بۇ بىر تار ئۇزۇنچاق خارابە بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا بولغان ئۇزۇنلۇقى 1000 مېتىرچە، شەرقتىن غەربكە بولغان ئۇزۇنلۇقى 100 مېتىر كېلىدۇ. قاراقاش دەرياسىغا قاراپ تۇرىدۇ، مەدەنىيەت قاتلىمى كۆپىنچە 20 سانتىمېتىرنىڭ يۇقىرىسىدا، چاسا شەكىللىك ئۇلىنى ھازىرمۇ كۆرگىلى بولىدۇ، نىلۇپەر نەقىشلىك، گۈل بەرگى نەقىشلىك ...چ قىلىپ ۋە سارىرا كوزىسى قاتارلىقلار تېپىلدى. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى لاڭرۇدىن ئۇچار ئالاھنىڭ لاي ھەيكىلى يىغىۋېلىندى، بەدىنىنىڭ يېرىمى نىلۇپەر ئارىسىدا بولۇپ، ئىككى قولىدا قاناتلىق تەسۋىنى تۇتۇپ تۇرغان، باش شەكلى، يۈزى باشقا ۋىلايەتلەردە تېپىلغان ئۇچار ئالاھ رەسىمى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. دولقۇنسىمان چاچ تۇگۈنىدە بىر تال تۇگۈن مارجىنى تىك تۇرغان.

دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىنىڭ نوم غارىدىن تېپىلغان خەتتىن قىياس قىلغاندا، بۇ جاي ساتكايا ئەۋلىيالار ئىبادەتخانىسى بولۇشى مۇمكىن. خەتنىڭ كۆپ يېرىدە «ئاكاساگاربخا بۇدساتۋا غەربىي قاش دەرياسىنىڭ بويىدىكى ساتكايا ئىبادەتخانىسىدا تۇرغان» لىقنى تىلغا ئالغان.

ئاكاساگاربخا بۇدساتۋانىڭ رەسىمى. سەرلەۋ-
هەگە « ئاكاساگاربخا بۇدساتۋانىڭ غەربىي قاش
دەرياسىنىڭ بويىدىكى ساتكايا ئىبادەتخانىسىدىكى
رەسىمى» دەپ يېزىلغان. دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىنىڭ
237-غارىغا سىزىلغان. تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق.

ساتكايا ئەۋلىيالار بۇتخانىسىدىكى بۇددا ر...
سىمى. سەرلەۋهەگە «ساتكايا ئەۋلىيالار ئىبادەتخا...
نىسىدا تۇرغان بۇددانىڭ رەسىمى» دەپ يېزىلغا...
تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىنىڭ
231-غارىغا سىزىلغان.

6) مەلىكئاۋاتتىكى بۇددا ئۆي - ئىمارەت خارابىسى

خارابىلىق خوتەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى 25 كىلومېتىر يىراقلىقتا. يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا، غەربىي شىمالىي قۇم دۆڭلىرى بىلەن ئورالغان. خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى خارابىلىقنىڭ مەركىزىدىكى تاش تۇۋرۇك ئەتراپىدىكى ساگرام خارابىسىنى قېزىپ، كۆيۈپ كەتكەن ياغاچ تۇۋرۇك، بىراهمى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر ئالتۇن هەل بېرىلگەن بۇت بېشى قاتارلىقلارنى تاپقان.

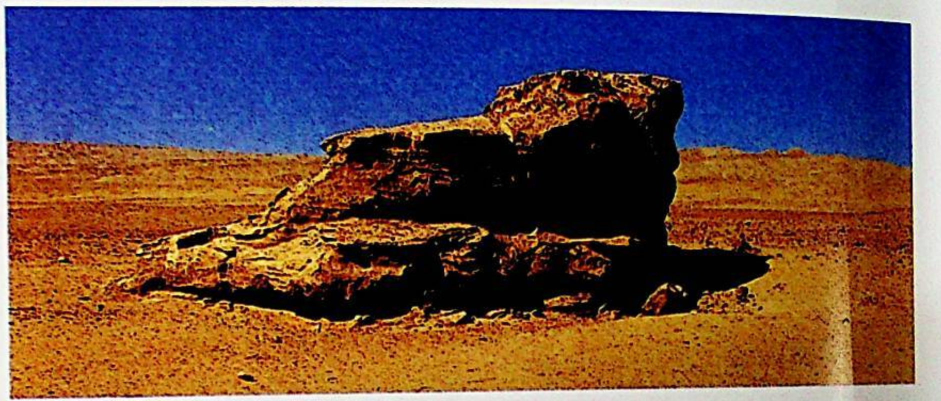

↑ مۇنار ئۆلى. مەلىكئاۋات ساگرام خارابىسى

↓ مەلىكئاۋات بۇددا ئۆي- ئىمارەتلىرى خارابىسى

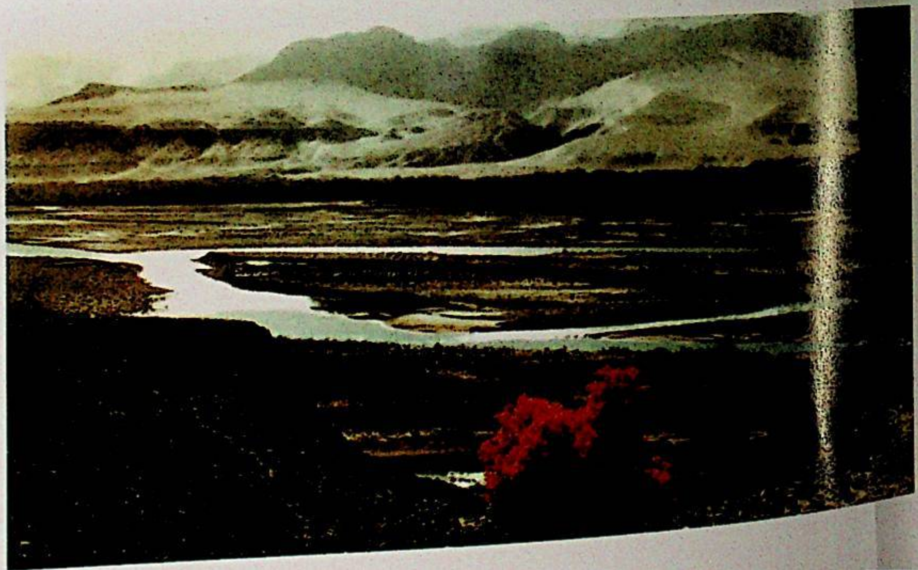

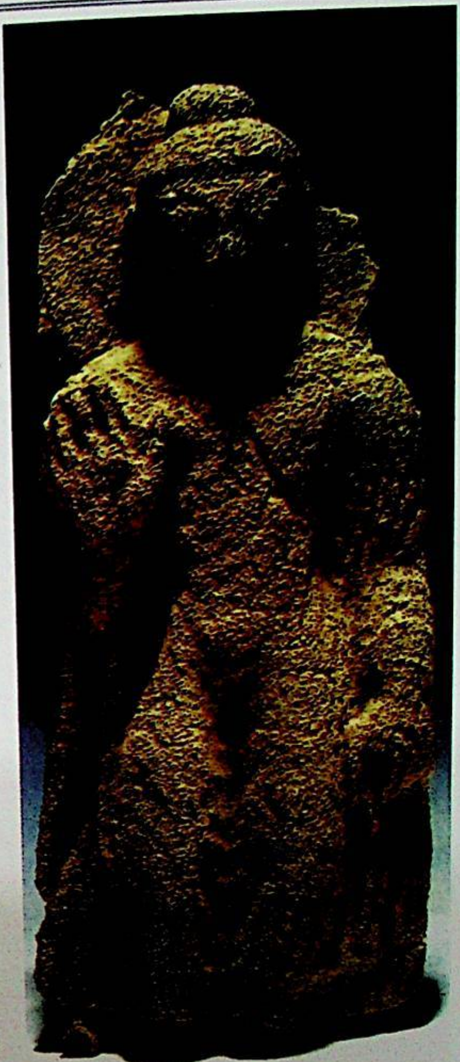

1975-يىلى بۇ يەردىكى بىر گەمە ئىچىد
بىر كۆپ قېزىۋېلىنغان بولۇپ، ئىچىگە 45 ك
لوگرام ۋۇجۇ يارمىقى قاچىلانغان. بۇ بۇيۇ
ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ پۇللىرى
كەن. 1975-يىلى خارابىلىقنىڭ شىمالىي تەرى
نى سىناق تەرىقىسىدە قازغاندىمۇ كۆيگەن ي
تۈۋرۈك، تۈۋرۈك ئۇلى، لاي بۇت، چېچىل
ياتقان ھەيكەل سۇنۇقلىرى ۋە قالدۇق تام ر
سىمى قاتارلىقلار تېپىلغان.

بۇ جاينىڭ كونا ئىسمى «كۇمات» بولۇپ،
كوھمارىم بىلەن بولغان ئۇدۇل ئارىلىقى 20 ك
لومېتىرلا كېلىدۇ. بۇ ئىسمىنىڭ تەلەپپۇز قىلىن
مۇ ئۇدۇن تىلىدىكى « ttira - Guma » بىلە
قۇمات ساگرامى بىلەن ئوخشاش. بۇ خارابىلى
دائىرىسى ۋە قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكار
لىقلىرىدىن قارىغاندا، بۇ جاينى بۇددا ئىبادەت
خارابىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ ئۇدۇننىڭ بۇ
دىنىي تارىخىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرغان.

بۇت، ئېگىزلىكى 12 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10.5 سانتىمېتىر. ئەسلىدە قېلىپتا قۇيۇپ ۋە ... رۇپ ياسالغان (تامغا چاپلانغان)، بۇددا سىياقىغا كىرىپ بەدىنىدىن نۇر يېغىپ تۇرغان بۇ ... بۇدساتۋانىڭ ھەيكىلى بولۇشى مۇمكىن. 4-5-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

رامكىلىق چاسا شەكىللىك نەقىش. بۇددا ئىمارىتىنىڭ گەج بېزىكى. 4-، 5- ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

تېۋىنغۇچى مالائىك (ئۇچار پەرىشتە.) ئۇزۇنلۇقى 16سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 9 سانتىمېتىر. 5-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

7) بۇگەي ئۆيلۈكتىكى ساگرام خارابىسى

بۇگەي ئۆيلۈك 1982-يىلى بايقالغان بىر ساگرام خارابىلىقى بولۇپ، خوتەن ناھىيەسىنىڭ شىمالىدىن تۆت كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قۇملۇقتا. ساگرامنىڭ قالدۇق تېمىنىڭ شەرقتىن غەربكە بولغان ئۇزۇنلۇقى 200 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا بولغان كەڭلىكى 100 مېتىر، خارابىنىڭ شەرقىدە بىر چاسا بۇتخانا بار بولۇپ، چۆرىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 مېتىرچە كېلىدۇ. خوتەن مەدەنىي يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئورنى بۇ يەردىن بىر ئۇچار پەرىشتەنىڭ تامغا چاپلانغان لاي ھەيكىلىنى يىغىۋالدى. مالائىكنىڭ بېلىنىڭ ئۈستى ئوچۇق، قىسقا يوپكا چىڭگىۋالغان، بېشىغا تاج كەيگەن، بويىندىكى مېدالىئون « U » شەكلىدە ئەگگەن، بېشىنى كۆتۈرۈپ كۆكرىكىنى كەرگەن، ئىككى پۇتى سەل-پەل ئايرىلغان، ئىككى پۇتى پولاڭشۇۋاتقاندەك كۆرۈنىدۇ. ئىككى قولىدا قاشتاش تەسۋى تۇتقان.

بۇتخانىدا تامنىڭ بىر مېتىردىن ئېگىزرەك قالدۇقى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، راست ئادەم

يەر ئىلاھەسىنىڭ تام رەسمى. بۇددانىڭ ئىككى پۇتىنىڭ ئارىلىقىدا تۇرغان يەر ئىلاھەسى. نومدا ئېيتىلىشىچە، ئەگەر بىرسى «ئالتۇن يارۇق» نى تەپسىر قىلسا، ئۇ يەردىن چىقىپ مۇنبەر ھازىرلاپ بېرىمەن، قوغدايمەن دەپ ۋەدە قىلغانىمىش.

تېۋىنغۇچى. تام رەسىمى. 7_ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

بويى ئېگىزلىكىدىكى بۇددا ھەيكىلىدىن ھازىر پاقالچىقى ۋە پۇتىلا قالغان، ئوتتۇرىسىدا بىر ئايا
يۈكۈنۈپ قولىنى جۈپتەكلەپ ئېھتىرام بىلدۈرۈۋاتىدۇ.

بۇددانىڭ «ㅅ» شەكىلدىكى پۇتىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 0.48 مېتىر بولۇپ، ئۇنىڭ زور بىر نا
رەسىمى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇددانىڭ پۇتىنىڭ ئاستىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان ئايا
نىڭ بېشىنىڭ ئارقا تەرىپىدە ئون نەچچە دولقۇنسىمان نۇرنىڭ چاقناپ تۇرۇشى تېۋىنغۇچىنى
ئىلاھ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

بۇ خارابىلىق ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئىسمى بار جى
مى يوق بولۇپ قالغان. ھازىر بىز كۆرگەن ماتېرىياللاردىن قارىغاندا بۇ ساڭرامنىڭ مەۋجۇ
بولۇپ تۇرغان ۋاقتى ناھايىتى ئۇزۇن. ئۇچار ئىلاھ لاي ھەيكىلىنىڭ ۋاقتى بالدۇر، تام رەسى
دىكى بۇددانىڭ رەسىمى بولسا سۇي، تاڭ دەۋرلىرىدىكى رەسىملەردۇر.

8) راۋاق بۇددا چوڭ مۇنارى

راۋاق بۇددا چوڭ مۇنارى خوتەن ۋىلايىتىدە ھازىرغىچە بىردىنبىر ساقلىنىپ قالغان بۇدد
ئىمارىتى بولۇپ، لوپ ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا 50 نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى
قۇلاق كەسمە قۇملۇقىدا. ئېگىزلىكى توققۇز مېتىرچە كېلىدىغان مۇنار ھېلىمۇ قەد كۆتۈرۈپ تۇ
رىدۇ. بۇ مۇنار ستەيىن ۋە گېرمانىيەلىك چۈنكىل تەرىپىدىن قېزىلغان. 1929-يىلى ئېلىنىپ
ئارخېئولوگى خۇاڭ ۋېنبىمۇ بۇ يەرگە كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ۋە «تارىم ئويمانلىقىدىكى
ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى» دە خاتىرە قالدۇرغان.

راۋاقتىكى مۇنار قورۇسى خارابىسى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. لېكىن ... يلىنىڭ ئىككى

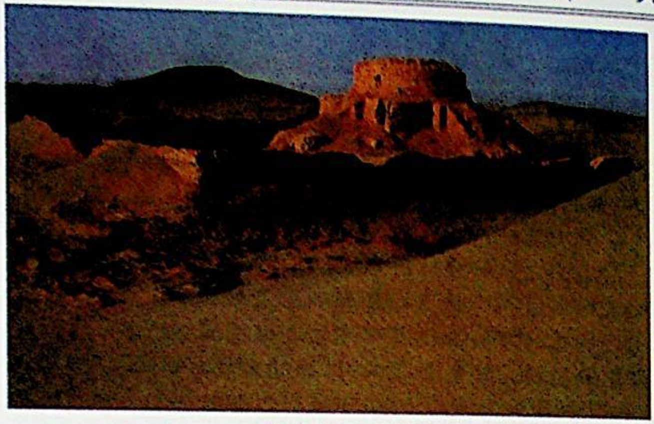

راۋاق بۇددا مۇنارى

يىندىكى ھەيكەللەرنىڭ بىر
مۇنچىسى قۇم تېگىدە قالغان.
ھازىرقى بىلگەنلىرىمىزدىن قا-
رىغاندا مۇنار گەۋدىسى ۋە
ھەيكەللەر ھەممىسى دېگۈدەك
بىر دەۋرنىڭ بولماسلىقى مۇم-
كىن. بەلكىم كۆپ قېتىم رې-
مونت قىلىنغان، تام ياقىلاپ
ياسىغان ئۆرە بۇت ۋە ئالدى-
دىكى ئولتارغان بۇتلارمۇ بىر
دەۋرنىڭ ئەمەس، ئەڭ كېيىن-
كىسىنىڭ يىل دەۋرى 6_ئەسىرگە تەئەللۇق.

راۋاق چوڭ مۇنارى ئۆلچەمسىز كېسەكلەردىن قوپۇرۇلغان بولۇپ، ئېگىزلىكى توققۇز مې-
تىرچە كېلىدۇ. ئاساسي تەگلىكى چاسا شەكىلدە، چۆرىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15 مېتىر كېلىدۇ.

چوڭ تىپلىق بۇددا مۇنارى بۇددىستلارنىڭ ئاساسلىق چوقۇنۇش ئوبيېكتى، ئىشىك ئالدىدا
دەرۋازىۋەن ياكى تېۋىنغۇچى قويۇش ھىندىستان بىناكارلىق ئادىتى بولۇپ، راۋاقتىكى بۇددا
مۇنارىدىن ھىندىستان بۇددىزمى ۋە بىناكارلىقىنىڭ تەسىرى بىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ خوتەن ۋىلايە-
تىدىكى مۇكەممەل ساقلانغان، دەۋرى بالدۇرراق بۇددا ئىمارىتى ھېسابلىنىدۇ.

بۇددا سىياقىغا كىرگۈچىنىڭ لاي ھەيكەللىرى

كۆلەڭگىلىك نىلۇپەر ئوتتۇرىسىدىكى بۇد-
ساتۋا. دىيامېتىرى 11.2 سانتىمېتىرچە كېلىدۇ.
6-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

كۆلەڭگە نىلۇپەردە ئولتۇرغان بۇددا. دىيامېتىرى 17
سانتىمېتىر. 6-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

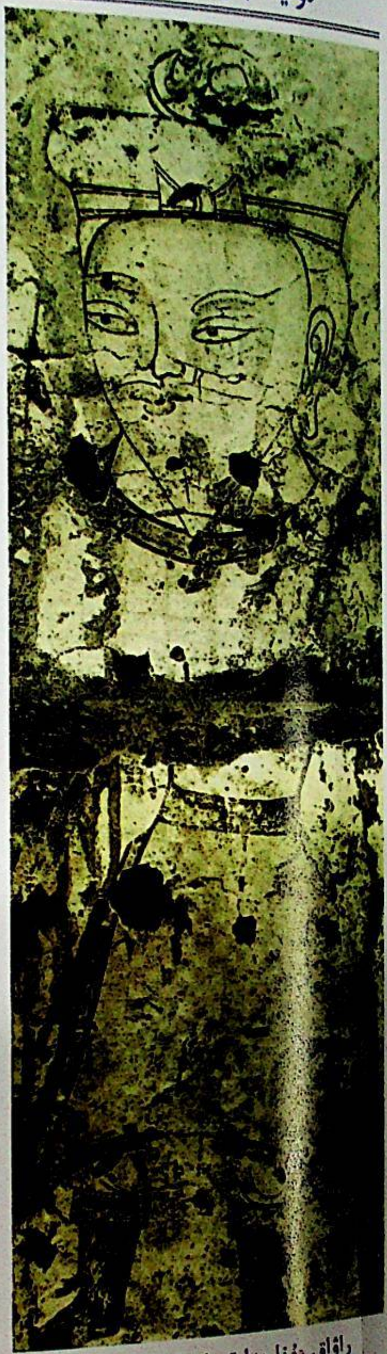

راۋاق مۇناردا تەسۋىرلەنگەن ئىشىك با-
قار، دەھرىي (دىنىدىن خالىي) ئۇدۇنلۇك

راۋاق بۇددا مۇنارى قورۇ...
تېمىنىڭ ئىچى-تېشىدىكى ھەيكە...
لەر ئاساسەن بۇددا ۋە بۇدسات...
ھەيكەللىرى. چوڭ ئۆرە بۇتسا...
ئېگىزلىكى ئۈچ مېتىرغا يېتىدۇ...
ھەر 6-7 مېتىردا بىرنى يا...
غان. بولۇپمۇ جەنۇبىي ۋە ئىما...
لىي تاملىرىدا ئەڭ كۆپ. ھە...
ئىككى بۇددا ھەيكىلى ئارىلىقى...
بىردىن بۇدساتۋا ھەيكىلى ...
لەنگەن.

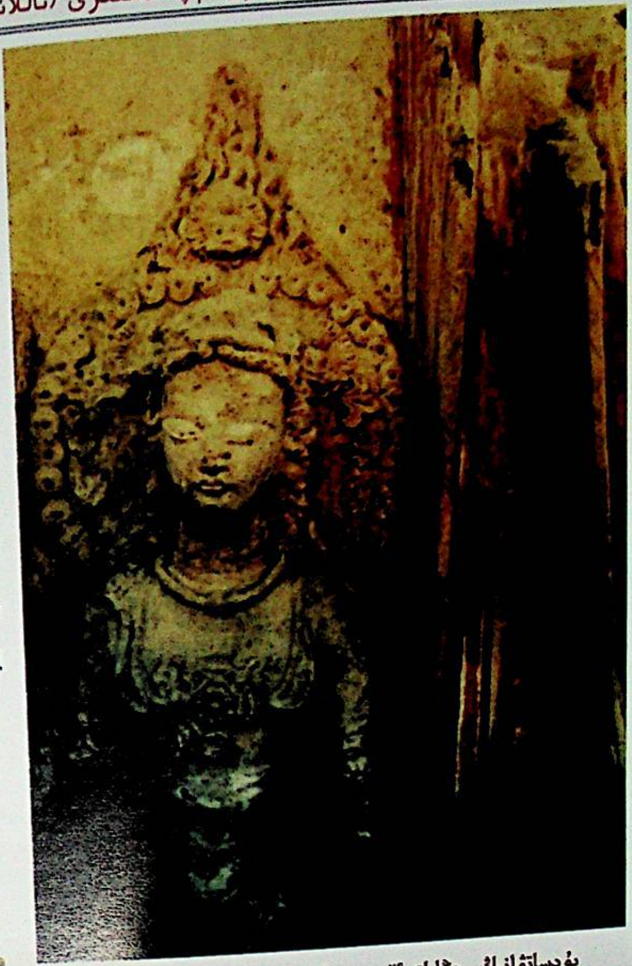

بۇدساتۋانىڭ رەڭلىك ئۆرە ھەيكىلى. 6-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

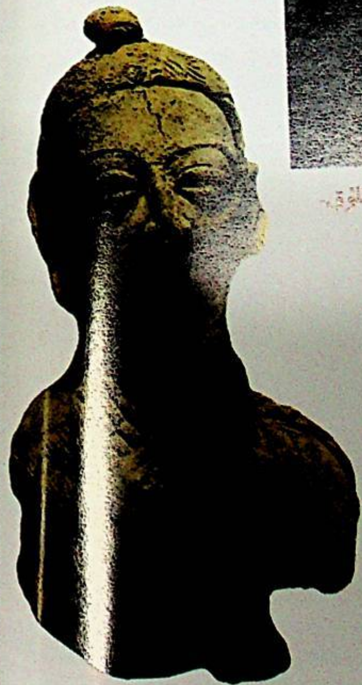

يېقىنقى يىللاردا خوتەن مەدەنىيەت يادىكارلىق-
لىرىنى باشقۇرۇش ئورنى راۋاقتىن بىر تۈركۈم
ھەيكەللەرنى تاپتى، ئۇلارنىڭ ئۆزگىچىلىكى بار.

ئۈزۈنتات بۇددا مۇنارى. ئېگىزلىكى 2.7 مېتىر. 8-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

قۇملۇقنىڭ ئىلگىرلىشى ۋە دەريا سۇ-يىنىڭ ئازىيىشىغا ئەگىشىپ ئاھالە تەدرىجىي جەنۇبقا كۆچۈپ، ساگراملارمۇ تەدرىجىي جەنۇبقا سىلىنغان، جەنۇبقا سۈرۈلگەنسېرى ساگراملارنىڭ مەخپىيەت مەزھىپى تەرەك-قىي قىلىپ شۇنچە كۆپىيىپ بارغان. ھازىر بىلە-مىز شۇنچە، نىسپىي ئېيتقاندا بالىۋاستى ساگرامدا مەخپىيەت مەزھىپىچە تام رە-سىملىرى كۆپرەك بولۇپ، ۋايروچانا بۇددانىڭ ئۆرە ھەيكىلى ھەم ئولتارغان ھالەتتىكى ھەيكىلى بار؛ دەۋرى كېيىن-رەكلىرىمۇ 8-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق، ھەت-تا ئۇنىڭدىنمۇ كېيىن.

ۋايروچانا بۇددانىڭ تاختاي رەسى-مى. 7-8-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. پەرھات-بەگ يايلىقىدىكى ساگرام خارابىسىدىن قې-زىۋېلىنغان.

كۆلەكىلىك ياسالغان ئۇچار مالا-... 6-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. خادىلىق ساگرام خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان.

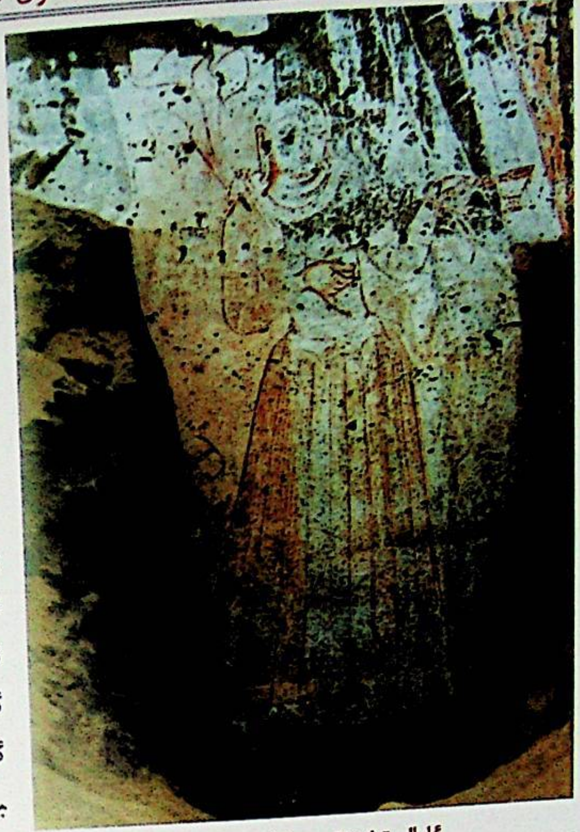

ئايال تۆۋنغۇچى (تام رەسىمى)

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۈزۈنتات خارابىسىدىن تېپىلغان... شىغا سۇس قىزىل يوللۇق كىيىم كىيگەن ئايال تېۋىنغۇچىنىڭ رەسىمى تېپىلدى، باش تەرىپى سەل بۇزۇلغان. بېلىنىڭ ئۈستىگە چىپسا كېلىدىغان كىيىم كىيگەن، ئاستىغا پۈرمە يوپكا كىيگەن، بېلىگە بېزەكلىك بەلباغ باغلىغان. ئوڭ قولدا ئىسرىقدان كۆتۈرۈپ تېۋىنىپ تۇرغان. قىزىقارلىقى ئىشكىنىڭ ئىككى يېنىدا تۇرغان «ئىشىكباقار» بولۇپ، ئوڭ تەرەپتىكى قاراپ تۇرغان. يۈزىنىڭ يۇقىرىسى چاسا، ئاستى تار، كۆزى چوڭ ۋە ئۇزۇن، قاشلىرى ئېگىز ئەمەس، شاپ بۇرۇت، ساقىلىنى ئۈچ بۇرجەك قىلىپ ئالدۇرغان. ئۇ... بېشىغا يۇملاق ياقىلىق قارلىق كىيىم كىيىپ بەلباغ باغلىغان. پۇتىغا ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈك كىيىپ ئىشتاننىڭ پۇچقىقىنى ئاياغنىڭ قونچىغا تىققان. ياغلىقنى ناھايىتى ئەپلەشتۈرۈپ چىگكەن، ئالدى تەرىپىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بەلباغسىمان بېزەك بار. چاچنى چوققىسىغا قايىنامسىمان تۈرمەللىگەن بولۇپ، نىيە قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىكى ئۆلگۈچىنىڭ باش بېزىكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ ئىككى رەسىم ئاددىي ۋە راۋان سىزىقلار بىلەن جانلىق سىزىلغان بولۇپ، ... ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ئەينەن تەسۋىرى.

9) كونا دامكو ئەتراپىدىكى بۇددا دىنى خارابىلىقلىرى

كونا دامكو ھازىرقى دامكو يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقتا. دەندانئۆيلۈكنىڭ جەنۇبىغا ماگسا ئۈزۈنتات، پەرھات بەگ يايلىقى، خادىلىق، بالىۋاستى قاتارلىق جايلاردا بۇددا ساگراملىرى (ئىبادەتخانىلىرى) ئۇچرايدۇ، يەنە كېلىپ ئۇلار زىچ جايلاشقان. بۇ ساگراملاردا ھەيكەل، تام رەسىمى قاتارلىقلار كۆپ.

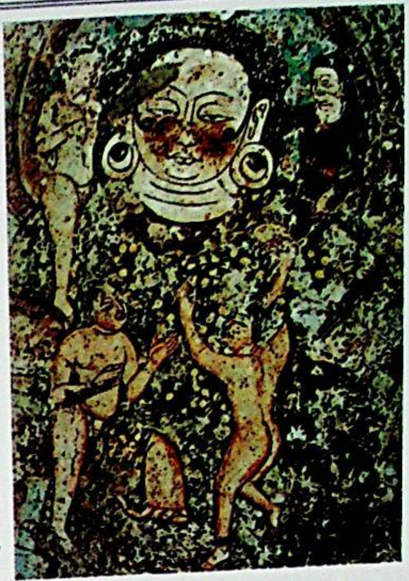

ھارىتى. 6-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. پەرھاتبەگ يايلىقىدىكى ساگرام خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان.

قىيغاز (قىرىق غاز) ۋە ئۇزۇنتاتتىكى مۇنار، خو...
تەن ۋىلايىتىدە ھازىرغىچە ساقلانغان شەكلى ۋە يا...
لىشى ئالاھىدە بولغان بۇددا مۇنارى.

ئۇزۇنتات خارابىلىقىدىكى مۇنار ئۆلچەملىك
لاي-لاتقا كېسەكلەردىن قوپۇرۇلغان. يەر يۈزىدە سا...
سۇنۇقلىرى، پۇل، ياغاچ سايمان، مىس كۆرگۈ قاتا...
لىقلار چېچىلىپ ياتقان. مەشھۇر ئۇدۇن يېزىقىدىكى نا...
رىشا پۈتۈك مۇشۇ جايدىن تېپىلغان.

قىيغاز ئۇزۇنتاتنىڭ غەربىي شىمالىدىن بەش كىلو...
مېتىر يىراقلىقتىكى قۇملۇقتا. مۇنار لاي-لاتقا كېسە...
لەردىن چۆرىسىنى قوپۇرۇپ، ئوتتۇرىسىنى لاي بىلەن
تولدۇرۇپ ياسالغان.

پەرھاتبەگ يايلىقىدىكى ئەڭ نەپىس رەسىم، ھا...
رىتىنىڭ رەسىمى. ئۇنىڭ قولى پەسكە ساڭگىلىغان، مۇ...
رىسى، بىلىكىگە مىنىۋالغان ۋە ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلگەن يالىڭاچ باللارنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى
قىزىل سىزىق بىلەن سىزىلغان.

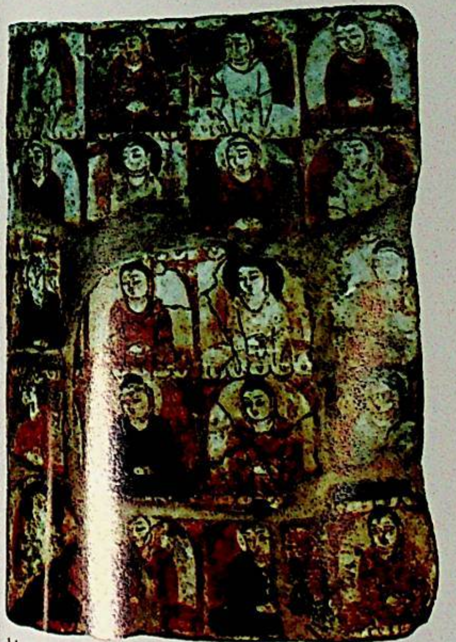

مىڭ بۇتنىڭ رەسىمى. بالاۋاستىدىكى ساگرام خارا...
بىسىدىن قېزىۋېلىنغان.

بالاۋاستىدا ساقلىنىپ قالغان تام رە-
سىملىرى كۆپرەك بولۇپ، مىڭ بۇتنىڭ رە-
سىمى يان تامنى قاپلىغان، بۇددالار كىيگەن
كاسايالارنىڭ رەڭلىرى مەسىلەن: قوڭۇر،
قىزىل، توپا رەڭ، كۆك ئارىلاش رەڭلەر
يول-يول نۇرلارنى پەيدا قىلغان. بۇ يەردە
تەسۋىرلەنگەن «ئالتۇن يارۇق» تىن ئۆز-
گەرتىلگەن ۋەقەلىك رەسىملەر يېڭى مەزمۇن
ھېسابلىنىدۇ؛ بۇددانىڭ ئىككى پۇتىنىڭ نې-
لۇپەر ئۈستىدە تۇرۇشى؛ تەسكەيگە نۇرغۇن
ئۆزگەرمە بۇددالارنىڭ يىغىلىشى؛ بۇددانىڭ
پۇتى ئاستىدىن يەر ئىلاھەسىنىڭ ئىككى قو-
لىدا بۇددانىڭ پۇتىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇشى،
سول يېنىدا خۇرمۇزتا تەڭرىنىڭ قوغداپ

ئاستىنقى رەسىمنىڭ قىسمى — ئاسۇرا.

تۇرۇشى، ئاستى تەرەپ ئىككى ياد-
ىدىكى ئاسۇرا ۋە ئايرانجانا دەرياسى
مۇئەككىلى. رەسىملەر بىر قەدەر مۇ-
كەممەل ۋە ئوچۇق بولۇپ ئۇدۇن
بۇددىزمى ۋە سەنئىتىنى تەتقىق قى-
لىشتا كەم تېپىلىدىغان رەسىملىك كۆ-
رۈنۈش.

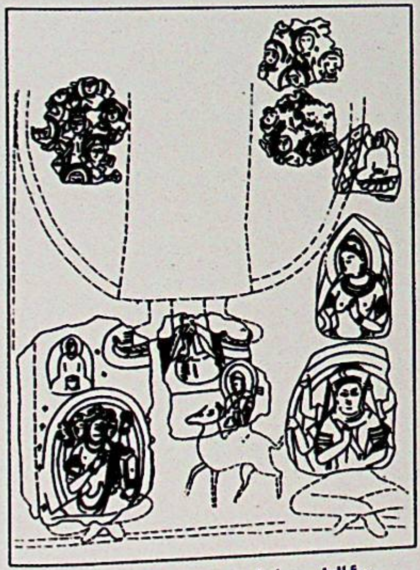

«ئالتۇن يارۇق» تىن ئۆزگەرتىلگەن ۋە-
قەلىك رەسىملىرىنىڭ سىزىق تەسۋىرى.

سولدىكى سۈرەتنىڭ قىسمى — ئايرانجانا
دەرياسى مۇئەككىلى.

بالاۋاستىدىن قېزىۋېلىنغان بۇ بىر نەچچە
رەسىم، ئۇدۇنچە رەسىم سىزىش ئېقىمىدىكىلەرنىڭ
تىپىك ئەسىرى. ئىككى قولىنى جۈپتەكلەپ تۇرغان
خورمۇزتا (هورمۇزدا)تەڭرىنىڭ باش رەسىمى
سىزىقلىرى چىڭ، توم-ئىنچىكىلىكى مۇۋاپىق بو
لۇپ، «تۆمۈرنى ئېگىپ سىم تارتىپ يۈگەش»
ئۇسلۇبىنىڭ تىپى.

خورمۇزتا تەڭرى (تام رەسىمى)7 -،8- ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. بالاۋاستىدىكى ساڭرام خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان.

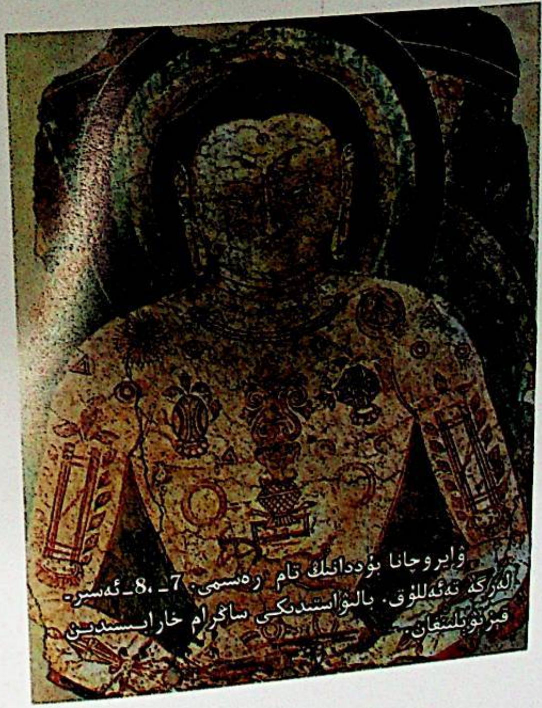

ۋايروچانا بۇددانىڭ تام رەسىمى. 7-،8-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. بالاۋاستىدىكى ساڭرام خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان.

10) دەنداناۆيلۇك خارابىلىقىدىكى ساڭرام

دەنداناۆيلۇك خارابىلىقى چىرا ناهىيە دامىكو يېزىسىنىڭ شىمالىدىن 90 كىلومېتىرلىق يىراقلىقتىكى تەكلىماكان قۇملۇقىدا بولۇپ، قۇرۇپ كەتكەن كېرىيە دەرياسىنىڭ قىنى خارابىلىقتىن كېسىپ ئۆتىدۇ. هازىر ئولتۇراق ئۆي، ساڭرام قاتارلىق قەدىمىي ئىمارەتلەرنىڭ خارابىسى ۋە ئېتىز، ئېرىق-ئۆستەڭ، مېۋىلىك باغ قاتارلىقلارنىڭ خارابىسى ساقلانغان. ئۆي-ئىمارەت خارابىسىدىن هازىر بىزگە مەلۇم بولغىنى 14 ئورۇندا بولۇپ، هەر بىر خارابە ئۆركۈمدە بۇتخانا بار.

پەلەك شاھ ۋە قۇت ئىلاھەسى لاكسىمي. دەندانئۆيلۈكتىكى 2-نومۇرلۇق ساگرامنىڭ بىر بۆلۈكىدىن ...
زنۇپلىنغان. 7-، 8-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

ستەيىن پەقەت دەندانئۆيلۈكتىنلا يۆتكەپ ...
تىشكە «مۇۋاپىق كېلىدىغان» ھەيكەلدىن 150 ...
قازغان. بىزگە ھازىر ئۇ بۇتلارنىڭ ئۇسلۇبىنى ...
ئېلان قىلغان سۈرەتلەردىنلا ئانچە-مۇنچە بىلەلە...
مىز: ئۇلار ئارىسىدىكى چوڭ بۇتنىڭ بېشىدىن ...
يېغىپ تۇرغان، تەسكەيدىكى بۇددادا ئۆزگىرىش...
ھەيكىلى قېلىپتا قۇيۇلغان. ئۇلار ئارىسىدا يەنە ...
رە تۇرۇقلۇق بۇت ۋە ئولتۇرۇغلۇق بۇتلار بار.
بۇ يەردىكى تام رەسىملىرى ... ل مەزمۇنلۇق
بولۇپ، بۇددا ھەيكىلى، مىڭ ب... ۋە بۇدساتۋا
قاتارلىقلارنىڭ ھەيكىلى، رەسىمى ... قاتارلىقلار بار.
بولۇپمۇ قۇت ئىلاھەسى لاكسىمىنىڭ رەسىمى بە...
نەپىس سىزىلغان.

قۇت ئىلاھەسى رەسىمى

دەندانئۆيلۈكتە ساقلىنىپ قالغان تاختاي رەسىملىرى ئەڭ كۆپ. خەلق رىۋايەتلىرىدىن «چاشقان شاھى»، «مەلىكىنىڭ پىلە ئۇرۇقىنى يوشۇرۇن ئېلىپ كىرىشى» قاتارلىقلار سىزىلغان. مەخپىيەت مەزھىپى تېمىسىدىكى رەسىملەرمۇ بار. مەسىلەن، بىر يۈزىگە «تۆت قوللۇق بۇدساتۋا» يەنە بىر يۈزىگە ماخېسۋارا تەڭرى سىزىلغان تاختاي رەسىم قاتارلىقلار ئۇدۇن بۇددىزمىنىڭ تەرەققىياتىنى ئەڭ گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

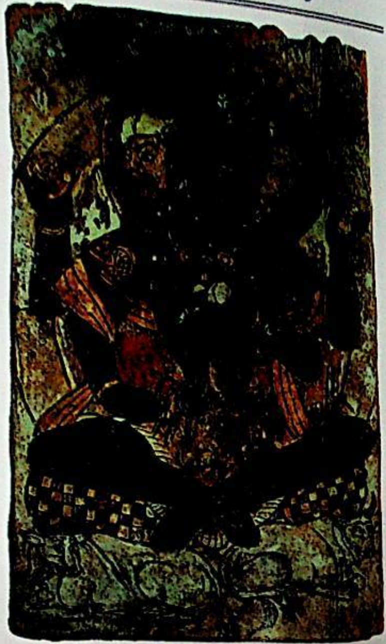

رەڭلىك تاختاي رەسىم. بۇ يۈزىگە ماخېسۋارا تەڭرى سىزىلغان. 7-، 8-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

ستەيىن بۇ خارابىلىقتىكى تۇرالغۇ ئۆيدىن قارۇشتى يېزىقى، ئۇدۇن يېزىقىدا يېزىلغان نوم-سۇترا ۋە خەت ...چەكلەرنى تاپقان. بۇنىڭ ئىچىدە بۇ ھۆججەت «تاڭ خاندانلىقىنىڭ دالى (مىلادىيە 768-يىلى) 3-يىلى 3-ئايدا يونۇپ تەييارلاندى» د...نلەر بار بولۇپ، بۇ ئەتراپنىڭ تاڭ سۇلالىسى د...رىدە ئالتە شەھەرگە قاراشلىق ئىكەنلىكى، ئۇنى...ن لىسىل(Ii - siI) دېگەن جايدا «دۆلەت ... غداش ئىبادەتخانىسى» (خۇ-گوسى) بار ئىك...ىكى، راھىبلىرىنىڭ چيەنيىڭ، باۋمىڭ، فاجىن، ...اۋچاۋ، خۇيدا، خۇييۈەن قاتارلىق راھىبلىق ...سمى بارلىقى ئېنىق.

بۇ يەردىك... ساگرامىلارنىڭ سېلىنىشقا باشلىغان دەۋرى ...لى بالدۇر. بۇددادا ئۆزگىرىش

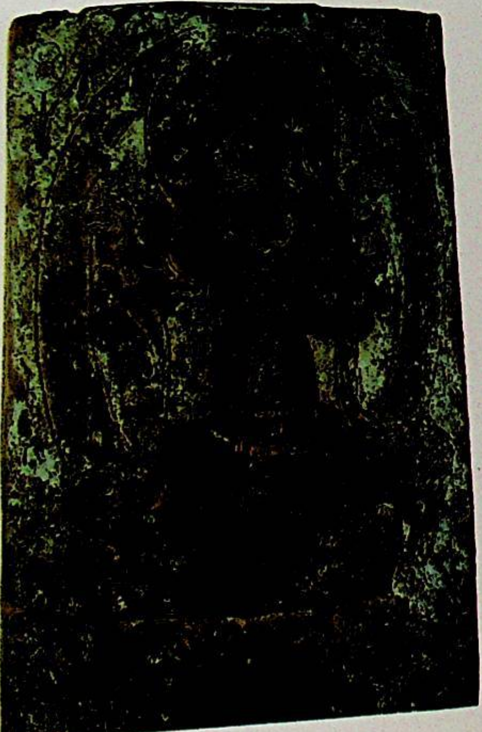

رەڭلىك تاختاي رەسىمنىڭ يەنە بىر يۈزىگە «تۆت قوللۇق بۇدساتۋا» سىزىلغان. 7-، 8- ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

بۇتنىڭ بېشى. ئېگىزلىكى 8 سانتىمېتىر، 6-ئەسىرلەرنىڭ.

11) قازناق ساڭرام خارابىسى

قازناق ساڭرامى كېرىيە ناھىيەسى تەۋەلىك قوي فېرمىسىنىڭ جەنۇبىدىكى بەش كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قۇملۇق بويىدا بولۇپ، ئەتراپىدا زور كۆلەملىك قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزى بار. 1983-يىلى ئېنىقلاش ئۈچۈن قېزىلغان.

بۇ يەردە تۆت تەرەپلىك بىر كىچىك بۇتخانا بار. جەنۇبتىن شىمالغا بولغان ئۇزۇنلۇقى 11 مېتىر، شەرقتىن غەربكە بولغان كەڭلىكى 8.4 مېتىر، ئىشىكى جەنۇبقا ئېچىلغان.

بۇ يەردىن كىچىك لاي بۇتلارمۇ قېزىۋېلىنغان بولۇپ، قالغان ئېگىزلىكى 0.5 مېتىرچە كېلىدۇ. ھەيكەل، تام رەسىمنىڭ ئۇسلۇبى ۋە قېزىۋېلىنغان پۇللاردىن قارىغاندا بۇ خارابە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى — يەنى 6-ئەسىرلەرنىڭ يادىكارلىقى بولسا كېرەك.

قارا دۆڭ خارابىسى ھازىرقى كېرىيە ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى 220 كىلومېتىرچە يىراقلىقتىكى جايدا. كېرىيە دەرياسىنى بويلاپ شىمالغا مېڭىپ تەكلىماكانغا ئىچكىرىلەپ كىرسە، نۇرغۇن قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرى ئۇچرايدۇ. بۇلار ئىچىدىكى بىر قورغان كىشىلەر تەرىپىدىن «قارا دۆڭ» دەپ ئاتالغان. 1993-يىلى شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئارخېئولوگىيەسى

ۋە ئۇچار مالائىك ئوبرازىدىن قارىغاندا، ئۇ مىلادى
يە 4 ـ، 5 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. 6 ـ ئەسىرنىڭ
بېشىدا سۇڭ يۈەن ھىندىستانغا باراشىدا بۇ يەردىن
ئۆتكەندە بۇددا ھەيكىلىنىڭ «مىسلىسىز قەددى ـ
قامەتلىك، چىرايى نۇرلۇق» ئىكەنلىكى، «ئىبادەت
خانا، مۇنارلار نەچچە مىڭغا يەتكەن» لىكىنى كۆرگەن
شۈەنزاڭمۇ ئۇنى «پىما شەھىرى» دەپ ئاتىغان
«بۇددانىڭ ھەيكىلىنى سەندەلدىن ئويىدىكەن، ئې
گىزلىكى ئىككى جاڭدىن ئاشىدىكەن» دېگەن.

پىما (پىيىن) شەھىرىدىكى ساكيامۇنى رەسـ
مى. سەرلەۋھەگە «ئۇدۇننىڭ پىما شەھىرىدە
سەندەلدىن ئويۇلغان بۇددا رەسىمى» دەپ يې
زىلغان. تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. دۇنخۇاڭدىكى
231 ـ غارغا سىزىلغان.

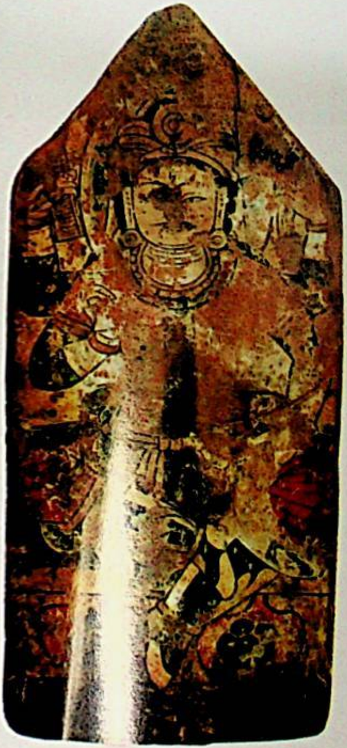

«يىپەكچىلىك مۇئەككىلى» نىڭ تاختا
رەسىمى. 7 ـ، 8 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

12) بۇزاقتىكى قەدىمىي قەبرىلەر

مەدەنىيەت يادىكارلىقى ۋە ئارخېئولوگىيە خادىملىرى خوتەن ناھىيەسىنىڭ بوزاق يېزىسىدىكى ئىمام مۇساكازىم مازىرىدىن يىل دەۋرى مىلادىيە 10-ئەسىرلەر يەنى بەش دەۋردىن سۇڭ دەۋرىگىچە تەئەللۇق بولغان ۋاقىتقا تەئەللۇق قەبرىستانلىق تۈركۈمىنى بايقاپ، كىشىلەرگە ئۇدۇننىڭ ئەينى ۋاقىتتا

ئولتۇرغان بۇددانىڭ ھەيكىلى. ئېگىزلىكى 64.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 46 سانتىمېتىر. 3-، 4-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

ئولتۇرغان بۇددانىڭ ھەيكىلى. 3-، 4-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

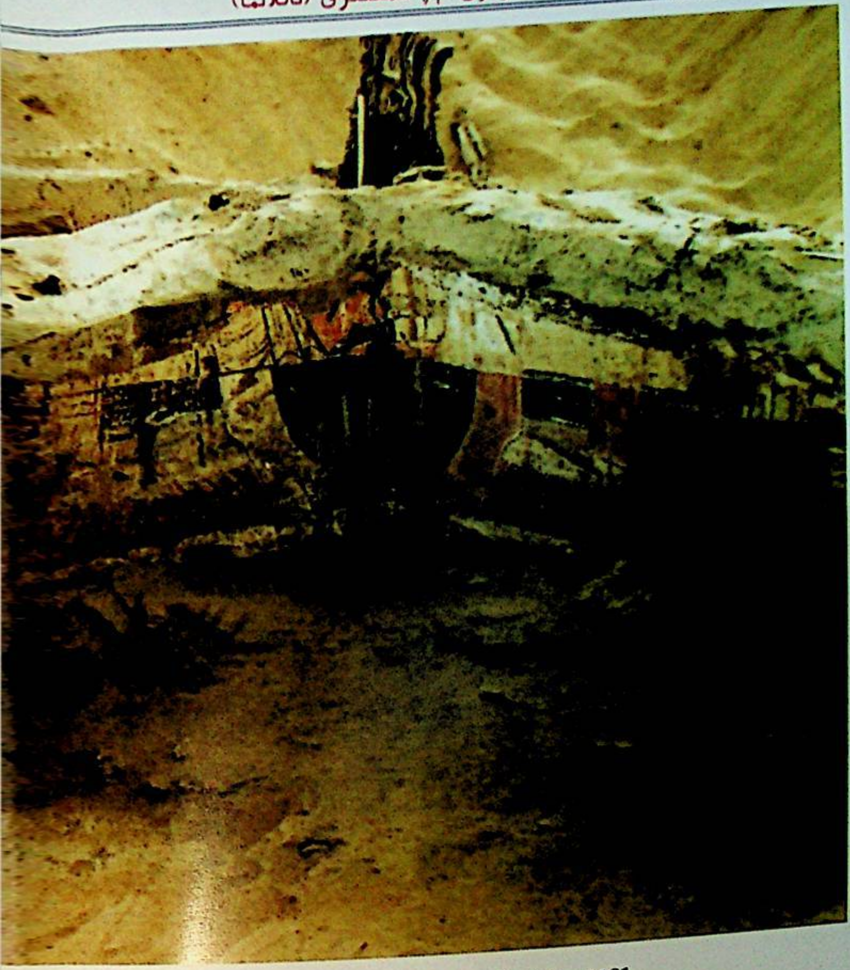

N61-ساگرامنىڭ بىر بۆلۈگى. 3-، 4-ئەسىرلەرنىڭ.

تەتقىقات ئورنى بىلەن فىرانسىيە پەن تەتقىقات 135-ئورنى بىرلىشىپ قا [illegible] ۋگىنىڭ ئەتراپىدىكى ئىككى ساگرام خارابىسىنى قېزىپ، ئۇلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا N61، N62 [illegible] ەپ نومۇر سالدى. بۇ ئىككى ساگرام قۇمنىڭ تېگىدە قالغان بولۇپ، ئازراق ياغاچ قۇرۇلما [illegible] لا ئېچىلىپ قالغان.

N61-ساگرام قارا دۆگىنىڭ جەنۇبىغا قىيپاشراق شەرقىدە. N62- [illegible] گرام قارا دۆگىنى [illegible] جەنۇبىدا. سۇپا ئۇلىدىن ئۆتەر يولغىچە بولغان ئاز بىر قىسمىلا قالغان.

ھازىر بىزگە مەلۇملۇق بۇ بۇتلار بۇزۇلغان بولسىمۇ، لېكىن قەدىمكى [illegible] دۆن بۇددىزم سە [illegible] مۇتىنىڭ ئۇسلۇبى ۋە نەپىسلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىشىمىزغا كۆپايە قىلىدۇ.

ئاق ئەجدىھا رەسمى

كۆك ئەجدىھا رەسمى

ئاستىغا قوش سۇمۇرغ رەسمى نەقىشلەنگەن.

دىكى ئىجتىمائىي ئەھۋالنى نامايان قىلدى. 1983-يىلى ئۇنىڭدىن ئىككى قەبرە ئېنىقلاندى
ئىككى قەبرە تىك گۆر بولۇپ مېيىت جەسەت ساندۇقىغا سېلىنغان. پۇت-قوللىرىنى تۈز سوز
زۇپ ئوڭدىسىغا ياتقۇزغان، يىپەك كىيىملەرنى كىيگۈزۈپ، ساپال، ياغاچ، قاچا-قۇچا قا
لىقلارنى قويۇپ دەپنە قىلغان. ئۆلگۈچىنىڭ بىرى چوڭ ئەر، بىر كىچىك قىز.

بۇزاقتىكى قەدىمي قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان جەسەت ساندۇقىغا تۆت ئىلاھ سىزىلغان.
شىغا سىزىلغىنى قىزىل باش قۇشقاچ، ئايىغىدىكى شۇەنۋۇ (تاشپاقا، يىلان)، سول ياندىكى ك
ئەجدىھا، ئوڭ ياندىكى ئاق يولۋاس. لېكىن، قىزىل باش قۇشقاچنىڭ قانات قېقىشى ئالتۇن ق
ناتلىق قۇشقاچقا ئوخشايدۇ. قۇيرۇقىنى دىڭگايتىشى توز پەيلىرىنى يايغاندەك تۇرىدۇ. تاشپاق
يىلان چىرماشقىنى شۇەنۋۇ.

ياغاچ جەسەت ساندۇقى. ئۇزۇنلۇقى 216.6 سانتىمېتىر، بېشىنىڭ كەڭلىكى 54.5 سانتىمېتىر- ئېگىزلىكى
17 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 72 سانتىمېتىر، ئاياغ كەڭلىكى 51 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى [illegible] سانتىمېتىر. قاپقى
ئۈستىگە يۇملاق ياغاچ مىخ نەقىشلەنگەن.

بىرىنچى نومۇرلۇق قەبرىدىكى ئۆلگۈچىنىڭ باش تەرىپىنىڭ يېنىدىكى [illegible] شايىنىڭ ئالدى
ۋە ئارقا تەرىپىگە سىياھتا خەنزۇچە ۋە ئۇدۇنچە خەت يېزىلغان. خەنزۇچ[illegible] «ئاغىچا خې
تولىمۇ ساداقەتمەن ئىدى. ئەر ۋەزىر لى ۋاڭئەر» دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدى[illegible] جاينىڭ ئۇدۇن
خان جەمەتىنىڭ قەبرىستانلىقى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن خانلىقى

ئۇدۇن ۋە دۇنخۇاڭ

ئۇدۇن خانى ۋىيساراسامبىھاۋا (لى شېڭتيەن) مىلادىيە 912-يىلى تەختكە ئولتۇرغاندا، كېيىنكى جىن سۇلالىسى تەرىپىدىن «ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن خانى» دەپ ئۇتۇغات نامى بېرىلگەن. شۇ سەۋەبتىن خانلىق ئىسمىمۇ «ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن خانلىقى» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. ئۇنىڭ پادىشاھى تۈركچە «خان» ياكى «خاقان»، «ئالتۇنخان» دىگەن ناملارنىمۇ قوللانغان. دۇنخۇاڭدىكى ساۋ ھاكىمىيىتى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت قىلغان.

ئۇدۇن خانى ۋىيساراسامبىھاۋانىڭ تېۋىنىۋاتقاندىكى سۈرىتى. بەش دەۋرنىڭ.

ۋىيساراسامبىھاۋانىڭ رەسمىنىڭ يېنىغا ئۇنىڭ خانىشىنىڭ دانا تەگرىقۇت تەرىپىدىن پۈتۈن ئۇتۇغات نامى بىرىلگەن «بۈيۈك خاندانلىقتىكى ئۇدۇن خانلىقىنىڭ جىۋەر، ۋاپادار پادىشاھىنىڭ پەرى خانىشى ساۋ ئاغىچا خېنىم ئىخلاسى بىلەن تېۋىنىدى» نامىلىق رەسىمى سىزىلغان. ۋىي-

ۋىيساراسامبىھاۋانىڭ رەسمى ھازىرمۇ دۇنخۇاڭ مىڭ ئۆيىنىڭ 98-غاردا ساقلانماقتا.

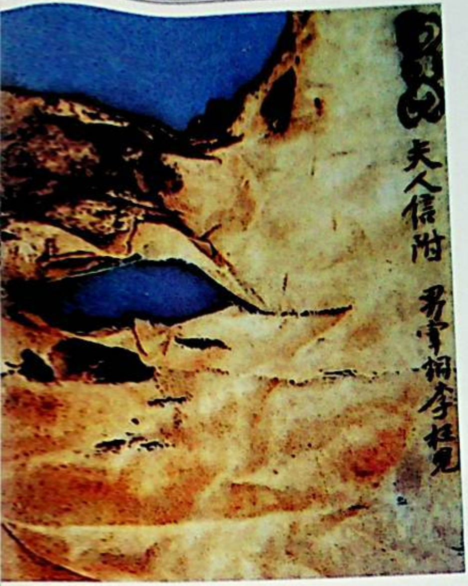

ئاق شايىغا يېزىلغان خەنزۇچە خەت.

شۇەنۇۇ رەسمى.

رەڭلىك رەسىملىك جەسەت ساندۇقى. ئۇزۇن.
لۇقى 216.6 سانتىمېتىر. باش تەرىپىنىڭ كەڭلىكى
54.5 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 72 سانتىمېتىر، ئايىغ.
نىڭ كەڭلىكى 51 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 61 سانتىم.
تىر. بېشىغا قىزىل باشلىق قۇشقاچ سىزىلغان. بۇزاق
قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان.

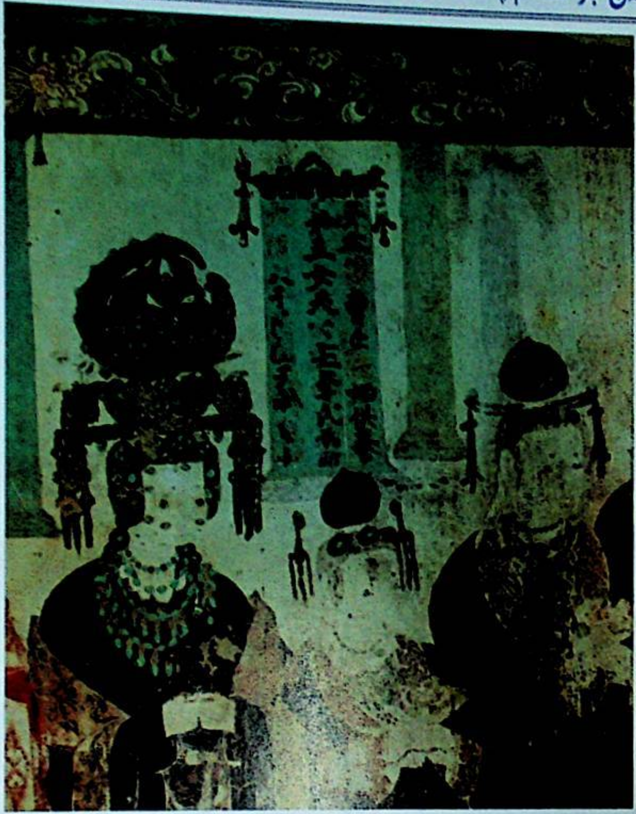

ئۇدۇن مەلىكىسىنىڭ تېۋىنىۋاتقاندىكى رەسىمى. سەرلەۋھەگە «بۈيۈك خانىدانلىقتىكى ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن خانلىقىنىڭ تەڭرىقۇت ئوتۇغات نامى بەرگەن پادىشاسىنىڭ 3-مەلىكىسى لى گۇغچا خېنىم — يېڭى نائىبىەگ ساۋىيەنلۇنىڭ خانىمىنىڭ تېۋىنىشى» دەپ يېزىلغان. بەش دەۋر زامانىغا تەئەللۇق. دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىنىڭ 61-غارىغا سىزىلغان.

«ئۇدۇن خانىدىن شاجۇ ھىراۋۇلى نەنلىڭ تۆرەمگە ئەۋەتىلگەن قوشۇمچە خەت» 962، 965-يىللارنىڭ. دۇنخۇاڭدىكى نوم غارىدىن بايقالغان.

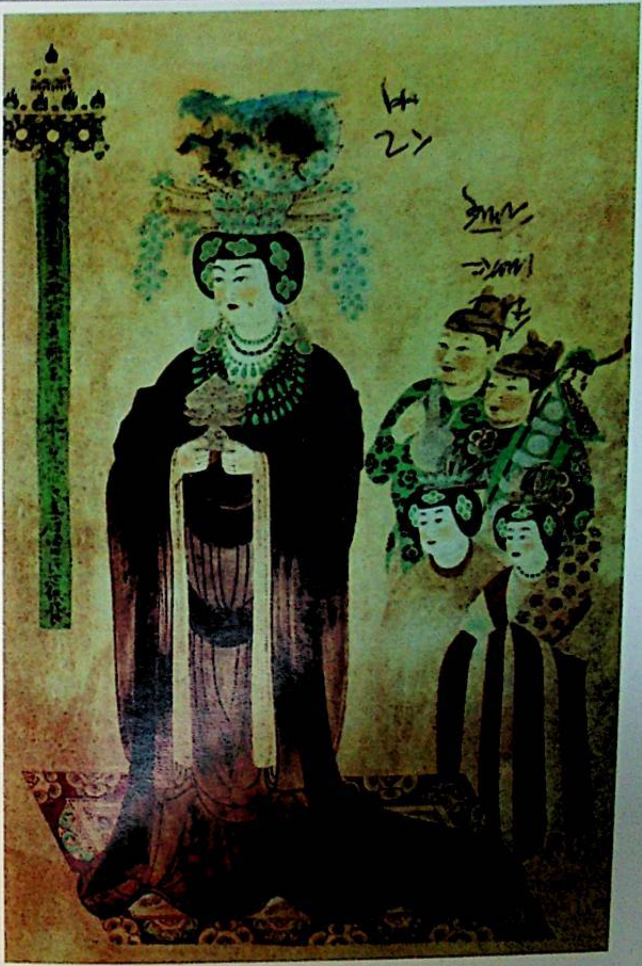

ئۇدۇن خانى ساۋ ئاغىچا خېنىمنىڭ تېۋىنىۋاتقاندىكى سۈرىتى. بەش دەۋرنىڭ. دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىنىڭ 98-غارىغا سىزىلغان.

سارا سامبھاۋا دۇنخۇاڭدى
كى تەپرىقچى ھاكىمىيىتىن
ھۆكۈمرانى ساۋيىجىننىڭ
قىزىنى خانىشلىققا ئالغان
ئۆزىنىڭ بىر قىزىنى ساۋ
يىجىننىڭ نەۋرىسى ساۋيەن
لۇغا ياتلىق قىلغان. كېيىن
شاھزادە سۇڭدى يەنى ساۋ
ئاغىچا خېنىم تۇغقان ۋى
سارا سۇرا، ۋىيسارا سامب
ھاۋانىڭ تەختىگە ۋارىسلىق
قىلغان.

بۇ خەتتە «شاجۇ
ھىراۋۇلى نەنلىڭ تۆرەمگە
بىر كاك ئاق قاشتېشى
تەقدىم قىلدىم، ئاددىي ۋە
كۆرۈمسىز بولۇپ قالدى،
رەنجىمگەيلا، چوڭراقىغا
ساقلاپ باقتىم، نام-نىشان
قىلغۇدەك ئالاھىدە نەرسە

يوق بولۇپ قالدى، ۋاقىپ بولغايلا» دېيىلگەن. يەنە ياغاچچى ياڭ جۇنزى «... ئەۋەتكىلى ... سىز، سورىغىننى ئايىمايمەن» دەپ يېزىپ قويغان. يۇقىرىسىغا ئىككى تا... سلغان بولۇپ، چوڭىغا «كامالەت تېپىپ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەيسىز» دەپ؛ كىچىكىگە «... ئاغىلىق ئۇدۇن خانلىقى خەزىنە تەگرىقۇتنىڭ تامغىسى» دەپ يېزىلغان ۋە «خەت-ئالاقە ... بۇ شۇ بىر چوڭ بىر كىچىك ئىككى تامغىسىغىلا قارىغايلا، بۇنىڭدىن باشقا تامغا يوق» دەپ ... سكەرتكەن.

ئۇدۇن بۇددا رەسمى. كارامەتلىك بۇددا ۋە بۇدساتۋالارنىڭ ئىلاھىي چىرايى ياكى ھەقىقىي چىرايى سىزىلغان رەسىمنى كۆرسىتىدۇ. موگاۋ غارىغا سىزىلغانلىرى: «گوسىرنىگادىكى بۇددا رەسىمى»، «نامو بۇددانىڭ مۇقەددەس رەسىمنىڭ گوسىرنىگاغا كىلىپ جايلىششى»، «ئۇدۇننىڭ پىما (پىيىن) شەھرىدىكى بۇددا رەسىمى»، «ساكيامۇنىينىڭ ئۇدۇن پىما شەھرىدىكى سەندەل ئويما رەسىمى»، ...اكيامۇنىينىڭ ئۆزىنىڭ راجاگرخا شەھرىدىن ئۇ-...يىن ساگرامغا چۈشۈشى.»
...ۇلىغان بۇتلارنىڭ ئىلگىرى-كېيىنلىرد-...ياسى بۇددا ۋە بەدەشقان بۇددا. گۆزان-

ئۇدۇن بۇت يۇيۇش رەسمى. بۇددا ... نىلۇپەر تۇتقان، پۇتۇن بەدىنى سارغۇچ بۇ... يۇش سۇيۇقلۇقىغا پۈركەنگەن. بەش دەۋردە ... زىلغان. دۇنخۇاڭدىكى موگاۋنىڭ 98-غارىدا

...دىكى بۇددا ھەيكىلى،بۆگەي ئۆيلۈ... بۇددا ھەيكىلى قاتارلىقلار، ئاكاساگ... بۇدساتۋا غەربىي قاشتېشى دەرياسىنى... يىدىكى ساتكايا ساگرامغا جايلاشقان، ... مانجۇ سىرى، ئاۋالوكتېسۋارا قاتارلىق... بۇدساتۋا ۋە دارما ھامىي ئىلاھلىرى... ھەيكىلى قاتارلىقلار بار.

پەرىزات دېۋاكانىيا. ئۇڭ قولىدا مەرۋايىت، پۇتىنىڭ يېنىدا دۆۋە-دۆۋە ئاشلىق بار. ئۇدۇننى قوغدايدىغان پەرىشتىلەرنىڭ بىرى. تاڭ دەۋرىدە موگاۋ مىڭئۆيىنىڭ 9-غارىغا سىزىلغان.

موگاۋ غارى مىڭئۆيىدىكى ئۇدۇنغا دائىر بۇددا رەسىملىرى

↓ بۇددانىڭ ئۇدۇن تاش ئويما رەسـ
مى. تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. موگاۋ مىڭئۆيـ
237-غار.

↑ مانجۇ سىرى بۇدساتۋانىڭ يېڭى نۇسخىدىكى رەسىمى. مانجۇ سىرى بۇدساتۋا شىرنىڭ ئۈستىدە ئولتارغان. ئۇدۇن خانى شىرنى يېتىلىگەن. ئەھۋالدىن قارىغاندا ئۇدۇن خانى مانجۇسىرى بۇدداغا ئىخلاس قىلغان. بەش دەۋر زامانىغا تەئەللۇق. دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىنىڭ 220-غارىغا سىزىلغان.

نىيە خارابىلىقى

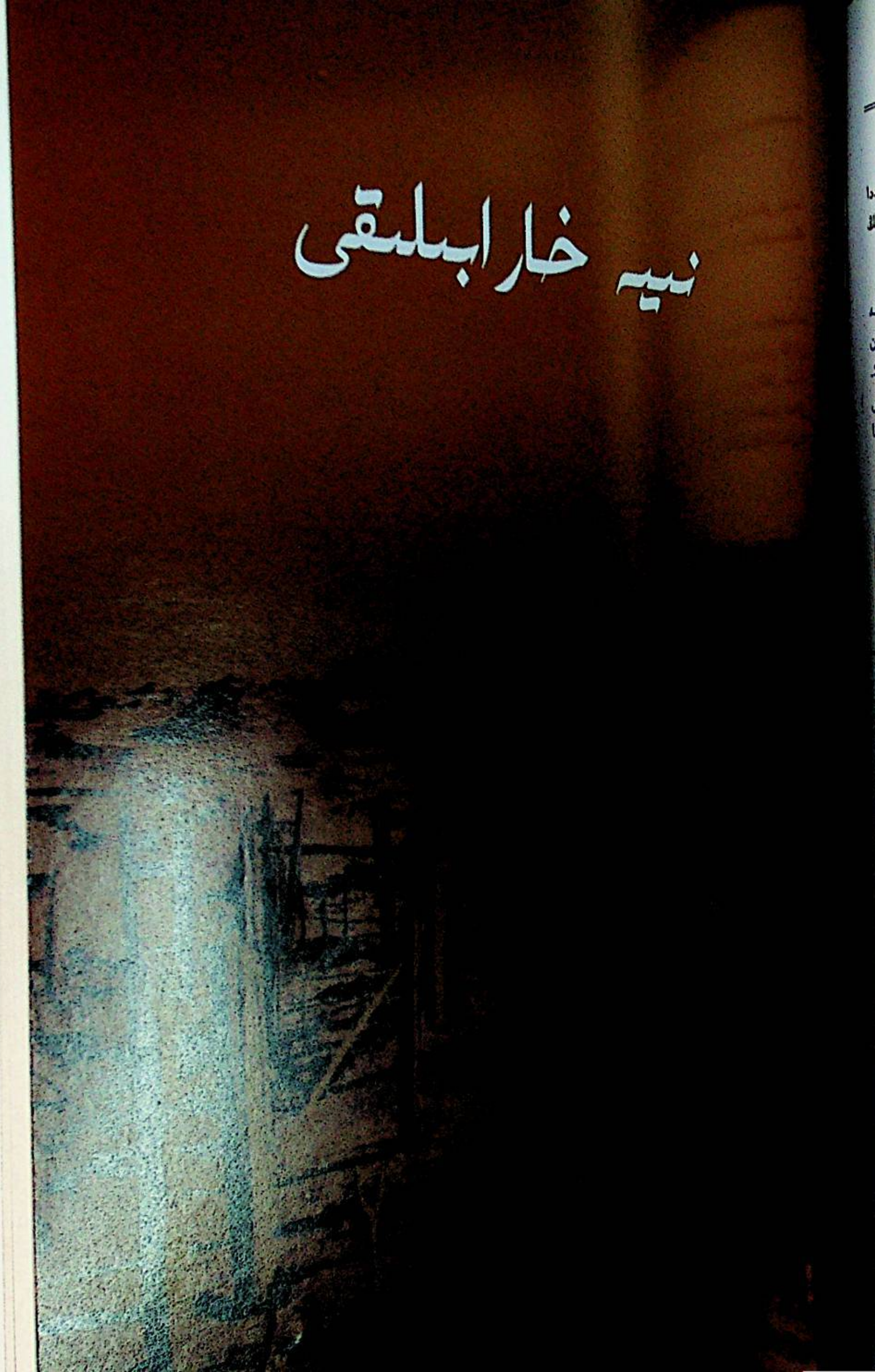

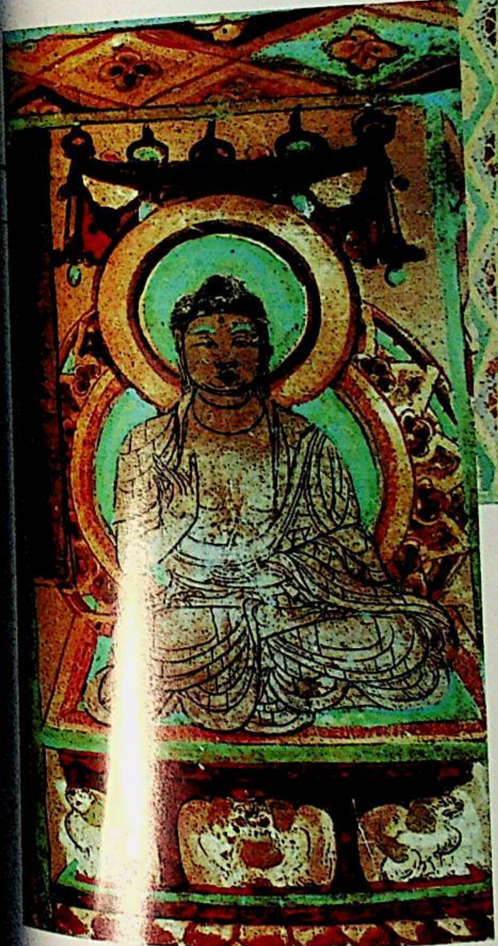

← ئۇدۇننىڭ قەدىمكى شەھىرىدىكى بۇددا رەسىمى. تاڭ دەۋرىدە موگاۋ مىڭئۆيىنىڭ 237-غارىغا سىزىلغان.

↓ گانى بۇددانىڭ رەسىمى. سەرلەۋھەگە «گانى ساكيامۇنى بۇددا شىرئۇبلەر دۆلىتىدىن گۈزان شەھىرىگە كېلىپ جايلاشتى»، دەپ يېزىلغان. ساكيامۇنى «بەدەشقان بۇددا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بەش دەۋر دەۋردۇنخۇاڭدىكى موگاۋ مىڭئۆيىنىڭ 72-غارىغا سىزىلغان.

مىڭ يىل دەۋران سۈرگەن بۇددا ئېلى ئۇدۇن ئىسلام دىنىدىكى قاراخانىيلار بىلەن نەچچە ئون يىل جەڭ قىلغاندىن كېيىن، مىلادىيە 1006-يىلى سەلتەنىتى ئاخىرلاشتى. لېكىن، شانلىق مەدەنىيەت ۋە سەنئەت ئەنئەنىسى مىراس قېلىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرى ۋە پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ قىممەتلىك خەزىنىسى بولۇپ قالدى.

ئەبەيدۇللا ئاقۇپ بارىن قىسقارتىپ،
ئۆزلەشتۈرۈپ تەرجىمە قىلغان

نىيە خارابىلىقى ①

غەربىي يۇرت نىران شەھەر خانلىق مەدەنىيىتىنىڭ ئايان بولۇشى

نىران شەھەر خانلىق مەدەنىيىتىنىڭ ئايان بولۇشى

تەبىئىي جۇغراپىيىسى

نىيە دەرياسى قۇرۇم تېغىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 6000 مېتىر ئېگىز كېلىدىغان ئېگىز جايىدىن باشلى-

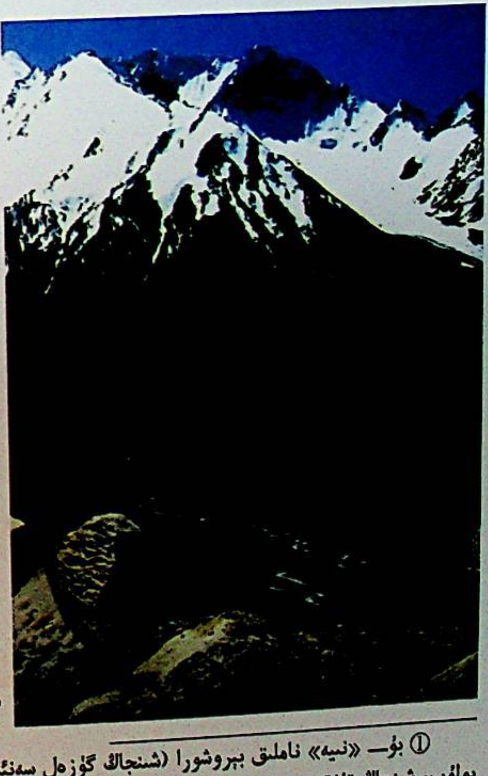

نىپ، چوڭقۇر تاغ جىلغىلىرىدىن، نىيە بو-
تانلىقىدىن ئۆتۈپ، شىمالغا ئاقىدۇ. نىيە
خارابىلىقى نىيە ناھىيەسىنىڭ شىمالىدىكى قۇم-
لۇقنىڭ 100 كىلومېتىردىن ئارتۇق ئىچكىرى-
سىدىكى نىيە دەرياسىنىڭ ئاياغ ئۇچىدا بو-
لۇپ، ئەتراپى چوڭ قۇملۇق، قەدىمكى دەر-
يا، قۇرۇق توغراق، شامال يىمىرىپ كەتكەن
يەر يۈزى. ئۇنىڭغا سىرلىق ھەم چوڭقۇر
قاتلاملىق مەدەنىيەت يوشۇرۇنغان.

نىيە دەرياسى نىيە ئاھالىسىنىڭ ئانا
يىراقتىن كۆرۈنگەن قۇرۇم تېغىدىكى قار
مۇزلار، نىيە دەرياسىنىڭ باشلىمىسى

① بۇ — «نىيە» ناملىق بىروشورا (شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت-فوتو سۈرەت نەشرىياتى 2004-يىلى-نەشرى بولۇپ، شىنجاڭ تاشقى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەمئىيىتى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن نۇسخىسىدىن تەرجىمە قىلىندى.

دەرياسى بولۇپ، قاپاقئاسقان كەنتى، چوڭ مازار تەرەپلەردىن ئېقىپ ئۆتۈپ پايانسىز قۇم دېڭىزدا غايىب بولىدۇ.

← نىيە خارابىلىقىنىڭ خەرىتىسى
خارابىلارنىڭ جايلىشىشى خەرىتىسى

قۇملۇق تاشيولى
ئوتكۈردىن نىيەگىچە قۇملۇق تاشيولى [illegible] يول بار بولدى

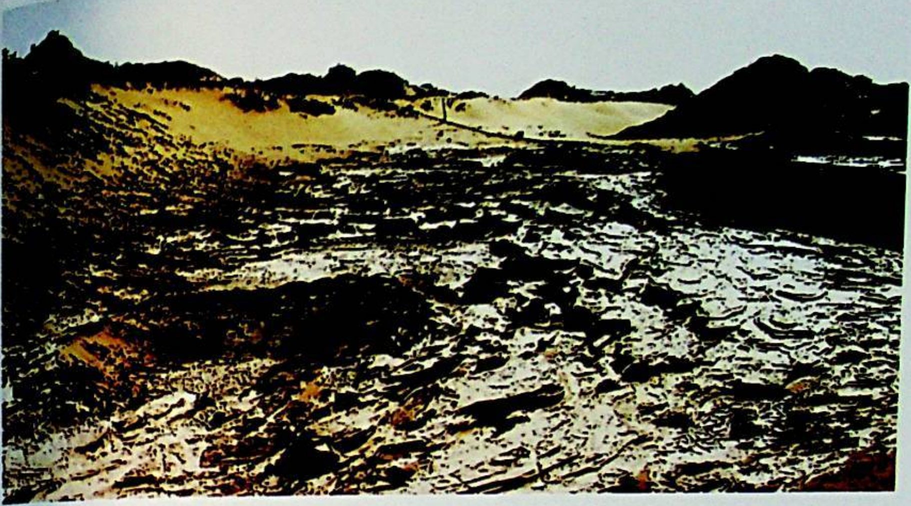

قەدىمكى دەريا يولى. ئىككى قىرغاقتىكى توسما، ئوتتۇرىدىكى ئەگرى-بۈگرى دەريا قىنى ۋە لاتقا.

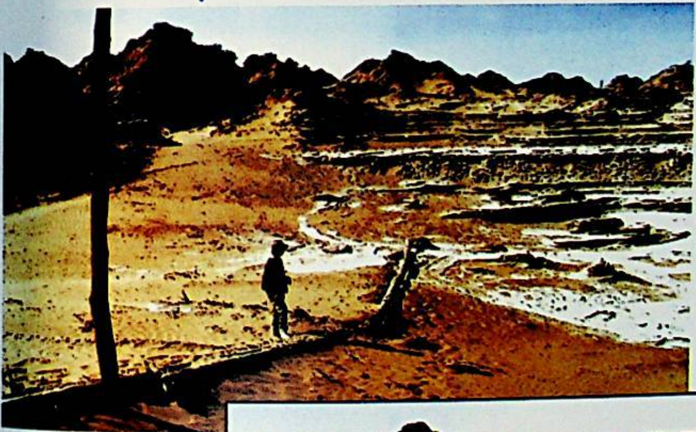

قەدىمكى كۆۋرۈك، بۇددا مۇنارىنىڭ جەنۇبىدىكى يەتتە كىلومېتىر يىراقلىقتا يالغۇز ئاياغ كۆۋرۈك دەريا قىنىدا توغرىسىغا تۇرغان.

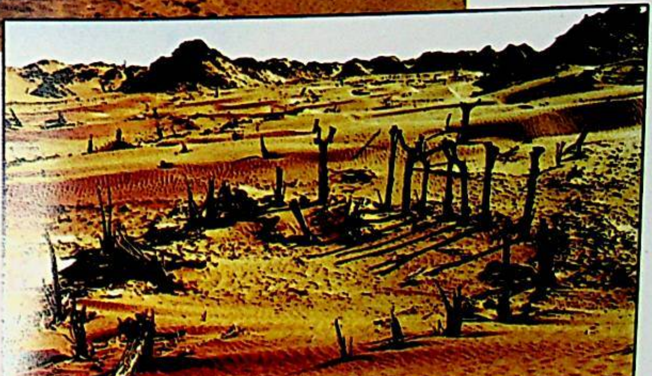

چوڭ كۆلنىڭ ئىزى ئەتراپى دەرەخلەر بىلەن يۇ-غلاق دائىرىلىك قورشالغان.

هازىرغىچە بايقالغان خارابىلار 100 دىن ئارتۇق ئورۇندا بولۇپ، ساڭرام، تۇرالغۇ، مەھكىمە، خۇمدان، باغ-ئېتىز، ئورمان بەلبېغى ۋە كۆل، قوتان-ئېغىل، يول-كۆۋرۈك، قەدىمىي شەھەر ۋە قەدىمىقەبرىلەر نىيەلىكلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش،تۇرمۇش مەنزىسىنى نامايەن قىلدۇ.

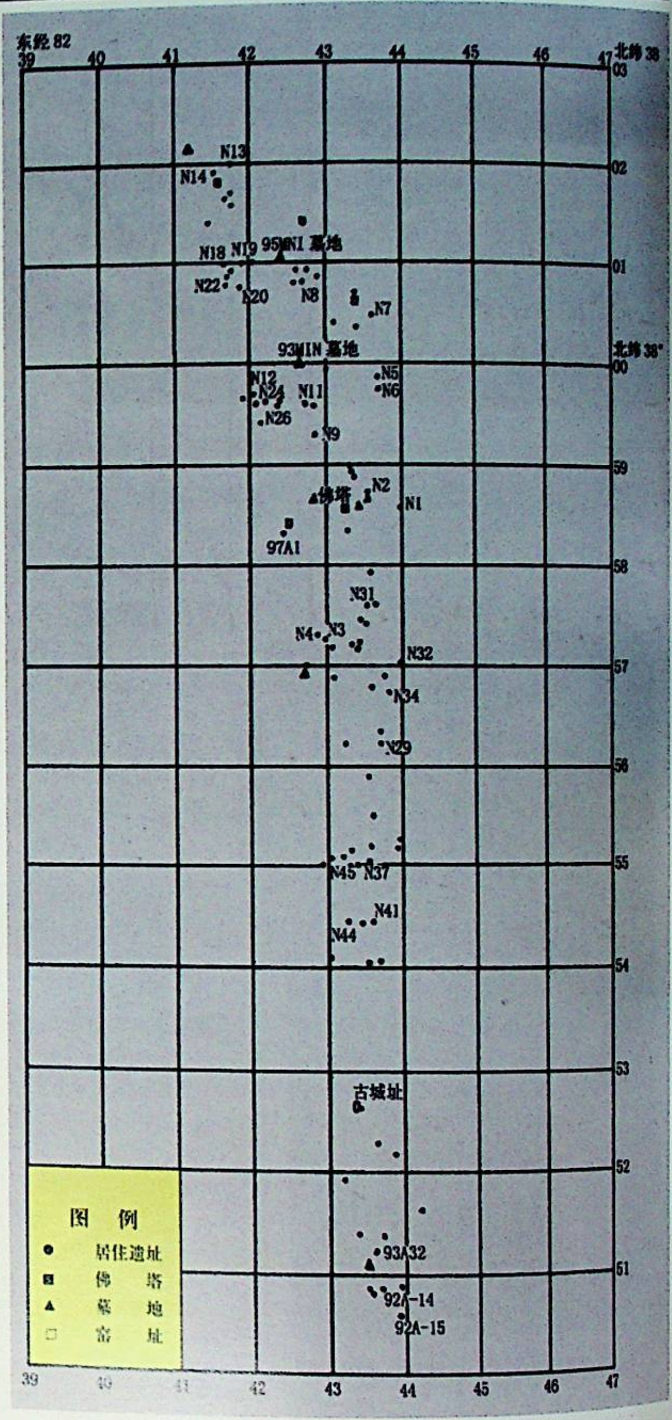

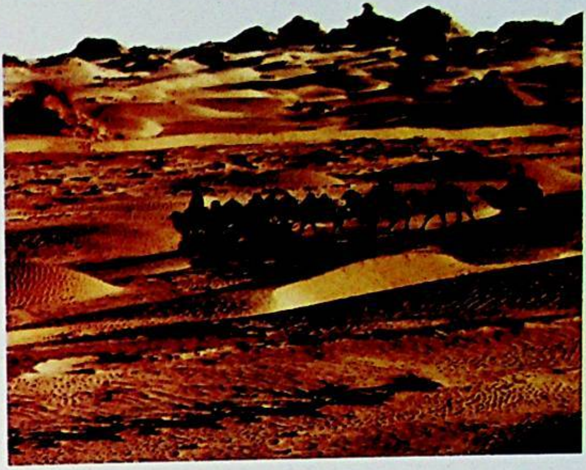

شىمالدىكى خارابىلىق

نىيە خارابىلىقىنىڭ شىمالدىكى 40 كىلومېتىر يىراقلىقتا قەدىمي مەدەنىيەت ئىزى بايقالدى. ئارخېئولوگىيە خادىملىرى تۆت، بەش تۇرالغۇ خارابىسىنى بايقىدى. قالدۇق تام، ياغاچ تۈۋرۈك، قوشام تام بار. يەنە ئۇچ مىڭ يىل ئىلگىرىكى بىرونزا دەۋرىدىكى تاش قورال، ساپال ۋە تۇچ قوراللارنى تاپتى.

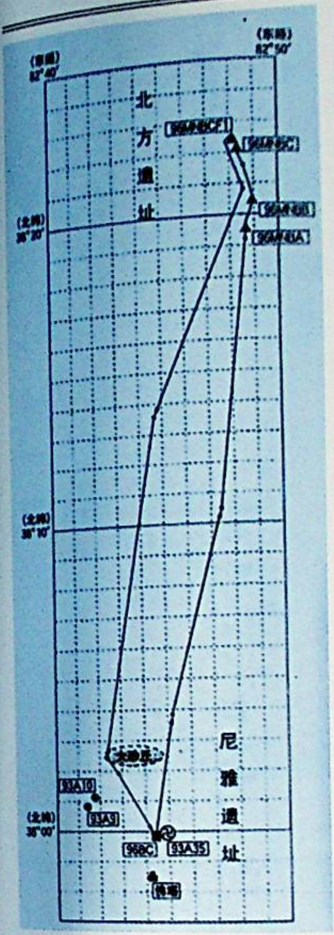

شىمالدىكى خارابىنىڭ خەرىتىسى

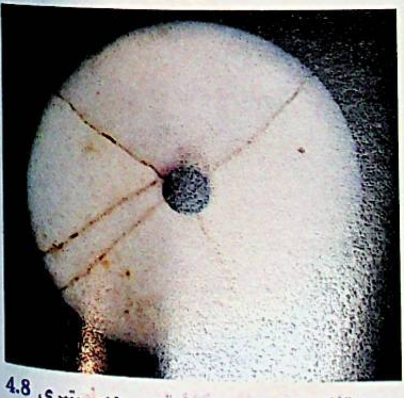

تاش [illegible]. دىئامېتىرى 4.8 سانتىمېتىر.

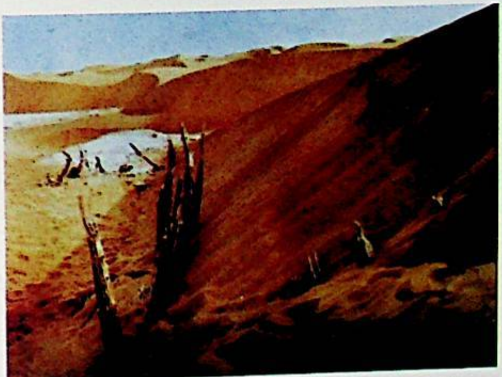

قۇم بېسىپ كەتكەن ئولتۇراق ئۆينىڭ تىك تۇرغان تۈۋرۈكلىرى.

بۇ بىر سىرلىق جاي بولۇپ، ئۇ شىمالىدىكى جايلارنىڭ يايلاق مەدەنىيىتىدىكى ساپالچىلىق ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، بوستانلىق دېھقانچىلىقى ۋە چارۋىچىلىقىنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيلىك قىياپىتىنى نامايان قىلىپ تۇرماقتا. بۇ بىر بايقاش نىيە دەرياسى بويلىرىدىكى ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ تارىخىنى زور بىر قەدەم ئىلگىرى سۈردى.

↑ رومكىسىمان ساپال قاچا. ئېگىزلىكى 22.8 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 16 سانتىمېتىر. 1993-يىلى تېپىلغان.

↑ ئىككى باغلىق قۇلاقلىق كوزا. 1996-يىلى يىغىۋېلىنغان، ئېگىزلىكى 26 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 19.6 سانتىمېتىر.

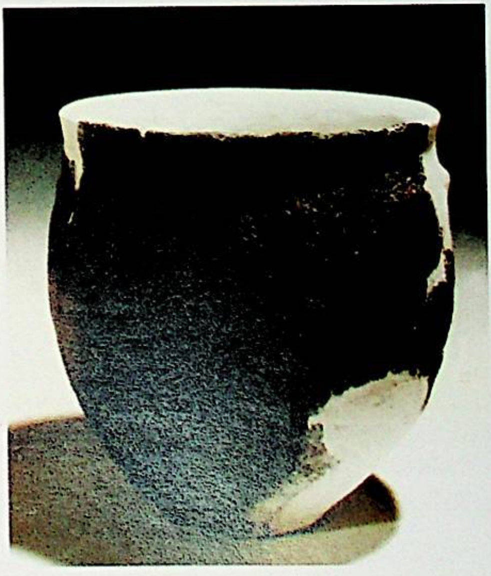

← ئاق داغ گۈللۈك ساپال كوزا. 1996-يىلى تېپىۋېلىنغان. ئېگىزلىكى 16 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 14.4 سانتىمېتىر.

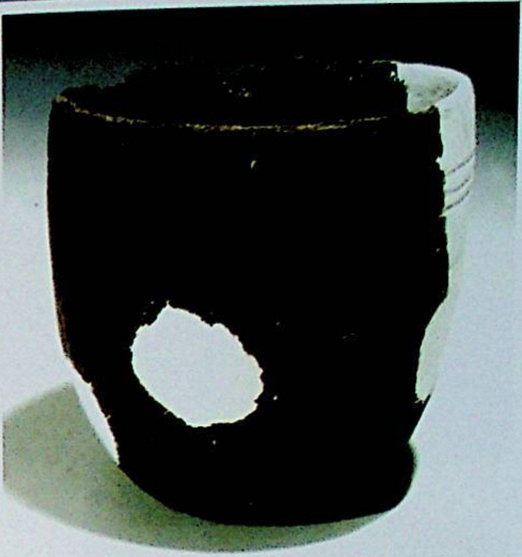

↑ نەقىش ئويۇلغان ساپال كۇرۇشكا. ئېگىزلىكى 11 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 11 سانتىمېتىر. 1996-يىلى يىغىۋېلىنغان.

← سۆڭەك مارجان. جەمئىي 456 دانە. ئۇزۇنلۇقى 0.4-0.95، يىغىۋېلىنغاندىن كېيىن يىپقا ئۆتكۈزگەن.

قوش بېغى كۆرۈنۈشلۈك قولاقلىق تۇۋاقسىز شەكىللىك ساپال كوزا. ئېگىزلىكى 20.6 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 16.6 سانتىمېتىر، گېئومېتىرىيەلىك نەقىش ئويۇش بۇ مەدەنىيەت تىپىدىكى ساپال قاچىلارنىڭ ئالاھىدىلىكى.

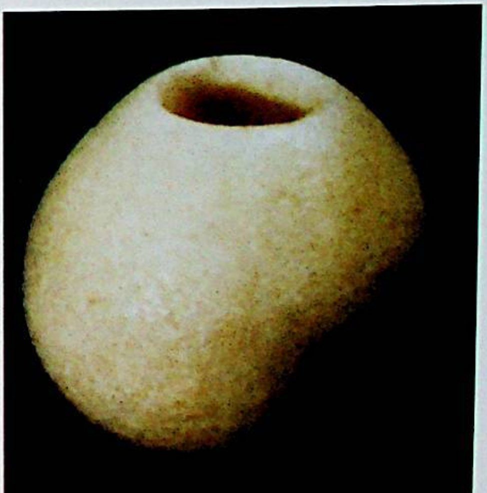

هاسىنىڭ قاشتېشى بېشى. 1966-يىلى يىغىۋېلىنغان. تېگى ئاق قاشتېشى. ئېگىزلىكى 5 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 6 سانتىمېتىر.

مس ئورغاق. كەينى تۈز، بىسى يانتۇ، ئۇزۇنلۇقى 7.6 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 1.5ـ2.3 سانتىمېتىر.

تاش يارغۇنچاق: ئېگەر شەكىللىك، ئۇزۇنلۇقى 24 سانتىمېتىر ، كەڭلىكى 8.4 سانتىمېتىر.

تاش يارغۇنچاق. ئېللىپس شەكىللىك، ئۇزۇنلۇقى 38.4 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 22 سانتىمېتىر.

تاش ئورغاق. تۆت دانە. ئۇزۇنلۇقى 14.3ـ16.6 سانتىمېتىر ، كەڭلىكى 2.5ـ7 سانتىمېتىر، دېھقانچىلىقنىڭ شاھىدىتى.

Ⅲ MNM 93 قەبرىستانلىقدا ساپال قاچىلار ياكى تۈزە، ياكى يانتۇ، ياكى دۈم چېچىلىپ ياتقان. سۈنىران قەبرىستانلىقنى مۇشۇنداق بۇزۇۋەتكەن.

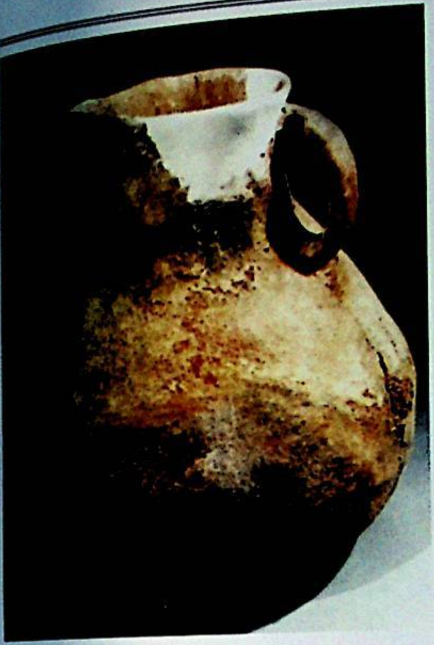

بىر قۇلاقلىق ساپال كوزا. توپا رەڭ، بىر يانغا دۇمباقراق، ئېگىز بويۇن.

نىران خانلىقى قەدىمىي قەبرىستانلىقى

1993-يىلى نىيە خارابىلىقىدىكى 3N (9289) تۇرالغۇ خارابىسىنىڭ 300 مېتىر جەنۇبىدىن بۇ قەبرىستانلىق بايقالدى. ئېقىن سۇ تەكرار يالاپ قەبرىنىڭ شەكلى ۋە بۇيۇملارنىڭ تۈزۈلۈشىنى بۇزىۋەتكەن بولسىمۇ، ساپال قاچىلارنىڭ ئۆزگىچە شەكلى، قەدىمكى نىران خانلىقىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى كىشىنى خۇشال قىلىدۇ.

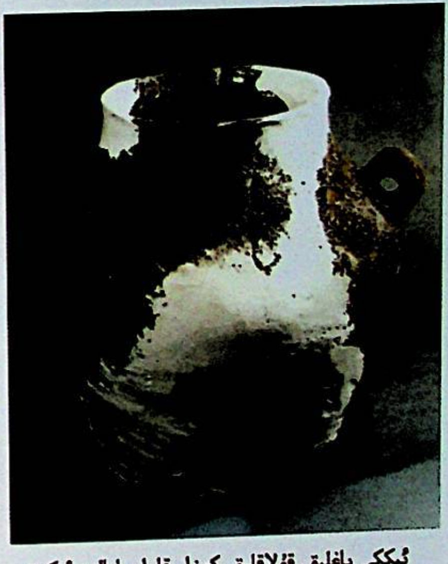

ئىككى باغلىق قۇلاقلىق كوزا. قارا ساپال، ئېگىزلىكى 25 سانتىمېتىر ، دىيامېتىرى 14.5 سانتىمېتىر.

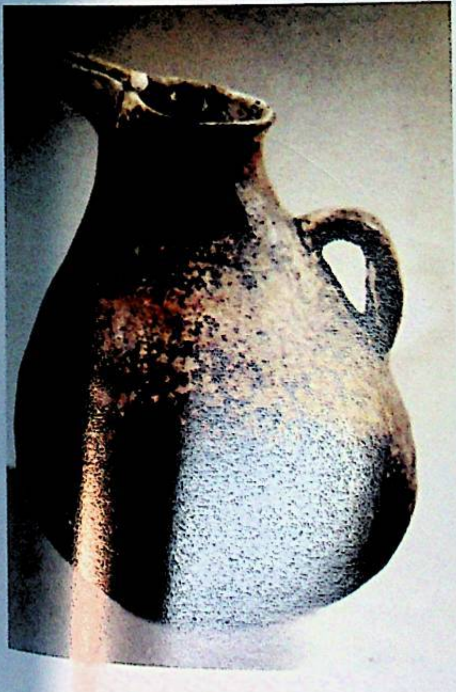

← بىر قۇلاقلىق جۇغىلىق ساپال كوزا. قارا ساپال، ئېگىزلىكى 39 سانتىمېتىر ، قورسىقىنىڭ دىيامېتىرى 86 سانتىمېتىر، شەكلى قاپاققا ئوخشايدۇ. قىزىل ئارىلاش قوڭۇر پىلەك سىزىلغان.

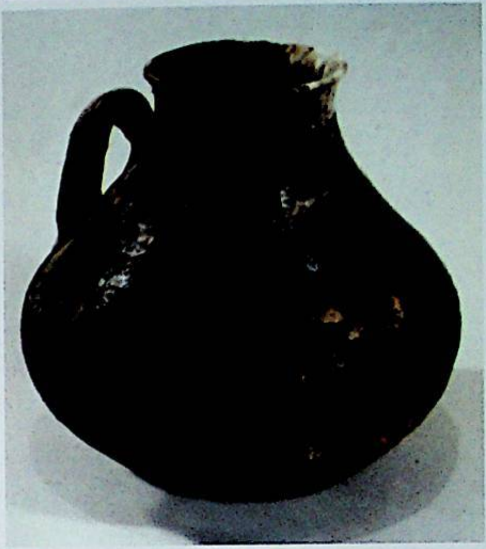

بىر قۇلاقلىق يوغان قورساقلىق كوزا. قارا ساپال، ئېگىزلىكى 31 سانتىمېتىر ، دىيامېتىرى 20 سانتىمېتىر ، قورسىقىنىڭ دىيامېتىرى 98 سانتىمېتىر.

جوغلۇق ئېگىز بويۇنلۇق ساپال كوزا. قارا ساپال، بويىنى ئېگىز، كىچىك جوغىسى بار، ئېگىزلىكى 33.5 سانتىمېتىر.

ئۇدا مۇنارى ئۆيى خارابىلىقى يۆنىلىشىنىڭ ئاساس نۇقتىسى

نىيە خارابىلىقى

نىيە خارابىلىقى بۇددا مۇنارىنى مەركەز قىلغان بولۇپ، ئورنى شىمالىي پاراللېل 37° 58′ 34″ شەرقىي مېرىدىئان 82° 43′ 14″ دا. بۇ يەر تەبىئىي يېزا-كەنتلەر بولۇپ، نىيە دەرياسىنىڭ تار، ئۇزۇن ئېقىنىنى بويلاپ تارقاق جايلاشقان. دائىرىسى جەنۇبتىن شىمالغا 25، شەرقتىن غەربكە يەتتە كىلومېتىر، كۆلىمى 175 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە: «نىران خانلىقىنىڭ مەركىزى نىران شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگەن 8820 چاقىرىم كېلىدۇ، ئاھالىسى 480 تۈتۈن — 3360 كىشى، لەشكەرلىككە ياراملىقى 500 نەپەر»، دېيىلگەن. مىلادىيە 59–76- يىللىرى پىشامشان خانلىقى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنىپ سانسكرىتچە يازما مەنبەلەردە «كادوتا ‹چادوتا› ئايىمىقى» دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان. مىلادىيە 3-ئەسىردە ئۇدۇن خانلىقى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغان.

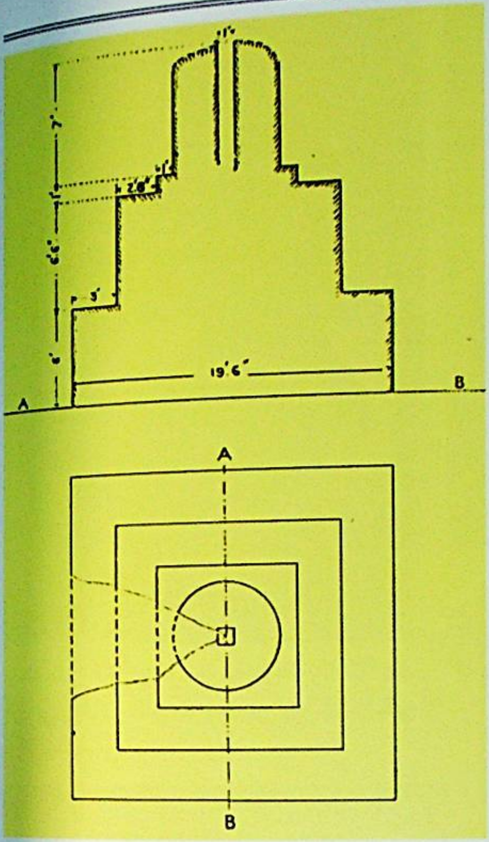

بۇددا مۇنارىنىڭ تەكشى كەسمە يۈز خەرىتىسى. قالدۇق ئېگىزلىكى 5.8 مېتىر. ئىككى قاتلاملىق چاسا تەگلىكى بار، تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 3.9 مېتىر، مۇنار گەۋدىسى سىلىندىرسىمان، دىيامېتىرى 1.9 مېتىر.

بۇددا مۇنارىنىڭ كۈن ئولتارغان چاغدىكى كۆرۈنۈشى.

جەنۇبىدىكى قەدىمكى شەھەر

بۇددا مۇنارىنىڭ جەنۇبىدىن 13 كىلومېتىر يىراقلىقتا بىر خارابە بايقالدى. ئۇزۇن دىيامېتىرى 185مېتىر، قىسقا دىيامېتىرى 150 مېتىر، شەھەرنىڭ ئىچىگە يۇلغۇن ۋە قۇم بارخانلىرى توشۇپ كەتكەن. قالدۇق تامنىڭ 1/5 قىسمى ساقلىنىپ قالغان. نىيەدىن قېزىلغان تارىشا پۈتۈكلەرنىڭ 11پارچىسىدا مەلۇم «شەھەر» تىلغا ئېلىنغان ۋە ئېنىق قىلىپ «ۋاتتائاۋانا شەھىرى» دېيىلگەن.

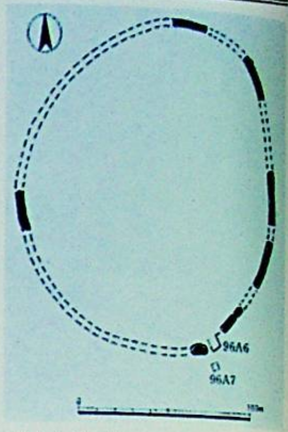

قەدىمكى شەھەرنىڭ تەكشىلىك خەرىتىسى

قەدىمكى شەھەر سېپىلى ئۇيەر-بۇيەردىن ئۈزۈلگەن. ھازىرمۇ پەرق ئەتكىلى بولىدۇ.

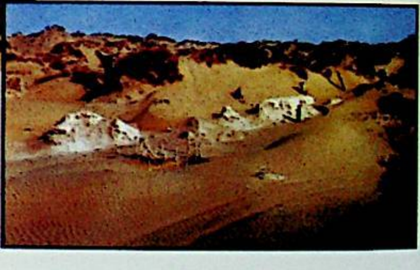

شەھەر قوۋۇقى خارابىسى. جەنۇبىي سېپىلنىڭ ئوتتۇرىسىنى قازغاندا بۇ قوۋۇق دەسلەپكى قەدەمدە ئېشەك بېشى لەمپىلىك كۆپ قاتلاملىق قوۋۇق دەپ قارالدى.

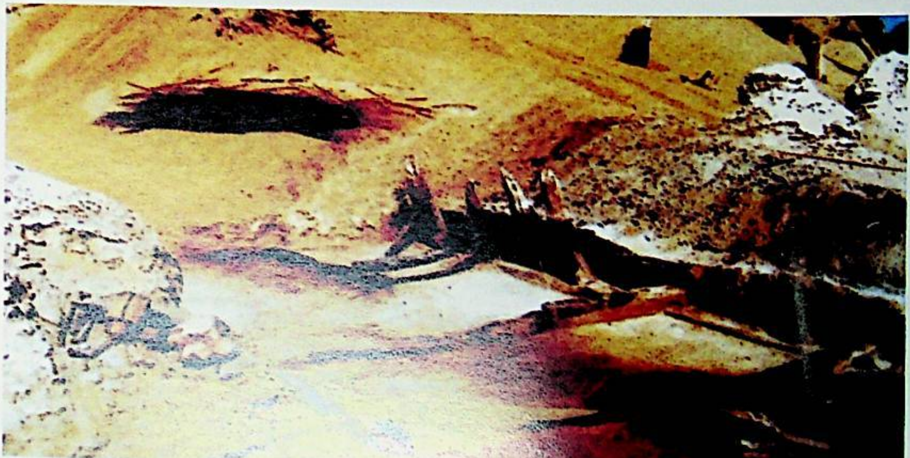

24N(92A9) تۇرالغۇ خارابىسى. ستەيىننىڭ 1906-يىلى 7-، 8-نومۇرلۇق ئىككى ئۆينى قېزىش ئەھۋالى.

13N (93A10) تۇرالغۇ خارابىسى. ۋاتتائاۋانانىڭ ياموُلى بولۇشى مۇمكىن. ستەيىن قازغان

بىر قۇلاقلىق ساپال كومزەك ۋە ياغاچ ئۆي جاھازلىرى.

(11A 92) 8N تۇرالغۇ خارابىسى.

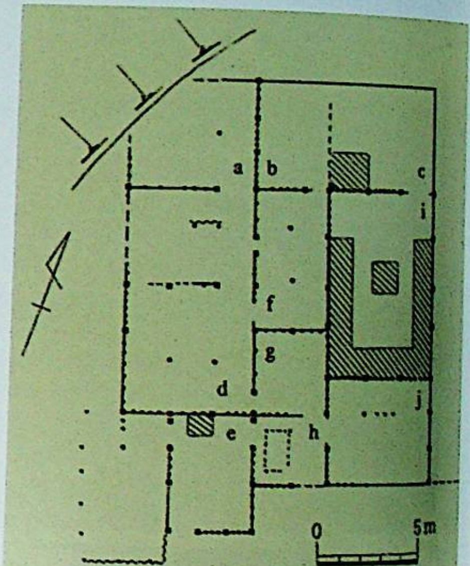

يۇقىرىدىكى سۈرەت: تۇرالغۇنىڭ ھاۋادىن تارتىلغان ئومۇمىي كۆرۈنۈشى

ئوتتۇرىدىكى خەرىتە: خارابىلارنىڭ تارقاق جايلىشىش خەرىتىسى

تۆۋەندىكى سۈرەت: خارابىلىقنىڭ يېقىندىن كۆرۈنۈشى

2N(4B92) تۇرالغۇ خەرىتىسى

ئۈستىدىكى خەرىتە: تۇرالغۇنىڭ ئەمەلىي ئۆلچەنگەن خەرىتىسى

ئوتتۇرىدىكى سۈرەت: ئۆينىڭ كۆمۈلۈپ قالغان يەر ئاستى لىمى

تۆۋەندىكى سۈرەت: مېھمانخانىدىكى ئۇچ سۇپا

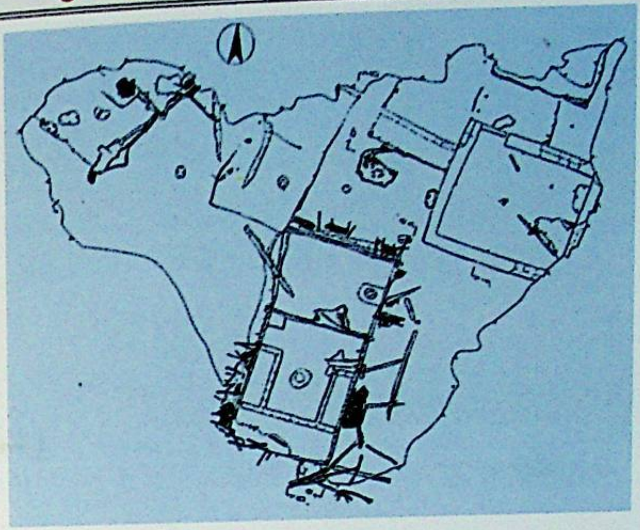

3N(92B9) تۇرالغۇ خارابىسى

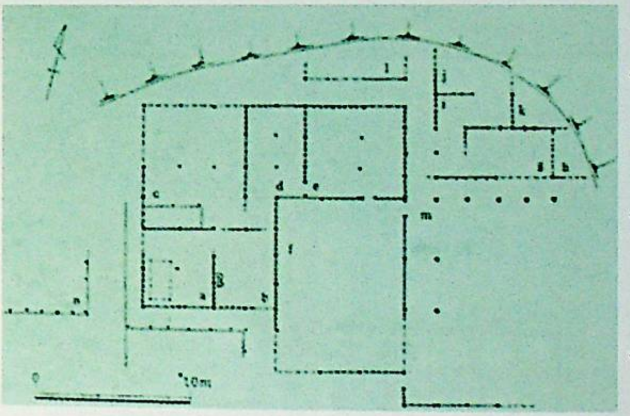

يۇقىرىدىكى سۈرەت: خارابىنىڭ يىقىندىن كۆرۈنۈشى

ئوتتۇرىدىكى سۈرەت: قۇرۇلۇشنىڭ تەكشىلىك خەرىتىسى

تۆۋەندىكى سۈرەت: خارابىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى

ۋاتتائاۋانا يامۇلىنىڭ خارابىسى. بۇددا مۇنارىنىڭ جەنۇبىدىكى 2~3 كىلومېتىر جايدا بولۇپ، بۇ جايدىن ئادەملەر، زور ۋەقەلەر، باج يىغىش، يەر قاتارلىق مەزمۇنلاردىكى تارىشا پۈتۈكلەر چىقتى.

خوٌمدان خارابىسى. نىيە خارابىلىقى ئىچىگە قول ھوٌنەرۋەنچىلىك رايونلىرى جايلاشقان بو.
لوٌپ، 10 دىن ئارتوٌق ئورۇندا خوٌمدان خارابىسى بايقالدى.
26 N (92 AB) توٌرالغوٌ خارابىسى. ياخشىراق ساقلانغان قوٌرۇلما.

5N(93A35) تۇرالغۇ خارابىسى

بۇددا مۇنارىدىن 2.9 كىلو-مېتىر يىراقلىقتا بولۇپ، چوڭراق تۇرالغۇ خارابىسى. كادوتا يامۇل-لىرىنىڭ بىرى بولۇشى مۇمكىن. بەش يۈرۈش ئىمارەت، ھويلا دەرۋازىسى، ساڭرام، مۇزخانا، ئۆي قاتارلىقلار بار. قارۇشتى ۋە خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈكلەر چىققان.

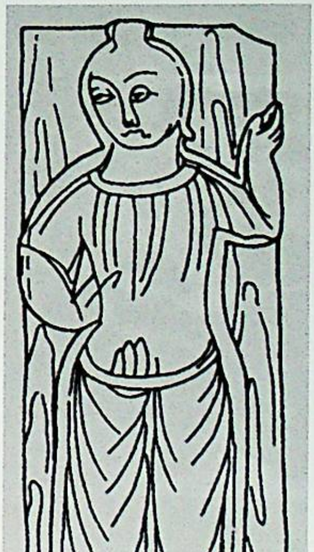

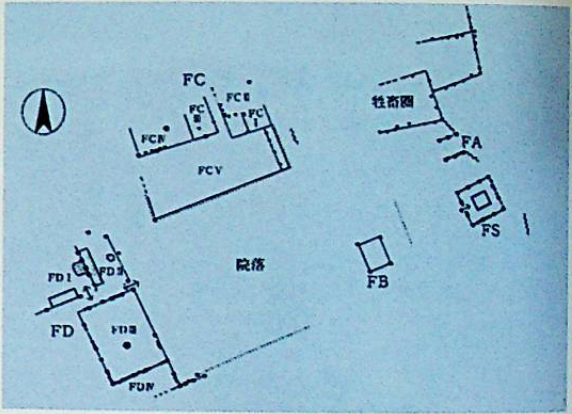

تەڭرى بىلەن ئادەمنىڭ ياغاچ ئويما ھەيكىلى. FD مەركىزى تۆۋ-رۈكنىڭ تۆت ئەتراپىدىكى ئۆيلەردىن چىققان. تۆت تال، ئېگىزلىكى 64 سانتىمېتىر.

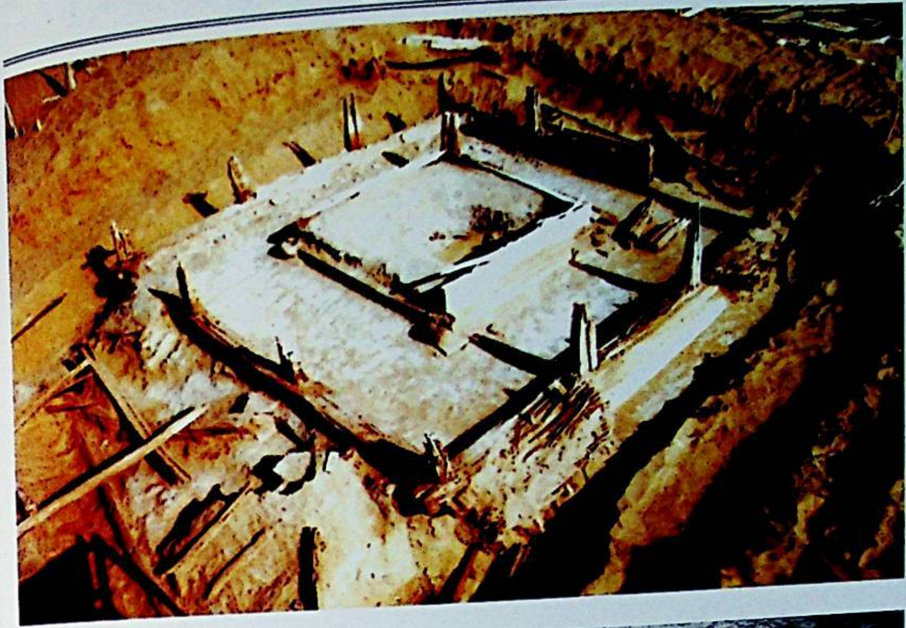

↑ ساڭرام (93 A 35) N 5 تۇرالغۇ خارابىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بۇرجىكىدە. تەكشى يۈزى «回» خېتى شەكىللىك. ئۇزۇنلۇقى 5.3 مېتىر، كەڭلىكى 5.2 مېتىر. ئوتتۇرىسىدىكى كۋادىرات شەكىللىك مۇنبەر ئۆلى.

↑ تامغا سىزىلغان بۇت. دائىرىسىنى قارا سىيا بىلەن يۇمىگەن. بەش ئەزاسىنى قىنىقلاشتۇرۇپ سىزغان. كالپۇكى قىزىل، شاپ بۇرۇت، قارايۇقى، دولىسى ئۇچۇق، كاتەكچە كاسايا كىيگەن.

← تامغا سىزىلغان بۇت. ساڭرامدىن چىققان، گەۋدىسىنىڭ يېرىمى قالغان، ئوڭ تەرەپكە قاراپ تۇرغان، ئىككى قولىنى مەيدىسىگە قويغان، چاپىنىغا پەي ئوقيا نەقشلەنگەن.

ياغاچ ئۆيما نەقىشلىك كۆتۈرمە رام

يۇقىرىدىكى سۈرەت: 1906 -يىلى قازغان نەق مەيدان.

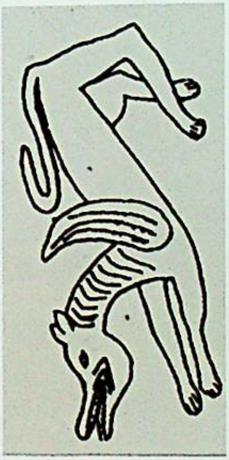

ئاستىدىكى سۈرەت: رامنىڭ ئالدى-ئارقىسىدىكى نەقىشلەر. نىيە خارابىلىقىدا بايقالغان نەقىشلىك ھەشەمەتلىك ئۆيلەر ئاز ئەمەس. قاناتلىق ھايۋان، تەگرى ئېتىدەك قىلىدۇ.

→ ياغاچ ئويما ئۇرۇندۇق پۇتى. 4N(5B92) خارابىسىدىكى 7-نومۇرلۇق ئولتۇراق ئۆيىدىن چىققان. شىر (يولۋاس) باشلىق، تىلى ئۇزۇن، قاناتلىق، پۇتى ئات تۇيىقىسمانىدەك تۇرىدۇ.

↑ ئادەمنىڭ ياغاچ ئويما يالىڭاچ ھەيكىلى. 3N(7A169) تۇرالغۇ خارابىسىدىكى 1-نومۇرلۇق ھۇجرىدىن چىققان.

→ ياغاچ ئويما ئۇرۇندۇق پۇتى. 4 N(8B92) خارابىسىدىكى 7-نومۇرلۇق ئۆيىدىن چىققان، ئىككى تال، قانتى بار. ئادەم باشلىق، پۇتى ئات تۇيىق[illegible]، ئەر، سولدىكىسى ئايال.

3N(992B) گۈل ئويۇلغان ياغاچ جوزا. تۇرالغۇ خارابىسىدىكى 7-نومۇرلۇق ھوجرىدىن چىققان، جوزا يۈزى يوق. ئۇزۇنلۇقى 67.8 سانتىمېتىر ، ئېگىزلىكى 60 سانتىمېتىر. بۇ نىيە خارابىلىقىدىن چىققان ئەڭ نەپىس قاپارتما نەقىشلىق سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ بىرى.

↑ ئىشكاپ(8A 92) 26N خارابىدىكى 8-نومۇرلۇق ھۇجرىدىن چىققان.

← چار تار (892B)4N تۇرالغۇ خارابىسىدىكى 12-نومۇرلۇق ئۆيدىن چىققان. تۆت قولىقىدىن ئۈچىلا قالغان.

گېئومېتىرىيەلىك يوللۇق يۇڭ گە-
دىيال (N(9B92 3 خارابىسىدىن چىق-
قان. كەڭ-تارلىقى ئوخشاش بولمىغان
بەلباغسىمان يولغا گېئومېتىرىيەلىك گۈل
چۈشۈرۈلگەن.

تۈۋرۈك ۋە كۆتۈرمە جازا. نىيە خارا-
بىلىقىدا [illegible] ئاساس
[illegible]، تۈۋرۈك كۆتۈرمە جازا ئىشلىتىش
[illegible] شەكلىدە
[illegible].

گېئومېترىيەلىك يوللۇق يۇڭ گە.
دىيال (92B9)N 8 خارابىسىدىن چىق.
قان. كەڭ-تارلىقى ئوخشاش بولمىغان
بەلباغسىمان يولىغا گېئومېترىيەلىك گۈل
چۈشۈرۈلگەن.

تۆۋرۈك ۋە كۆتۈرمە جازا. نىيە خارا.
بىلىقىدا ھۇجرا سېلىشتا ياغاچنى ئاساس
قىلىش، گۈللۈك كۆتۈرمە جازا ئىشلىتىش
ئۆزگىچە قۇرۇلۇش ئۇسلۇبىنى شەكىللەن.
دۈرگەن.

گۈل ئويۇلغان ياغاچ جوزا قېزىلغان نەق مەيدان. ئىككى يانغا گۈل چۈشۈرۈش نىيە ياغاچ ئويمىچىلىقىدا كۆپ ئۇچرايدىغان گۈل نۇسخىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، يوپۇرماق، مېۋە، گېئومېترىيەلىك سىزىق قاتارلىقلىرىمۇ بار.

قارۇشتى يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈك. قارۇشتى يېزىقى «ئېشەك كالپۇكى يېزىق» دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىردىن مىلادىيە 3-ئەسىرگىچە ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىدا ئىشلىتىلگەن. تولۇقسىز بولمىغان مەلۇماتتىن قارىغاندا نىيە خارابىلىقىدىن مۇشۇ يېزىقتىكى تارىشا پۈتۈكلەردىن 839 دانە قېزىۋېلىنغان. بۇ بىرىتانىيە كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان بىرسى بولۇپ، لايدا پېچەتلەپ ئوبدان ساقلانغان، پادىشاھنىڭ رەسمىدەك تۇرىدۇ.

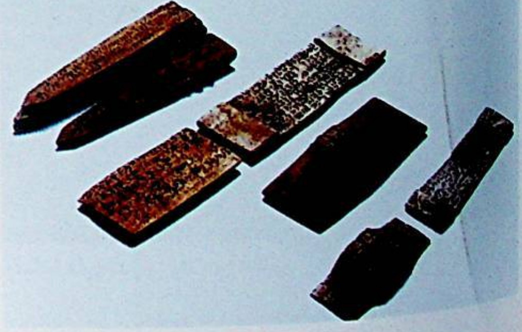

قارۇشتى يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈكنىڭ شىنا شەكىللىك، تىك تۆت بۇلۇڭ شەكىللىك ۋە ئۇ- زۇنچاق قاتارلىقلىرى بار.

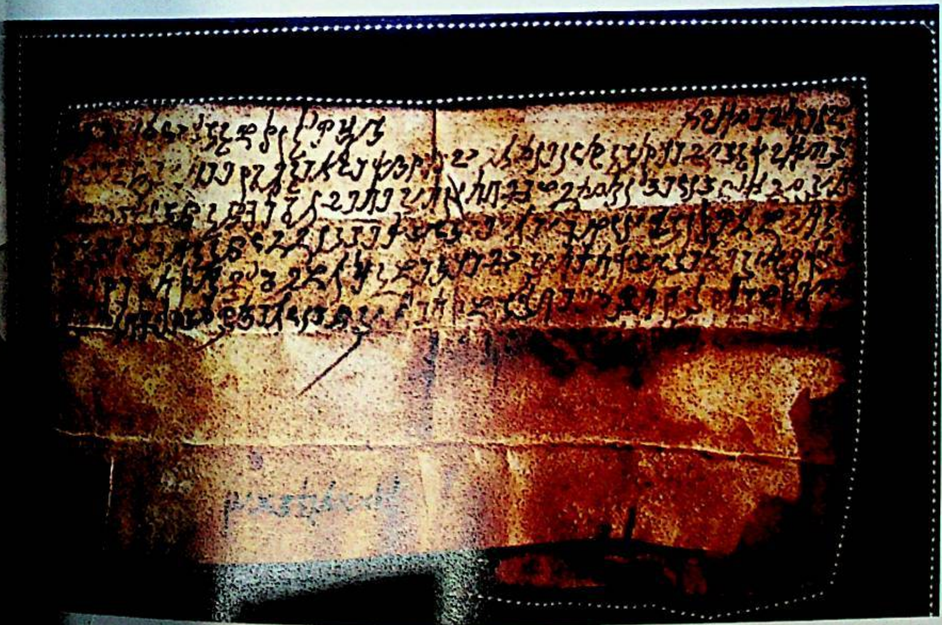

قوي تېرىسىگە يېزىلغان خەت-چەك. بۇنىڭغا قارۇشتىچە خەت يېزىلغان. تارىشا پۈتۈكتىن باشقا تـ
تۈك، شايى پۈتۈكلەرمۇ بار.

← خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈك. نىيە خارابىلىقىدىن چىققان. تارىشا پۈتۈك ئاز دېگەندىمۇ 67 گە يېتىدۇ. بۇ 5 N (35 A 93) تۇرالغۇ خارابىسىدىن چىققانلىرى بولۇپ، ئۇزۇنى 13 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە تەيشىنىڭ 5-يىلى دېگەن يىلنامە پۈتۈكمۇ بار.

«ئاشلىق مەھكىمىسىنىڭ تامغىسى» 1959-يىلى يىغىۋېلىنغان، ئېگىزلىكى 1.7، تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 2 سانتىمېتىر.

1959-يىلىدىكى تەكشۈرۈش

شىنجاڭ مۇزېيىنىڭ تەكشۈرۈشىدە 59MNM001 نومۇرلۇق قەبرە قېزىلىپ چىرايلىق تاۋار-دۇردۇن كىيىملەر، ماتا، مىس ۋە تۆمۈر قوراللار، ساپال قاچا-قۇچىلار، ياغاچ جابدۇق قاتارلىقلار چىقتى. قەبرىنىڭ دەۋرى مىلادىيە 3-، 4-ئەسىرلەر.

↑ بىللە دەپنە قىلىنغان ئەر-خوتۇننىڭ قۇرۇپ كەتكەن جەسىتى. ئوڭدىكى ئەر 50 ياشلاردا، سولدىكى ئايال 40 ياشلاردا.

↑ چەپچەكلىك ساپال خۇمرا، قارا چاپان سالغان. دولىسىدا بىر ئايلانما ئۈچ بۆلۈك نەقىشى بار. ئېگىزلىكى 22.5، دىيامېتىرى 12.3 سانتىمېتىر.

← پىلەك قاپ ۋە مىس ئەينەك، شايى ئەينەك خالتىسى. قاپنىڭ ئېگىزلىكى 13 سانتىمېتىر، ئەينەكنىڭ دىيامېتىرى 12.3 سانتىمېتىر.

گۈللۈك پاختا رەختنىڭ قىپقالغان پارچىسى. 59 001MNM نومۇرلۇق قەبرىدىن چىققان. قىپقالغان ئۇزۇنلۇقى 86، كەڭلىكى 45 سانتىمېتىر. ئۇڭ بۇرجەكتىكى بۇدساتۋانىڭ يېرىم رەسىمى ياكى مول-هوسۇل ئىلاھەسىنىڭ رەسىمى.

«ھەممە ئىش كۆڭۈلدىكىدەك بولغاي» دىگەن خەت چۈشۈرۈلگەن كىمخاپ چاپان. ئۇزۇنلۇقى 133 سانتى-مېتىر، كەڭلىكى 174 سانتىمېتىر، ئالدى ئوچۇق، يەڭگى تار، بەلباغ باغلىغان ئىزى بار. ئېتىكى كەڭ.

بىر قۇلاقلىق ساپال كوزا. 95MNIM8 دىن چىقـ
قان، ئېگىزلىكى 43 سانتىمېتىر، دولىسىغا بەلگە ئويۇلـ
غان. يۇمىلاق ۋە يوغان قورساق، ئېغىزى تۈز، تېگى
كىچىك ۋە تەكشى.

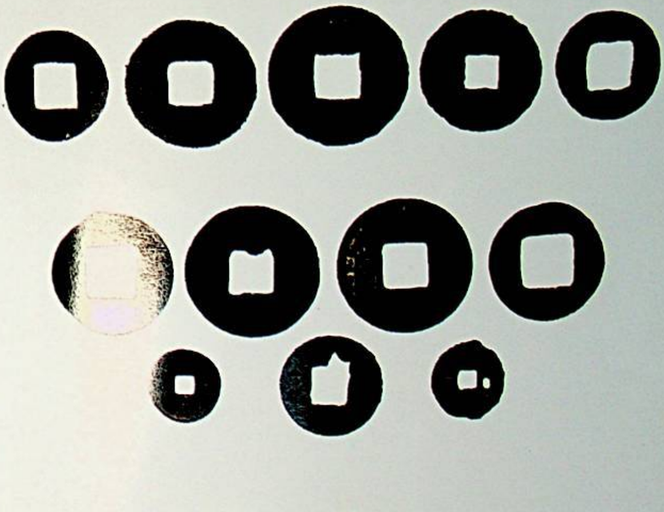

ئۇجۇ، خوچۇەن، ئەللىك داچۇەن دېگەن پۇللار. تېگى مىس، خارابىلىقتىن خەن سۇلالىسىنىڭ نۇرغۇن پۇللىرى تېپىلدى. بۇلار ئەينى زاماندا نىران خانلىقىدا ئاساسلىق ئوبوروت قىلىنغان پۇللار.

تۆمۈر چوت. 1959 - يىلى يىغىۋېلىنغان. ئۇزۇنلۇقى 15.5 سانتىمېتىر. ئەينى زاماندىكى ناھايىتى ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش قورالى.

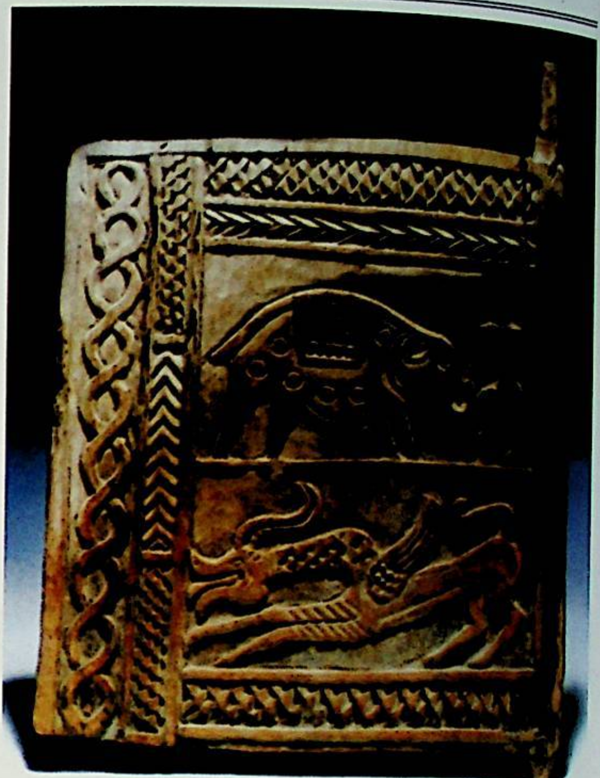

گۈل ئويۇلغان ئىشك قانىتى. يۇقىرى يۈزىدىكى ئادەم ۋە يىلىنىڭ ئويۇ-
نىشۋاتقان كۆرۈنۈشى. ئاستىدىكى قاناتلىق ھايۋان.

گۈل ئويۇلغان ياغاچ تۈۋرۈك. ئۇزۇنلۇقى 1.62، كەڭلىكى 0.18 مېتىر. گۈل ۋە مېۋە ئۇلاشما قاپارتمىلىق قىلىپ ئويۇلغان.

گۈللۈك ئاياق، «ۋەن» خېتى چەپچىككە ئويۇلغان.

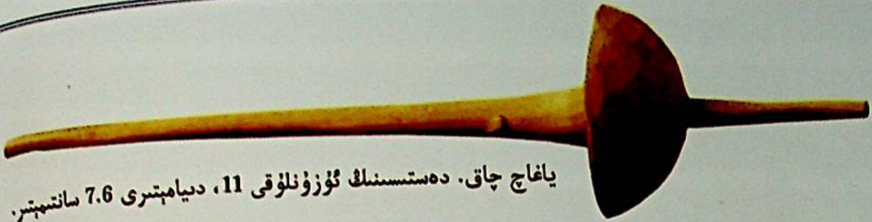

ياغاچ چاق. دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 11، دىيامېتىرى 7.6 سانتىمېتىر.

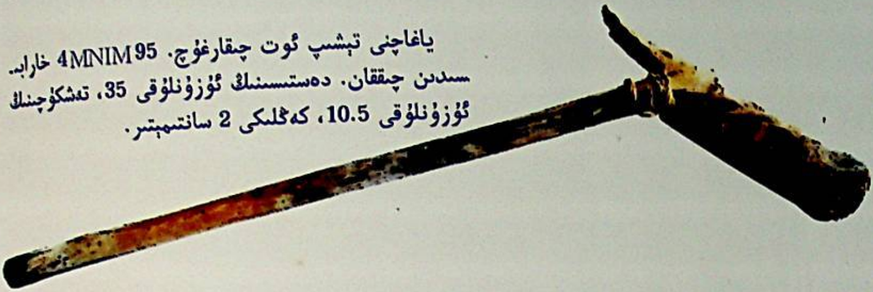

ياغاچنى تېشىپ ئوت چىقارغۇچ. 95MNIM4 خارابىسىدىن چىققان. دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 35، تەشكۈچنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10.5، كەڭلىكى 2 سانتىمېتىر.

↑ ياغاچ دەستىلىك تۆمۈر ئورغاق. 95MNIM4 خارابىسىدىن چىققان. دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى [illegible] سانتىمېتىر. دېھقانچىلىق ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرغان.

← ئۆرۈش يىپىنى يۆتكەش ئەسۋابى. گىلەم توقۇشتا مەخسۇس ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋاب. ئۇزۇنلۇقى 22، كەڭلىكى 13.5 سانتىمېتىر.

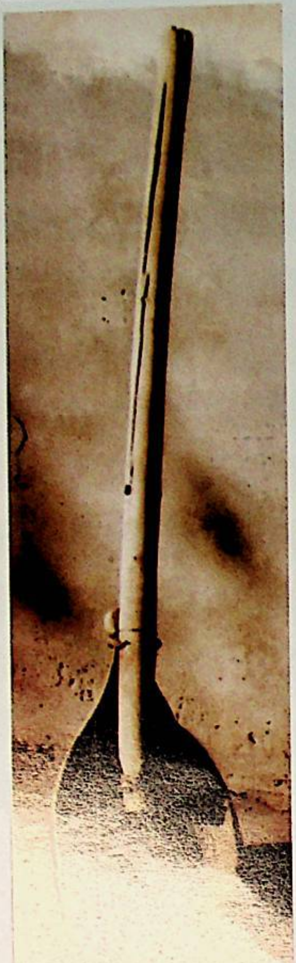

↑ مارجان. سەدەپ بېزەكلەر. 14N(9A93) نىڭ جەنۇبىدىكى ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇستىخانىسىدىن چىققان.

← ياغاچ گۈرجەك

↓ 95MNI-نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى.

1995-يىلى قەدىمىي قەبرىنى قېزىش

MNI 95 نومۇرلۇق قەبرىستانلىق بۇددا مۇنارىنىڭ شىمالىدىكى 5.2 كىلومېتىر يىراقلىقتا بولۇپ، نىيە دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىدىكى ئېگىز قۇم ئېدىرىغا جايلاشقان. 10 قەدىمىي قەبرە تېپىلدى. ئۇچىدە ساندۇق شەكىلدىكى تاۋۇت ساندۇقى بار. بىر گۆر-دىن ساندۇق تاۋۇت چىقتى. گۆرنىڭ شەكلى ۋە چىققان قىممەتلىك مەدەنىي يادىكار-لىقلاردىن دەسلەپكى قەدەمدە بۇ جاي مىلا-دىيە 3-، 4-ئەسىرلەردىكى نىران خانلىقى خان جەمەتىنىڭ قەبرىسى دەپ ھۆكۈم قى-لىندى. يەنە ئىككى قەبرىدىن ھەمدەپنە بۇ-يۇملار كۆپ چىقتى. خان جەمەتى ئۇرۇق--تۇغقانلىرىنىڭ بولىشى مۇمكىن.

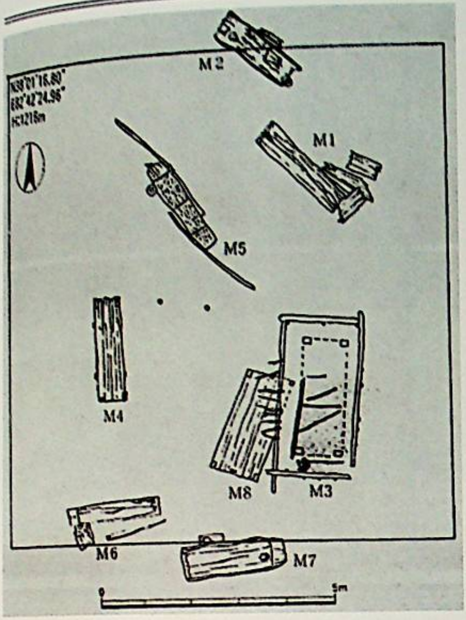

MNI 95-نومۇرلۇق قەبرىلەرنىڭ جايلىشىش خەرىتىسى

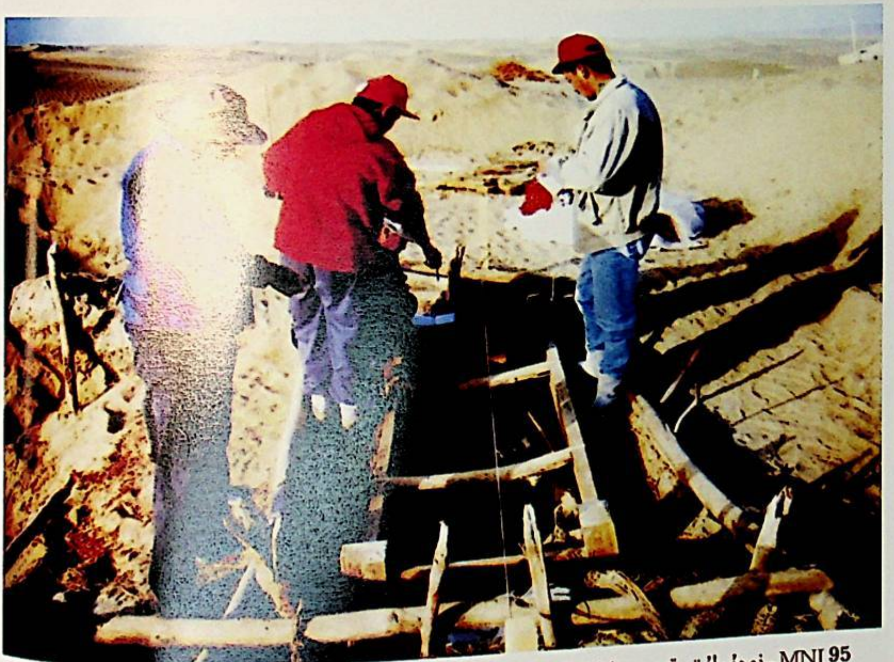

MNI 95-نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 3M قەبرىنى ئېنىقلاش ئەھۋالى. بۇ كۆلىمى ئەڭ زور بىر قەبرە بولۇپ تاۋۇت ساندۇقى ۋە تاشقى تاۋۇتلۇق بار.

95 MNI-نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 3M تاۋۇت. ساندۇق شەكىللىك. تۆت پۇتلۇق، ئۇزۇنلۇقى 228 سانتىمېتىر ، كەڭلىكى 90 سانتىمېتىر، ئەر-ئايال ئىككى كىشى بىللەن دەپنە قىلىنغان «باش قوشسا خان-تۆرىلەر تۇمەن يىللار، ئۇندا غولدار ئەۋلادلار» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن كىمخاپ يوتقان يېپىلغان. ئەرنىڭ جەسىتىنىڭ بويى 1.74 مېتىر، ئوق، يا، چاپچاللارنى ھەمدەپنە قىلغان. چاپچىغا بەلباغ، غىلاپ، ئوقيا خالتىسى ئېسقلىق؛ ئايالنىڭ جەسىتىنىڭ بويى 1.62 مېتىر، بىر پەرداز قۇتىسىنى ھەمدەپنە قىلغان. ئىچىدە مىس ئەينەك بار.

95 MNI-نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 3M قەبرىدىكى ئەر-ئايال. بېشى شىمالغا قارىتىلغان. پۇتىنى تۈز سۇنۇپ ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلغان، بېشىغا تۆت قىرلىق ياستۇق قويۇپ، يۈزىنى يېپىپ قويغان.

ئەرنىڭ جەسىتى MNI 95 – نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 8M قەبرىدىن چىققان. ئۈزۈن چاپان كىيگۈزۈلگەن، بەلباغ باغلىغان. ماتا ئىشتان، كۆن ئاياغ، شايى پەلەي كىيگۈزۈلگەن.

ئايالنىڭ جەسىتى MNI 95 – نومۇرلۇق قەبرىدىن چىققان. يالغۇز دەپنە قىلىنغان. ياش ئايال.

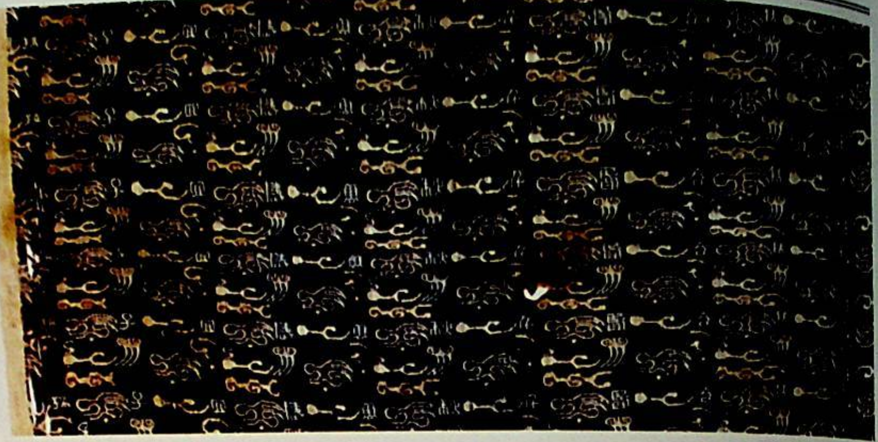

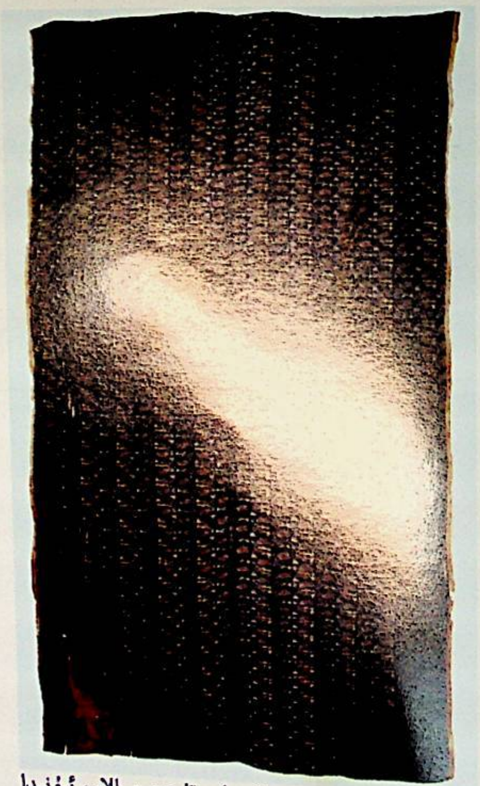

«باش قوشسا خان- تۆرىلەر تۇمەن يىللار، ئۇنىدا غولدار ئەۋلادلار» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن كىمخاپ يوتقان. MNI 95-نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىلغان. يۇقىرىدىكى رەسىم: كىمخاپنىڭ قىسمەن كۆرۈنۈشى. تۆۋەندىكى رەسىم: ئومۇمىي كۆرۈنۈشى.

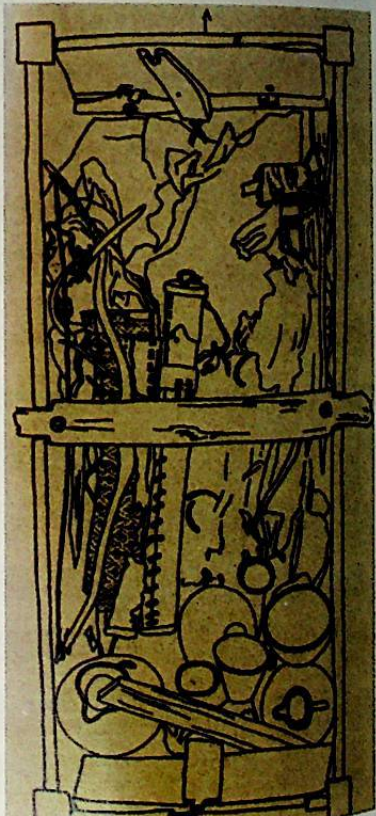

MNI 95-نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى MB مەدەنىي يادىكارلىق ئورنىنىڭ خەرىتىسى.

كىمخاپ پوسما. تۆپىسى يۇمىلاق ئۇچلۇق، ئىككى تال شايى باغ تىكىپ قويۇلغان. ئۇزۇنلۇقى 60 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلىقى 24 سانتىمېتىر، شايىباغدا خەنزۇچە «山内生河»، «德»، «子» دېگەن خەتلەر بار. پوسمىنىڭ جىيەكىگە قارا سىياھتا قارۇشتىچە خەت يېزىلغان.

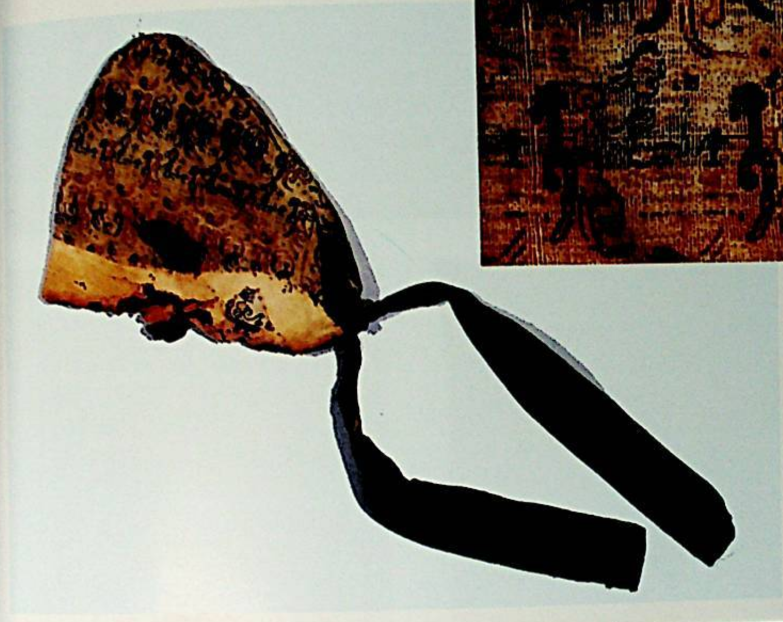

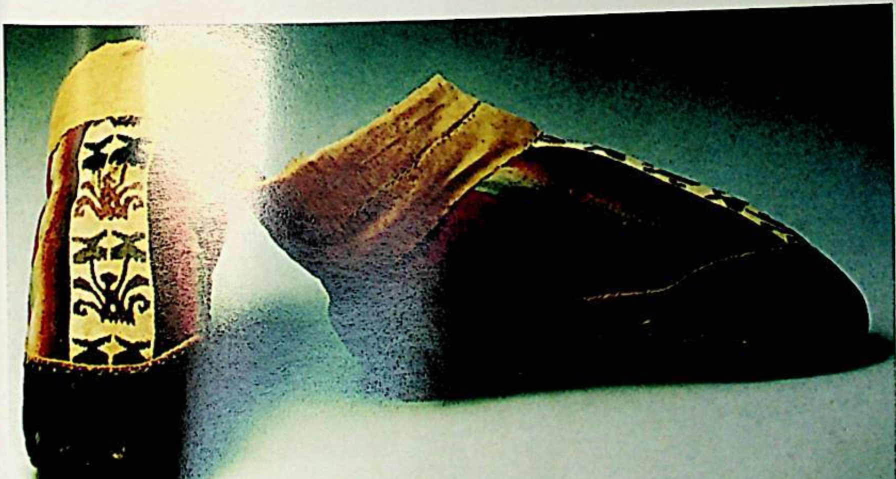

جاۋا ئاياغ. 95 MNI-نومۇرلۇق قەبرىدىن چىققان. ئۇزۇنلۇقى 29 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 16.5 سانتىمېتىر، ئىچىگە كىگىز تۇتۇلغان، ئۇستىگە بېغىشلىق گۈل نەقشى تىكىپ قويۇلغان.

سېرىق-كۆك كاتەكچە يوللۇق كىمخاپ چاپان. 95 MNI-نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 3M قەبرىدىن چىققان. ئۇزۇنلۇقى 122 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 225 سانتىمېتىر.

«长乐大明光» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن كىمخاپ ئىشتان. 95 MNI-نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 3M قەبرىدىن چىققان، ئۇزۇنلۇقى 118 سانتىمېتىر، پۇچقىقىنىڭ كەڭلىكى 20 سانتىمېتىر.

كىمخاپ يۇز پايقۇچ. 95 MNI -نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 3M
قەبرىدىن چىققان. ئۇزۇنلۇقى 64 سانتىمېتىر ، كەڭلىكى 58سانتىمېتىر.

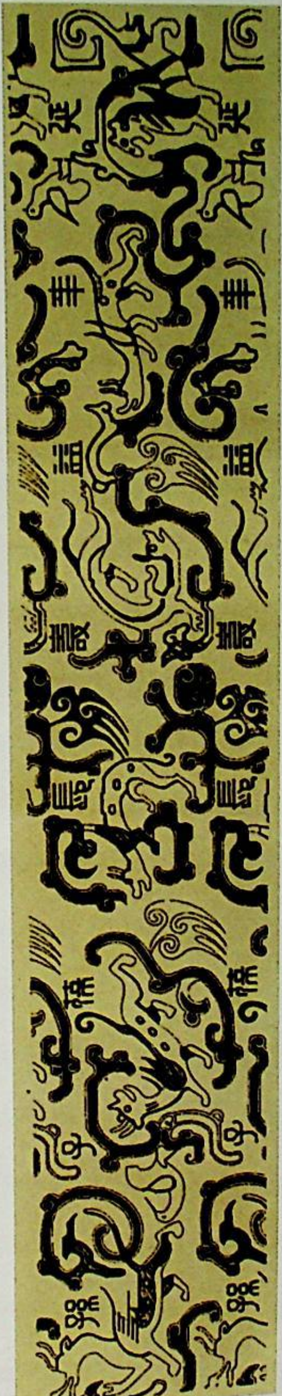

↑ كىمخاپ پەلەي 3Mقەبرىدىن چىققان، ئۇزۇنلۇقى 34 سانتە-
مېتىر، كەڭلىكى 16 سانتىمېتىر.

→ «延年益寿 ، 葆子孙» (ئۆمرىڭىز ئۇزۇن بولغاي، پەر-
زەنتلىرىڭىز ياشنىغاي) دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن كىمخاپ گۈل نۇسخىسى.

يىپەك ياغلىق. 95 MNI-نومۇرلۇق قەب-
رىستانلىقتىكى 3M قەبرىدىن قېزىلغان. ئۇ-
زۇنلۇقى 186 سانتىمېتىر ، كەڭلىكى 25
سانتىمېتىر. كۆك، قىزىل ئىككى رەڭلىك
نۇرلۇق كاتەكچە گۈللۈك.

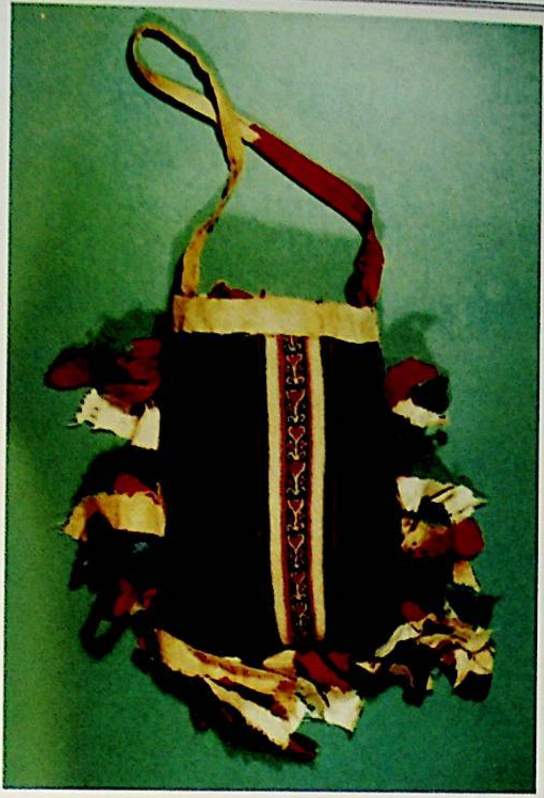

چەكمەن خالتا. 95 MNI-نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى
3M قەبرىدىن قېزىلغان. ئېگىزلىكى 17 سانتىمېتىر ، كەڭ-
لىكى 12 سانتىمېتىر.

ئەجدىھا-يولۋاس گۈللۈك مىس ئەينەك ۋە ئەينەك خالتىسى. 3M
تىن چىققان. يۇملاق، تېگىنىڭ دىيامېتىرى 9.8 سانتىمېتىر، ئەينەك
خالتىسىغا «世母极锦宜二亲传子孙» دېگەن خەت چۈشۈ-
رۈلگەن. (ھامىمانىڭ ئېسىل كىمخاپى ئاتا-ئانىغا لايىق.
ئەۋلادلارغا تەۋەررۈك.)

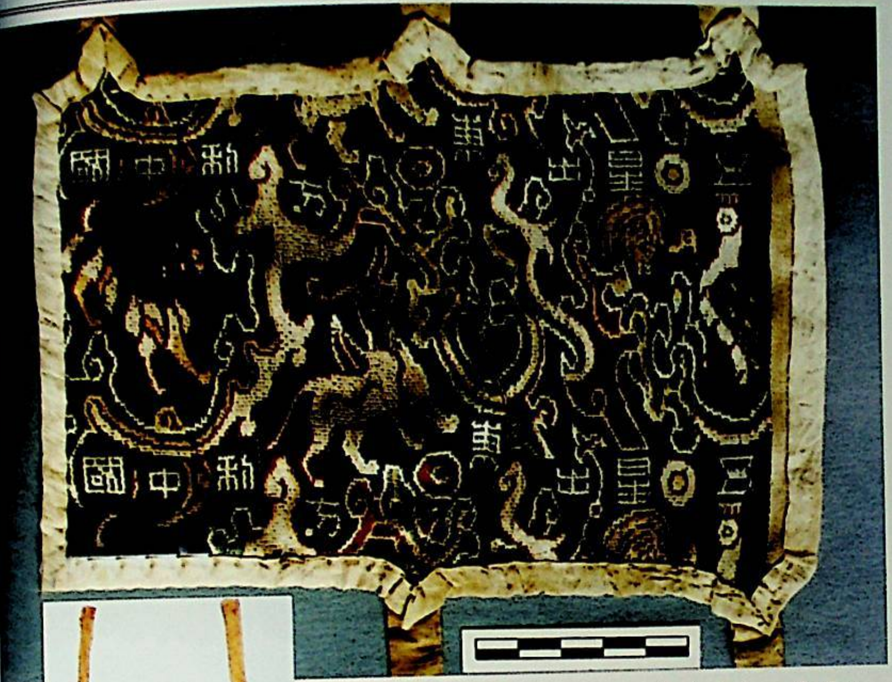

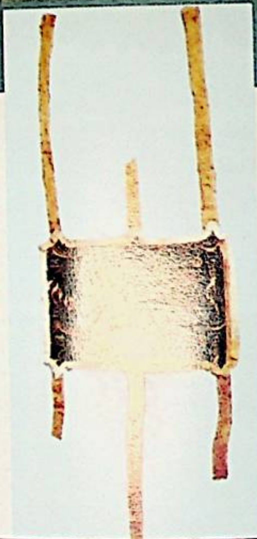

« شەرقتىن چىقسا بەش ئەختەر، ئوتتۇرا ئىقلىمغا نەپ يېتەر»

ئوتتۇرىدىكى سۈرەت: كىمخاپ بىلەكلىكنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى.

يۇقىرىدىكى سۈرەت: كىمخاپنىڭ گۈللىرى.

تۆۋەندىكى سۈرەت: كىمخاپنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگىنى.

95MNIM8 دىكى ئەر جەسەتنىڭ ئوڭ يېنىدىكى ئوقيانىڭ يېنىغا قويۇلغان، بىلەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 18.5، كەڭلىكى 12.5 سانتىمېتىر ، باغلىغۇچىنىڭ ئۇزۇنلۇقى21 سانتىمېتىر ، يولۋاس، ئەجدىھا، تۆمار، ئىلاھىي تۇرنا، توز، خاسىيەتلىك ھايۋان ۋە تاغ، يۇلتۇز قاتارلىق گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەن. مۇشۇ كىمخاپ بىلەن بىر قەبرىدىن قېزىلغان «جەنۇبىي

«ۋالڭ»(王)خەتلىك جوغىلىق ساپال كوزا. MNI 95 -نومۇر-لۇق قەبرىستانلىقتىكى 8M دىن چىقتى. ئىچىدە سىپسىغان، قۇرۇپ كەتكەن يېمەكلىك بار ئىكەن. شۇ زاماندا نىران پىشامشان دۆلىتىنى قوشۇۋالغان بولسىمۇ «خان» نامىنى ساقلاپ قالغان.

چانلارغا جازا يۈرۈش قىلىش» دېگەن خەت بار كىمخاپ پارچىسى بىلەن بىر. بەش يۇلتۇز: (ۋېنىېرا، يۇپىتېر، مارس، ساتۇرنىنى كۆرستىدۇ). «شەرقتىن چىقسا بەش ئەختەر، ئوتتۇرا ئىقلىمغا نەپ يېتەر»، «جەنۇبىي چانلارغا جازا يۈرۈش قىلىش» دېگەنى بەش يۇلتۇزنىڭ بىرلا ۋاقىتتا شەرقتە چىقىشى، جۇڭگونىڭ جەنۇبىي چانلارغا جازا يۈرۈش قىلىشتا جەزمەن غەلىبە قىلىشىغا زور پايدىلىق دېگەن مەنىدە. بۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھۆكۈمەتنىڭ نىران خانىغا قىلغان سوۋغىتى ئىكەنلىكى شەك - شۈبھىسىز.

قوش باغلىق ساپال كوزا. MNI 95 -نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 1M دىن چىقتى. ئېگىزلىكى 13.6 سانتىمېتىر. ئۇششاق يۇمىلاق گۈللۈك.

← ياغاچ قوزۇقلۇق كىيىم ئاسقۇ. تەبىئىي دەرەخ شېخىنى ئازراق تۈزەشتۈرۈپ ياسىغان. ئېگىزلىكى 115 سانتىمېتىر، 3M تىكى ئەرنىڭ جەسىتىنىڭ يېنىغا قويۇلغان.

↑ جام. 95 MNI – نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 6M دىن چىققان. دىيامېتىرى 10، ئېگىزلىكى 11 سانتىمېتىر. قىرىپ ياسىغان.

← تەڭنە (كاسا). دىيامېتىرى 27.8، ئېگىزلىكى 9.5 سانتىمېتىر. تېرىق قاچىلانغان.

ئەبەيدۇللا ئاقۇپ بارىن تەرجىمىسى

ئىككىنچى قىسىم
تەزكىرە ـ رىسالىلەر

موللا نىياز بىننى قارىي سابىر

ئىسلام دىنىنىڭ خوتەنگە كىرىشى ۋە خوتەن بۇددىزمىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى

(1796 ـ يىلى 7 ـ ئاي)

[ئىلاۋە] بۇ شائىر موللا نىيازنىڭ 2080 مىسرادىن تەركىب تاپقان «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» ناملىق تارىخىي داستانىنىڭ نەسرىي يەشمىسى. بۇ نەسرىي يەشمىنى شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر جەمئىيىتى تارىخ تەكشۈرۈش گورۇپپىسى 1959 ـ يىلى ئىشلىگەن. ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تەتقىقات ئىنستىتۇتى تەرىپىدىن 1983 ـ يىلى يانۋاردا باستۇرغان. ماۋزۇ تۈزگۈچى تەرىپىدىن قويۇلدى.

كائىنات، ئادەم، جىن، دۇنياۋى هايات ئاخىرەتنى يارىتىپ بارلىق هاياتقا «رىزىق» (ئوزۇق) بەرگۈچى تەڭرىگە هەمدۇ سانا (تەشەككۇر) بولسۇنكى: ئۇ ـــ تەڭرى بىر قەترە (بىر تامچە) سۇ (مەنىي) دىن گۆهەردەك (ئەزىز) ئادەم ياراتتى. ئاسمانلارنى تۈۋرۈكسىز، يەرنى يۆلەنچۈكسىز ياراتتى، تەڭرىگە هەمدۇ ـ تەشەككۇر ئېيتىشتا سۆزلىگۈچىلەرنىڭ تىلى ئاجىزلىق قىلىدۇ. ئۆز مەرھەمىتى بىلەن بىراۋنى ئەزىز قىلسا، قارشىلىق قىلغۇچى يوق. تەڭرىنىڭ باشلىنىشىغا زامان (ۋاقىت) يوق، ئاخىرىسىغا هەم هېچ «ئىنتىها» (ئاخىرلىشىش) يوق، يەنى مەڭگۇدۇر. بارلىق شاهلارنىڭمۇ شاهى تەڭرىدۇر. ئاشكارا ۋە مەخپىي ئىشلاردىن تەڭرى ئاگاھ (ۋاقىپ) بولغۇچىدۇر. تەڭرىنىڭ ئۇلۇغ ۋۇجۇدىغا ۋە قانداقلىقىغا تەپەككۇر مۇنازىرە قىلىش ۋە ئوخشىتىش مۇمكىن ئەمەستۇر. تەڭرىنىڭ

قى بۇددىست ئىكەن، مۇسۇلمانلارغا بۇددىستلار باشلىق ئىكەن. ھەر بىرىڭلارنىڭ دەۋرىدە ئۇ يەرلەر ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈلۈپ، دىن راۋاجلانسا، — دېدى. شۇنىڭ بىلەن، دىن ئۈچۈن جەڭ قىلىشنى ئارزۇ قىلغۇچىلار بولسا توپلانسۇن! — دەپ ئېلان قىلدى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن دىن ئۈچۈن جەڭ قىلىشقا قىرىق مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەييارلىنىپ، قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلدى، يوللارنى بېسىپ ئۆتۈپ قەشقەر يېرىگە يېتىپ كېلىپ، قەلئەگە يېقىن بىر جايغا چېدىر قۇردى. يۇسۇپ قادىرخان قەشقەر ئاھالىسىگە قارىتا:— بىزگە تۆت ئىمام بۇيرۇق قىلدى. سىزلەر ئىسلام دىنىغا كىرىشىڭىزلار كېرەك، ئەگەر قوبۇل قىلمىساڭلار جاھىللىق بىلەن ئۆز - ئۆزۈڭلەرگە زۇلۇم قىلغان بولۇرسىزلەر، قانلىرىڭىز ئېرىقتىكى سۇدەك ئاققۇزۇلۇپ، باشلىرىڭىز ساي تېشىدەك كېسىپ تاشلىنىدۇ. مال - مۈلۈكلىرىڭىزلەرنى ۋەيران قىلىسىزلەر، دېگەن مەزمۇندا بىر مەكتۇپ يازدى. يۇسۇپ قادىرخانىنىڭ بۇ مەكتۇبى قەشقەر ئاھالىسىگە يېتىپ كەلگەچ، ئوقۇپ ۋاقىپ بولۇپ مەسلىھەت قىلىشتى. مەسلىھەتتىن كېيىن: — ئەگەر بىزنى ئىسلام دىنىغا چاقىرغۇچىلار پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى بولسا،ئۇلارنىڭ جامالىنى (يۈزىنى)كۆرۈپ تونۇپ ئىمان ئېيتىپ جان پىدا قىلساق، — دېگەن جاۋابنى بەردى.

نامە ئېلىپ كەلگۈچى ئەلچى بۇ جاۋابنى يۇسۇپ قادىرخان غازىغا يەتكۈزدى. يۇسۇپ قادىرخان مۇنداق دېدى:— قەشقەر خەلقى بۇ سۆزنى ئېيتىپ تۇرغاندا، بىز ئۇلار بىلەن جەڭ قىلىشىمىز لازىم ئەمەس، ئىماملارغا بىر نامە ئەۋەتەي، — دەپ كاتىپقا بۇيرۇدى. نامە مۇنداق ئىبارىلەر بىلەن يېزىلدى: «سىلەرنىڭ نەزىرىڭلار چۈشسە، چۆللەر كۆللۈككە ئايلىنىدۇ، سىلەرنىڭ سۈپىتىڭلار قۇياشقا ئوخشايدۇ، سىلەر بۇيرۇق قىلىش بىلەن بۇ يەرگە كەلدىم، قانداقلا مۇشەققەت يۈز كەلتۈرسە، دىن يولىدا شەرەپلىك دەپ بىلدىم، ئەلۋەتتە ھەر بىرىڭلارنىڭ قەدىمى يەتسە، بۇ يەرلەردە دىن جارى بولۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس»، دەپ تامالاپ ماڭدۇردى. خەت ئېلىپ ماڭغۇچى كېچە - كۈندۈزلەپ يول يۈرۈپ، مادايىن شەھىرىگە يېتىپ كەلدى. لېكىن، ئىماملار بۇ چاغلاردا ئوۋ قىلىپ دەشتلەرنى كېزىپ تاماشا قىلاتتى. خەتچى موللا يۇسۇپ قادىرخانىنىڭ نامەسىنى ئىمامغا تاپشۇردى. ئوقۇپ مەزمۇندىن ۋاقىپ بولۇپ:— قەشقەر خەلقى ئىسلام دىنىغا زار ئىكەن. لېكىن بىزنىڭ بېرىشىمىزغا كۆز تۇتۇپ تۇرۇپتۇ، ئەلۋەتتە. بىز

ۇدۇر. تەڭرىنىڭ ئۇلۇغ پەيغەمبىرى — دوستى، بارلىق
ئەۋزىلى، قىيامەت كۈنى شاپائەت قىلغۇچى، بارلىق
ئىپتىخارى بولغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋە تەۋۋە-
مىرىغا، دوستلىرىغا ۋە دوستلىرىنىڭ ھەمدوستلىرىغا
ت) ئېيتقاندىن كېيىن، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ
ن ۋە ھەسەننىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئىماملار ھەققىدە
لىنىدۇ.

ىددىن، ئىمامى مۇئىنىددىن، ئىمامى زەھرىددىن، ىددىنلەرنىڭ نەسەب ۋە ئىسىملىرى توغرىسىدا

رشى كېرەككى، ئىمام ھۇسەيىن ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئوغ-
دىن ئىمام ھۇسەيىنىنىڭ ئوغلى؛ زەينىلئابىدىنىنىڭ
ھەممىدى باقىر؛ ئىمام مۇھەممىدى باقىرنىڭ ئوغلى
سادىق؛ جەئفىرى سادىقنىڭ ئوغلى ئىمام مۇسا كازىم؛
مىنىڭ ئوغلى ئەلى مۇسارىزا؛ ئەلى مۇسارىزنىڭ ئوغلى
ە ئىمام مۇھەممەد تەقىنىڭ ئوغلى ئىمام مۇھەممەد نە-
ممەد تەقىنىڭ ئوغلى ئىمام ئەسكىرى؛ ئىمام ئەسكىرد-
ام قاسىم؛ ئىمام قاسىمنىڭ ئوغلى ئىمام ئەپتەھ؛ ئىمام
ئوغلى بولۇپ، ئۇلار مۇھەممەد پەيغەمبەرگە ئەۋلاددۇر
ئادەملەرگە يولباشچىدۇر (يۇقىرىدىكى تۆت ئىمام زەبە-
ئىمام ئەپتەھنىڭ ئوغۇللىرىدۇر).
ارا ئۇننەھردىن چىقىپ، يۇسۇپ قادىرخاننى قەشقەرگە
ەۋەتىشى، يۇسۇپ قادىرخان قەشقەرگە كېلىپ مەسلىھەت-
ىڭ تارىخي ۋەقەسى توغرىسىدا خەۋەر بەرگۈچى ئاپتور
لىدۇكى: ئىمام ئەپتەھنىڭ ئوغلى بولغان تۆت ئىمام
اتتى. ئۇلار بىلەن ئەمىرلەر، ئەسكەرلەر بىللە ئىدى.
شىپ، تۆت ئىمام ئىسلام دىنىنىڭ ئاجىزلىقىنى ۋە دىن-
ئۈچۈن جەڭ قىلىشنى نىشانلاپ، ئاتاقلىق قەھرىمان يۇ-
ىڭ ئىلتىماسى بويىچە، قەشقەرگە يۇسۇپ قادىرخاننى ئە-
نتى. يۇسۇپ قادىرخان:— ئەي شاھلىرىم، قەشقەر خەل-

ۇر بىر شەھەرنىڭ نامى

لىنگە كەمەر باغلىغان ئاتلىق ئىماملار ئالدىن چىقىپ كەلدى، يۈسۈپ قا-
دىرخان غازى ئىماملارنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشتى. بىر ـ بىرىدىن
ئەھۋال سوراشتى. يۈسۈپ قادىرخان كۆرۈشۈپ بولۇپ:— ئۇلار ئۇشتا
قالدى، مېنى ئالدىن ئىبرىپ يۈسۈپ قادىرخانغا خەۋەر بەرگىن دەپ ئەۋەت-
تى، — دەپ جاۋاب بەردى. يۈسۈپ قادىرخان كۆپ خۇشال بولدى ۋە ئۇلار-
نى مېھمان قىلدى. مۇسۇلمانلارنىڭ قائىدىسى بىلەن شادلىق ناغرا ـ كا-
نايلىرىنى چالدۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇشلۇق شاھ مەنسۇر، ئەخمەت
خوجا سەئىد، خوجا ئەزىز قاتارلىقلار يېتىپ كەلدى. بۇلار ھەممىسى ھەر-
بىي كېيىنىش بىلەن كېيىنىپ كەلگەن ئىدى. بۇ كۈنى كەچ بولۇپ
قاراڭغۇ چۈشتى. ئەتىسى قۇياش چىقىپ جاھاننى يورۇتتى، ئەنجان تەرەپ-
تىن سەنجەر كاسانى، سۇلتان ھەيدەر كاسانى، خوجا ئىسمائىل، خوجا يۈ-
سۈپ، خوجا ياقۇپ، خوجا ھەسەن، خوجا سۇلايمان قاتارلىق كاسانلىقلار
يېتىپ كەلدى. يۈسۈپ قادىرخان بۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشۈپ،
ئۇلارنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇردى. ئۇلار كېلىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن،
20 بايراق قوشۇن يەنى 20 مىڭ ئەسكەر بىلەن ئوبۇلموزەپپەر ۋە سۇلتان
قاسىم خارەزىمى، خوجا ئەزەم، خوجا كۇچەك، خوجا شاھباز قاتارلىق خا-
رەزىملىكلەر يېتىپ كەلدى. يۈسۈپ قادىرخان بۇلارنىڭمۇ ئالدىغا چىقىپ
كۇتۇۋالدى، قەشقەر خەلقى ھەيران بولۇشۇپ قالدى. ئەتىسى سۇلتان جالا-
لىددىن ۋە سۇلتان سەئىددىن، زىيائىددىن، ئالائىددىن، خوجا شەمسىددىن،
سۇلتان ھەسەن زىيائىددىن، خوجا مەھمۇد مۇھەممىدى، تاھىر، خوجا
بەھيا، خوجا ئۆمەر ناسىر، خوجا مەنسۇر، خوجا ئابدۇلكەرىم، خوجا ئاب-
دۇلغوپۇر، ئابدۇلرەھىم قاتارلىق باغدادلىقلار يېتىپ كەلدى. بۇلارنىڭ
ھەيۋىتىدىن زېمىن تىترەپ تۇراتتى. بۇنداق كەلگەن ئەسكەر بىلەن قەش-
قەر تولدى. تېخى ئەسكەرلەرنىڭ پۈتۈن كېلىپ بولغانلىقى بىلىنمەيتتى.
قىلىچلار قىلىچقا، نەيزىلەر نەيزىگە ئورۇلاتتى. بۇ كۈنى كەچ چۈشۈپ ئارام
ئالدى. ئەتىسى 52 مىڭ ئەسكەر بىلەن قورال ـ ياراغ (مىلتىقلار) بىلەن
قوراللىنىپ، تۆت ئىمام يېتىپ كەلدى. يۈسۈپ قادىرخان:— ئەي قەشقەر
خەلقى! ئەمدى ھەممىنىڭ شاھى — ئىماملار كەلدى، ئىمان ئېيتىپ مۇ-
سۇلمان بولۇشتىن باشقا چارە يوق. ھەممىڭلار ئالدىغا چىقىڭلار! — دەپ
ئېلان قىلىپ، ئىماملارنىڭ ئالدىغا چىقتى، ئۇلاردىن ئەھۋال سوراپ كۆ-
رۈشۈپ ئارام ئالدى. قەشقەر خەلقى ئوق ساداقلىرىنى بويۇنلىرىغا ئېپ-

دىن ئۈچۈن جەڭ قىلىشقا بارىمىز، ھەر كىم بۇنداق جەڭنى قىلسا، خۇدا ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلسۇن، ھەر كىم بىزنىڭ بۇ سۆزىمىزنى قوبۇل قىلسا، خۇدا ۋە پەيغەمبەر ئۇ كىشىگە مەدەت قىلىدۇ، — دەپ ئېلان قىلدى. پىدائىيلار توپلاندى. ئىماملار مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قەبرىسىگە بېرىپ دۇئا قىلىپ، روھىدىن بېشارەت ئالدى. بېرىلگەن بېشارەتتە مۇنداق خەۋەرلەر بار ئىدى: «قەشقەر ئېلىنىپ، ئۇنىڭ ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا كىرىدۇ، لېكىن، ئىماملار باشلىق نۇرغۇن كىشى شېھىد بولىدۇ.» بۇ بېشارەتنى ئاڭلاپ، پەيغەمبەرنىڭ قەبرىسىنى قانچە قېتىم ئايلىنىپ زىيارەت قىلىپ ئارقىغا قايتىپ خۇشال ـ خۇرام يۈردى. ئىماملار يۈرۈش قىلىپ، ئەنجان تېغىغا كېلىپ چېدىر ـ بارگاھلىرىنى تىكىپ چۈشتى. ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى ئېلىش ئۈچۈن ھەر بىر كىشىگە بىر دانىدىن «نوقۇت» دانىسى تاشلىدى. ئۇ، نوقۇت دانلىرىنى يىغىۋېلىپ تارازىغا سېلىپ ئۆلچەپ كۆردى، توپتوغرا بىر چارەك چىقتى. دانلارنى ساناپ كۆرگەندە ئەسكەرلەر سانى 140 مىڭ كىشى ئىكەن. ئىماملار شۇنداق دېدى: «بۇلار بىزنى دەپ شۇنچە جاپا تارتىپتۇ. بەزىلىرى ئۆز ئىختىيارى بىلەن كەلسە، بەزىلىرى قورقۇتۇش بىلەن قورقۇپ كەلگەن بولۇشى چوقۇم، ھەر كىم قايتىشنى ئىختىيار قىلسا قايتسۇن، بېرىشنى ئارزۇ قىلغانلار بارسۇن.» بۇ سۆزلەرنى قوشۇندىكىلەر ئاڭلاپ يىغا ـ زار قىلىشىپ، ئۆزىنى يەرگە تاشلاپ:— بىزنىڭ جېنىمىز سىزنىڭ ئالدىڭىزدا پىدا قىلسۇن، ئەگەر دۈشمەنگە قارشى تاش ئېتىش كېرەك بولۇپ قالسا، تاش ئورنىدا بىزنىڭ بېشىمىز ئېتىلسا رازىمىز. تىرىكلا بولساق بىللە بولىمىز، بىزنىڭ تىلىكىمىز — سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردا ئۆتكەيمىز، قىيامەت كۈنى بوۋىڭىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئالدىدا شەرمەندە بولماسلىق ئۈچۈن، سىزنىڭ ئالدىڭىزدا جان بېرىمىز، — دەپ يىغلىشىپ ئېتىقاد بىلدۈرۈپ تۇرغانلىقنى بىلىندى. ئىماملار قوشۇندىن مۇنداق ئاۋازنى — يەنى ئېتىقادنى ئاڭلاپ كۆڭۈللىرى قايناپ، بېشىنى يالاڭباشتاق قىلىپ، قىبلە تەرەپكە قاراپ قولىنى كۆتۈرۈپ دۇئا قىلدى، قوشۇندىكىلەر قوشۇلۇپ «ئامىن!» دېيىشتى، ھەممە ئۈچۈن ئاللادىن كەچۈرۈم تىلىدى. شۇ كۈنى يۇسۇپ قادىرخان غازىغا نامە يۈرگۈزدى، ئارقىدىنلا ماڭدى. ھەر تەرەپتىن ئاق بايراقلار كۆرۈندى. بايراقلارنىڭ نىشانىسىدىن قارىغاندا، 100 مىڭ ئەرنىڭ بەلگىسى كۆرۈنەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن پادىشاھلاردەك تاج كىيىپ، بې-

بىر قىسمى ئىسلام دىنىغا كىردى، بەزىسى قېچىپ كەتتى. بۇ ئەھۋال خەلق ئىچىدە: «گۇمىدا گۇمان قالدى، مۇجىلىقلار قاچتى» دېگەن بىر مەسەل بولۇپ قالدى. ئۇلار تامامەن ئىسلام دىنىغا كىرمەي قالدى. ئالدىنقى ئەسكىرىي قىسىم بىلەن ئىمام مۇھەممەدى شاكىر يۈرگەن بولۇپ، جوقتى رەشىت، نوكتى رەشىت ئىسىملىك خوتەنگە پادىشاھلىق قىلىپ تۇرغان بۇددىستلارنىڭ يول ئۈستىدە قويغان قاراۋۇل (پوس)لىرىغا تۇيۇقسىز ئۇچرىشىپ ئۇرغۇن ئۇرۇشۇپ، ئاقىۋەت «قۇمراۋات» دېگەن يەردە قۇربان بولدى. لېكىن، ئىسلام ئەسكەرلىرى بۇددىستلارنىڭ زور قىسمىنى ھالاك قىلدى. بىر نەچچە بۇددىست قۇتۇلۇپ قېچىپ بېرىپ جوقتى رەشتكە خەۋەر قىلدى، جوقتى رەشتىنىڭ ھوشى بېشىدىن قاچتى. دەرھال ھەر تەرەپكە ئادەم ئەۋەتىپ ئەسكەرلىرىنى تەييارلىتىپ، قەلئەنى مۇستەھكەم قىلدى. ئۇرۇشقا تەييارلىق ھەم خەۋەر قىلىندى. ئۇلار يۈرۈپ ئىمام مۇھەممەدى شاكىر شېھىد بولغان قۇمراۋاتقا يېتىپ كەلدى. ئىمام شاكىرنىڭ قىزىل قانغا بۇلغىنىپ ياتقان جەسىتىنى كۆرۈپ، ئىماملار ۋە بارلىق ئەسكەرلەر زور تەزىيەت بىلدۈرۈپ، قۇمراۋاتقا دەپنە قىلىپ، ماچىن (خوتەن) تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، ئۇ يەرگە يېتىپ بېرىپ قەلئە ئالدىدا چېدىر تىكىپ چۈشتى. جوقتى رەشىت بۇلارنى كۆرۈپ ھەيران بولۇپ قاراپ تۇراتتى. ماچىن شەھىرىدە بىر «سېھىر» (جادۇگەر) بۇددىست بار بولۇپ، ئۇ، جوقتى رەشتىنىڭ قېشىغا كىرىپ: — مەن ئىسلام ئەسكىرىگە قارشى بىر ئىلاج قىلاي، قەلئەنى جادۇگەرلىك بىلەن كۆزدىن غايىب قىلىپ يوشۇرۇن قىلاي، — دەپ جادۇگەرلىك بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى. ئىماملار شەھەرگە ئەلچى كىرگۈزۈشنى بۇيرۇدى: — ئەگەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولسا، دەخلى قىلماسلىق كېرەك. ئەگەر قوبۇل قىلمىسا، جەڭ قىلىشمىز كېرەك، — دەپ بىر كىشىنى ئەلچى قىلىپ كىرگۈزدى. ئەلچىگە شۇنداق تاپشۇردى: — بۇ كەلگەنلەر ماۋارائۇننەھردىن كېلىپتۇ. دىن ئۈچۈن جاپا چېكىپ كەپتۇ. 140 مىڭ ئەسكىرى بار، مەقسىتى دىن ئۈچۈندۇر. خۇدانى بىر دەپ بىلىپ مۇسۇلمان بولسۇن، ئەگەر قوبۇل قىلمىسا، ئۆز-ئۆزىنى دوزاخقا تاشلايدۇ، ئىسلام دىنى بىر گۆھەردۇر، بۇ گۆھەرنىڭ باھاسىغا يەتمىسە، ئىشنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەقسىتىگە يېتەلمىسە، ئەلۋەتتە ئۇ دوزاخقا كېتىشى

سىپ، ئىماملارغا تەزىم قىلىپ كېلىشتى. ئىماملار ئۇلارغا جاۋاب قايتۇر-ماستىن تۇرۇپ يۇسۇپ قادىرخاندىن سورىدى:— بۇ خەلقلەر مۇسۇلمانمۇ ۋە ياكى بۇددىستمۇ؟ يۇسۇپ قادىرخان:— بۇلار ئىمان ئېيتىشقا كەلدى، — دەپ جاۋاب بەردى. ئىماملار يەنە:— بۇلار ئۆز ئىختىيارى بىلەن كەل-دىمۇ ياكى قورقۇنچ بىلەن كەلدىمۇ؟ — دەپ سورىدى. شۇنىڭدەك خەلقتىن سورىغاندا، ئۇلارمۇ:— بىز ئىمان ئېيتىشقا كەلدۇق، — دەپ ئېيتىشتى. ئىماملار بۇ سۆزنى ئاڭلاپ قەشقەر ئاھالىسىگە ئىسلام ئىمانىنى ئۆگەتتى، ھەممىسى ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولدى. تۆت ئىمام قولىنى كۆتۈرۈپ دۇئا قىلدى، ھەممە خەلق قوشۇلۇپ «ئامىن!» دېدى. بۇددىستلىقتىن ئە-سەر قالماي يوقالدى. ئىماملار قەشقەر ئاھالىسىنى ئىسلام دىنى شەرىپى بىلەن مۇبارەكلىدى. ھەممە خەلق خۇشال بولدى. ھەممە خەلق مېھمانلارنى ئۆز مەيلىچە كۈتۈۋالدى. يۇسۇپ قادىرخان غازى قەشقەر خەلقىگە پادىشاھ بولدى، خەلقلەر ھىمايە قىلىپ مىننەتدارلىق بىلدۈردى.

ئەي ئەقىللىق، ھوشيار! بۇ سۆزلەردىن شۇنداق ئاگاھ بولكى، ئىما-ملار قەشقەردە مەلۇم مۇددەت تۇردى. يۇسۇپ قادىرخان قەشقەر ئاھا-لىسىگە پادىشاھلىق قىلاتتى. تۆت ئىمام قادىرخانغا ۋەسىيەت قىلىپ:— يۇرتنى ئادالەت بىلەن ئاۋات قىلىڭ، ئەگەر بىز ئۇرۇشتا قۇربان بول-ساق، جەسىتىمىز تۇزلەڭدە قالمىسۇن، شەرىئەت قىلىچىنى جارى قىـ-لىڭ، بىز ئۈچۈن قەبرە قىلىپ، ۋەخپە مۇلۈكلەرنى بېكىتىپ، شەيخ-جارۇپكەشلەر بەلگىلەپ، نەزىر- نۇزۇرەت ئۈچۈن قازان، شەمسى (چىراغ)لەر بەرپا قىلىڭ. مازارلىرىمىزدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن شەيخلەر قويۇڭ، ئۇلار بىزگە دۇئا قىلسۇن ... — دېدى. يەنە بىر قانچە ۋەسىيەتلەرنى قىلىپ قوشۇن بىلەن قوزغىلىپ يەكەن تەرەپكە قاراپ ماڭدى. يەكەنگە يېتىپ كەلدى. بۇ يەردە بىر نەچچە يۈز ئادەم «يار» (سۇ چېقىندىسى بىلەن ھاسىل بولغان يارلىق)نى كولاپ ئۆي قىلىپ ئول-تۇرغان ئىدى. ئۇلار تۆھپە- سوۋغاتلار تەييارلاپ ئىماملارنىڭ ئالدىغا چىقىپ سالام بەردى. ئىماملار ئۇلارغا ئىمان تەكلىپ قىلدى، ئۇلار قو-بۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولدى. ئىماملار ئۇلارغا دۇئا قىلىپ:— بۇ يۇرت (يەكەن) خوتەن مۈلكىنىڭ پايتەختى بولسۇن، دەپ خەلق بىلەن خەير-لىشىپ «ماچىن» تەرەپكە (خوتەنگە) قاراپ يۈردى. ئىماملار يولدا كېتى-ۋېتىپ ئەر- ئاياللاردىن بىر مۇنچە كىشىلەرنى ئۇچراتتى، ئۇلارنىڭ

نى باغلاپ ئىماملارنىڭ قېشىغا ئېلىپ كەلدى. ئۇ ئىماملارنىڭ ئالدىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولدى. خوتەن شەھىرىنىڭ ۋە نوكتى، جوقتىلارنىڭ ئەھۋالىنى سورىدى. ئۇ ئادەم جاۋاب بېرىپ: — ئۇلار 12 مىڭ ئەسكەر بىلەن بىللە ئىدى، ئۇلار 12 مىڭ ئەسكەر بىلەن قېچىپ كەتتى. شەھەردە ماچىن ئوخشاش نۇرغۇن ئاجىزلار قالدى. ئۇلار ـ نىڭ مۇسۇلمان بولۇش ـ بولماسلىقى ماڭا نامەلۇم، — دېدى. ئىماملار:— شەھەرگە ئەلچى كىرسۇن، — دەپ بۇيرۇدى. ئىسلام ئەسكە ـ رىدىن غەربىي ئاسىيالىق قەيتۇس ئىسىملىك بىر كىشى ئەلچى بولۇپ، بىر ئادەمنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ شەھەرگە كىردى. شەھەرگە «خەل ـ خال» باشلىق ئىدى، ئەلچى كىرىپ خەلخال بىلەن سۆزلەشتى. خەلخال ـ نىڭ ھوشى بېشىدىن ئۇچتى. خەلخالنىڭ ئادەملىرىدىن بىر قانچە نادانلار ئەلچى قەيتۇسنى تۇتۇۋېلىشقا ئۇرۇندى. قەيتۇس يېنىدىن قى ـ لىچىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ يەتتە كىشىنى چېپىپ ئۆلتۈردى. خەلخالنىڭ ئادەملىرى كالىدەك قاچاتتى. قەيتۇس شىرغا ئوخشاش قوغلايتتى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ: — ئوشلۇق شاھ قاسىم بېرىپ ياردەم بەرسۇن، — دەپ بۇيرۇق قىلدى. شاھ قاسىم ئادەملىرى بىلەن يېتىپ بېرىپ قەل ـ ئەگە ھۇجۇم قىلدى. دەرۋازىنى ئۇمۇد (چوماق) بىلەن ئۇرۇپ چاقتى. قەيتۇسنىڭ ئىنىسى مايەمەن 700 كىشى بىلەن بېرىپ ياردەم بەردى. قاتتىق ئۇرۇش بولدى، ئاتىنىڭ ئوغلىدىن، ئوغلىنىڭ ئاتىدىن خەۋىرى بولمىدى، قانلار ئېقىشقا باشلىدى. بۇددىستلار چىداشلىق بېرەلمەي ئا ـ مانلىق تەلەپ قىلدى، بۇلارغا ئامانلىق بېرىپ، ئىماملارنىڭ ھوزۇرىغا قايتىپ باردى. مۇسۇلمانلاردىن بۇ ئۇرۇشتا 200 كىشى شېھىد بولغا ـ نىدى. بۇددىستلاردىن 560 كىشى ئۆلتۈرۈلدى. خەلخال ئادەملىرى بى ـ لەن قورال ـ ياراغلىرىنى بوينىغا ئېسىپ چىقىپ تەۋۋا قىلىپ، دۈش ـ مەنلىكنى تاشلاپ ئۆتمۈشكە پۇشايمان قىلىپ، ئىمان ئېيتىپ مۇسۇل ـ مان بولدى. خەلخالنى ماچىن (خوتەن)گە پادىشاھ قىلدى. ئەتىسى خو ـ تەن ئەھلى تۆھپىلەر ئېلىپ كېلىپ كۆرۈشتى. ئۇلار:— ئەي ئىماملار، بىزدە ئۇجاتلىق دەپ بىر خىل ئادەملەر بار، كۆرۈنۈشتە دىنغا ئىقتىدا قىلىسمۇ، لېكىن كۆڭلىدە ئاداۋەت (دۈشمەنلىك) ساقلايدۇ، — دېدى. ئىماملار: — ئەگەر كۆڭلىدە ئاداۋەت ساقلىسا، ھەر ئىككى دۇنيادا «ئۇ ـ جاتلار نىجات تاپماس»، دېدى.

چوقۇم. ئەلچى بۇ سۆزلەرنى ئىماملاردىن ئاڭلاپ شەھەرگە قاراپ ماڭدى. شەھەرگە كىرىپ ئىماملارنىڭ سۆزىنى جوقتى رەشىتكە بىر-بىرلەپ بايان قىلدى. جوقتى بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ قاتتىق قايغۇلاندى، نېمە دەپ جاۋاب بېرىشنى بىلمەي، جادۇگەرنىڭ قېشىغا كىردى. ئىماملارنىڭ ئەلچى ئارقىلىق كىرگۈزگەن سۆزىنى سۆزلىدى. بۇ جادۇگەرنىڭ ئىسمى شەمئان ئىدى. ئۇنىڭ قىرىق شاگىرتى بولۇپ، ھەر بىرى بىر شەيتانغا باراۋەرلىك قىلاتتى. قىرىق شاگىرتى بىلەن شەمئان بىر بولۇپ جادۇگەرلىك قىلىشقا كىرىشتى. جوقتى رەشىت، نوقتى رەشىتلەرنىڭ ئاخىرقى قارارى — مۇسۇلمان بولماسلىق ۋە ئۇرۇش قىلىشقا تەييارلىنىش بولدى. ئەلچىگە ھەم شۇنداق جاۋاب بەردى. ئەلچى ئىماملار قېشىغا كېلىپ، بېرىلگەن جاۋابنى بايان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىماملار ئۇرۇشقا ناغرا - كاناي چالدۇرۇپ تەييارلاندى. ئۇرۇش سەپلىرى تۈزۈلدى. ئىماملار قوشۇنى قەلئەگە قاراپ ھۇجۇم باشلىشى بىلەنلا، شەھەر قەلئەسى كۆزدىن غايىب بولۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇلار بىر قانچە زامان نېمە قىلىشنى بىلمەي ھەيران بولۇپ تۇردى. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، قىرىق يىل، بەزىلەرنىڭ رىۋايىتىچە قىرىق كۈن كۆزدىن يوشۇرۇندى. مۇنداق دېيىش بۇددىستلار بېشىغا قاتتىق كۈن چۈشكەنلىكتىن، بىر كۈن بىر يىلغا تەڭ كۆرۈنگەن، دېگەنلىك بولسا كېرەك. بۇ جادۇگەرنىڭ ئۆز - ئۆزىنى قاماققا ئېلىشىدۇر. مەسىلەن، تۈلكە شىرنى كۆرمەي تۇرۇپ ئۆز - ئۆزىگە ئويۇن - كۈلكە قىلىدۇ، ئەگەر شىرنى كۆرگەندە ئۆزىنى يوشۇرماي تۇرالمايدۇ. شۇنىڭدەك ئىماملارنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن ئۇلار قېچىپ يوشۇرۇنماي تۇرالمايدۇ، شۇنىڭدەك ئىماملارنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن ئۇلار قېچىپ يوشۇرۇنۇپ كۆردى. لېكىن، ئەتىسى ئىسلام لەشكەرلىرى ئاتلىنىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. شەھەردە نۇرغۇن ئاۋاز ئاڭلاندى. ئۇلار بىر ئادەمنى ئۇچرىتىپ سورىدى. بۇ ئادەم جاۋاب بېرىپ: — نوكتى، جوقتى قاتارلىق مەلئۇنلار ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن بوگۈن كېچە قېچىپ كەتتى. جادۇگەرلەرمۇ قاچتى. ئۇلار تاغ تەرەپكە كېتىشتى. شەھەر ئۆزى يوشۇرۇنغان ئەمەس ئىدى، ماڭا رەھىم قىلىپ ئازاد قىلساڭلار، مەن خەلققە تەشۋىق قىلىپ ئىماملار تەرەپكە رىغبەتلەندۈرەي، ئۆزۈمدىكى يامانلىقلارنى يوقىتاي، — دېدى. لېكىن ئىسلام ئەسكەرلىرى ئۇ ئادەم-

ـتى، مۇسۇلمانلار قوغلاپ بىر ئېقىنغا (سۇلۇق سايغا) يەتتى، سۇ بويىغا
كەلگەنلىكىگە ھەممىسى خۇشال بولدى. بۇ يەر سۇلىرى ئېقىپ تۇرىدى-
غان، گۈللىرى ئېچىلغان، بۇلبۇللىرى سايرىشىپ تۇرغان، دەرەخلىرى
كۆپ، ھاۋالىق بىر جاي ئىدى. ئىسلام ئەسكەرلىرى ئارام ئالغاندىن
كېيىن، بۇددىستلارنىڭ يوشۇرۇنغان يېرىنى ئىزدەشكە باشلىدى، ئىز-
دەپ يۈرۈپ ئاقىۋەت بۇددىستلارنى تاپتى. بۇددىستلار تاغ ئىچىدە تاش-
تىن سېپىل قىلىپ بىر شەھەر ياساپ، ئۇنىڭ ئىچىگە چېدىر ـ بار-
گاھلىرىنى قۇرۇپ كىرىۋالغانىدى. بۇددىستلار بىلەن نۇرغۇن ئۇرۇشلار
قىلدى. بۇددىستلار قىستالسا قەلئە ئىچىگە قېچىپ كىرەتتى، چىقىپ
يەنە ھۇجۇم ياساپ ئۇرۇشاتتى. قەلئەنى بۇزۇپ كىرىشكە چارە تاپالمى-
دى، ھەر كىم بىر خىل چارە قىلىشنى ئېيتتى. ئەڭ ئاخىرى، قەلئەگە
كىرىدىغان سۇنى توسۇپ ئېلىشنى نىشانلاپ، ئىزدەپ يۈرۈپ قەلئەگە
كىرىدىغان ئېغىزنى تېپىپ، يەر ئاستىدىن مىس نو بىلەن سۇ كىرىدى-
غان ئېغىزنى توسۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن قەلئەگە كىرىدىغان سۇ توختاپ
قالدى. ئۇرۇشمۇ قىلمىدى. بۇددىستلارنىڭ ئەھۋالى قىيىنلاشقانلىق-
تىن، قەلئەنى تاشلاپ يەنە بىر تەرەپكە قاچتى. بۇددىستلارنىڭ قاچقاز-
لىقىنى بىلگەن ئىسلام ئەسكەرلىرى ۋە ئىماملار مېڭىپ بىر يەرگە
كەلدى. بۇ يەر ئىنتايىن خۇش ھاۋا، سۇلۇق، دەرەخزارلىق يەر بولۇپ،
بۇ يەردە پەيغەمبەر ئەۋلادىدىن بولغان ئىمام مەھدى ئاخىر زاماننىڭ
يوشۇرۇنۇپ قالغان جەستى (مازىرى) بار ئىدى، ئۇنىڭ روھى بىلەن
ئۇچراشتى. بۇنىڭ بىلەن خوشلىشىپ مېڭىپ، جەئفىرى تەيراننىڭ ما-
زىرى بار يەرگە كەلدى، ئۇنىڭ روھى بىلەن ئۇچرىشىپ ئەھۋاللاشتى.
جەئفىرى تەيران: ــ مەن ئەرەبىستاندا «ئوھۇد» ئۇرۇشىدا شېھىد بول-
غاندىن كېيىن، ئىسلام بايرىقىنى چىشلەپ ئۇچۇپ كېلىپ بۇ يەرگە
جايلاشقان ئىدىم. چۈنكى پەيغەمبەر: ــ بىر كۈنى قەشقەر يېرىگە مې-
نىڭ ئەۋلادىم بارىدۇ، دەپ ئېيتقان ئىدى، ــ دېدى. بۇنىڭ روھىغا دۇئا
قىلىپ خوشلىشىپ قايتتى. قوشۇندىكى كىشىلەر كېلىپ ئىماملارغا
خەۋەر بەردى: ــ بۇددىستلارنىڭ قەلئەسىدىن ناغرا ـ دۇمباق ئاۋازى
چىقىپ تۇرىدۇ. بۇ نېمە ئاۋاز ئىكەنلىكىنى بايقاش ئۈچۈن، ياشلاردىن

جوقتى رەشىت ۋە نوكتى رەشتلەر قاچقاندىن كېيىن

بۇ ھەقتە رىۋايەت قىلغۇچى شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇكى: جوقتى، نوكتىلارنىڭ قاچقانلىقىدىن شەھەر خەلقى خەۋەر يەتكۈزدى. ئىماملار پۈتۈن قوشۇننى ئۇلارنى قوغلاپ بېرىشقا بۇيرۇدى، بۇددىستلارنى تاپقان يەرگە قەدەر قوغلاپ بېرىشنى كۆرسەتتى. پۈتۈن قوشۇن تاغ ئارىسىغا يۈرۈش قىلدى. ھەر بىر ئەسكەر قولىغا بىر دانىدىن تاش ئېلىپ ماڭدى، يولدىن ئازماسلىق ئۈچۈن تاشنى تىزىپ تاشلاپ بەلگە قىلىپ ماڭاتتى، بىر يەرگە كەلگەندە تاشنى يەرگە تاشلىدى، بۇ يەرنىڭ نامى شۇنىڭدىن باشلاپ «ماقەيە» دەپ ئاتالدى. قوشۇن مېڭىپ بىر يەرگە كەلگەندە، ئورۇق بىر تۆگىنى يېتىلىگەن بىر بۇددىستنى ئۇچراتتى، بۇ تۆگە بىر ھەيكەلگە ئوخشاش ئورۇق بولۇپ، تۆيىقىدىن باشقا يېرى پۈتۈنلەي يېغىر بولۇپ كەتكەن، تېرىلىرى ئاشلاپ ئەتكەن تېرىدەك بولۇپ كەتكەن، ئاندا ـ ساندا تۈكلىرى قالغان، ئۈستىگە ئارتقان يۈك تاغدەك كۆرۈنەتتى. دېمەك، سۆڭەك ۋە تېرىدىن باشقا نەرسە قالمىغان ۋە يۈكنى كۆتۈرۈشتىن دەرمانسىزلانغانىدى. ھەر قەدەم بېسىپ بىر «بۇھا!» دەپ ۋارقىرايتتى (يەنى تۆگە ئۆز ھالىغا يىغلايتتى). بۇ بۇددىست يۈك ئۈستىگە پۈتىغا كىيىدىغان چورۇقنى ئارتقانىدى. ئىماملار:— قەلئەنىڭ ئادەملىرى قەيەردىن سۇ ئىچىدۇ؟ — دەپ سورىدى. بۇ ئادەم:— دەريانىڭ ئىچىدىن مىستىن نو قىلىپ شەھەرگە سۇ كىرگۈزۈلگەن، — دەپ جاۋاب بەردى ۋە: ـــ نونىڭ ئېغىزىنى ئىزدەپ تېپىپ بېكىتىۋەتسە، سۇ توختايدۇ، — دېدى. بۇ ئادەمنى تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، چېچىنى يېڭىدىن چۈشۈرۈپتۇ. ئېيتقان سۆزىدىن يالغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، دېمەك، بۇ بۇددىستلارنىڭ جاسۇسى ئىكەنلىكى بىلىندى. ھەر بىر كىشى ئۇنىڭغا بىردىن تاش ئاتتى، ئۇ تۆگىسى بىلەن تاش ئاستىدا قالدى. ھازىر بۇ يول بىلەن ياش ـ قېرى ھەر كىم ئۆتسە، تاش ئېتىپ ئۆتۈش رەسمىدۇر. ئىسلام قوشۇنى بۇ يەردىن ئۆتۈپ كېتىپ باراتتى، يىراقتىن بىر قارا كۆرۈندى. ئادەم ئەۋەتىپ توختىتىپ قارىسا، ماچىنلىق (خوتەنلىك) بۇددىستلار ئىكەن. نەتىجىدە توقۇنۇش بولۇپ، بۇددىستلار قاچ-

توختىتىش ناغرىسىنى چېلىپ، ھەر ئىككى تەرەپ فرونتتىن قايتتى. شۇ كۈنى ئىسلام ئەسكەرلىرى ئارىسىغا ئىككى دانە ئىت پەيدا بولۇپ، سۆڭەكلەرنى غاجىلاپ يۈرەتتى. بۇ ئىتلار چېدىرغا يېقىن كېلىش بىلەن ئىماملاردىن بىرى قولىغا ئوقيا ئېلىپ ئىتنى ئېتىشقا تەييار بولغاندا، يەنە بىر ئىمام:— ياق، ئاتماڭ! ئىت بولسىمۇ ئارام ئالسۇن، — دەپ توسۇپ قويىدى. بۇ ئىككى ئىت ئەسلىدە ئىت شەكلىدە گىرىم قىلغان جاسۇس ئادەملەر ئىدى. بۇ كېچىسى بۇ ئىككى ئىت شەكىللىك جاسۇس يا (ساداق) لارنىڭ چىللىرى (كىرىچلىرى)نى كېسىپ، قىلىچلارنىڭ غىلاپلىرىنى يەملىدى. مىلتىقلارنىڭ ئىچىگە (ئىستوۋۇلىغا) قۇم تىقىپ قويىدى. ئاتلارنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئۈزەڭگىلىرىنى كېسىپ تاشلىدى. ئەتىسى تاڭ ئېتىشى بىلەن ئىسلام ئەسكەرلىرى ناماز ئۆتەشكە تەييارلاندى. 170 سەپ بولۇپ قاتار تىزىلدى. خوجا ئابدۇللا دېگەن چوڭ ئالىم كىشى نامازغا ئىمام بولدى. بۇددىستلار دەل مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بېسىپ كەلدى. ئىمام بولغان خوجا ئابدۇللانىڭ خاتىرىگە ھېچ سۈرە (ئايەت) كەلمىدى. سۈرە «بەقەرە» دېگەن ئۇزۇن ئايەتنى ئوقۇدى، ئىككىنچى رەكەتكە «تاھا» سۈرىسىنى ئوقۇدى. بۇ ئىككى ئۇزۇن ئايەت بىلەن باشلانغان نامازنى ئۆتەپ تامام بولغىچە، بۇددىستلار پۈتۈن مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرۈپ شېھىد قىلدى. ئىمام ئوڭ تەرىپىگە سالام بەرگىنىدە، ئۈچ يېرىم سەپ ئادەم قالدى. سولغا سالام بەرگىچە بىر يېرىم سەپ ئادەم قالدى. ئىماملارنىڭ غەزەپلىرى ئۆرلەپ، ئاتلىرىغا مىنىپ جەڭ قىلماقچى بولغانىدى، ئوڭ تەرەپتىكى ئۈزەڭگە يوق، قىلىچلار غىلاپلىرىغا يەملەنگەن، يالارنىڭ چىللىسى كېسىلگەن، بۇ ئەھۋالغا پەرىشتىلەر نازارەت قىلىپ يەر ۋە ئاسمانلار تىترىدى. ئوتقا سۇ ئېلىشقاندەك، قومۇشقا ئوت تۇتاشقاندەك، يالىڭاچ قالغانلار كىيىمگە ئۆزىنى ئاتقاندەك، ئاچ قالغانلار تاماققا ئۆزىنى ئاتقاندەك كىرىشىپ كەتكەن ھالدا ئۇرۇش بولدى. قانلار سۇدەك ئېقىشقا باشلىدى. ئوڭ قول، سول قولغا ئات يۈگۈرۈتۈپ ئۇرۇشاتتى. ئۆلۈكلەردىن دۆۋىلەر تىكلەندى، بۇددىستلار كۆپ قىرىپ تاشلاندى، بۇددىستلار چىداشلىق بېرەلمەي قاچتى. شەيخ جالالىدىن باغدادى (باغدادلىق) بۇددىستلارنى

بىر قانچىمىز قەلئەگە كىرىپ باقتۇق، يالغۇزلا دۇمباق ئاۋازى چىقىپ تۇرىدۇ. لېكىن بىرەر جانلىق ھايات يوق، بىز بۇ ئەھۋالغا ھەيران بولۇپ، شەھەر ـ قەلئە ئىچىنى يوگۇرۇپ يۈرۈپ ئاختۇردۇق. نەتىجىدە، بىر دانە قوتۇر مەست تۆگىنىڭ تىزلىنىپ ياتقىنىنى كۆردۇق. ئۇنىڭ قۇيرۇقىغا دۇمباقنى باغلاپ قويۇپتۇ، دۇمباققا ئۇرۇلىدىغان تاياققا تۆگە قۇيرۇقىنى ئۇرۇش بىلەن تاياق دۇمباققا تېگىپ دۇك ـ دۇك ئاۋاز چىقىدىكەن، — دېدى. ئىماملار بۇنى ئاڭلاپ قەلئەدە ئادەم يوق ۋە قاچقانلىقىنى بىلىپ: — قوشۇن ئاتلانسۇن! دەپ بۇيرۇق قىلدى. قوشۇننىڭ ئالدىدا شاھ قاسىم ئۆز توغلىرى بىلەن بۇددىستلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ ماڭدى. چۈنكى ئۇرۇش قىلىش بۇنىڭ ئالدىدا ئويۇنغا ئوخشاش ئىدى. بۇلار خەۋەرسىز كېتىپ بارغاندا، بىر بۇلۇڭدا يوشۇرۇنۇپ بۆكتۇرمە قىلىپ ياتقان بۇددىستلار تويۇقسىزلا چىقىپ جەڭ قىلىشقا باشلىدى. بۇ ئۇرۇشتا شاھزادە شاھ مەنسۇر شېھىد بولدى. شاھ قاسىم ئىنىسىنىڭ شېھىد بولغانلىقىنى كۆرۈپ ئاھ تارتىپ يىغلاپ، ئۆز ئىنىسىنىڭ شېھىد بولغانلىقىنى تەسۋىرلەپ تەزىيەتلەر بىلدۈرۈپ، بۇددىستلارغا ھۇجۇم قىلدى، بۇددىستلارنى ئۆلتۈرۈپ باشلىرىنى ساي تېشىدەك ياتقۇزدى. ئەڭ ئاخىرىدا شاھ قاسىم ھەم شېھىد بولدى. بۇلار بۇنداق ھالەتتە تۇرغاندا، تۆت ئىمام يېتىپ كەلدى، ئەھۋالنى كۆرگەندىن كېيىن، شاھ مەنسۇرنى دەپنە قىلدى، قۇرئان ئوقۇپ دۇئا قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن شاھ قاسىمنى دەپنە قىلدى. پۈتۈن قوشۇن يىغلاشتى. ئۇلار شۇنداق دېيىشتى: — بىزگە بۇ يەرلەردە قىزىل قان كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئىماملار: بىزنىڭمۇ شېھىد بولۇش ۋاقتىمىز يېقىنلاشقان ئوخشايدۇ، — دەپ خۇدادىن مەدەت تىلەپ تۇرۇشتى. ئىماملار نامازغا تۇردى، ئەسكەرلەر تاماق تەييارلاشقا مەشغۇل بولۇپ تۇراتتى. بۇ ئارىلىقتا بۇددىستلار ئۇرۇش سەپلىرىنى تۈزەپ تەييارلىنىپ تۇردى. ئاش پىشىپ ئۈلگۈرمىدى. ئاقىۋەت تاماق يېمەستىن تۇرۇپ ئۇرۇشقا تەييارلاندى. بۇ كۈنى ئەڭ قاتتىق ئۇرۇش بولۇپ، بۇددىستلارنى قىستىدى ۋە كۆپچىلىكىنى ھالاك قىلدى، بىر قىسمى مەجرۇھ بولدى، بۇددىستلار كۆپ ئۆلدى، مۇسۇلمانلاردىنمۇ نۇرغۇن ئادەم قۇربان بولدى. ئاقىۋەت ئۇرۇش

ـدى. مۇسۇلمانلارنىڭ بېشى قىبلىگە قارىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن مۇسۇل ـ
ـانلارنى پەرق ئېتىپ، شېھىتلەرنى دەپنە قىلدى. ئىماملارنىڭ جەسەت ـ
ـلىرىگە ساندۇق ياسىتىپ دەپنە قىلدى، مازىرىغا يەر ـ زېمىنلەرنى
ـەخپە قىلىپ، تۇغ ـ بايراق بېكىتىپ زىننەتلىدى. ئاش پىشۇرۇشقا
ـقازان، شەمئىدانلارنى ئاستى، قەشقەردىن باشلاپ قومۇلغىچە قانچە شە ـ
ـەرلەرنىڭ ئاشلىق ۋە چاھار پايلىرىنىڭ «دەھيەك» (ئوندىن بىر)نى تۆت
ـىمام ئۈچۈن نەزىر قىلدى. قىرىق ئۆيلۈك ئادەمنى بارلىق ئالۋان ـ
ـېلىق تۆلەمدىن ئازاد قىلىپ، شەيخلىككە بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن
ـۇسۇپ قادىرخان غازى قەشقەرگە قايتىپ كەتتى. ھەر يىلى بىر قېتىم
ـكېلىپ، ئىماملار ئۈچۈن نەزىر ـ نۇزۇرەت ئۆتكۈزۈپ دۇئا قىلىپ قايـ ـ
ـتانتى. ھەر كىشىنىڭ ھاجىتى بولسا، ئىماملارنىڭ مازىرىغا قوي، كالا
ـسويۇپ نەزىر قىلىپ بىر نەچچە كۈن ياتسا، ھاجىتى ھەل بولىدۇ. بەزـ ـ
ـىبىر ئادەملەر يولنىڭ يىراقلىقىدىن بارالماي قالىدۇ ياكى پىتنە ـ پا ـ
ـسات، قالايمىقانچىلىقلار تۈپەيلىدىن كېلەلمەسلىكى مۇمكىن. بۇنداق
ـسەۋەبلىك كېلەلمىگەنلەر، ئىخلاس قىلىپ تۆت ئىمامنىڭ ھەققىدە سە ـ
ـدىقە ۋە نەزىر ئۆتكۈزسە، بۇنداقلار تۆت ئىمامنىڭ شاپائەت قىلىشى بىـ ـ
ـلەن دۇنيادا بەخت ـ سائادەت، بايلىق ـ پاراۋانلىققا ئېرىشىپ، ئاخىـ ـ
ـرەتتە (قىيامەت كۈنى) شاپائەت قىلىنىپ، كەچۈرۈم قىلىنىشقا ئىگە
ـبولۇپ، جەننەت بىلەن مۇكاپاتلىنىدۇ. مەن ئاپتور (نىيازى) ئەڭ گۇـ ـ
ـناھكار بەندىمەن، ھېچبىر ياخشى ئەمەلىيەت مەندىن ۋۇجۇدقا كەلمىدى.
ـلايىق ئىبادەت (بەندىچىلىك) قىلالمىدىم، ماڭا ئوخشاش شەرمەندە ئادەم
ـتۇن ئىنسانلار ئىچىدە يوقتۇر، ئىلاھىم (خۇدايىم) ھەزرىتى مۇھەمـ ـ
ـەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھەققى ـ ھۆرمىتى ئۈچۈن مېنى
ـكەچۈرگىل، مەن «نىيازى»نى ئۆزۈڭنىڭ قوللىقىغا قوبۇل قىلغىل.

ئاپتورنىڭ تەرجىمھال بايانى

ئەي ئەقىللىق كىشىلەر، مەن كەمىنە بىر نادان (بىلىمسىز)، غاپىل تۇيغۇسىز) كىشىمەن، مېنىڭ يېشىم كىچىك، ئۆزۈم بىلىمسىز،

قوغلاپ باردى. قوغلاپ كېتىۋېتىپ بىر چوڭقۇر يەرگە يېتىپ بارغاندا، بۆكتۈرمە قىلىپ يوشۇرۇنۇپ تۇرغان بىر مۇنچىلىغان بۇددىستلار چىد- قىپ ھۇجۇم قىلىپ، جالالىددىن باغدادىنى شېھىد قىلدى، قالغان قىسىم بۇددىستلارنى قوغلاپ مەردلىك كۆرسەتتى. ئىماملار نامازغا تۇرۇپ بىر تال چېچىنى قولىغا ئېلىپ يەرگە كۆمدى، خۇدانىڭ تەقدىرى بىلەن بۇ چاچ دەرھال كۆكلەپ دەرەخ بولدى. ھازىر، ھاجەتلىك ئادەملەر بۇ يەرگە كېلىپ دەرەختىن بىر تال شاخنى يىرىپ تەلەپ قىلسا، ھاجىتى ھەل بولىدۇ. ئىماملار ناماز ئۆتەپ تۇرغان يەرگە بۇددىستلار ئىماملارنى «زەي- ھە» قىلىپ (بوغۇزلاپ) شېھىد قىلدى. كۈن تۇتۇلۇپ قاراڭغۇ چۈشتى، ئاسمان ۋە يەر پىغان (ناله) قىلدى. تاغلاردىن يىغا ئاۋازى ئاڭلاندى. با- ياۋاندىكى ياۋايى قۇشلارمۇ يىغلىدى. ئىماملار ياش يىگىتلەر بولۇپ، غۇنچە چېغىدا خازان بولۇپ توزۇپ كەتتى. دىمەك، جوقتى، نوكتىلەر ھەزرىتى ئىماملارنى شېھىد قىلدى، بايراق تۇتقۇچىغا قەست قىلدى، بايراقچى بايراقنى قاتتىق مۇھاپىزەت قىلىپ ھېچبىر كىشىگە بەرمە- گەندە، قولىنى كېسىپ تاشلىدى. بايراقنى تىزىغا قىسىۋالدى، تىزىنى كەسكەندىن كېيىن، بوينىغا قىستى، بوينىنى كېسىپ تاشلىغاندىن كې- يىن بايراق ھاۋاغا ئۆرلەپ كۆزدىن غايىب بولدى. ئۈچ كېچە ـ كۈندۈز جاھان قاراڭغۇلىشىپ ئاندىن كۈن ئېچىلدى. بۇددىستلار ماچىن تەرەپ- كە ماڭدى. ئىسلام ئەسكەرلىرىدىن قىرىق كىشى ھايات قالغان بولۇپ، بۇلار كۆپ يىغلاپ، زار قاقشاپ، ئىماملار ئۈچۈن ھەسرەت چېكىپ، ئا- خىرى خۇدانىڭ تەقدىرى بىلەن بۇلار غايىب بولۇپ كەتتى. بىر كىشى ئايرىلىپ قېلىپ، تاغ ـ دەشتلەرنى كېزىپ يۈرۈپ قەشقەرگە كېلىپ، يۈسۈپ قادىرخانغا خەۋەر يەتكۈزدى. يۈسۈپ قادىرخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، يىغلاپ تەزىيە تۇتۇپ، خوتەن تەرەپكە يۈرۈش قىلدى. خوتەنگە كېلىپ شېھىد بولغان ئىماملارنى كۆرۈپ يىغلاپ ھوشسىزلىنىپ، قايتا ھوشىغا كېلىپ، تۆكۈلگەن قانلارنى، كېسىلگەن باشلارنى كۆرۈپ ھەيران بولدى. مۇسۇلمانلارنىڭ جەسىتى بىلەن بۇددىستلارنىڭ جەسە- تىنى ئايرىغىلى بولمايتتى، يۈسۈپ قادىرخان خۇداغا مۇناجات قىلىپ دۇئا قىلغاندىن كېيىن يامغۇر ياغدى. بۇددىستلارنىڭ يۈزى تۆۋەن بول-

ھامىلارنىڭ روھىدىن بېشارەت سورايتتىم. چۈشۈمدە بىر ئېگىز تاغنى كۆردۈم. ئۇ تاغقا چۈمۈلىدەك ياماشتىم، تاغقا قاراپ چىقىپ كېتىۋاتات ـ تىم، ئۇلۇغ سۈپەتلىك بىر كىشى پەيدا بولۇپ:— ئەي ئوغلۇم! غەم قىلما، — دەپ قولۇمنى تۇتۇپ تاغ ئۈستىگە ئېلىپ چىقتى. مەن ئىنـ ـ تايىن خۇشال بولدۇم. ئاھ چېكىپ ئويغاندىم، شۇندىن باشلاپ شېئىردا تىلىم راۋان (جارى) بولۇشقا باشلىدى. ئىماملار ماڭا مەدەت بەردى. ما ـ ھارىتىم ۋە كۈچۈمنىڭ يېتىشىچە شېئىر يازدىم. بۇ كىتابتا كەمچىد ـ لىك، خاتالىقلار كۆرۈلسە ئەپۇ قىلىڭلار، ئەيىبكە بۇيرۇماڭلار، كاژ (ئەگرى) ماڭىدىغان پەلەك (دەۋر) زىرەكلىك، تەبىئەتلىك كىشىلەرنى خار قىلدى. شائىرلارغا خېرىدار (تەلەپكار)مۇ يوق، شېئىر گۆھىرىنىڭ بازىرى كاساتلاشتى. شېئىرنىڭ قىممىتىنى تونۇمىغانلار خارابىگە كۆ ـ مۈلگەن مەخپىي خەزىنە (ئالتۇن، جاۋاھىر)لارنىڭ قەدرىنى بىلمىگەنـ ـ لەردۇر. بۇنداق ئەھۋال تۈپەيلىدىن بەك مالال بولاتتىم (مەيۈسلىنەتـ ـ تىم)، ئۆز ئەھۋالىم بىلەن ئاۋارىچىلىق تارتتىم، بەزىبىر چاغدا ئا ـ شىقلار (جەمئىيەتتىن ئۈزۈلگەن كىشىلەر) بىلەن بىللە يۈرەتتىم. بۇ ۋاقىتلىرىمدا ئەلىشىر نەۋايىنىڭ خەمسەسى ۋە شېئىرلىرى ماڭا مۇڭداش بولاتتى. ئەلىشىر نەۋايىنىڭ بۇ ئەسەرلىرى مېنى سۆخەندان (سۆزچى) قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئۆزۈمنى ئەلىشىرنىڭ نەمەكدانى (تۇز قاچىسى)دىن لەززەت ئالغۇچى ھېسابلىدىم. ھەر قانداق تاماق تۇزسىز بولسا، ئەلۋەتتە تەمى يوق، بەتتەم بولىدۇ، تۇزى يوق تاماقتىن قۇمغا ئارىلاشقان قاتتىق تاش ياخشى. دېمەك، مەن ئۆزۈمنى ئىماملارغا مەنسۇپ قىلىپ، شۇلارنىڭ مازىرىدا ياتاتتىم، مېنىڭ ئەھۋالىمغا يېتىد ـ دىغان بىرمۇ كىشى يوق ئىدى. جاھان خەلقى (جەمئىيەتتىكى ئادەملەر) گە ئارىلاشمايتتىم، ئاتا ـ ئانام، خوتۇن، بالىچاقام يوق. ئۇرۇق ـ تۇغ ـ قانلىرىم ھەم يوق ئىدى. چۆلدە يىغلاپ يۈرەتتىم، ئۆز-ئۆزۈمگە ئۆلىمەت ئىدىم. كۆپ ئويلىغاندىن كېيىن، ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرلىشىپ كېتىشىد ـ نى، ئەگەردە لوقماندەك ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرسىمۇ، سۇلايمان پەيغەمبەر ـ دەك چوڭ پادشاھ بولسىمۇ، رۇستەمدەك كۈچلۈك پەلۋان بولسىمۇ، ھۆردەك قىزلار خىزمەتكارى، ھەمنەپىسى بولسىمۇ، پۈتۈن پەرىشتىلەر

كەمچىلىكلىرىم كۆپ ئىدى. ئەلۋەتتە، كىچىكلەر خاتالىق ئۆتكۈزسە چوڭ كىشىلەر ئەپۇ ئېتىدۇ. ئۆزۈمنىڭ قابىلىيىتى بولمىغانلىقتىن، مۇنداق بىر ۋەقەلىكنى شېئىرىيەت بىلەن داستان قىلىش قولۇمدىن كەلمەيتتى. ئانامنىڭ يۇرتى خوتەن، ئاتامنىڭ يۇرتى خوتەننىڭ تاغ يېرىدىن بولۇپ، ئۇلار تۆت ئىمامنىڭ «نىيازى» (بېغىشلىمىسى ۋە نەزىرىسى) قىلىپ، ئېتىمنى «نىياز» دەپ قويۇشقان ئىكەن. دېمەك، مېنىڭ ئانا ۋەتىنىم بولسا خوتەن ئىدى، كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن تۇپرىقىم ھەم شۇدۇر. نەسىل ـ نەسەبىم خوتەندۇر، تۇرغان يېرىم ھەم شۇ ئىدى. يەتتە پۇشتۇم (يەتتە بوۋام) مۇ خوتەندە جاھانغا كېلىپ، خوتەندە كۆمۈلگەن ئىكەن ۋە شۇ يۇرتتا ئۆز مەقسەتلىرىگە يەتكەن ئىكەن. ئاتام قىرىق ياشقا يەتكەندىمۇ زادى بالىسى يوق ئىكەن. بىر كۈنى ئىماملارنىڭ قەبرىسىگە بېرىپ كېچىسى ئىبادەت قىلىپ تەلەپ قىلىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مەن ئانامنىڭ ھامىلىسىگە پەيدا بولۇپ ۋۇجۇدقا كېلىپتىمەن. تۇغۇلغاندا ئاجىز ـ كىچىك بىر ئوغۇل بولۇپ تۇغۇلغان ئىكەنمەن، ئاتا ـ ئانىلىرىم خۇداغا شۈكرى قىلىپ تەربىيە قىلىپتۇ. پۈتۈن كۈچى بىلەن مېنى تەربىيەلەشكە كىرىشىپ چوڭ قىلىپتۇ. ئېتىمنى «موللا نىياز» قويۇپ، ئىماملارغا نىياز قىلىپتۇ (بېغىشلاپتۇ). تۆت ياش ۋاقتىمدا مەكتەپكە بېرىپتۇ، ئاتام داۋاملىق مەن بىلەن بولاتتى، ئىمان، ئەدەپ ـ ئەخلاق ئۆگىتەتتى. يېشىم ئالتە ـ يەتتە ياشقا يەتكەندە، ئاتام ئۆلۈپ كەتتى، بېشىمغا يېتىملىك غەم تېغى بېسىپ چۈشتى. كۆڭلۈمنى يېتىملىك ھەسرەت داغلىرى قاپلىدى. ئانا يوق ھەر يەرگە باراتتىم. كېچە ـ كۈندۈز يىغلاپ يۈرەتتىم ھەم مەكتەپتە ئوقۇشۇمنى داۋام قىلدۇراتتىم. شۇ ئارىدا پاتلا ساۋاتىم چىقىپ، ھەر قانداق بىر سۆز ئالدىمدىن ئۆتۈپ خاتىرەمگە چۈشسە، نەزم (شېئىر) قىلاتتىم. شېئىرىمنى ئاڭلىغانلار رازىلىق بىلدۈرۈپ ياخشى كۆرەتتى. كۆپلىگەن شېئىر يازغانلىقىمدىن، خەلق ماڭا «كىچىك شائىر» دەپ ئات قويدى. خىيالىمدا داۋاملىق بىر ئەسەر يارىتىش ھۆكۈم سۈرەتتى. مۇشۇ خىيال بىلەن يۈرۈپ يېشىم 20 گە يەتتى. خۇداغا سېغىنىپ ئىماملارنىڭ مازىرىغا بېرىپ يىغلاپ، ئۆزۈمنىڭ تەلىپى ئۈستىدە ئى-

مۇھەممەد ئەۋەز سەدىرىددىن قاراقاشى

مەجمۇئەتۇل ئەھكام

(ھۆكۈملەر مەجمۇئەسى)

[ئىلاۋە:] «مەجمۇئەتۇل ئەھكام»(ھۆكۈملەر مەجمۇئەسى) ناملىق بۇ ئەسەر — قاراقاش ناھىيە ماڭلاي يېزا موغاللا كەنتلىك شائىر، تارىخچى، ماتېماتىك ۋە ئاسترونوم مۇھەممەد ئەۋەز سەدىرىددىن قاراقاشى تەرىپىدىن ھىجرىيە 1127-يىلى (مىلادىيە 1715-1716-يىللىرى) يېزىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلمە ۋارىيانتلىرى كۆپ بولۇپ، بۇنىڭدىن ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەرنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ قەدىمكى كىتابلار بۆلۈمىدە 14 بابلىق بىر نۇسخىسى ساقلانماقتا. كىتابخانىلارغا سۇنۇلغان بۇ ئەسەر — خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسىنىڭ قەدىمكى ئەسەرلەر بۆلۈمىدە ساقلانغان 21 بابلىق بىرقەدەر تولۇقراق نۇسخىسى (كىتابنىڭ بەت ئېگىزلىكى25 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 17.5 سانتىمېتىر. جەمئىي 57 بەت، ھەر بېتىدىكى خەت 14 قۇر، ھازىرقى زاماندىكى سۇس كۆك سىزىقلىق تىترەت دەپتەرگە بېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىل-يېزىقى بىلەن كۆچۈرۈلگەن)غا ئاساسەن نەشرگە تەييارلاندى. نەشرگە تەييارلاش داۋامىدا، پەرىدە ئىمىن نەشرگە تەييارلاپ «قىياپەتنامە ۋە سائەتنامە» ناملىق كىتابچىغا كىرگۈزگەن نۇسخىنىڭ بىزدىكى نۇسخىدا كەم بولغان توققۇز بابى (23-بابتىن 31-بابقىچە) ۋە ئابدۇبەسىر شۈكۈرى، سۇلايمان ھېلىمنىياز بىرلىشىپ يازغان «پالنامە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنياقاراشلىرى» ناملىق كىتابتا نەقىل ئورنىدا كەلتۈرۈلگەن چۈش تەبىر قىسمى (22-باب)نى قوشۇپ، ئوتتۇز بىر بابلىق بۇ «مەجمۇئەتۇل ئەھكام» نەشرگە تەييارلاندى.

مەزكۇر ئەسەرنىڭ مۇقەددىمە قىسمىدا ئېيتىلغان مەزمۇندىن قارىغاندا، بۇ قول يازمىمۇ تېخى تولۇق نۇسخا ئەمەس. بۇ ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلمە نۇسخىلىرىنىڭ كۆپلۈكى ۋە ھەر خىللىقىدىن، كۆچۈرۈش داۋامىدا كاتىپلار ۋە خەتتاتلارنىڭ نۇرغۇن مەزمۇنلارنى ئۆزلىرى قوشۇپ كۆچۈرگەن ياكى مەلۇم قىسىملىرىنى خالىغانچە قىسقارتىپ كۆچۈرگەنلىكىنى جەزملەشتۈرگىلى بولىدۇ. شۇڭا، تىل جەھەتتە، بەزىلىرى ئەسلى تىلىنى ساقلاپ قالغان، بەزىلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچىغا ئۆزلەشتۈرۈۋېتىلگەن، بەزىلىرى ئارىلاش ھالەتتە ساقلانغان. ئىشىنىمىزكى، بۇنىڭدىن كېيىنكى تەتقىقات ۋە ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق، بۇ ئەسەرنىڭ تېخىمۇ مۇكەممەل نۇسخىسى مەيدانغا كەلگۈسى.

بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم

ھەمدۇ بىھەد ۋە سەنايى بىئەدەد ئۇل مەئبۇد خۇدايى ئەززە ۋە جەللە بىھەمتاغەكىم، زەررىيات ئادەمنى ئەدەم كىشۋەرىدىن ۋۇجۇد شەھرىستا-

خىزمەت قىلىپ بەرسىمۇ، ئۇنىڭ ئاقىۋەت ئەجەل چاڭگىلىغا چۈشۈشى ۋە ھېچكىمنىڭ ئۇنى تۇسۇپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئويلىدىم. لېكىن ياخشى يادىكار قالدۇرغان كىشىنىڭ ئېتى ئۆچمەسلىكىنى ۋە خەلق ئۇنى ياخشى نام بىلەن ئاتايدىغانلىقىنىمۇ ئويلاپ، ئاددىي بولسىمۇ بۇ شېئىر داستاننى يېزىپ قالدۇردۇم. سۆزلىرىمدە، شېئىرىمدا، خېتىمدا ئەيىب ـ نۇقسانلار كۆرۈلسە، كەچۈرۈپ دۇئايىڭىزدا ياد ئېتىڭ.

تۆت ئىمامنىڭ خوتەندە ئۇرۇش قىلىپ شېھىد بولغان ۋاقتى تارىخى ھىجرىيەنىڭ 390 ـ يىلى (مىلادىيە 990ـ يىلى) زۇلھەججە ئېيىنىڭ 10 ـ كۈنى ئىدى. بۇ كىتاب ھىجرىيەنىڭ (1212ـمايمۇن يىلى مىلادىيە 1797ـ يىلى) ھەمەل پەسلى (مارت) باھار مەۋسۇمى جۈمە كۈن تامام بولدى. يېزىلىشتا بەزى «ئىماملا»دا، بەزى سايباغ يېزىسىدا تۇرۇپ يازدىم.

«ئىماملا» دېگەن بۇ سۆز خەلق ئىچىدە مەشھۇر بولۇپ، ھازىرقى كۈندە تۆت ئىمام دەپنە قىلىنىپ مازار بولغان يەرنىڭ ئىسمى «ئىماملا» دەپ ئاتىلىدۇ. خوتەن ۋىلايەت چىرا ناھىيەسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى ئەتراپى تاغلىق بىر رايوندۇر. سايباغ دېگەن يەرمۇ «ئىماملا» رايونىغا تۇتاش بىر رايوندۇر.

دىۋە ـ شاياتۇن پەرى مار ـ مۇر.
بىرلىكىغە بارچەسى بى ئىشتىباھ ،
كەلدى خىرەد ئالىدە رەۋشەن گۇۋاھ.

ئاندىن كېيىن نەئىت رەسۇلى خۇدا ھەزرەتى سەيىدۇلمۇرسەلىن ۋە خاتەمۇننەبىن سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمغە كۆپدىن كۆپ سەلەۋات ۋە ھەددىن ئارتۇق تەھىيات نامىيات زاكىيات ئول زۇبدەئى مەخلۇقات ۋە خۇلاسەئى مەۋجۇدات ۋە ئەفزەل مەخلۇقات ۋە تەۋھىد دائىرىسىنىڭ مۇدارى ۋە نەبۇۋۋەت ئىقلىمى تاجدارى ۋە قىيامەت مەئرىكىسىنىڭ شەھسۇۋارى ئەنىس ھەزرەتى بارا تەئالا، ئەئنى بەجاناب مۇھەممەد مۇستاپا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم.

نەزم:

خەتمى رەسۇل خاتەم پەيغەمبىران ،
كۇن ۋە ماكان پارچىغا شاھۇجاھان.
ئەختەرى بۇرجى شەرپى كائىنات ،
دۇررە يەتما سەدەپ مۇمكىنات .
ساھىب مەئراج مۇئەللا مۇقام،
خۇاجەئى لەۋلاكە ئەلەيھىسسالام .

ۋەسسالام بىھەد ۋە دۇرۇد بىئەدەت ئول ئەسھابىغاكىم، ھەر قايسىلىرى بىر كىۋاكىبغا رەھنىمايىدىن خۇرشىدە ئالەم ئەرايى ئەلەمۇلىيەقىندۇرلەر. ۋەسەللەم تەسلىمەن ئابىدەن ھەمەدەن كەشىرەن كەشىرەن .

بۇ پەقىرى خاكسارى ۋە پەرىشان روزىگار مۇھەممەد ئېۋەز ئىبىن مەۋلانە سەدىرىددىن قاراقاشى، ئول ئەر پاكى زات، ئالى نىجات، راسخۇلئىمان، باسىتۇلئىمان ۋە سەددەرۇلدەۋران، رەشىدۇلئىقران، مۇھەببەتۇلئىخۋان، مۇھىبۇلئۇلىمائى، مۇئمىنۇل فەقەرائ، ئەنىسۇررەئايا شەھىباز، ۋەجىھىمەت، سۇمرۇغ قاف، ئىززەت ئەسالەت باغىنىڭ يار ئەشجەرى، ئەدالەت بوستانىنىڭ تازەرىسى، شەھەر ئىمارەت كىشۋەرىنىڭ فايەقى ۋە تاق مۇسەننەدىنىڭ لايىقى.

نەزم:

مېھرەئى مۇنىر پەلەك سەرۋەرى،
كەۋاكىب رەخشەندەئى دىن پەرۋەرى.
مۇيەسسەر مۇبارگەن بى فەرھى قەدەم،

نىغا كەلتۈردى ۋە سەپاس ۋە سەتايەش بى قىياس ئول ھەيىيا توغرا كې-
لىدۈناغاكىم، ئەرادەت ئەزلى ۋە ھىكمەت لەم يەزلى بىرلە مەرائىھىل
مەۋجۇداتنى ئەدەم دەرياسىدىن زەھۇرىغا يەتكۈزدى. بەخشەندەئىكىم ئەۋ-
ۋەلىن ۋە ئاخىرىن ئانىڭ خۋان ئىھسانىدىن خۇرسەندە ۋە بەخشاندەئە-
كىم مۆھسىنىن ۋە مەزنىبىن ئانىڭ نەۋال رەھمەتىغە ھاجەتمەند.

نەزم:

چۇن كەرەمى قىلدى رەۋان بەھرى جۇد،
كۇن ۋە ماكان خەلقغە بەردى ۋۇجۇد .
لەۋھە ئۈزرە تا ئايلەدى جارى قەلەم،
جۇملەئى ئەشيائىسغە يازدى رەقەم .
ئەرش بىناسىنى رەپىئ ئەيلەدى،
فايەئ كۇرسىنى ۋەسىئ ئەيلەدى.
قىلدى تۇتۇندىن توققۇز ئەفلاكىنى،
ئەيلەدى ئادەم(نىڭ) بىر ئۇۋۇچ خاكىنى.
يەتتە كەۋاكىپ ئۇن ئىككى بۇرۇج،
گاھ قىلىپ پەست ۋە گاھا دەر ئەرۇج.
ئۆرلەدى يەتتىنچى پەلەكتىن زۇھەل،
مۇشتەرى ئالتىنچىدە تاپتى مەھەل.
ئەيلەدى مىررىخ بەشىنچىسىدىن زەھۇر،
بەردى چاھارۇمدە قۇياش پەيزى نۇر.
ئەيلەدى زۆھرە ئۈچىنچى پەلەكدە مۇدام،
قىلدى ئىككىنچىدە ئەتارۇد مەقام.
ئەۋۋەل ئەپلاكىدە جەزىم قەمەر،
بولدى نەكىن خاتەمىدىن مۇستەقەر.
ئانھەممەكىم سابىت سەييارەدۇر،
جۇملەئى ئالامەت ئىلە ئەستارەدۇر.
مۇلكى مەلەك ئانھەممە ئافاق ھەم ،
ئوت ۋە سۇ، بادە بىلە تۇپراق ھەم .
پىشەئى ۋە بەھرە دۇررەئى تاغلار،
قەريە ۋە شەھەر ۋادى باغلار.
ئادەم ۋە ھايۋان ۋە ھۇشى تەيۇر،

ئۈچىنچى بابدا ئەجەم ھۆكۈمالىرىنىڭ ئېتىبارىدىكى يىلنىڭ بېشىنى بايان قىلۇر.
تۆتىنچى بابدا سائەت، ھەپتىلەرنى بايان قىلۇر.
بەشىنچى بابدا يەتتە كەۋاكىبنى بايان قىلۇر.
ئالتىنچى بابدا ئىختىياراتى قەمەرنى بايان قىلۇر.
يەتتىنچى بابدا كۈنلەرنى بايان قىلۇر.
سەككىنچى بابدا ھېساب ھەمەلنى(ئەبجەدنى) بايان قىلۇر.
توققۇزىنچى بابدا ھىساپ ئەھجەزەدبۇۋەدنى بايان قىلۇر.
ئونىنچى بابدا رەپتارى رەجالۇل غايىپنى بايان قىلۇر.
ئون بىرىنچى بابدا ستارەئى سەكىرەنى بايان قىلۇر.
ئون ئىككىنچى بابدا ئىنتىقىلات قەمەرنى بايان قىلۇر.
ئون ئۈچىنچى بابدا ئادەملەرنىڭ سەفەر قىلماقىنى بايان قىلۇر.
ئون تۆتىنچى بابدا ئاينىڭ بېشىنى بىلمەكنى بايان قىلۇر.
ئون بەشىنچى بابدا كۈن تۇتۇلماقنى بايان قىلۇر.
ئون ئالتىنچى بابدا ئاي تۇتۇلماقنى بايان قىلۇر.
ئون يەتتىنچى بابدا ئاپتاپ سائەتى تۇتۇلماقنى بايان قىلۇر.
ئون سەككىزىنچى بابدا كېچىدە ئاي تۇتۇلغاننى بايان قىلۇر.
ئون توققۇزىنچى بابدا ئاپتاپ تۇتۇلغاننى بايان قىلۇر.
يىگىرمىنچى بابدا ئاي، ھەپتە سائەتى تۇتۇلماقنى بايان قىلۇر.
يىگىرمە بىرىنچى بابدا يەر تەبرىمەكنى بايان قىلۇر.
يىگىرمە ئىككىنچى بابدا چۆش كۆرمەك ۋە چۆش تەبىرىنى بايان قىلۇر.
يىگىرمە ئۈچىنچى بابدا قۇلاق قىچقىرغاننى بايان قىلۇر.
يىگىرمە تۆتىنچى بابدا ئۆي كۆچمەكنىڭ ۋاقتىنى بايان قىلۇر.
يىگىرمە بەشىنچى بابدا ئىگىن كەسمەكنى بايان قىلۇر.
يىگىرمە ئالتىنچى بابدا ئىگىن كىيمەكنى بايان قىلۇر.
يىگىرمە يەتتىنچى بابدا ئىگىن يۇيماقنى بايان قىلۇر.
يىگىرمە سەككىزىنچى بابدا غۇسلىنى بايان قىلۇر.
يىگىرمە توققۇزىنچى بابدا چاچ چۈشۈرمەكنى بايان قىلۇر.
ئوتتۇزىنچى بابدا تىرناق ئالماقنى بايان قىلۇر.
ئوتتۇز بىرىنچى بابدا بەخت ـ تەلەي سائىتىنى بايان قىلۇر.
ئەۋۋەلقى باب تارىخنى بايان قىلۇر

مۇقەددەمدىن بولدى زىيادەت ئەدەم.
خاتەر مۆئمىنلەر ئەجەپ شاددۇر،
دىنكى ئانىڭ دەۋرىدە ئابادۇر.
شۈكۈر خۇدا رەھمەتىڭغە سەد ھەزار،
بۇ سۆپەتلىك بىرىبان شەھرىيار.
ئادىل ۋە دەريادىل ۋە رەۋشەن زەمىر،
ھۇۋەش خىردالىدا ئول بى نەزەر.
ھاكىم با شەھرى ئىنساپلىق،
يوقتۇر ئۇلۇس ئىچىدە ئەۋساپلىق.
لازىم ئىرۇر بارچىغا كىم سۇبھى شام،
خەتىم خۇدا دەۋلەتىڭگە مۇستەدام.

ئەئىنى شەھباز ئىبىن مىر مۇھەممەد شاھ بەگ دوغلات زەيىد ئۇمۇرە ۋە داۋام دەۋلەت، رەپئى مەرتىبە دەرجات ئىشارەت ۋە ئىلتىماس ۋە ئىنايەت ئىستەئائى يەئىنى ئىستىئدادى بىرلە بىر نەچچە كەلىمە ھوكمائى ئەقۋالىدىن تارىخ ئەييام سائەت ئەھۋالاتىدىن ۋە ئىختىيارات ئون ئىككى بۇرجنىڭ ئەھكام سەئىد ۋە نەھىسلەرىنىڭ بايانى ۋە ھىساب ھەمەل، ئەھجەزەد بۇۋەد، رەجالۇلغايىپ ۋە سەكىرە يۇلتۇزلارنىڭ ھىكمىتىدە ۋە ئىختىلاپات ۋە سەۋتۇلئەزەن بابىدا ۋە ئىنتىقالات شەمىس ۋە قەمەر يەتتە كەۋاكىپنىڭ بايانىدا ۋە توققۇز ئەپلاك ۋە چاھار ئەناسىر، يەتتە ئىقلىم، مەۋلۇد، ئاجايىبات ۋە غارايىبات ئالەم زىكرىدە ۋە شەھەرلەر، قەريەلەر، قەلئەلەر ۋە قەزىھلەر ۋە پىشەلەر، بەھرى ۋە باياباىلار ۋە جەزىرە-چەشمىلەر ۋە تاغلار ۋە دەريالەر ۋە باغلار، ئاندىكى مىۋىلەر ئەۋسايىدا فىلجۇملە تەئلىقات ئىلىم ھىكمەت ۋە نۇجۇم ھەيئەتدىن، ئەمەل ھىساب ۋە فەراسەت ھىكمەتدىن جەمئى قىلىندى. ئول سەۋەپتىن ھەر قاياندىن ۋە باشقا ئەۋلاتدىن بۇ نۇسخەدا مۇندەرىج بولدىلار. بۇ كىتابغە «مەجمۇئەتۇل ئەھكام» دەپ ئات قويۇلدى. شايەد مۇسەننىپ مەنزۇر ئەدلۇل ئەبسار مەقبۇل سۇخار ۋە كەبار بولغاي. ھەر سەھۋە خاتاسى بولسا، قەلەم ئەفۇ بىرلە ئىستىلاھ بىرىپ ۋە خامەھى كەرىم بىرلە ئەفۇ مەھۋە قىلغايلار.

ئەۋەلقى بابدا تارىخنى بايان قىلۇر.

ئىككىنچى بابدا ئەرەب زىكرىدىكى يىلنىڭ بىشىنى بايان قىلۇر.

مەجلىس ئارقىلىق پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ھىجرەت قىلغان ۋاقتى-نى تارىخنىڭ بېشى قىلىشنى بېكىتتى.
پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ھىجرەت قىلغان ۋاقتى: زۇلھەججى ئاينىڭ 29ـ كۈنى پەيشەنبە كۈنى ئىدى. بۇ مۇنازىرە ھىجرىيە تارىخى-نىڭ 17ـيىلىدا ۋاقەئە بولدى.

ئىككىنچى باپتا ئەرەب زىكرىدىكى يىلنىڭ بېشىنى بايان قىلۇر

بىلگىنكى يىلنىڭ بېشىنى ئەرەبلەر ماھى مۇھەررەمدىن ئېتىبار قىلىپتۇرلەر. ئەگەر ماھى مۇھەررەم شەنبە بولسا، دالالەت قىلۇركىم، ئول يىلى زىمىستان دىشۋارلىق بىلەن ئۆتكەي. بۇغداي ۋە ئۇزۇمگە ئا-پەت يەتكەي.
ئەگەر ماھى مۇھەررەم يەكشەنبە بولسا، دالالەت قىلۇركىم، ئول يە-لى يېغىن تولا بولغاي. خەلق ئىچىدە ئۆلۈم-زەخمەتلەر پەيدا بولغاي. يىلنىڭ ئاخىرىدا مەئىشەت كەم بولغاي ۋە قىممەتچىلىك بولغاي.
ئەگەر ماھى مۇھەررەم دۈشەنبە بولسا، دالالەت قىلۇركىم، ئول يىلى تەشنالىق ۋە شىكەستىلىك كۆپ بولغاي ۋە تەڭگى مۇئاش بولغاي.
ئەگەر ماھى مۇھەررەم سەيشەنبە بولسا، دالالەت قىلۇركىم، ئول يىلى زىمىستان بەغايەت سوغۇق بولغاي. يامغۇر تولا ياققاي. قاتتىق سەئقەلەر پەيدا بولغاي. مىۋىلەرگە ئاپەت يەتكەي. خەلق ئارىسىدا ئۆ-لۈم-يىتىم كۆپ بولغاي.
ئەگەر ماھى مۇھەررەم چارشەنبە بولسا، دالالەت قىلۇركىم، ئول يىلى بوغداي بەغايەت خوپ بولغاي. يىل ئاخىرى مەمۇرچىلىق بولغاي.
ئەگەر ماھى مۇھەررەم پەيشەنبە بولسا، دالالەت قىلۇركىم، قىش مىيانە ئۆتكەي. بوغداي، مىۋىلەر بىھەد بولغاي. خەلق ئىچىدە رەنج-زەخمەت كۆپ بولغاي.
ئەگەر ماھى مۇھەررەم جۈمە بولسا، دالالەت قىلۇركىم، بۇ يىل زى-مىستان ئاسان ئۆتكەي. قار-يامغۇر كەم ياغقاي. ئەمما ياش، گۆدەكلەر ئىچىدە ئۆلۈم تولا بولغاي.
ئۈچىنچى باپتا ئەجەم ھۆكۈمالىرىنىڭ ئېتىبارىدىكى يىل بېشىنى

ئەمما بىلگىلكىم، تارىخنىڭ مەئنىسى «ئۆتكەن ۋاقىت» دېگەن بولۇر. ھۆكۇمالار ئىستىلاھىدا، ھەر ھادىسە ئەزىمىكىم بۇ دارىلھەۋادىسدا پەيدا بولۇر. تارىخنى ئاندىن ئەتىبار قىلىپدۇرلەر. مەسىلەن: توپان ۋە سەددەئى ئىسكەندەر ۋە ھىجرەت ئەنھەزرەت پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم ئەلاھىزال قىياس.

تارىخ تۆت قىسىمدۇر. بىرىنچى تارىخ رومى، ئىككىنچى تارىخ پارسى، ئۇچىنچى تارىخ جەلالى، تۆتىنچى تارىخ ئەرەبى ۋە ھەر قايسى تارىخلارنىڭ بايانى نۇجۇم كىتابلىرىدا مەزكۇردۇر. بىزنىڭ تارىخكى مەشھۇر ۋە مۆئتىبەردۇر. ئانى بايان قىلايلى:

تارىخ ئەرەبى ئولدۇركى، ئانى ھىجرەت ھەم دەيدۇرلەر. ھىجرەت تارىخنىڭ سەبەبى ئولدۇركى، ھەزرەتى ئۆمەر رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ يەمەن ۋىلايىتىگە ھاكىم ئەردىلەر، خەلىپە ھەزرەت ئەلى، ھەزرەت ئۆمەر رەزىيەللائەنھۇگە نامە ئىبەردىلەركىم، سىزلەردىن بىزلەرگە نامە كىلەدۇر. ئەمما تارىخى مەلۇم ئەمەسكى، بۇ نامەنى قاچان پۈتۈپدۇرلەر ۋە نە ۋاختىدا تەھرىر تاپىپدۇرلەر. مۇندىن كېيىن نامە ئەبەرسىلەر نامەنى ئەلبەتتە تارىخى بىرلە پۈتسۇنلەر دىدىلەر .

بەس، ھەزرەت ئۆمەر رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ ساھابىلەرنى يىغىپ ۋە ئەسھابى ھەزرىتى پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەم بىلەن مىشۇرەت قىلدىلاركىم، بىنايى تارىخنى قايدىن ئالۇرمىز دەپ. بەزىلەر ئەيدىلەركى، ۋافات ئەنھەزرەتدىن ئالساق مۇناسىبدۇر، چەراكى، ۋاقىئە ئەزىمدۇر دىدىلار. ھەزرەت ئۆمەر رەزىيەللارھۇ ئەنھۇ ئەيدىلاركى، ئەنھەزرەت سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەلەمنىڭ ۋافاتلىرى ئۇلۇغ ھادىسە ئەزىمدۇر. ئانى زىكىر قىلساق، داغ فىرقەتلىرى ھەر تازەبى ئەندازە بولغۇسىدۇر دىدىلار. بەزىلەر ئىتتىپاق قىلدىلەركىم، ئەنھەزرەت سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەلەمگە پەيغەمبەرلىك ۋەھى كەلگەن ۋاقتى ئەۋۋەلىدۇر. چۇنكى ۋاقىئە ئەزىمدۇر دىدىلەر. ھەزرەتى ئۆمەر رەزىئاللا ئەنھۇ ئېيتتىكى، مۇشۇنداق بولسا توغرا بولىدۇ. ئەمما مەن ئۇ چاغلاردا ئىسلامغا كىرمىگەن. مەن ئەشۇ ۋاقىتلىرىمنى ئويلىسام كۆڭلۈم بىر قىسما بولىدۇ. بەس، ھەزرەتى ئۆمەر رەزىئاللائەنھۇ يوقارقى مەزمۇنلارنى يېزىپ ھەزرىتى ئەلى كەردمۇللا ۋەجھۇ قېشىغا ئەۋەتتى. ھەزرىتى ئەلى كەرىمۇللا ۋەجھۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ھىجرەت قىلغان ۋاقتىنى خوپ كۆردى. ساھابىلەرمۇ

يەنە ئىچمەك بۇ كۈندە ھەپتە سالام،
سۈننەت بولدى نەبى ئەلەيھىسسالام.
يەنە ئەلبەتتە دۇئا ئوقۇغىل،
سىدقى دىل بىرلە ئۈچ قاتار ئوقۇغىل.
بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم بىسمىللادائىن،
بىسمىللا دۇئائىن بىسمىللاھى شىفائىن.

ئاللاھۇممە رەببە ھەزە سۈننەت جەدىدتە ۋەئەنتە مۈلكى قەدىم ۋە-ئەسئالىكە مىن غەيرىھا ۋەما فىھا بىرەھمىتىكە يائەرھەمەرراھىمىن.

ئايەت ھەپتە سالام بۇدۇر:
سالام قەۋلامىن رەببىل ئەررەھىم
سالام ئەلى ئىبراھىم
سالام ئەلا ئول سولايمان
سالام ئەلا نوھ فىئەل ئالەمىن
سالام ئەلا مۇسا ۋە ھارۇن
سالام ئەلەيكۇم تەبەتۇم فاد خىلۇ ھا خالىدىن
سالام ھا ھۇددا مەتلۇئۇل فەجىر .

ئەھكام يەكشەنبە

رۇزى يەكشەنبە بولسا نەۋرۇزى،
بىلگىل ئانى دەلىل فىرەۋزى.
كەڭرۈلۈك بولغاي بۇ جاھان توقلۇق،
بىتەرەپ خەلق ئارىسىدىن يوقلۇق.
كىشرەت ۋە لەشكەر ئۆلۈم كەمرەك،
بارچە ئەل بەھۇزۇر بىغەمرەك.
نىئمەت مىۋە بىگران بولغاي،
مەفلىسۇ بىۋە پىگىران بولغاي.
پالىزۇ پىنبەراز سەھرايى،
لالەمى ۋە كۆزگۇ ئانچە كارايى.
ئۆزگەسى ئانچە تاپىمغاي رەۋنەق،
بولمىغايكىم ۋەلىك بەرگاھى ھەق.

بايان قىلىۇر

ئول يىل باشلىرى بۇ نەزم بىلەن بايان قىلىندى:

سەر بەسەر نەزم ئىلە بايان ئەتتىم،
جەد_جەھەد ئەيلەبان ئايان ئەتتىم.
تاكى خەلق ئىچرە يادىكار بولغاي،
ھىكمەت ئەھلىگە كۆشۇار بولغاي.
تاكى نەزم ئەتتىم سەلاسە راۋان،
ئەيتايىنكىم ئىشتەڭىز ياران.

ئەھكام شەنبە

شەنبە بولسا نەۋرۆز ئاي ئاگاھ،
ئەسرى قەھەتدۇر مەئازۇللاھ.
پادىشاھلار ئارا خۇسۇمەت جەڭ،
بولغۇسى پىتنىھاي رەڭگا_رەڭ.
سەبەك بىسيار بەرىق ئىلە يامغۇر،
مىۋىلەر بولمىغاي ۋەلى ئەڭگۇر.
بولغۇسى ياش ئارا ئۆلۇم بىسيار،
خەلق ئەھۋالى ئۆتكۇسى دىشۋار.
يەنە سەر سەبزەئى دەرەخت بولغاي،
تۆرفە بەرباد پايى سۇخەن بولغاي.
زۇلۇم خۇنرىزى خەلق ئارا بىسيار،
ۋەقەنا رەبىەنا ئەزابەننار.
ياخشى بولغاي ۋەلى زىرائەتلەر،
تارىغاي يەر يۈزىدە نىئمەتلەر.
سەبزەسى خوپ ۋە ھاسىلى كەمدۇر،
بارچە سەرغا ئول خۇدايى ئالەمدۇر.
ئەي بورادەر بۇ كۈندە يەتتە نىمە،
مۇستەھەبتۇر يىمەكلىكى بىھىيمە.
سەببەب سەنبۇۋەس سەينە ۋە سەنجەد،
شىررەئى سەركە ئەيلىگەي سەنجەد.

شور ـ غوغا پىتنە ئەنگىزى،
بولغۇسى رۇزىگارى خۇنرىزى.
جەبىر زۇلۇم ئاشكارە بولغۇسىدۇر،
بىر ـ بىرىگە شىكار بولغۇسىدۇر.
مۇلكى ھەددى شەرقى مۇلكىدىن،
كەتكۇسىدۇر زەمانە مەلكىدىن.
يەنە مەغرىبتە بىر ئۇلۇغ شاھى،
ئاخىرەت مۇلكىگە قىلدى راھى.
بولغىسىدۇر ۋەلىكى ئەرزانى،
ۋە سەئىت ئىممەت پەرۋانى.
يازغى بىرلە پالىزغە ئاپەتتۇر،
مىۋەئى رەۋنەقى لەتاپەتتۇر.
سەيىل بىۋەقىت بولغىسى باران،
بىلمىگەن سۆزگە ئۆزرەئى ياران.
يەنە يىل ئاخىرىدا قەھەد زامان،
ئۆتكۇسىدۇر ۋەلىك تىز راۋان.

ئەھكام چارشەنبە

چۇنكى نەۋرۇز چاھارشەنبە دۇرۇر،
ھىكمەت ئەھلىغە ياخشى تەنبىھدۇرۇر.
بولغۇسى قەھەتلىك ھەممە ئەفاق،
قالمىغاي ئەلدە شەپقەتۇ ئىتتىپاق.
ئەلامان جوكى ۋە ئەيياران،
ئوغرىغاي ئوغرى تىبە كاران.
زۇلۇم ۋە خۇنرىز خەلق ئارا بىسيار،
ۋەقەنا رەببەنا ئەزابەننار.
ئەنھەمە پىتنەدۇر پەساد بولغاي،
لىك سودا يولى كۇشاد بولغاي.
پادىشاھلارغا كامىرانلىقدۇر،
تەخىت ۋە ئىززەتتە ئامانلىقتۇر.

ئاخىرى يىلدا قىممەت بولغاي ئاش،
بولغۇسى خەلق ئىچرە تەشمۇئاش.
لىك ئۆز پەزلى بىرلە رازاق ھەي،
ئەلنى ئول قايغۇدىن خالاس ئەتكەي.

ئەھكام دۇشەنبە

بولسا نەۋرۇزى ئاي ئەۋلۇل ئەبسار،
رۇزى دۇشەنبە ئەيلەيىن ئىزھار.
پادىشاھلار زەئىپىراق بولغاي،
لىك خەسىم ئۇقىدىن يىراق بولغاي.
تاغ ئارا غەلبە بىشۇمار بولغاي،
باغ ئارا مىۋە ئابدار بولغاي.
مال بىئاپەت، يېغىن بىسيار،
ئەللەف سەبزەۋۇ ئەيلاغىن تەييار.
خەلق ئارا كەڭرۇ نىئىمەت ئالۋان،
پۇقرا ئەل كۆڭلى خۇررەم خەندان.
ئارفە ۋە غەلبە پەنبە ۋە پالىز،
تاپىغاي ئانچە رەۋنەق ئەڭىز.
بولماغاي زەئىب گۇد خۇدالارغا،
مىڭ بالالەر كىلۇر بالالەرغا.
زىنھار ئەي بۇرادەر ئۇشبۇ يىل،
قوي تىجارەتنى ، كۆپ زىرائەت قىل.
قىممەت بولغاي مەئاش ئاخىر سال،
ئۆتكۇسىدۇر ۋەلىك بەرق مىسال.

ئەھكام سەيشەنبە

رۇزى سەيشەنبە بولسا داۋىر،
ئەيتايىن ھۆكمىنى قىلىڭ باۋىر.
پادىشاھلار ئارا نىزائى ۋە نەفاق،
قوزغالىپ بەلكى جۇملەئى ئەفاق.

يۇرت بولۇر باغۇبانلىق ئەرزانلىق،
ھەر گادا ئۆيىدە قىلۇر خانلىق.
گەرچە ئاغرىق تولا سەھەت كەمرەك،
بەرق بىسيار سەرۋى مەھكەمرەك.
بولغۇسى كۆپ نىكاھ تون-كۇنلەر،
كەچكۇسى ئەيشى بىرلە ئەر-خاتۇنلەر.
بىھەد بولغاي باھار بىپالىز،
كۆزگۇ بىرلە كىبەزگە يوق ئەڭىز.

تۆتىنچى باپتا سائەت، ھەپتەلەرنى بايان قىلۇر

ئەۋەل ھەپتە يەكشەنبە بولسا ئىش ئىپتىدا قىلماق، بىنائى ئىمارەت قىلماق، ئۇلۇغلارغا ۋە پادشاھلارغا مۇلاقەد بولماق،دۆلەت ۋە ئىززەت كۈندۇركى، كىۋاكىپى شەمس.

ئەۋەل ھەپتە دۇشەنبە بولسا، سەپەر قىلماق، دەۋا قىلماق، ئەمىنىيەت ۋە جەمئىيەت كۈندۇركى، كەۋاكىپى قەمەر.

ئەۋۋەل ھەپتە سەيشەنبە بولسا، قەسىد ھىجامەت قىلماق ۋە ئىستىپراغ ۋە بەئىزى ئاداۋەت قىلماق كۈندۇركى، كىۋاكىبى مىررىخ.

ئەۋۋەل ھەپتە چاھارشەنبە بولسا، دورا ئىچمەك ۋە دەپئى ۋەسۋاس قىلماق ۋە خىيالەت فاسىدلارنى بىر تەرەپ قىلماق ۋە پەراسەت قىلماق ۋە ئىپتىدائى تەئلىم قىلماق ۋە خەت پاساھەت قىلماق ۋە تەبىر مەسلىھەت قىلماق كۈندۇركى، كىۋاكىبى ئەتارۇت.

ئەۋۋەل ھەپتە پەيشەنبە بولسا، دۇئا ۋە مۇناجات قىلماق، تەلەپ ھاجەت ۋە زىكىر تائەت ۋە تەھسىل رادات قىلماق كۈندۇركى، كىۋاكىپى مۇشتەرى.

ئەۋۋەل ھەپتە ئازىنە-جۇمئە بولسا ۋاقتى نىكاھ خاتۇنلار بىرلە ئۇلپەت ۋە مۇھەببەت قىلماق، رەقس ۋە سەمائى قىلماق ۋە شادىمانلىق كۈندۇركى، كىۋاكىپى زۆھرە.

ئەۋۋەل ھەپتە شەنبە بولسا، شىكار قىلماق، خوشۋەقت ۋە خوشلۇق ۋە سەير سەھرا قىلماق، تەلەپ مەئىشەت قىلماق، ئېرىق، كۆل ۋە قۇدۇق قازماق ۋە ماشايىخلارغا مۇلاقات بولماق كوندۇركى، كىۋاكىپى زۇھەلدۇر.

زەئىپ ئىچرە خەستەلىك بىسيار،
ھەم ئۇششاقلەرگە بەستەلىك بىسيار.
پالىز ۋە پىننەھۇ بىقمياس بولغاي،
ياش ئىلە تەجلەغە شەھۋار بولغاي.
ھاشارەت گىزەندەئى تاشخور،
مەگىس ۋە مورۇ پىشەئى زەنبۇر.

ئەھكام پەيشەنبە

پەيشەنبە چۇ بولسا نەۋرۇزى،
بولغۇسىدۇر فەراخ ماھ رەۋزى.
بولغۇسى ئەمىر ئەكابىرۇ شادىمان،
بەزمەئى ئىشرەت خۇررەمۇ خەندان.
ئۇلۇمالارغا ھەم ئامانلىقتۇر،
ياخشىلارغا قاچان يامانلىقتۇر.
گەرچە كۆپ دەرت ۋە غەم ئۇلۇسقا يىتەر،
بولمىغاي ئەلگە ھىچ خەۋپ ۋە خەتەر.
سەتۋارش رەئدۇ بەرق ئىلە باران،
بولسا بىھەد مۇنى بىلىڭ ياران.
لالەئى كۇزگۇ بىشۇمار بولغاي،
ئۆزگەسى بەلكىم كەم بەرار بولغاي.
ئەرزان ۋە ماش-كەندىر ۋە كۇنجۇت،
قىلساڭ ئەدزىر بولارغا تۇن-كۇن جەھۇد.

ئەھكام ئازنە

بولسا نەۋرۇز ئالەم ئازنە،
بولغىسىدۇر فىراخ روز يەنە.
كىشىلەر قەدشەقۇ سىرۋ بىنۇقسان،
ھاسىل بولغاي بىرىگە يۇز ۋە توقسان،
يەتمىگەي ھىچ مىۋەگە ئەسۇب،
پىشنەھى ھەرگىز تۇگەتمىگەي تۇشۇپ.

مىررىخ، تۆتىنچى ئاي شەمس، بەشىنچى ئاي زۆھرە، ئالتىنچى ئاي ئە-
رۇد، يەتتىنچى ئاي قەمەر، سەككىزىنچى ئاي زۇھەل، توققۇزىنچى ئاي
ۇشتەرى، ئونىنچى ئاي مىررىخ، ئون بىرىنچى ئاي شەمس، ئون ئىك-
ىنچى ئاي زۆھرە.

بەشىنچى بابتا يەتتە كىۋاكىبنى بايان قىلۇر

يەكشەنبە كۈنى: ئەۋۋەل روزى شەمس، ۋاقتى چاشت زەھرە، چۈش
اقتى ئەتارۇد، ناماز پېشىن قەمەر، ئىككى ناماز ئاراسى زۇھەل، ۋاقتى
ەسىر مۇشتەرى، ۋاقتى شام مىررىخ.

دۈشەنبە كۈنى: ئەۋۋەل روزى قەمەر، ۋاقتى چاشت زۇھەل، ۋاقتى
ىشىن مىررىخ، ۋاقتى چۈش مۇشتەرى، ئىككى ناماز ئارىسى شە-
مس، ۋاقتى دىگەر زۆھرە، ۋاقتى شام ئەتارۇد.

سەيشەنبە كۈنى: ئەۋۋەل روزى مىررىخ، ۋاقتى چاشت شەمس،
ۋاقتى چۈش زۆھرە، ۋاقتى پېشىن ئەتارۇد، ۋاقتى ئىككى ناماز ئارىسى
قەمەر، ۋاقتى ئەسىر زۇھەل، ۋاقتى شام مۇشتەرى.

چاھارشەنبە كۈنى: ئەۋۋەل روزى ئەتارۇد، ۋاقتى چاشت قەمەر،
ۋاقتى چۈش زۇھەل، ۋاقتى پېشىن مۇشتەرى، ئىككى ناماز ئارىسى
مىررىخ ، ۋاقتى دىگەر شەمس، ۋاقتى شام زۆھرە.

پەيشەنبە كۈنى: ئەۋۋەل رۇزى مۇشتەرى، ۋاقتى چاشت مىرىخ،
ۋاقتى چۈش شەمس، ۋاقتى پېشىن زۆھرە، ئىككى ناماز ئارىسى ئەتا-
رۇد، ۋاقتى دىگەر قەمەر، ۋاقتى شام زۇھەل.

ئازنە كۈنى: ئەۋۋەل رۇزى زۆھرە، ۋاقتى چاشت ئەتارۇد، ۋاقتى
چۈش قەمەر، ۋاقتى پېشىن زۇھەل، ئىككى ناماز ئارىسى مۇشتەرى،
ۋاقتى ئەسىر مىررىخ، ۋاقتى شام شەمس.

شەنبە كۈنى: ئەۋۋەل رۇزى زۇھەل، ۋاقتى چاشت مۇشتەرى، ۋاقتى
چۈش مىررىخ، ۋاقتى پېشىن شەمس، ئىككى ناماز ئاراسى زۆھرە،
ۋاقتى دىگەر ئەتارۇد، ۋاقتى شام قەمەر.

شەب (كېچە) سائەتلىرى

شەنبە ئەۋۋەل شەب مىررىخ، خۇپتەن شەمس، باش توخۇ ئەتارۇد،

بۇ پەسىلدە ئەييام سائەت نەھسنى بايان قىلۇر

يەكشەنبە كۇنى چۇشتىن ئەۋۋەل پىشىنگىچە نەھسدۇر. باقىسى سە-ئىددۇر.
دۇشەنبە كۇنى نامازدىگەردىن نامازشامغىچە نەھسدۇر. باقىسى سە-ئىددۇر.
سەيشەنبە كۇنى ئەۋۋەل روزدىن پىشىنغىچە نەھسدۇر. باقىسى سە-ئىددۇر.
چاھارشەنبە كۇنى ئاخىر نامازدىگەردىن كۇن ئولتۇرغىچە نەھس-دۇر، باقىسى سەئىددۇر.
پەيشەنبە كۇنى ئەۋۋەل چۇش ۋاقتىدىن ئەۋۋەل پىشىنغىچە نەھس-دۇر، باقىسى سەئىددۇر.
ئازنە كۇنى ئەۋۋەل چاشتىدىن ئاخىر چاشتىغىچە نەھسدۇر. باقىسى سەئىددۇر.
شەنبە كۇنى ئەۋۋەل پىشىندىن ئەسىرغىچە نەھسدۇر. باقىسى سە-ئىددۇر.

بۇ پەسىلدە يەتتە كىۋاكىپنىڭ سەئىد-نەھسىنى (خاسىيەتلىك ۋە پىشكەللىكىنى) بايان قىلۇر:

بىرىنچى زۇھەل نەھسدۇركى، كۇنى شەنبەدۇر.
ئىككىنچى شەمس نەھسدۇركى، كۇنى سەيشەنبەدۇر،
ئۇچىنچى ئەتارۇت نەھسدۇركى، كۇنى پەيشەنبەدۇر.
تۆتىنچى مۇشتەرى سەئىددۇركى، كۇنى يەكشەنبەدۇر،
بەشىنچى مىررىخ سەئىددۇركى، كۇنى دۇشەنبەدۇر.
ئالتىنچى زۆھرە سەئىددۇركى، كۇنى چاھارشەنبەدۇر،
يەتتىنچى قەمەر سەئىددۇركى، كۇنى ئازنەدۇر.

ئايلار سائىتى بايانى

بىرىنچى ئاي زۇھەل، ئىككىنچى ئاي مۇشتەرى، ئۇچىنچى ئاي

ۋۇدقا كەلسە زالىم ۋە جاللات، خۇنخور بولغاي.
قاچانكىم سائەت شەمسكە يەتسە، پادىشاھلارغا مۇلاقەت بولماق، يېڭى كەيمەك ۋە كەسمەك، ئالماق-ساتماق ۋە سەپەر قىلماق، ھاممامغا بارماق، ئالتۇن ئىشلەتمەك ياخشىدۇر. ئەگەر بۇ سائەتتە پەرزەنت ۋۇجۇدقا كەلسە ئالىم، بەختلىك، ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي.
قاچانكىم سائەت زۆھرەگە يەتسە، خوتۇن ئالماق، ئەھلى نەغمىلەر سۆھبىتىگە بارماق، نىكاھ قىلماق، يېڭى كەيمەك ۋە كەسمەك، ئىشرەت قىلماق، ھىجامەت قىلماق(قان ئالماق)، بىمارلارغا ئىلاج قىلماقتا پايدىلىقتۇر. ھەر پەرزەنتكى بۇ سائەتتە ۋۇجۇدقا كەلسە، ئەيشى-ئىشرەتكە دوست بولغاي.
قاچانكىم سائەت ئەتارۇتقا يەتسە، قۇرئان ئوقۇماق، خەت پۈتمەك، مەكتەپكە بارماق، ئەلچى ئەبەرتمەك ياخشىدۇر. ئەگەر بۇ سائەتتە پەرزەنت ۋۇجۇدقا كەلسە ئۇلۇغ، ھىممەتلىك بولغاي.
قاچانكىم سائەت قەمەرگە يەتسە خوتۇن ئالماق، سەپەر قىلماق، پادىشاھلارنى كۆرمەك ۋە سەيد قىلماق، نەقىل- تەھۋىل قىلماق، ئەلچى ئەبەرمەك، ھىجامەت قىلماق(قان ئالماق)، تېبابەت قىلماق، دورا ئىچمەك، زىرائەت قىلماق، باغ-بوستان سالماق، يېڭى كەيمەك-كەسمەك، ئېرىق-كۆل قازماق، ئۇلۇغلارنىڭ سۆھبەتلىرىگە بارماق ـــ بۇ ئىشلارنى خوپ ئەمەس. ھەم پۈشىدە ئىشلارنى قىلماققا، خاتۇن ئالماققا ـــ بۇ ئىشلارنى قىلماققا ھەم ياخشى ئەمەس. ئەگەر پەرزەنت بۇ سائەتتە ۋۇجۇدقا كەلسە، ئۆمرى قىسقا، غەملىك بولغاي.

ئالتىنچى باپتا ئىختىيارات قەمەرنى بايان قىلۇر

ھەر قايسى ئاينى كۆرگەندە نىچۈك نەمەرسىگە باقماق كېرەك ۋە ئۇنىڭ خاسىيىتى ھەققىدە ئېيتۇرلار:
ھەركىم مۇھەررەم ئاينى كۆرسە، قىزىل ئەشياغا باقماق كېرەك. ئېرىق بىر مەرتىبە كەئبە تاۋاب قىلغاننىڭ ساۋابى بولغاي.
ھەر كىم سەپەر ئاينى كۆرسە، ئائىنەگە (ئەينەككە) باقماق كېرەك. ئېرىق پەيغەمبەرنىڭ ساۋابىنى تاپقاي.
ھەر كىم رەبىيەلئەۋۋەل ئاينى كۆرسە، ئېقىن سۇغا باقماق كې-

نەسەب شەب زەھرە، ئاخىرقى توخۇ قەمەر، سۇبھى كازىب زۇھەل، سۇبھى سادىق مۇشتەرى.

يەكشەنبە- ئەۋۋەل شەب ئەتارۇد، خۇپتەن قەمەر، باش توخۇ مۇشتەرى، نەسەب شەب زۇھەل، ئاخىرقى توخۇ مىررىخ، سۇبھى كازىب شەمس، سۇبھى سادىق زۆھرە.

دۇشەنبە-ئەۋۋەل شەب مۇشتەرى، ۋاقى خۇپتەن مىررىخ، باش توخۇ زۆھرە، نەسەب شەب شەمس، ئاخىرقى توخۇ ئەتارۇد ، سۇبھى كازىب قەمەر، سۇبھى سادىق زۇھەل.

سەيشەنبە- ئەۋۋەل شەب زۆھرە، خۇپتەن ئەتارۇد، باش توخۇ زۇھەل، نەسەب شەب قەمەر، ئاخىرقى توخۇ مۇشتەرى، سۇبھى كازىب مىررىخ، سۇبھى سادىق مىررىخ.

چاھارشەنبە- ئەۋۋەل شەب شەمس، خۇپتەن زۆھرە، باش توخۇ ئەتارۇد، نەسەب شەپ قەمەر، ئاخىرقى توخۇ زۇھەل، سۇبھى كازىب مۇشتەرى، سۇبھى سادىق مىررىخ.

پەيشەنبە- ئەۋۋەل شەپ زۆھرە، خۇپتەن ئەتارۇد، باش توخۇ قەمەر، نەسەپ شەپ زۇھەل، ئاخىرقى توخۇ مۇشتەرى، سۇبھى كازىب مىررىخ، سۇبھى سادىق شەمس.

ئازنە- ئەۋۋەل شەپ قەمەر، خۇپتەن زۇھەل، باش توخۇ مىررىخ، نەسەپ شەب مۇشتەرى، ئاخىرقى توخۇ شەمس، سۇبھى كازىپ زۆھرە، سۇبھى سادىق ئەتارۇد.

قاچانكىم، سائەت زۇھەلغە يەتسە ياخشىدۇركى، كۆل- ئېرىق قازماق، زىرائەت تېرىماق، يېڭى كىيىم كەيمەككە ياخشىدۇر. ھەر پەرزەنتكى بۇ سائەتتە توغرا كېلىدۇللۇد قىلسا، ئۆمرى ئۇزۇن، بەختلىك بولغاي.

قاچانكىم، سائەت مۇشتەرىگە يەتسە، دەۋا قىلماق، قازىلار ۋە پادىشاھلار قاشىغا بارماق، ھاجەت تىلىمەك، يېڭى كەيمەك ۋە كەسمەك، ئەقىدە نىكاھ قىلماق، مەجلىس قىلماق، ئىش ئېپتىدا قىلماقتا خوپدۇر. ھەر پەرزەنتكى بۇ سائەتتە ۋۇجۇدقا كەلسە دانىشمەن ۋە بەختلىك، ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي.

قاچانكىم سائەت مىررىخقە يەتسە، ئۇلۇغلارنى كۆرمەك، سىلاھ ئەتمەك، دۇشمەنگە قەسد قىلماق خوپدۇر. ھەر پەرزەنتكى بۇ سائەتتە ۋۇ-

كېرەك. چۈنكى، ھەق سۇبھانە ۋەتەئەلا كالام مەجىددە يارلىقاپدۇركىم، «قەۋلە تەئەلافى يەۋمى نەھىس مۇستەمىر» ۋە يەنە«فى يەۋمى نەھساتىن» دەپ خەبەر بەردى. ئايەت كەرىمەنىڭ قەدىمغە بىنائەن:

ئاينىڭ بىرىنچى كۈنى ياخشى ھەرتۈرلۈك ئىشلارغا مۇبارەكتۈركى، چۈنكى، ئاللاھتەئەلا بۇ كۈندە ئادەم ئەلەيھىسسالامنى ياراتتى ۋە بۇ كۈندە نىكاھ قىلماق، ھاجەت تىلىمەك، سەپەر قىلماق، تون ۋە ئاياغ كەيمەك ۋە كەسمەك، دەرەخ تىكمەك، ئۇرۇق چاچماق ، ئۆيدىن-ئۆيگە كۆچمەك، بىنايى ئىمارەت قىلماق، كۆل ۋە ئېرىق قازماق، ئالماق-ساتماق، دورا ئىچمەك، بارچە ئىشلارغا مۇبارەكدۇر. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇدىغا كەلسە، بەخت-دۆلەتلىك بولغاي ، ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي. ئەگەر بۇ كۈندە كىشى ئاغرىسا، پات شىپا تاپقاي. ئەگەر دۈشمەنگە روبىرو بولسا، دۈشمەندىن غالىپ كەلگەي. ئەگەر بۇ كۈندە قان ئالدۇرسا، خوپ ئەمەس. تومۇرلىرى قۇرۇپ سەت بولغاي. ئەگەر كىشى بۇ كۈندە سەپەرگە چىقار بولسا، مەغرىب تەرەپكە سەپەر قىلغايكىم، ستارە سەكرە دېگەن بۇ كۈندە شەرقدە بولۇر.

ئاينىڭ ئىككىنجى كۈنى مۇبارەكدۇركى، بارچە ئىشلارغا سەئىددۇر. ئانىڭ ئۈچۈنكىم ھەزرىتى ھاۋا ئانىمىزنى بۇ كۈندە ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ سول قوبۇرغىسىدىن ئېلىپ ياراتتى. ئادەم ئەلەيھىسسالامغا جۈپتىن قىلىپ بۇ كۈندە نىكاھ قىلدىلار، بۇ كۈندە ئوغۇل ئۆيلىمەك، قىزنى كىيوغا بەرمەك ۋە ئالماق-ساتماق، ئۇرۇغ ساچماق، خىرمان ئۇسماق، ئۆيدىن-ئۆيگە كۆچمەك، سەپەر قىلماق، ئۇلۇغلارنى كۆرمەك، ھاجەت تىلىمەك، بىنايى ئىمارەت قىلماق، دەرەخ تىكمەك، دورا ئىچمەك، كۆل ۋە ئېرىق چاپماق، بارچە ئىشلارغا سەئىد ۋە مۇبارەكدۇر. ئەگەر ھەر ئىشنى ئاينىڭ ئىككىسى باشلىسا، ئول ئىشلارنى بۇ كۈندە تامام قىلسا، مۇبارەك بولغاي، ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇدىغا كەلسە بەخت-سائادەتمەند بولغاي، ئەگەر كىشى بۇ كۈندە ئاغرىسا پات شىپا تاپقاي. ئەگەر، بۇ كۈنلەردە قان ئالدۇرسا، ئانچە خوپ ئەمەس.

ئاينىڭ ئۈچىنچى كۈنى بەغايەت نەھىسدۇر. ئانىڭ ئۈچۈنكىم، ھەزرەت ئادەم ئاتىمىزنى ھاۋا ئانىمىز بىلەن گۇناھكار قىلىپ، بۇ كۈندە بېھىشتىن قوغلاپ چىقاردىلار، بىر-بىرلىرىدىن جۇدا قىلدىلار. بۇ

رەك. قىرىق تۈگە خۇدا يولىدا قۇربانلىق قىلغانىنىڭ ساۋابىنى تاپقاي.

ھەر كىم رەبىيەلئاخىر ئاينى كۆرسە، ئاتىنىڭ يۈزىگە باقماق كېرەك. ھەممە گۇناھلىرىدىن پاك بولۇر.

ھەر كىم جامادىيەل ئەۋۋەل ئاينى كۆرسە، ئاتا-ئانىسىنىڭ يۈزىگە ياكى پەرزەنتلىرىنىڭ يۈزىگە باقماق كېرەك. ئاتا-ئانىسىنىڭ رىزاسىنىڭ ساۋابىنى تاپقاي.

ھەر كىم جامادىيەلئاخىر ئاينى كۆرسە، كۈمۈشكە باققاي. مۇنكىر-نىكىرنىڭ سوئالىدىن ئاسان خالاس تاپقاي.

ھەر كىم رەجەپ ئاينى كۆرسە، قۇرئانغا نەزەر قىلغاي. پىلسىراتتىن ئاسان ئۆتكەي.

ھەر كىم شەئبان ئاينى كۆرسە، قىلغان گۇناھلىرىغا پۇشايمان قىلغاي. نامەئى ئەئمالىنى ئوڭ قولىدىن بەرگەيلەر.

ھەر كىم رامىزان شەرەپ ئاينى كۆرسە، قىلىچقا باقماق كېرەك. مىڭ شېھىدنىڭ دەرىجىسىنى تاپقاي.

ھەر كىم شەۋۋال ئاينى كۆرسە، ئۆز لىباسىغا باقماق كېرەك. دەۋزەخ ئوتىدىن خالاس تاپقاي.

ھەر كىم زۇلقەئدە ئاينى كۆرسە، كېنىزەك-خاتۇنلارنىڭ يۈزىگە باقماق كېرەك. بېھىش ھۆرلىرىدىن نىسىپ بولغاي.

ھەر كىم زۇلھەججە ئاينى كۆرسە، ئۆز-ئۆزگەنىڭ يۈزىگە باقماق كېرەك. سوراقسىز جەننەتكە كىرگەي.

يەتتىنچى باپتا كۈنلەرنى بايان قىلۇر

ھەبىب ئىبنى مۇنبە رازىئاللائەنھۇ رىۋايەت قىلىپدۇرلاركىم، تۆرت-نىڭ ئىچىدىن ئاختارىپ كۈنلەرنىڭ ياخشى-يامانىنى، سەئىد-نەھىسلىرىنى ئايرىپ «ئەخبارنامە» ئاتلىق كىتاب چىقارىپدۇرلەر. ھەزرىتى ئەلى كەرىمۇللا ۋەجھۇ ھەزرىتى رەسۇل ئەكرەم سەللەللاھۇئەلەيھى ۋەسەللەمدىن ئانداغ رىۋايەت قىلىپدۇرلەركىم، قايۇ كىشى ھەر ئىشقا قەدەم قويسا ئاي ۋە كۈننىڭ ياخشى-يامىنىنى بىلىپ، ئاي-كۈنلەرنىڭ سەئىد، نەھىسدىن خەبەر ئېلىپ ئاندىن كېيىن ئول ئىشقا قەدەم قويماق

ئىددۇر، ھەر ئىچۇك ئىشلارنى باشلىماق كېرەك. ئۆز مۇرادىچە تامام بولغاي. نىكاھ قىلماق، ھاجەت تىلىمەك، دەرەخ تىكمەك، بىنايى ئىمارەت قىلماق، ئۇرۇغ ساچماق، باغۇ- بوستان قىلماق سەئىددۇر. ئەگەر بۇ كۈندە ئاغرىسا پات پۇرسەتتە شىپا تاپقاي. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇدىغا كەلسە، جۇۋانىم سېخى دۆلەتلىك بولغاي. غايىپ بولغان نەرسەلەر پات قولغا كەلگەي. ئالىملار تەجرىبە قىلىپدۇرلەركىم، نىكاھ قىلماق، ئالماق-ساتماق، يېڭى تون — كىيىم-كېچەك كېيىمەك، جىمائ قىلماق، ئەلچى ئىبەرمەك، ئەيشى-ئىشرەت قىلماق، ھىجامەت قىلماقغا ھەم ياخشىدۇر. ئەگەر، بۇ كۈندە ئاغرىسا پات پۇرسەتتە سەھەت تاپقاي. بۇ كۈندە ھەر پەرزەندىكى ۋۇجۇدىغا كەلسە، يالغانچى بولغاي. بەزىلەر ئېيتىپدۇرلاركىم، بەزى سۆزلەرنى بۇ كۈندە كىشىگە سۆزلىمەسلىك كېرەك. بەزىلەر ئېيتىپدۇركىم، ئايىنىڭ يەتتىسى نەھىسدۇر. چۈنكى، سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ تەختۇ-بەختى بۇ كۈندە بەربات بولغان.

ئايىنىڭ سەككىزىنچى كۈنى مۇبارەكدۇركى، بارچە ئىشلارغا سەئىددۇر. ھەزرىتى دانىيال ئەلەيھىسسالامنى بۇ كۈندە تۇغدىلار. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇدىغا كەلسە، ئىلىم-ھىكمەتكە كامىل بولغاي. ئەمما بۇ كۈندە نىكاھ قىلماق، ئىلىم-ھىكمەت ئۈگەنمەككە ياخشىدۇر. ئەمما، بىنايى ئىمارەت قىلماقغا ۋە سەپەر قىلماقغا ياخشى ئەمەسدۇر. يەنە بەزى ئىشلارغا نەھىسدۇركى — ھىجامەت قىلماق، ساچ ئالماق، ئۇلۇغلارنى كۆرمەككە ياخشى ئەمەسدۇر. ئەگەر بۇ كۈندە ئاغرىسا خەتەردۇر. سەدىقە بەرمەك كېرەك.

ئايىنىڭ توققۇزىنچى كۈنى نەھىسدۇركى، ھەزرىتى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كىمەلىرى بۇ كۈندە سۇ ئۈزرە قارار تاپتىلار. ئەگەر كىشى بۇ كۈندە ئىش باشلىسا ياخشى ئەمەس. دۇنياغا تەئەللۇق ئىشلارنى قىلماقغە ياماندۇر. ئانىڭ ئۈچۈنكى سىتارە سەكىرە يەردە بولۇر. ئەگەر كىشى بۇ كۈندە سەپەر قىلسا، ئولاغى ئاقسار ياكى ھالاك بولۇر. ئەگەر پىيادە ئۆزى سەپەر قىلسا، ئۆزى ئاقسار، ئەلبەتتە. ھەر ئىشقا قەدەم قويسا يامان بولغاي، ئەگەر بۇ كۈندە بىر نىمەسى يىتسە تېپىلمىغاي، ئەگەر بىر كىشىنىڭ ئۆيىگە بىر نەرسە ئامانەت قويسا ئوغرى ئالغاي. ئەگەر ئۇرۇغ سالسا ئۈنمىگەي. ئەگەر خىرمان ئۇسسىسا بى بەرىكەت بولغاي.

كۈندىن كۆپ ئىپتىيات قىلماق كىرەككى بەغايەت نەھسدۇر. شەيتان ھەم بۇ كۈندە كىشىدىن غالىپ بولغاي. ئەگەر بۇ كۈندە چۈش كۆرسە غەلەت كۆرگەي، ھەر پەرزەندىكى ۋۇجۇدىغا كەلسە، بەدبەخت بولغاي، بۇ كۈندە قان ئالدۇرسا مۇبارەكدۇر. ئۆزگە ئىشلارغا نەھسدۇر. ئەگەر بۇ كۈندە ئاغرىسا ئۇزاققا قالغاي.

ئاينىڭ تۆتىنچى كۈنى ياخشىدۇركى، بارچە ئىشلارغا سەئىددۇر . بۇ كۈندە دورا ئىچمەك، ئۇرۇغ ساچماق، خىرمان ئۇسماق، بىنايى ئىمارەت قىلماق، دەئۋايى خۇسۇمەت قىلماق ۋە پەرزەندىنى مەكتەپكە بەرمەك، نىكاھ قىلماق، گۇناھلىرىدىن يېنىپ تەۋبە- ئىستىغپار قىلماق، بارچە ئىشلارغا بۇ كۈن ياخشىدۇر. ئانىڭ ئۈچۈنكىم، ھەزرەت ئادەم ئەلەي-ھىسسالامنىڭ ئوغۇللىرى ھەزرەت ھابىلنى ھاۋا ئانىمىز بۇ كۈندە تۇغ-دىلار. بۇ كۈن ئۇبدان مۇبارەك كۈندۇر، ئەمما بۇ كۈندە سەپەر قىلماققا ياخشى ئەمەس. ئەگەر بۇ كۈندە قان ئالدۇرسا شىپا تاپقاي، ئەگەر پىنھان ئىشلارنى قىلسا ئاشكارە بولۇر. ئەگەر ئول كۈن كېچە چۈش كۆرسە پات ۋاقىئەغە كەلگەي، ھەر كىم بۇ كۈندە ئاغرىسا پات شىپا تاپقاي.

ئاينىڭ بەشىنچى كۈنى نەھسدۇر. ئانىڭ ئۈچۈنكىم، بۇ كۈندە قابىل ھابىلنى ئۆلتۈرگەن كۈندۇر. ھەر پەرزەندىكىم بۇ كۈندە ۋۇجۇدىغا كەلسە خۇن ناھەق قىلغۇچى ۋە پەسادجۇي ۋە زالىم بولغاي ۋە يا جاللات بولغاي. ئەگەر بۇ كۈندە ئاغرىسا ئۇزاق ئاغرىغاي. ئەگەر قان ئالدۇرسا سەھىل بولغاي.

ئاينىڭ ئالتىنچى كۈنى ياخشىدۇركى، بارچە ئىشلارغا سەئىددۇر ، بۇ كۈندە ھەر نىچۈك ئىشلارنى باشلىماق كېرەك. ئۆز مۇرادىچە تامام بولغاي. نىكاھ قىلماق، ھاجەت تىلىمەك، دەرەخ تىكمەك، بىنايى ئىما-رەت قىلماق، ئۇرۇق ساچماق، باغۇ-بوستان قىلماققا سەئىددۇر. ئەگەر بۇ كۈندە ئاغرىسا پات پۇرسەتتە سەھەت تاپقاي. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇدىغا كەلسە دەۋلەتلىك بولغاي. ئانىڭ ئۈچۈنكىم، بۇ ھەزرە-تى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام تۇغۇلغان كۈندۇر. بۇ كۈندە تۇغۇلغان پەر-زەندلەر جۇۋان مەرد بولغاي. ئەمما، بۇ كۈندە بىر نېمەسى يىتسە پات تېپىلغاي.

ئاينىڭ يەتتىنچى كۈنى ياخشىدۇركى، بارچە تۈرلۈك ئىشلارغا سە-

ئاينىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى ياخشىدۇركى، بارچە ئىشلارغا سەئىددۇر. چۈنكى ھەزرىتى ئىسمايىل ئەلەيھىسسالامنى بۇ كۈندە تەۋەللۇد قىلغاندۇر. يەنە ھەم ھەزرىتى ئىدرىس ئەلەيھىسسالام جەننەتكە كىرىپ قالغان كۈندۇر. بۇ كۈندە ئۇلۇغلارنى كۆرمەككە بىسيار ياخشى كۈندۇر. بۇ كۈندە كۆپ ئىشلارنى قىلماق سەئىددۇر. بىنايى ئىمارەت قىلماق، پەرزەندلەرنى مەكتەپكە بەرمەك ۋە گۇدخۇدا قىلماقغا بىسيار خوپدۇر. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇدىغا كەلسە، بەخت-دەۋلەتلىك بولغاي. ئەگەر ئاغرىق بولسا، پات سەھەت تاپقاي. قان ئالدۇرسا ئاغرىق بولغاي.

ئاينىڭ ئون بەشىنچى كۈنى ياخشى كۈندۇركى، ھەزرىتى ئىسھاق ئەلەيھىسسالامنى بۇ كۈندە توغرا كېلىدۇللۇد قىلدىلار. ئاتىمىز ئادەم ئەلەيھىسسالام بىرلە ھەزرىتى ھاۋا ئانىمىزنى بۇ كۈندە بىر يەردە جەمئى قىلدىلار. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇتقا كەلسە كۆركلۈك ۋە دەۋلەتمەند بولغاي. بۇ كۈندە نىكاھ قىلماق، ھاجەت تىلىمەك، ھۈنەر ئۆگەنمەك ۋە خەتنە قىلماق، ئېرىق قازماق، بىنا ئىمارەت قىلماق، سەپەر قىلماقغە سەئىددۇركى، بارچە ئىشلار ئۆز رايىچە تامام بولغاي. ئەگەر قان ئالدۇرسا ئىللەتلەر بىلگۈرگەي (ئىللەتلەرنى بىلىندۇرگەي.)

ئاينىڭ ئون ئالتىنچى كۈنى بارچە ئىشلارغا قاتتىق نەسدۇركى، كۆپ پەرھىز قىلغاي. چۈنكى بۇ كۈندە قارۇننى جەمئى مال ۋە ئوغۇل-قىزلىرى بىرلە يەر يۇتتى. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇتقا كەلسە دىۋانە، بۇزۇق ئادەم بولغاي. ئەگەر قان ئالدۇرسا، دۇزاخ ۋەھىمىسىدىن ۋە جەمئى ئىللەتلەرىدىن خالاس بولغاي. ئەگەر بۇ كۈندە بىر نەرسىسى يىتسە ياكى غايىپ بولسا پات پۇرسەتتە تېپىلغاي.

ئاينىڭ ئون يەتتىنچى كۈنى مۇبارەكدۇر. ئەمما، بەزى ئىشلاردىن پەرھىز قىلماق كېرەك. بۇ كۈندە قان ئالدۇرماق، ساچ ئالدۇرماقتا ياخشىدۇر. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇتقا كەلسە مەجنۇن ۋە بىھۇش بولغاي.

ئاينىڭ ئون سەككىزىنچى كۈنى بارچە ئىشلارغا مۇبارەكدۇركى، سەپەر قىلماق، ئۇرۇق ساچماق، خىرمان ئۇسماق، نىكاھ قىلماق، ھاجەت تىلىمەك، بىنايى ئىمارەت قىلماق، ئاغرىققا داۋا قىلماقغا سەئىددۇر.

ئەگەر ھاجەت تىلىسە، ئىجابەت بولمىغاي. ئەگەر بۇ كۈندە پەرزەنت ۋۇ-جۇدىغا كەلسە، بەدخۇي-بەدئەسلى بولغاي. قان ئالدۇرسا، كۈچسىز، كەم ماغدۇر، ئاجىز بولغاي. ئەگەر ئاغرىق بولسا، پات شىپا تاپماس.

ئايىنىڭ ئونىنچى كۈنى ياخشىدۇركى، ھەممە ئىشلارغا سەئىددۇر. چۈنكى نوھ ئەلەيھىسسالام تۇغۇلغان كۈندۇر. يەنە ھەم تۇپان بالاسىدىن بۇ كۈندە نىجاد تاپتىلار. بىسيار مۇبارەك كۈندۇر. بۇ كۈندە نىكاھ قىلماق، ئوغۇل- قىزنى بۇ كۈندە گۇدخۇدا قىلماق، ئۇلۇغلارنىڭ دىدارىنى كۆرمەك، ھاجەت تىلىمەك ۋە بارچە ئىشلارغا ياخشى كۈندۇر. ئەگەر بۇ كۈندە پەرزەنت ۋۇجۇدىغا كەلسە ئۆمرى ئۇزۇن، ئىلىم-ھىكمەتلىك بولغاي، چۈنكى ھەزرىتى ھەكىمى لوقمان بۇ كۈندە تۇغۇلغان. ئەگەر كىشى بۇ كۈندە قان ئالدۇرسا، قولىنجى كېسىلىگە گىرىپتار بولغاي.

ئايىنىڭ ئون بىرىنچى كۈنى ھەم ياخشىدۇركى، ھەزرىتى يۇسۇپ ئەلەيھىسسالام تۇغۇلغان كۈندۇر. بۇ كۈندە يۇسۇپ ئەلەيھىسسالام مىسىرغا پادىشاھ بولدىلار. بۇ كۈندە كىتاب باشلىماق، خەت پۈتمەك، ئىش ئىپتىدا قىلماق، ئالماق-ساتماق، دورا ئىچمەك، ھىجامەت قىلماقغا ياخشىدۇر. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇدىغا كەلسە پاراسەتلىك بولغاي. ئەگەر قان ئالدۇرسا مىيانەدۇركى ۋە ئەلا كۆزى نابەنا بولۇر.

ئايىنىڭ ئون ئىككىنچى كۈنى قۇتلۇق كۈندۇركى، بارچە ئىشلارغا سەئىددۇر. چۈنكى بۇ كۈندە ھەزرىتى مۇسا ئەلەيھىسسالام فىرئەۋىن ئۇزرە زەپەر تاپقان. بۇ كۈندە دەئۋائى خۇسۇمەت قىلماق، ئوغۇل-قىزنى گۇد خۇدا قىلماق، ئالماق-ساتماق، ھاجەت تىلىمەك، ئەيشى-ئىشرەت قىلماق — تۈرلۈك ئىشلارغا ياخشىدۇر. لېكىن، ئۇلۇغلار ئالدىغا بارماق خوپ ئەمەس. ئەمما قان ئالدۇرسا قايغۇلۇق بولغاي.

ئايىنىڭ ئون ئۈچىنچى كۈنى غايەت ۋە نەھايەت نەھس كۈندۇركى، ھەممە ئىشلارغا خوپ ئەمەس. چۈنكى نەمرۇد ئەلەيھۇل ئەنھۇنى خۇدايىتەئەلا بۇ كۈندە ھالاك قىلدى ۋە يەنە ئىبلىس ئەلەيھىل ئەنھۇ ھەم خۇدايىتەئەلاغا بى پەرمانلىق قىلىپ، تەۋقى لەنەت بويىنىغا چۈشكەن كۈندۇر. ئەگەر بۇ كۈندە ئاغرىق بولسا، ئۆلۈم خوفى بولغاي. ھەزەر قىلماق كېرەك. زارى تەزرىئ بىلە نەزىرۇ نىياز ۋە خەتمە خۋاجىگان بىلە بولماق كېرەك. ئەگەر بۇ كۈندە قان ئالدۇرسا خوپ ئەمەس.

ئالدۇرسا، بىمار بولغاي.

ئاينىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى ھەم نەھسدۇركى، بارچە ئىشلاردىن پەرھىز قىلماق كېرەك. قان ئالدۇرماقتىن ئۆزگە ئىشلارغا ياخشى ئەمەس.

ئاينىڭ يىگىرمە ئالتىنچى كۈنى قۇتلۇق كۈندۇركى، پادىشاھلارنى كۆرمەك، ھاجەت تىلىمەك، بىنايى ئىمارەت قىلماق، باش-ئاياغ تون، ئۇتۇك كەيمەك، كىيىم كەسمەك، ئاتنى ئاختا قىلماق، ئۇرۇغ ساچماق، خىرمان ئۇسماق، ئۆي كۆچمەك، كۆل-ئېرىق قازماق، يېڭى ئۆيگە ۋە شەھەرگە بارماق، نىكاھ قىلماق بارچە ئىشلارغا ياخشىدۇر.

ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۈنى ھەم ياخشى قۇتلۇق كۈندۇركى، ھەزرىتى داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان كۈندۇر. بۇ كۈنلەردە ئۇ-ئۇلۇغلارنىڭ قېشىغا بارماق، تون، كىيىم، ئۇتۇك كەيمەك ۋە كەسمەك، ھۈنەر ئۈگەنمەك، ھىجامەت قىلدۇرماق، ئۆي كۆچمەك — بارچە ئىشلارغا ياخشىدۇر. ئۇشبۇ كۈندە تۆمۈر داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ قولىلىرىدا مۇم بولدى.

ئاينىڭ يىگىرمە سەككىزىنچى كۈنى ھەم سەئىددۇركى، ھەزرىتى ئىسا ئەلەيھىسسالام تۇغۇلغان كۈندۇر. يەنە ھەزرىتى ئىسمايىل ئەلەيھىسسالامنى قۇربانلىق قىلغىلى ئېلىپ بارغان كۈندۇر. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇتقا كەلسە، بەخت- دۆلەتلىك بولغاي. ئالماق-ساتماق ۋە دېھقانچىلىق قىلماق، ئۆي كۆچمەككە ياخشى سەئىددۇر. ئەمما قان ئالدۇرسا بىسيار خەتەردۇر.

ئاينىڭ يىگىرمە توققۇزىنچى كۈنى ياخشىدۇركى، بارچە ئىشلارغا ئۇبداندۇر. لېكىن سەپەر قىلماق، ئۇرۇغ ساچماق،دەرەخ تىكمەك، بىنايى ئىمارەت قىلماق، يېڭى كېيىمەك ۋە كەسمەككە نەھسدۇر. بۇلاردىن ھەزەر قىلماق كېرەك. قالغان ئىشلارغا ياخشىدۇر.

ئاينىڭ ئوتتۇزى سەئىددۇركى، بارچە ئىشلارغا ئۇبداندۇر. ھەر تۈرلۈك ئىشلارنى باشلىماق مۇبارەكدۇركى، باشلىغان ئىشى ئۆز مۇرادىچە تامام بولغاي. تون پىچماق، كەيمەك، ھاجەت تىلىمەك، ئۇلۇغلانى كۆرمەك، نىكاھ قىلماق، بىنايى ئىمارەت قىلماقتا ياخشىدۇر.لېكىن سەپەر قىلماقتا ياخشى ئەمەسكى، مەزكۇر بولغان ئىشلاردىن باشقىغا پەرھىز قىلغاي.

كۈنلەرنىڭ ياخشى ۋە يامىنىنى يەنە بۇ نەزىمدىن بىلمەك لازىم.

ئەگەر بۇ كۈندە چۈش كۆرسە، تۆت كۈندە مەلۇم بولغاي.

ئاينىڭ ئون توققۇزىنچى كۈنى مىيانەدۇركى، بەزى ئىشلاردىن پەرھىز قىلماق كېرەك. ئۆيدىن ئۆيگە كۆچمەك، ئۇرۇغ ساچماق، خىرمان ئۇسماق، نىكاھ قىلماقىغا مىيانەدۇر. ئەمما قان ئالدۇرماق، ساچ ئالدۇرماقىغا خوپدۇر. ئۆزگە ئىشلارغا مەنئىدۇر.

ئاينىڭ يىگىرمىنچى كۈنى ھەممە ئىشلارغا مۇبارەكدۇركى ، ھەزرىتى سالىھ ئەلەيھىسسالام بۇ كۈندە تۇغۇلدىلەر. بۇ كۈنلەردە ھاجەت تىلىمەك، ئىمارەت قىلماق،نىكاھ قىلماق، سودا-سېتىق قىلماق، كۆچەت تىكمەك، كۆل- ئېرىق قازماقىغا ياخشىدۇر. ساچ ئالدۇرسا مۇبارەك بولغاي. ئەمما، بۇ كۈندە ئاغرىق بولسا سەدىقە بەرمەك كېرەك. ئەگەر، قان ئالدۇرسا ياخشىدۇر. ئەگەر، بۇ كۈندە پەرزەندە ۋۇجۇدىغا كەلسە خۇشخۇي بولغاي.

ئاينىڭ يىگىرمە بىرىنچى كۈنى قاتتىق نەھسدۇركى ، بارچە ئىشلاردىن پەرھىز قىلماق كېرەك. ئالاھىزەل ئەل قىياس ئۆيدىن تاشقىرى چىققۇلۇق ئەمەس.

ئاينىڭ يىگىرمە ئىككىنچى كۈنى بارچە ئىشلارغا مۇبارەكدۇركى، سەپەر قىلماق، ئەلچى ئىبەرمەك، ئەيشى-ئىشرەت قىلماق، بىنايى-ئىمارەت قىلماق، كۆل ۋە ئېرىق قازماق، باغۇ- بوستان قىلماق، كۆچەت تىكمەككە ياخشىدۇر، ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇدىغا كەلسە خىزمەتكار بولغاي.

ئاينىڭ يىگىرمە ئۈچىنچى كۈنى ھەم ياخشىدۇركى، ھەزرىتى زىكرىيا ئەلەيھىسسالام بۇ كۈندە تۇغۇلدىلەر. بۇ كۈندە نىكاھ قىلماق، بىنايى-ئىمارەت قىلماق، ئۆي كۆچمەك، شەھەر-بازارغا كىرمەك، ئۇلۇغلارنىڭ دىدارىنى كۆرمەك، شىكار قىلماق، پەرزەندىنى مەكتەپكە بەرمەك، خەتنە قىلماق، قان ئالدۇرماققا ياخشىدۇر. ئەگەر بۇ كۈندە پەرزەند ۋۇجۇدىغا كەلسە، سېرىق چىراي بولغاي.

ئاينىڭ يىگىرمە تۆتىنچى كۈنى قاتتىق نەھسدۇركى، يامان شۇم كۈندۇر. بارچە ئىشلاردىن پەرھىز قىلماق كېرەك. ئەگەر بۇ كۈندە ئاغرىسا خەتەردۇر. سەدىقە بەرمەك كېرەككى، خەتمە قۇرئان قىلماق بىرلە بولماق كېرەك. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇتقا كەلسە، بەدخۇي، بەدپېئىل ۋە بەدكەردار ، ئاتا-ئانىسىغا ئازار بەرگۈچى بولغاي . ئەگەر قان

ئول كۆنى توغدى ئانىدىن ئەي ۋەھىد،
ھابىل ئادەم ئوغلىدۇر بولدى شەھىد.
يا ئىمارەت، يا زىرائەت، يا شىكار،
يا ئالۇرسەن چاھارپايى نامىدار.
لېكىن قىلماغىل سەپەر ئەي زاھىرۇ،
چۈشمەسۇن جانىڭغا، مالىڭغا ئەلۇ.
بولسا پەرزەندىڭ مۇبارەك رويىدۇر،
ھەم پەرازى روزى نىكۇ خۇيىدۇر.
نەھىس بىلگىل ئاينىڭ بېشىنى سەن،
قىلماغىل بۇ كۈندە ھېچ بىر ئىشنى سەن.
قىلما ئول كۈنى ھېچ ئىشنى ئىختىيار،
كىم قىلۇر، بولغاي بۇ ئىشدىن خارۇ-زار.
چۈنكى ئول كۈنى تۇغدى ھاۋا قابىلى،
ھابىلىنىڭ ئول ئىرۇر بىشەك قاتىلى.
ئول كۈنى قىلسا توغرا كېلىدۇللۇد ھەر ۋەلىد،
ئۆمرى ئۇزۇن روز سەئىددۇر بىئەدەد.
ئالتىبىسى ھەر ئاينىڭ شايەستەدۇر،
مىھنەت ئىشكى يۇزىگە دابىستەدۇر.
ھەر كىشى قىلسا سەپەر تاپقاي مۇراد،
بەخت ئىشكى يۇزىگە بولغاي كۇشاد.
بولسا پەرزەند بولغاي ئول ئەھىل پەھىم،
كۆرمىگەي ئۆمرىدە ھېچ رەنج ئەلەم.
يەتتەسىن سەئىد ئەيتىلا ھەر ئايدا ،
كىم قىلۇر ھەر ئىشنى تاپار كۆپ پايدا.
ئىختىيار ئەتسەڭ ھەر ئىش قىلساڭ بولۇر،
خۇشخۇرام ئۆمۇر ئۆتكۈزسەڭ بولۇر.
بولسا پەرزەنتكى ھەم ئەختەر ئول؛
خىۋاھ ئوغۇل، خىۋاھ بولسۇن دۇختەر ئول.
سەككىزى ئاينىڭ مۇبارەكتۇر ئەجەپ،
ھاجەتىڭ بولسا كىشىدىن قىل تەلەپ.
ھەرنە ئىشۇ قىلماقغا رۇخسەتتۇر ساڭا،

نەزم:

جەئپەر سادىق ئىمام رەھنەما،
پىشۋايى ئەۋلىيايى ئەتقىيا.
ئاي ھېسابىنى سەرانجام ئەتتىلەر،
سەئىد ۋە نەھىس كۈنىن ئەئلام ئەيتتىلەر.
يىل ئون ئىككى ئاينى بىر يىل ئاتار،
ھەر بىر ئاي ئوتتۇز كۈننى تۇغار.
ئاينىڭ بىرى مۇبارەكتۇر دەيمىش،
نەچچە ئىشدۇر قىلماقى مەرغۇپ ئىمىش.
گويا ئول ئەيىد يا نەۋرۇز ئىمىش،
ئول كۈنى قىلسا بۇلۇرلار بارچە ئىش.
بولدى مەخلۇق ئول كۈنى ئادەم ئاتا،
ئىلىم ـ ھېكمەت ئاڭا قىلدى ئەتا.
ئالماق، ساتماق مۇبارەك ئۇشبۇ كۈن،
قىل سەپەر كۆڭلۈڭە بەد كەلتۇرمىسۇن.
بولسا پەرزەند ئاقىبەت بەھبۇت ئىمىش،
كىۋاكىپ تالىئ ئاڭا مەسود ئىمىش.
خاتۇن ئالماق، ئىلىم ـ ھېكمەت ئىستىمەك،
پادىشاھتىن ئىشتىئانەت تىلىمەك،
ئاي ئىككىسى ھەم مۇبارەكتۇر ساڭا،
تەڭرىدىن مەئىيىن ئىنايەتتۇر ساڭا.
گەر قىلۇر بولساڭ ھەر ئىشنى ئىختىيار،
قىلغىل ئەنى ساڭا بولدى بەختىيار.
ئاينىڭ ئۈچى بەغايەت نەھستۇر،
كىم قۇبۇل ئەتمەس بىلىڭ بەر ئەكسىدۇر.
ئادەم، ھاۋا بىھىشتىن چىقتىلەر،
نەچچە يىللار زار بولۇپ قان يۇتتىلار.
ئىپتىدا قىلىڭ ھەر ئىشنى يا قىلىڭ سەپەر،
نەھس ئىرۇر قىلساڭ كۆرەرسەن كۆپ زەرەر.
ئاينىڭ تۆرتى بەغايەت خوپ ئىمىش،
نەچچە ئىشتۇر قىلماقى مەرغۇپ ئىمىش.

ئاينىڭ ئۈن بەشىدىن ئەي نۇرى ئەمىن،
قىل ھەر ئىشنى بەرمەگىل ھېچ كىمگە دىن.
ئۆلكۈنى گەر بولسا پەرزەنتىڭ سېنىڭ،
كۆزىگە نوقسان يەتەر بىر كۈن ئانىڭ.
ئاينىڭ ئۈن ئالتىسى ھەم نەھىس ئۆتەر،
جايىل ئەيدۇر كىشكىم بىھىس ئىتەر.
قىلسا بولماستۇر ھەر ئىشنى ئىختىيار،
كىم قىلۇر كۆرگەي زەرەر ئەي نامىدار.
ئاينىڭ ئۈن يەتتىسى ھەم خوپ ئىرۇر،
نۇسخەلەردا ئۇشبۇ سۆز مەكتۇپ ئىرۇر.
بەرمەگىل لېكىن كىشىگە بىر دەرەم،
ئاندىن ئالۇردا كۆرارسەن كۆپ نەدەم.
ئاينىڭ ئۈن سەككىزى قىلساڭ سوئال،
سەئىد ئىرۇر ئۇل كۈن ئىشىت ئەي نىكامال.
ھەرنە ئىش قىلسا بولۇر خوپ لېكىن،
بەرسە بولۇر بىر-بىرىگە ئۇل كۈندىن.
ئاينىڭ ئۈن توققۇزىدىن ئال خەبەر،
سەئىد ئىرۇر ئاندىن ئىشتىكىل ئەي پەسەر.
ئۇل كۈنى تۇغدى ئانادىن ئەي كەرام،
ھەزرىتى ئىسھاق ئەلەيھىسسالام.
قىلسا بولۇر ھەرنە ئىش بولسا ئەگەر،
خۋاھ زىرائەت خۋاھ ئىمارەت خۋاھ سەپەر.
ئاينىڭ يىگىرمەسىن بىلگىل يېقىن،
ئوتەدۇر ھالى بۇ كۈننىڭ ئەيتايىن.
ھېچكىمگە بەرمەگىل قەرز ئەي پەسەر،
قەرزى مەقرازى مۇھەببەتتۇر ئەگەر.
ئايدىن يىگىرمە بىر بولسا ئەگەر،
نەھىس ئىرۇر ئۇل كۈن ساڭا بەردىم خەبەر.
ئايدىن بولسا يىگىرمە ئىككى روز،
سەئىد ئىرۇر ئۇلكۈن ئىشتىكىل ئۇشبۇ سۆز.
بولسا ھەر ئاينىڭ يىگىرمە ئۈچىنچى كۈنى،

قىلغان ئىشىڭدىن پەراغەتتۇر ساڭا.
لېكىن قىلماغىل سەپەر ئەي نۇر ئەمىن،
ھەر كىشىگە بەرمەگىل بىھۇدە دىن.
بولسا ھەر پەرزەنت ھەق ئەمرى بىلەن،
ئەڭا بەرگەندۇر رىزىقنى ئۆمرى بىلەن.
توققۇزى ئاينىڭ ئەگەر قىلساڭ سۇئال،
قىلساڭ ئەيرۇر سەئىد ھەر ئىش نىكامال.
يا زىرائەت يا بىنايى كارىدۇر،
يا كۆچۈلدە خاتۇن ئالماق باردۇر.
نىيىتىڭ بولسا سەپەر بارساڭ بولۇر،
ئىختىيار ئەتسەڭ ھەر ئىش قىلساڭ بولۇر.
ئون ئەردى ئايدىن خالايىق بىلدىلار،
نوھ پەيغەمبەر جاھانغا كەلدىلار.
ئالماق ۋە ساتماق ياراشۇر ھەم سەپەر،
پادشاھ ئالدىغا بارماققا ھەزەر.
كىم ئىمارەت_ قەسىر ئېتەر يا كەشتىكار،
سەئىد ئىرۇر ھەر ئىشنى قىلساڭ ئىختىيار.
ئاينىڭ ئون بىرىدە ئىشت نەبى،
كەلدى ئادەم سەلبىدىن بولدى سەبى.
ئىپتىدايى كارى بولسۇن يا سەپەر،
سەئىد ئىرۇر ھەر ئىشقا بارساڭ كارگەر،
ئاينىڭ ئون ئىككىسى بىسيار خوپ،
ھەرنە قىلساڭ بولغۇسى بىسيار خوپ،
بولماغىل دەئۋايى ئىشىغا دەر ئەيان،
كىم بولۇر كۆرگەي ئۇل ئىشىدىن كۆپ زىيان.
ئاينىڭ ئون ئۈچىدىن قىلغىن ھەزەر،
قىلمىساڭ ئۇلكۇن ھەزەر كۆپتۇر خەتەر.
ئاينىڭ ئون تۆرتىنى بىلگىل سەئىد،
گەر سەپەر قىلساڭ بولۇر ئەي خوشخەۋەر.
قەرز بەرمەك، ئالماق ۋە بەيئۇ شەرا،
زەرئى قىلماق يا بىنا قىلماق سەرا.

ئاقىل ئەرسەڭ ئۇشبۇ سۆزگە قىل ئەمەل،
بىئەمەللەر ئىشىغا بولغاي خەلەل.
ئاينىڭ سەئىد ئىلە نەھسلەرىن،
قىلدى راۋى ھوكۇمائى سالىھىن.
ھەزرىتى جەئپىرى سادىق ئىمام،
نەقىل ئەيلەپ ئۇشبۇ نەزم بولدى تەمام.

ھەزرىتى مۇسا ئەلەيھىسالام ئانداغ ئەيتمىپتۇركى، ھەر يىلدا ئون ئىككى كۈن نەھس ئەكبەردۇر. بۇ كۈنلەردىن كۆپ ئىھتىيات قىلغاي-لەر. ئەگەر، بۇ نەھس كۈنلەردە پەرزەند ۋۇجۇدىغا كەلسە، ھەرگىز كا-مالىغا يەتمىگەي. ئەگەر، بۇ كۈنلەردە ئاغرىسا سەھەت تاپمىغاي. ئەگەر، بىر كىشى بىر ئىشقا قەدەم قويسا، ئول ئىشى تامامىغا يەتمىگەي. ئە-گەر دەرەخ تىكسە، كۆچۈرسە قۇرۇپ قالغاي. ئەگەر دۈشمەن بىرلە رو-بىرو كەلسە ياكى جەڭ قىلسا ھالاكەتكە يەتكەي. بۇ كۈندىن كۆپ ھەزەر قىلماق كېرەك.

مۇھەررەم ئاينىڭ تۆتى، ئون بىرى نەھسدۇر. سەپەر ئاينىڭ ئۈچى، يىگىرمىسى نەھسدۇر. رەببىيەل ئەۋۋەل ئاينىڭ سەككىزى نەھسدۇر. رەببىيەل ئاخىر ئاينىڭ بىرى، ئون بىرى نەھسدۇر.جامادىيەل ئەۋۋەل ئاينىڭ ئونى، ئون توققۇزى نەھسدۇر.جامادىيەل ئاخىر ئاينىڭ ئىك-كىسى، تۆتى نەھسدۇر. ماھى رەجەپنىڭ ئون بىرى، ئون ئۈچى نەھس-دۇر. شەئبان ئاينىڭ تۆتى، ئالتىسى نەھسدۇر. رامىزان ئاينىڭ ئۈ-چى، سەككىزى نەھسدۇر. ماھى شەۋۋالنىڭ ئالتىسى، يىگىرمە سەك-كىزى نەھسدۇر. ماھى زۇلقەئدىنىڭ ئىككىسى، ئۈچى نەھسدۇر. ماھى زۇلھەججىنىڭ ئالتىسى، سەككىزى نەھسدۇر.

ھەر يىلدا ئون ئىككى كۈن نەھس ئەزىمدۇر. بۇ كۈنلەردىن كۆپ ھەزەر قىلماق كېرەك. سەدىقە بېرىپ، ھېچ ئىشنى ئىپتىدا قىلغۇلۇق ئەمەس. ئول كۈنلەر: مۇھەررەم ئاينىڭ يىگىرمە ئىككىسى، سەپەر ئاي-نىڭ ئونى، رەببىيەل ئەۋۋەل ئاينىڭ تۆتى، رەببىيەل ئاخىرنىڭ سەك-كىزى، جامادىيەل ئەۋۋەل ئاينىڭ يىگىرمە سەككىزى، جامادىيەل ئا-خىرنىڭ يىگىرمە ئىككىسى، ماھى رەجەپنىڭ ئون ئۈچى، شەئبان ئاي-نىڭ ئون ئالتىسى، رامىزان ئاينىڭ ئون تۆتى، ماھى شەۋۋالنىڭ سەك-كىزى، ماھى زۇلقەئدەنىڭ يىگىرمە سەككىزى، ماھى زۇلھەججەنىڭ يە-

بىل مۇبارەكتۇر كۈنۈ ھەم تۈنى.
تۇغدى ئول كۈنى ئانادىن ئەي كەرام،
ھەزرەت يۇسۇپ سىدىق ئەلەيھىسسالام.
ئاينىڭ بولسا يىگىرمە تۆت كۈنى،
نەھىس ئىرۇر نەھىس بەغايەتدۇر زەبۇن.
ئول كۈنى تۇغدى ئانادىن ئەي ئەمىن،
شەمەن بەد بەختت فىر ئەۋن لەئىن.
ئاينىڭ بولسا يىگىرمە بەش كۈنى،
قىلما ھىچ ئىش نەھىسدۇر ئاڭلا مۇنى.
ئايدىن بولسا يىگىرمە ئالتە روز،
ئاقىل ئەرسەڭ تۇت قۇلاغىڭغا بۇ سۆز.
ھەرنە ئىش قىلساڭ مۇبارەك خەيىردۇر،
يا زىرائەت يا سەپەر يا غەيرىدۇر.
لىك خاتۇنغا ئاراده قىلما غىل،
ئۆزنى سەن ئاتدىن پىيادە قىلماغىل.
ئولكۈنى ھەركىمگە ئىللەت بەرسە زور،
ھالىنى سالغىل خۇداغا ئول بىلۇر.
بولسا گەر پەرزەند ئۆمرىدۇر ئۇزاق،
ئۆزى خوش ئۆتكەي ئانىڭ باشىدىن ئاياق.
بىل يىگىرمە يەتتە كۈن ھەر ئايدا،
كىم سەپەر قىلسا كۆرەر كۆپ پايدا.
ھەرنە ئىش قىلسا مۇبارەكتۇر ئىشى،
نە قىلۇر بولساڭ قىل ئولكۈن ئەي كىشى.
بىل يىگىرمە سەككىز ھەر ئايدىن ئۆتەر،
گەر سەپەر قىلساڭ نە خەۋپ نە خەتەر.
ئانادىن تۇغدى ئۇ شول كۈن ئەي كەرام،
ھەزرىتى يەئقۇپ ئەلەيھىسسالام.
ئاينىڭ بولسا يىگىرمە توققۇزى،
ھەم مۇبارەكتۇر تۈن ۋە كۈن ئەي قۇزى.
ئاينىڭ ئوتتۇزىدىن ئالغىل خەبەر،
بۇ ئەجەپ كۈندۇر مۇبارەك ئەي پەسەر.

...ىش بولسا، سەككىزدىن تەرھى قىلىپ تاشلاغىل. ئەگەر بىر قالسا ...ەھجىزەدبۇد ھەرىپىدىن ئەلىفنى ئالماق كېرەك. ئىككىسى قالسا، ھ... ى ئالماق كېرەك. ئالاھىزەل قىياس، تاكى سەككىز قالسا ئاخىرقى ... ل(د)نى ئالماق كېرەك. مەسىلەن: ا، ھ، ج، ز، د، ب، و، د ـ ھەر ئە... ەدكى ھاسىل بۇلادۇر. ئانى ساقلاماق كېرەك.

ئۈچىنچى مۇقەددىمە ئۇلكى، ھەرىپ زەبىھ ھاۋا بەد راج ـ بۇ ئون ... ىككى ھەرىپدۇر. بۇ ئون ئىككى ھەرىپنى ئون ئىككى ئايغا بىرىپدۇر... ەر. ئىچۇككىم زە نى مۇھەررەمگە ، بە نى سەپەرگە، ھە نى رەبىيەل ... ەۋۋەلگە، ھاۋ نى رەبىيەل ئاخىرگە، ۋو نى جامادىيەل ئەۋۋەلگە، ئەلىف ... ى جامادىيەل ئاخىرگە، بە نى رەجەپكە، دال نى شەئبانغا، ھاۋ نى ... امىزانغا، رە نى شەۋالغا، ئەلىف نى زۇلقەددىگە، جىم نى زۇلھەججىگە ... ىرىپدۇرلار. ھەر ئاينىڭ ئەۋۋەلىنى بىلمەك لازىم بولسا، بۇ تەئيىن ... ولغان ھەرىپلەرنىڭ ئەدەدىنى ئالماق كېرەك. مەسىلەن: ز، ب، ھە، ھ، ... ۋو، ا، ب، ھ، ل، ھ، ج ـ بۇ ھەرىپلەرنىڭ ئەدەدى بىرلە ئەھجىزەدبۇد ... ھەرىپدىن ئالغان ئەدەتكە قوشۇپ جەمئى قىلماق كېرەك. سەككىزدىن ... تەرھى قىلماق لازىم. ئەگەر بىر قالسا ئاي بېشى شەنبە، ئىككى قالسا ... يەكشەنبىدۇر. ئەلىيۇل قىياس، تاكى يەتتە قالسا ئاي بېشى ئازنەدۇر. ... مىسال: بۇ نۇسقىنى پۇتكەندە تارىخقا بىر مىڭ بىر يۈز يەتتە ئىدى. ... ەجمۇئە ئەدەت تارىخنى سەككىزدىن تەرھى قىلدۇق، يەتتە قالدى. ... ئەھجىزەد ھەرىپدىن يەتتىنچى ھەرپ د (دال) نى ئالىپ ئالتە ھېساب ... قىلدۇق. زۇلقەئدەگە بەرگەن ھەرىپدىن ئەلىفنى ئالتىگە جەمئى قىل... ... دۇق، يەنە يەتتە بولدى. بەشنى زىيادە قىلدۇق. ئۇ ئىككى بولدى. يەتتە... ... دىن تەرىھ قىلدۇق، بەش قالدى. شەنبىدىن ئەغاز قىلدۇق، چاھارشەن... ... بەدە تامام بولدى. بەس، مەلۇم بولدىكى، ئاي بېشى چاھارشەنبەدۇر دەپ ... بىلمەك كېرەك.

ئونىنچى باپتا رەپتارى رەجالۇل غايىبنى بايان قىلۇر

بىلگىلكىم، ئەھلى مۇقەددىمىنلەر بۇ رەجالۇل غايىپتا ئەرۋاھى تە... ... ەددىسلەرنى تەپتىش قىلىپدۇرلەر. ئەكسەر ئەھلى تەھقىقلەر ئەيتىپ... ... دۇرلەركى، بۇ رەجالۇل غايىپنى ئۈچ يۈز ئاتمىش تەن دەپتۇرلەر. مۇندا

گىرمىسى نەھىس ئەزىمدۇرلەر.

ھەر ئايدا نەھىس ئەسپەر يەتتە كۈن، بۇلاردىن ھەم كۆپ ھەزەر قىلماق كېرەك. ئۇل نەھىس كۈنلەر بۇ نەزىم بىرلە مەئلۇم بولۇر:

ھەر ئايدا يەتتە كۈن نەھىسدۇر ئەيا مۆئمىن،
ھەزەر قىل ئۇزنى بەلادىن قىلاي دىسەڭ ئەمىن.
ئۇچى بىرلە ئون ئۇچى، ئون ئالتە بىرلە بەشى،
يىگىرمە تۆتى، يىگرمە بىرى، يىگىرمە بەشى.

سەككىزىنچى بابدا ھېساب ھەمەلنى (ئەبجەدنى) بايان قىلۇر

بۇنى بۇ تەرىقە بىرلە بىلمەك كېرەككىم، ئەلبەتتە بۇ ھەرىپلەرنى رەقەم قىلىپ پۈتكەي.

مەسىلەن : ئەلىف، بە، تە، سە، جىم، ھە، خە، دال، زال، رە، سىن، شىن، ئىتقى، ئىزغى، سۋات،زۋات، ئەيىن،غەيىن، فە، قاف، كاف، لام، مىم، نۇن، ۋو ، ھاۋ، لامئەلىف، ئەمزە، يا غىچە

ئەلىف-بىر، بە- ئىككى، جىم-ئۇچ، دال- تۆت، ھاۋ- بەش، ۋو- ئالتە، زە-يەتتە، ھە-سەككىز، ئىتقى-توققۇز، يا-ئون، كاف-يىگىر - مە، لام-ئوتتۇز، مىم-قىرىق، نۇن- ئەللىك، سىن- ئاتمىش، ئەيىن- يەتمىش، فە - سەكسەن، سۋات- توقسان، قاف-بىر يۈز، رە- ئىككى يۈز، شىن-ئۇچ يۈز، تە- تۆت يۈز، سە- بەش يۈز، خە- ئالتە يۈز، زال- يەتتە يۈز، زۋات- سەككىز يۈز، ئىزغى- توققۇز يۈز، غەيىن- مىڭ ، لائ - ساقىت .

توققۇزىنچى باپتا ھېساب ئەھجىزەدبۇدنى بايان قىلۇر.

بىلگىلكىم، بۇ ئىستىنغراج ھەزرىتى ئەلى كەرەمۇللا ۋەجھۇدىندۇر. بۇ ئۇچ مۇقەددىمگە مەۋقۇفدۇر. مۇقەددىمە ئەۋۋەل ئولدۇركى، ھەرپ ئەھجىزەدبۇدنى ھىساب ھەمەل بىرلەن يەئنى ئەبجەد ھېسابى بىرلەن مۇلاھىزە قىلماق كېرەك. ئەبجەد بۇدۇر: ئەبجەد، ھۆۋۋەز، ھۇتتى ، كەلەمەن، سەئپەس، قىرشەت، سەخخەز، زەززەغدىن ئىبارەت.

ئىككىنچى مۇقەددىمە ئولدۇركى، ھىجرەت رەسۇللادىن نەچچە كەچ-

ـوزۇرۇ قىلسا، ھەممە ئىشلىرى كامالىغا يېتەر. ئۇلارنى ئالدى تەرەپكە
ـېلىپ ئىش قىلسا، ئىشلىرى كامالىغا يەتمەس دەبدۇرلەر. تەرىقە ئىس-
ـتىمداد بۇدۇركى ، ناماز فەجىرىدىن كىيىن ۋە رەدئەۋرادىن يېنىپ،
ـۈچ مەرتىبە دۇرۇد ئوقۇپ، ئۇلارنىڭ تەرەپلىرىگە بېقىپ بۇ نەۋئى
ـسالام قىلماق كېرەك: «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم يا رىجالۇلغايىب، ئەسسالامۇ
ـئەلەيكۇم يا ئەرۋاھۇلمۇقەددەس ئەجىبۇنى ۋە ئەتيەئىسۇنى ئەئىيەنەۋنى بە-
ـقۇۋۋەت ۋەئەرھەمۇنى ۋەھسەلا مىرارەكە ۋە مەقسودى ۋە قەۋمۇ ئەلا ھەۋ-
ـسەھبەھۇ سەللەم كىم ئاللاتەئەلا فىددۇنيا ۋەلئاخىرەتى فى ئەمرىددىن
ـۋە مەدەت ئەلەيھى ۋە ئەنزەرۇنى بىنەزىرە يا رەقبا يا نەقبا يا نەجبا يا
ـئابدال يا ئۇتار يا قۇتبى يا غەۋسە يا غىياس ئەغىسۇنى ئەلەيكۇم ئەتىھە-
ـيىيەتۇ ۋەسسىلام بەھورمەتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسىلەۋاتى ۋەسسەلام ۋە
ـسەللەللاھۇتەئەلا ئەلا خەيىر خەلەقە مۇھەممەد ۋە ئەلا ۋە ئەسھابە ئەھجىن
بەرەھمەتىكە يا ئەررەمەررەھىمىن». ئەگەر كىشى ئۇلاردىن مەدەت ئىس-
ـتىمداد تىلەردە بۇ دۇئانى ئوقۇپ، ئۇلارنىڭ تەرىپىگە يۈزلىنىپ يەتتە
قەدەم بارىپ، ئۇلارغا بېقىپ سالام قىلىپ مەدەت ئىستىمداد تىلىمەك
كېرەك،مۇرادىغا يېتەر.

ئەگەر كىمەرسە سەپەرگە چىقار بولسا ياكى بىر مۇھىم ئىشقا قەدەم
قويارda، ئىككى رەكەت ناماز ئوقۇپ ئەۋەلىگە ئەلەم نەشرەھنى يەتتە
مەرتىبە،ئىككى رەكەتكە سۈرە قەدرىنى يەتتە مەرتىبە ئوقۇپ سالام بە-
رىپ، ئون قاتار ئىستىغپار ئوقۇپ، ئۈچ قاتار دۇرۇد ئوقۇپ بۇ تەرىقە
مەزكۇر بىرلە ئۇلار تەرىپىگە يۈزلىنىپ سالام بېرىپ، ئۇلادىن مەدەد
ئىستىئانەت تىلەپ، ئۇلارنى ئوڭ ۋە ياكى سول قول تەرەپكە ئېلىپ
راۋان بولماق كېرەك.ھاجەتكە يۈز كەلتۈرۈر بولسا ئەلبەتتە ھاجەتلىرى
راۋا، مۇشكۇللىرى ئاسان بۇلۇر.

ئاينىڭ يەتتىسى، ئون تۆتى، يىگىرمە ئىككىسى، يىگىرمە توققۇزى
مەشرىقدا بولۇر. ئايىنىڭ بەشى، ئون ئۈچى، يىگىرمە بەشى مەشرىق-جە-
نۇب ئاراسىدا بولۇر.ئاينىڭ سەككىزى، ئون بىرى، ئون سەككىزى، يى-
گىرمە ئالتىسى جەنۇبدا بۇلۇر. ئاينىڭ بىرى، توققۇزى، ئون ئالتىسى،
يىگىرمە تۆتى جەنۇب-مەغرىپ ئاراسىدا بۇلۇر. ئاينىڭ تۆتى، ئون ئىك-
كىسى، ئون توققۇزى، يىگىرمە يەتتىسى مەغرىبتە بۇلۇر.ئاينىڭ ئىككى-
سى، ئون يەتتىسى، يىگىرمىسى مەغرىب- شىمال ئاراسىدا بۇلۇر. ئاينىڭ

ئىختىلاپ ۋاقىئە بولۇپتۇر. ئەمما بۇلارنى ئەھلى تەھقىقلەر ئېيتىپدۇر. لەركى، بىئىختىلاپ ئۇلار بىر يۈز ئوتتۇز تەن دەپتۇرلەر. بۇلار جۇملە. سىدىن توقسان تۇققۇز تەندۇرلەر. بۇلار ھەق سۇبھانە ۋە تەئەلانىڭ توقسان توققۇز ئىسمى مۇبارەك شەرىپلىرىنىڭ مەزھەرىدۇرلەر. بۇلارنى رەجالۇل ئەسمائى دەرلەر ۋە يىگىرمە سەككىز تەن ئۇلارنى رەجالۇل ھەرۇف دەرلەر ۋە يەنە ئىككى تەندۇركى، ئۇلارنى رەجەلۇل پەردىن دەرلەر. ۋە يەنە بىر تەندۇركى، ئۇنى پەردۇلرەجال دەرلەر. قۇتبۇل ئەقتاپ ھەم دەرلەر. بىلكىم، ھەر قايسى رەجالۇل غايىپنى ھەقتەئەلانىڭ بىر ئىسمى شەرىپى تەربىيەت قىلۇر. بۇ تەربىيەتتىن ئۇلار تەرەققى قىلۇرلەر ۋە مەرتىبىگە يىتەرلەر ۋە تامامى ئالەمگە ۋە ئەھلى ئالەمگە پەيزى يەتكۇزۇرلەر. تابىھەدىكى ئۇلار مەغرىبتە بولسىلەر، كىمەرسە مەشرىقتە بولسالەر، ئۇلاردىن مەدەت ـ ھىممەت تىلىسە، ئول كىمەرسەگە مەدەت يەتكۇزەرلەر.

چەراكى، ھەق تەئەلا بۇ ئالەمنى ئۇلارنىڭ تەسەررۇپىدا قىلمىشدۇر. ھەزرىتى ھەق سۇبھانە ۋە تەئەلا ھىكمەت كامىلەسى بىرلە ئالەمنى قۇدبۇل ئەقتابنىڭ تەھتى تەسەررۇپىدا ياراتمىشدۇر. بۇ رەجالۇل غايىپنى قۇدبۇل ئەختابنىڭ خىزمەتلىرىگە مۇسەخخەر قىلمىشدۇر. ئەھلى تەئ- قىقلەر ئۇلارنى ھەر كۈنى بىر يۇرۇجدا تاپىپدۇرلەر ۋە ئۇلار ھەر كۈنى بىر بۇرۇجتا قۇنارلار. كۇندە ناماز بامداتنىڭ سۇننىتىنى قونغان بىر بۇرۇجتا ئۇتەپ، پەرىزىنى ھەزرەتى كەھبەتۇللاغا بېرىپ قۇدبۇل ئەختاپ- قا ئىختىدا قىلۇرلەر. ئۇلارنىڭ رۇخسەتلىرى بىرلە ئالەمگە مۇتىفەررىق بولدىلەر. ئەھلى ئالەمگە، ئۇلارنىڭ ھال ل ئەھۋاللىرىغا نەزەر قىلۇر- لەر. بەئزىنى ئىززەت ۋە بەخت ـ دەۋلەتكە يەتكۇزۇرلەر ۋە بەئزىلەرنى مەنسەپتىن چۈشۇرۇرلەر ۋە بەئزىنى تەختتىن تابۇتقا تارتار، بەس. ھەر كىشىگە لازىمدۇركى، ھەر ئىشقا شۇرۇئ قىلۇر بولسىلەر ئۇلار قايسى تەرەپتە بولسا، ئۇلار تەرەپكە نەچچەند قەدەم يەئنى ئون بىر قەدەم ياكى يەتتە قەدەم بارىپ، ئۇلار سارى بېقىپ تۇۋەججەھ قىلىپ ئۇلاردىن مەدەد ـ ئىستىئانەت تىلەپ، ئاندىن كېيىن ئىشقا قەدەم قويسا، ئول ئىش ئۆز مۇرادىچە بۇلۇر. ھەزرىتى مۇھەددىن ئەرەبىينىڭ رىۋايەتلىرىدە، ھەر كۇنى ئارۇفلار ئۇلارنى بىر بۇرجدا تاپىدۇرلار .ھەر كىم ھەر ئىشقا قەدەم قۇيۇپ شۇرۇئ قىلۇر بولسا، ئۇلارنى ئىلاجى بولسا ئارقىغا ئېلىپ

لازىمدۇر. ئۇل سىتارە سەكىرە يۇلتۇزلار تۆۋەندىكى دائىرەنىڭ ئىچىدە مەلۇم بولغۇسىدۇر:

ستارە سەكىرە يۇلتۇزىنىڭ ئورنى

شەرق تەرەپتە	شەرقىي جەنۇپ تەرەپتە	جەنۇپ تەرەپتە	غەربىي جەنۇپ تەرەپتە	غەرب تەرەپتە	غەربىي شىمال تەرەپتە	شىمال تەرەپتە	شەرقىي شىمال تەرەپتە	يەردە	ئاسماندا
ئاينىڭ 1.11.21 ـ كۈنلىرى .	ئاينىڭ 2.12.22 ـ كۈنلىرى	ئاينىڭ 3.13.23 ـ كۈنلىرى	ئاينىڭ 4.14.24 ـ كۈنلىرى	ئاينىڭ 5.15.25 ـ كۈنلىرى	ئاينىڭ 6.16.26 ـ كۈنلىرى	ئاينىڭ 7.17.27 ـ كۈنلىرى	ئاينىڭ 8.18.28 ـ كۈنلىرى	ئاينىڭ 9.19.29 ـ كۈنلىرى	ئاينىڭ 10.20. ـ30 كۈنلىرى

رەجالۇلغايىپنىڭ ئورنى

شەرق تەرەپ	شەرقىي جەنۇپ تەرەپ	جەنۇپ تەرەپ	غەربىي جەنۇپ تەرەپ	غەرب تەرەپ	غەربىي شىمال تەرەپ	شىمال تەرەپ	شەرقىي شىمال تەرەپ
ئاينىڭ 7.14.22ـ كۈنى	ئاينىڭ 18.26.8.11ـ كۈنى	ئاينىڭ 1.9.16.24ـ كۈنى	ئاينىڭ 2.10.17، 27 ـ كۈنى	ئاينىڭ 5.13.25ـ كۈنى	ئاينىڭ 4.12.19.27ـ كۈنى	ئاينىڭ 3.15.23.30ـ كۈنى .	ئاينىڭ 6.21.28ـ كۈنى

ئون ئىككىنچى بابدا ئىنتىقىلات قەمەرنى بايان قىلۇر

نەزم:

ئانچە ئەزماھ ئەن مىساھىب شەد
فەنج دىگەر فىراي بەر سەرى ئان .
ھەس زەھىر جەمئىكى ئاپتاپ دەرشەت ،
يەكۇن ئەغاز پەنجە پەنجە بىران.
ھەركۇچا نىتھاي شۇۋەر ئەدرەش،
ماھ ئانچە بۇۋەد يىقىن مەيدان .
لا ۋەلا لالا ۋە لالا شەش راست،
لىل گۇت گۇت لىل شەھۋەر سەبلە ئەست .

ھەمەل ئوتتۇز بىر، سەۋر ئوتتۇز بىر، جەۋزا ئوتتۇز بىر (ئون ئالـ تىسىدە ھۆكەر تۇغار)، سەراتان ئوتتۇز بىر (يىگىرمە تۆتىدە تەرازۇ تۇغار)، ئەسەد ئوتتۇز بىر، سۇنبۇلە ئوتتۇز بىر (ئون يەتتىسىدە قۇر- ۋيەك توغار-ئوتەر).

بەشى، يىگىرمە ئۈچى، ئوتتۇزى شىمالدا بولۇر. ئايىنىڭ ئالتىسى، يەـ گىرمە بىرى، يىگىرمە سەككىزى شىمال- مەشرىق ئاراسىدا بولۇر.

ئون بىرىنچى بابدا ستارە سەكرەنى بايان قىلۇر

ئەگەر كىمەرسە سەپەرگە چىقماقنى ئىختىيار قىلسا، بۇ ستارە سەكرە يۇلتۇزنى ئارقا تەرىپىگە ئېلىپ چىقماق كېرەك. ئەگەر بۇ سىتارە سەكرە يۇلتۇزى ئالدى تەرەپتە بولسە، مەست تۈگىگە ئوخشاش ئاغىزىنى ئېچىپ تۇرار. ھەر نىمەرسە ئوتتۇر كىلىپ قالسا، ئاغزىغا ئېلىپ يۇقارقى كىشلەرنى بالالارغا موپتىلا قىلۇر. مۇنىڭدىن كۆپ ئىھتىيات قىلىپ ھەزەر قىلماق كېرەك. بولمىسا، سەپەردىن سالامەت ياندىماس.دەئىۋايى خۇسۇمەت ۋە جەڭدە ھالاكەتكە يۇلۇقار.

ئەلبەتتە، ئەلبەتتە ئارقىغا ئېلىپ تۇرغاي .

بىلمەك كېرەككىم، بۇ ستارە سەكرە يۇلتۇزى ھەر ئايدا ئۈچ مەرتىۋە ئەتراپ ئالەمنى ۋە ئاسمان زىمىننى سەيىر قىلىپ يۇرەر. ستارە سەكرە يۇلتۇزنى ئۇلۇغ ياكى سول تەرەپكە ئالسا زورۇرىيەت ئەباكى يوقتۇر ۋە لېكىن ئىھتىيات قىلماق كېرەك. ئەجەم ھۆكۇمالىرى ئەيتمىشدۇرلەركىم، بۇ ستارە سەكرە دېگەن يۇلدۇزلىرى ئانداغ نىمەرسەدۇرلەركىم، مەسىت تۈگىگە ئوخشاش ئاغزىنى ئېچىپ يۇرۇپ تامام ئالەمنى سەيىر قىلىپ خاراپ قىلۇر. بۇ-تەرۇز، زۇھەل، مىررىخ يۇلتۇزلىرى ئون كۇننىڭ ئىچىدە ھەممە پەلەكنى چۆرۇلۇپ تامام قىلۇر. ھەر ئايدا ئون كۇن بىر بۇرۇجتا تۇرار. ئاسمان ۋە زىمىننى باشلارىغا كەلتۇرەرلەر. ئۇلار بار تەرەپكە بارماق خوپ ئەمەس.

ئەگەر كىشى خۋاھلىسالاركىم، ھەر ئىش قىلاي دېسە، يۈزىنى ھەرگىز سەكرە يۇلتۇزى تەرەپكە قىلمىغاي. ستارە سەكرە يۇلتۇزىنى ئالدىغا ئېلىپ ئىش قىلسا، ھەممە ئىشلىرى تەباھ بولۇر. مۇجامىئەن ۋاقتىدا ھەم خوپ مۇلاھىزە قىلىپ كۆپ ئىھتىيات قىلمىسا، پەرزەند بولۇپ قالسا، پەرزەندتە كۆپ ئەيىب-ئىللەتلەر زاھىر بولغاي. مەسەلەن: ئىككى كۆزى نابىنا ۋە يا يەكچەشمە، ۋە يا يەكدەست ۋە يا گىنىڭ ۋە يا تاز يا گاس ياكى زالىم، جاللاد، بەدروي، بەدئەئرازى، بەدقىلىق بولۇر. ئادەمىزادغا كېرەككى، مۇنداق ئەھۋالدىن كۆپ ئېھتىيات قىلماق

ـەپەر قىلماق كېرەك. ئازنە كۈنى چاشت ۋاقتىدا مەشرىق تەرەپكە ـەپەر قىلماق كېرەك.

نەزم:

بار مەشرىق سارىغا دۈشەنبە،
يەنە شەنبىگە ئەيلەدىم تەنبىھە.
روز يەكشەنبە بىرلە ئازنە،
بارما مەغرىبكە- كەلتۈرۈر گىنە.
يەنە سەيشەنبە، چاھارشەنبە دۇرۇر،
ئول جەنۇبقا بارمىغان خوبتۇر.
پەيشەنبە ھەم بۇ تەرەپ بارما،
مەنپەئەت يوقتۇر بىھۇدە بارما.
روز سەيشەنبە چاھارشەنبە بەدبال،
رەفتە زىنھار سەبۇى شىمال.

سەپەرگە چىقماقنىڭ ئەدەپلىرى بىسياردۇر. بىلگىلكى ۋە ئاگاھ ـلغىلكى، ھەزرىتى رۇسۇل كەرەم سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم سەـ ـرگە چىقارغا ئىختىيار قىلسالەر، سەئىد ۋە نەھىسنى، ياخشى يامان ـۈننى، سائەت ۋاقىتلارنى، ستارە سەكىرە ۋە رىجالۇل غايىپىنى كۆپ ـلاھىزە قىلىپ، بۇلاردىن كۆپ ئېھتىيات قىلىپ، پەيشەنبە ئەتىرۇد ـائىتىدە سەپەر قىلۇر ئەردى.

ئەمما، سەپەر قىلادۇرغان كىشى كۆپ ئېھتىيات قىلماق كېرەك. ـر كىم سەپەر قىلادۇرغان ۋاقىتتا ئىككى رەكئەت ناماز سەپەر دەپ ـتىگەي. ئەۋەلقى رەكئەتكە بىر فاتىھە، يەتتە ئىننا ئەنزەلناھنى، ئىكـ ـنچى رەكئەتكە بىر پاتىھە، ئىخلاسنى يەتتە قېتىم ئوقۇپ سالام بەر ـندىن كېيىن بىر پاتىھە ئۈچ ئايەتەلكۇرسى، ئۈچ ئىخلاس، ئون بىر ـرۇت، يەتتە ئىستىغفار ۋە يەنە يەتتە قاتار بۇ رۇبائىنى ئوقۇپ ئۆزىگە ئېتىگە دەمىدە قىلغاي. خۇدايىتەئەلا جەمئى ئاپەتلەردىن ئۆز پاناھىدا قىلغاي.

ئول رۇبائىي بۇدۇر:

ئەنت- ئەنت مەۋلايى بەتتەر ،
سەرۇمچە فەرمايى بەسەپەر.
رەپتىنەت مۇبارەك باد،

نەزم :

سۇنبۇلە شەد ۋەقىت سەھەر شەب نەمەك ،
ھەپتە دىھەم سەت يەكۇم قۇرغۇيەك .

مىزان ئوتتۇز ، ئەقرەب ئوتتۇز ، دەلۋە ئوتتۇز، قەۋس يىگىرمە توققۇز، جەددە يىگىرمە توققۇز، ھۇت ئوتتۇز (ئون يەتتىسىدە ئەييام ئەجۇزە كىرەر.) قۇۋۋەلەھۇ تەئالا سەبۇئە لەيالىن ۋە سەمانىن ئەييامىن. ھۆكۇما ۋە ئەھلى نۇجۇم ۋە ئۇلىمائى جەئىپەر ئانداغ ئەيتىپتۇرلاركىم، بىر يىلنى تۆت پەسىل قىلىپ ، ھەر پەسىلنى ئۈچ ئايدىن جۇدا قىلىپ-دۇرلار. چۇنانچە جەددىدىن باشلاپ تاكى سەراتانغىچە كۈندۈزنىڭ سائەت-لىرى زىيادە بولۇپ (ئۇزۇراپ)، كېچەنىڭ سائەتلىرى قىسقارىپ بارۇر. يەنە سەراتاندىن باشلاپ تا جەددەغىچە كېچەنىڭ سائەتلىرى زىيادە بو-لۇپ، كۈندۈزنىڭ سائەتلىرى قىسقارىپ بارۇر.

بۇندىن ئۆزگە ۋاقىئەلەرنى ئەھلى دانىشلار ۋە تەبىئى سالىملار ئى-دىراك پەھىم قىلۇرلار.

نەزم :

ئەندەر سەرتان يەك قەدەم نەم بۇۋەد خەلىل،
يەك-يەك بەغىز ئوردو دو دەرسە دىگەر.
دەر جەددىدە نەم قەدەم بار يەك ئەكىس،
دان قەد ھەمە ھەپت بۇداي سەر سەرۋەر.

ئون ئۈچىنچى بابدا ئادەملەرنىڭ سەپەر قىلماقىنى بايان قىلۇر

بىلگىلكىم، ئادەملەرگە كېرەككىم، سەئىد ۋە نەھىس يەنى ياخشى يامان ۋاقىتنى، كۈن، ھەپتە، ئاينى خوپ مۇلاھىزە قىلىپ سەپەرگە چىقماق كېرەك. شەنبە كۈنى نامازدىگەر ۋاقتىدا مەغرىب تەرەپكە بارماق كېرەك. يەكشەنبە كۈنى چۈش ۋاقتىدا مەشرىق تەرەپكە سەپەر قىلماق كېرەك. دۈشەنبە شام ۋاقتىدا مەغرىب تەرەپكە سەپەر قىلماق كېرەك. سەيشەنبە كۈنى پېشىن ۋاقتىدا شىمال تەرەپكە سەپەر قىل-ماق كېرەك. چاھارشەنبە كۈنى ناماز بامدات ۋاقتىدا شىمال تەرەپكە سەپەر قىلماق كېرەك. پەيشەنبە كۈنى سۇبھى ۋاقتىدا رەكەن تەرەپكە

ئەگەر چاھارشەنبە كۈنى كۈن تۇتۇلسا، ئەمەلدارلارنىڭ كۈنى يامان
ولغاي. خالايىقلار سۇدىغا مەشغۇل بولغاي.
ئەگەر پەيشەنبە كۈنى كۈن تۇتۇلسا، ئۇلۇغلارغا ۋە سۇلتانلارغا
ەم يەتكەي ۋە ئالىملارنىڭ ئەھۋالى ياخشى بولغاي.
ئەگەر ئازنە كۈنى كۈن تۇتۇلسا، بىر ئەزىم خەتەر پەيدا قىلغاي
• ئۇششاق ئايالىلارغا ئاپەت يەتكەي.

ئون ئالتىنچى بابتا ئاي تۇتۇلماقنى بايان قىلۇر

بىلگىلكىم، ئەگەر شەنبە كېچىسى ئاي تۇتۇلسا، ھىندىستان ۋىلايىتىد-
تەڭلىك(بۇ يەردە ئېغىرچىلىق، قىيىنچىلىق مەنىسىدە كەلگەن) بول-
اي. خۇراسان ۋىلايىتىدە خۇنرىزلىق بولغاي. سەپەر قىلسا، مىيانەدۇر.
ئەگەر يەكشەنبە كېچىسى ئاي تۇتۇلسا، بىر ئۇلۇغ پادشاغا زاۋال بولغاي.
ئەگەر دۇشەنبە كېچىسى ئاي تۇتۇلسا، شىمالى قۇتۇپتا تەڭلىك بولغاي.
ئەگەر سەيشەنبە كېچىسى ئاي تۇتۇلسا، ئۇلۇغلارغا ۋە پۇخرالارغا
ڭلىك بولغاي.
ئەگەر چاھارشەنبە كېچىسى ئاي تۇتۇلسا، ئەمەلدارلارنىڭ ئەھۋالى
ڭلىك بولغاي. بىھۇدە سۆزلەر تولا بولغاي.
ئەگەر پەيشەنبە كېچىسى ئاي تۇتۇلسا، ئۇلۇغ بىر كىشىگە تەڭلىك
لۇر. بارچە رەئىيەتلەرنىڭ ھالى ياخشى بولۇر.
ئەگەر ئازنە كېچىسى ئاي تۇتۇلسا، خاتۇن-قىزلارغا تەڭلىك بولۇر،
غان خەبەرلەر تولا بولغاي.

ئون يەتتىنچى بابتا ئاپتاپ سائەتى تۇتۇلماقنى بايان قىلۇر

بىلگىلكىم، ئەگەر ئاپتاپ بىر سائەت تۇتۇلسا، ياخشى- يامانلىقى
ر يىلدا مەلۇم بولۇر. ئەگەر ئاپتاپ يېرىم سائەت تۇتۇلسا، ئالتە يىلدا
لۇم بولۇر. ئەگەر ئىككى سائەت ئاپتاپ تۇتۇلسا، ئىككى يىلغا دەلىل
لۇر. ئەلاھىمزەل ئەلقىياس، بىر سائەت بىر يىلغا دەلىل قىلۇر. ئەگەر
نچە سائەت ئاپتاپ تۇتۇلسا، شۇنچە يىلدا مەلۇم بولۇر.

بەسالامەت رويى بازارى.

دېگەي ۋە يەنە تۆت رەكئەت ناماز ئۆتىگەي. ھەر بىر رەكئەتتىگە بىر قېتىم پاتىھەنى، ئون بەش قېتىم ئىخلاسنى ئوقۇغاي. سالامدىن كېيىن بۇ دۇئانى ئوقۇغاي:(دۇئا قىسقارتىلدى)

ئون تۆتىنچى بابتا ئاي باشىنى بىلمەكنى بايان قىلۇر

بىلگىل كىم دائىرەئى ھەزرىتى شەيخ نەسىر تۇسى رەھمەتۇللا ئەلەيىنى ئانداغ بايان قىلىپدۇركى ، ئەگەر كىشى ھەر ئاينىڭ قايسى كۈنى ئاي باشىدۇر بىلمەك بولسا ، تارىخ ھېجىرەتدىن مىكائىلنى تاشلاپ، قالغاننى سەككىزدىن تەرھى قىلماق كېرەك .

ھەر قايسى ئاينىڭ بىرىنچى ئۆيىگە باقماق كېرەك. ئەگەر بىر قالسا، قايسى ئايدا ھېساب قىلسا شول ئاينىڭ بىرىنچى ئۆيىگە باقماق كېرەك. قايسى پۈتۈلگەن بولسا شول ئايدا ئاي باشى شول كۈندۇر. ئۆزگەلىرىنى مۇھىم شۇبۇ نەۋئى بىلە بىلمەك كېرەك. ئەگەر نۇمۇردىن ئىككى قالسا ئىككىنچى ئۆيىگە، ئۈچ قالسا ئۈچىنچى ئۆيىگە، تۆت قالسا تۆتىنچى ئۆيىگە، بەش قالسا بەشىنچى ئۆيىگە، ئالتە قالسا ئالتىنچى ئۆيىگە، يەتتە قالسا يەتتىنچى ئۆيىگە ئەلاھەزەل ئەل قىياس باقماق كېرەك. شول ئۆيدە قايسى كۈنى پۈتۈلگەن بولسا شول ئاينىڭ بېشى شول كۈن ئىرۇر.

ئون بەشىنچى بابتا كۈن تۇتۇلماقنى بايان قىلۇر

بىلگىلكىم، شەنبە كۈنى كۈن تۇتۇلسا، ئەمەلدارلارنىڭ ئىشى ياخشى بولۇر. بىر ئۇلۇغ بەگكە سۇلتان قەھىر قىلغاي.

يەكشەنبە كۈنى كۈن تۇتۇلسا، خەلققە ئاپەت يېتەر، ئاغرىق تولا بولغاي.

ئەگەر دۇشەنبە كۈنى كۈن تۇتۇلسا، ئەمەلدارلار ۋە پۇخرالارغا ياخشى بولغاي.

ئەگەر سەيشەنبە كۈنى كۈن تۇتۇلسا، خۇراسان مەملىكىتىدە توقۇنۇش ۋە قەھەتچىلىك بولغاي.

ـەت بىلەن ئاپتاپ ـ ماھتاپ، كىۋاكىپ، بۇرۇج، سائەت، ئەيياملارنىڭ
كېچە ـ كۈندۈز ۋاقتىلىرىنى مۇلاھىزە قىلسالار، ئەھۋالدىن ۋاقىپ بو ـ
لۇشىمىزغا ئاسانلىقدۇر.

يىگىرمىنچى بابتا ئاي، ھەپتە سائەتى تۇتۇلماقنىڭ بايانى

بىلگىلكىم، ئاپتاپ ـ ماھتاپنىڭ تۇتۇلماقى دېگەن ئازغىنا بىر مە ـ
ـۇماتتۇر. بۇ ئىككى ۋەجىھە بىرلە مەۋقۇبدۇر.

بىرى ئۇلدۇركى، نېچۇنكىم ئاپتاپ جاھاندا ئۆز رەۋشىنالىقىنى
ـاھىر قىلغاندا، ماھتاپ يەنە ئاي ۋە باشقا كىۋاكىپلارغا غالىپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: كۈن چىققاندا ئاينىڭ تاشى يەنى زىياسى غايىپ بولۇر.
ـاشقا كىۋاكىپلارمۇ شۇنداق. كۈن ئولتۇرغاندا، ئاينىڭ زىياسى جاھاننى
ـارۇتۇر. ھەر بىرىنىڭ سەيرە قىلىشى بىر ـ بىرىگە مۇخالىپەتتۇر. شۇ ـ
ـىڭ ئۇچۇن ئاي، كۈننىڭ كۆيۈشى زاھىر بولۇر. مەسىلەن: زۇھەل،
ـەمىس، ئەتارۇدلار نەھىس تەرەپتىكى نوجۇملاردۇر. بۇلار قاچانكىم ئۇن
ـكىكى بۇرۇجلارنىڭ نەھىسلىرى بىرلان بىر بۇرۇج روبورو بولۇپ قال ـ
ـان ھالىتىدە كۆيۈش، تۇتۇلۇش زاھىر بولغاي.

يىگىرمە بىرىنچى بابىدا يەر تەۋرىمەكنى بايان قىلۇر

ئەگەر شەنبە كېچىسى ۋە كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، بىر ئۇلۇغ سۇلتان ـ
ـا زاۋال يەتتى بولغاي. ئالىملارنىڭ ئەھۋالى ياخشى بولغاي.

ئەگەر يەكشەنبە كېچىسى ۋە كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، ئۇلۇغلارغا قاي ـ
ـۇلۇق چۈشكەي، بىر تەئزىيەت پەيدا بولغاي، مەزلۇملارنىڭ ئەھۋالى
ـەڭ بولغاي.

ئەگەر دۈشەنبە كېچە ياكى كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، ھىندىستان ۋىلا ـ
ـتىگە قايغۇ چۈشكەي.

ئەگەر سەيشەنبە كېچىسى ياكى كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، سىپاھىلار
ـەھۋالى تەڭ بولغاي ۋە ناھەق قان تۆكۈلگەي، خەلق غەمكىن بولغاي.

ئەگەر چاھارشەنبە كېچىسى ياكى كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، تۈركىستان
ـىلايىتىدە جەڭ ۋە پىتنەلەر ۋە خۇنرىزلىق بولغاي.

ئون سەككىزىنچى بابتا ئاي سائەتى تۇتۇلماقنى ئەيتۇر

بىلگىلكىم، ئەگەر ئاي بىر سائەت تۇتۇلسا، ياخشى- يامانى ئىككى يىلدا مەلۇم بولۇر، بۇ ھەم بىر سائەت ئىككى يىلغا دەلىلدۇر. بىلمىش لازىمكى، نىمە ئۈچۈن ئاپتاپىنىڭ تۇتۇلىشى بىلەن ئاينىڭ تۇتۇلۇش ۋاختى ئوخشاش بولسا، ئاپتاپىنىڭ سائىتى يىلغا، ئاينىڭ سائىتى ئايغا دەلىل بولىشى، ئاپتاپ بولسا تۆرتىنچى پەلەكتىدۇر. ئاينىڭ مەقامى بىرىنچى پەلەكتەدۇر. يىراق بىلەن يېقىنىنىڭ پەرقى بار ھەم بۇ ئىككى نۇجۇمدا سەئىد، نەھسىنىڭ ئەسىرى زاھىردۇر. شۇنىڭ بىلەن پەرقى ئەئتىبار قىلىنۇر. يەنە لازىمكى، ھەر كىۋاكىبنىڭ كۈندىكى سائەت بىلەن سەئىد- نەھسىنىڭ ئالامىتى ئاياندۇرلار.

ئون توققۇزىنچى بابتا ئاپتاپ تۇتۇلماقنى بايان قىلۇر

بىلگىلكىم، ئون ئىككى بۇرۇج ئون ئىككى ئايغا بىرىلگەندۇر. مەسىلەن:

زۇھەل- ھەمەل- مۇھەررەم	مۇشتەرى- سەۋر- سەپەر
مىررىخ- جەۋزا- رەبىيەلئەۋۋەل	شەمس- سەرتان- رەبىيەلئاخىر
زۆھرە- ئەسەد- جەمادىيەلئەۋۋەل	ئەتارۇد- سۇنبۇل- جەمادىيەلئاخىر
قەمەر- مىزان- رەجەپ	زۇھەل- ئەقرەب- شەئبان
مۇشتەرى- قەۋس- رامىزان	مىررىخ- جەددى- شەۋۋال
شەمس- دەلۋە- زۇلقەئدە	زۆھرە- ھۇت- زۇلھەججە

قاتارلىقلاردىن ئىبارەتدۇر.

بۇ ئون ئىككى ئاينى يەتتە كىۋاكىپقا بەرگەندۇر. يەئنى بىر- بىرىنى ئىنتىزار قىلغاندۇر. قاچانكىم ئاينىڭ بەشى، ھەپتىنىڭ بەشى، كۈنىنىڭ، ھەر روزىينىڭ ئەۋۋەلقى مىيانە- ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا نەھس ۋاقىت بىرلان نەھس بۇرۇج بىرلىشىپ ئۇچراشىپ قالغان مەزگىلدە ئاپتاپ، ئاي، ھەپتە، سائەتلەرنىڭ تۇتۇلماقى ئاشكارە زاھىر بولۇر. بۇنىڭ مىسالى، ھەممە ئىش ھەممە ۋاقىئەنىڭ ياخشى بولۇشى ۋە يامان بولۇشىمۇ شۇنداق مۇناسىۋەت بىلەن مەۋجۇد بولمىشتۇر. پەھىم- پارا-

ئەگەر كىشى چۈشىدە پەيغەمبەرنى، پەرىشتىنى، ئاي-يۇلتۇز ۋە ئا-لىملارنى كۆرسە، ناماز ئوقۇماق، مۇناجات قىلماق، قۇرئان ئوقۇماق، تەفسىر ئىشتمەك، ئىلىم تەھسىل قىلماق كېرەك.

ئەگەر كىشى چۈشىدە ئۆزىنى كۆكتە پەرۋاز قىلىپ تۇرۇپ كۆرسە، بۇ مەزكۇر كىشىنىڭ قولى ئۇزۇن، سۆزى ئۆتكۈر بولىدىغانلىقىدىن بىشارەتتۇر.

ئەگەر كىشى چۈشىدە لاچىن كۆرسە، بۇ مەزكۇر كىشىنىڭ ھۆرمە-تىنىڭ يوقىرى بولىدىغانلىقىدىن بىشارەتتۇر.

ئەگەر كىشى چۈشىدە سېمىز ئۇي (كالا) كۆرسە، بۇ مەزكۇر كىشى-نىڭ نېمىتى زىيادە بولىدىغانلىقىدىن بىشارەتتۇر.

ئەگەر كىشى چۈشىدە يولۋاس كۆرسە، بۇ مەزكۇر كىشىنىڭ پادىشاھ، ئەمەلدارلاردىن ئىنئام كۆرۈدىغانلىقىدىن بىشارەتتۇر.

ئەگەر كىشى ئات مىنىپ چۈش كۆرسە، بۇ مەزكۇر كىشىنىڭ دۆلىتى زىيادە بولىدىغانلىقىدىن بىشارەتتۇر.

ئەگەر كىشى چۈشىدە تۆگە مىنىپ ياكى تۆگىنى قىچقىرتىپ چۈش كۆرسە، بۇ، مۇقەررەر ئەزرائىلدۇر.

ئەگەر كىشى چۈشىدە بۆرە كۆرسە، بۇ مەزكۇر كىشىنىڭ دوستىدىن دۈشمەنلىك كۆرۈدىغانلىقىدىن بىشارەتتۇر.

ئەگەر كىشى چۈشىدە ئېيىق كۆرسە، بۇ مەزكۇر كىشىنىڭ جىن-- ئاياتۇنلارغا يولۇقىدىغانلىقىدىن بىشارەتتۇر.

ئەگەر كىشى چۈشىدە ئالتۇن تەخت كۆرسە، بۇ مۇراد- مەقسىتى ھاسىل بولىدىغانلىقىدىن بىشارەتتۇر.

ئەگەر كىشى چۈشىدە ئۆزىنى تەختتە كۆرسە، مۇلۇكدار بولىدىغان-لىقىدىن بىشارەتتۇر.

ئەگەر كىشى چۈشىدە پادىشاھلارنى كۆرسە، بۇ مەنپەئەت كۆرۈدىغان-لىقىدىن بىشارەتتۇر.

يىگىرمە ئۈچىنچى باب قۇلاق قىچقىرغاننىڭ بايانى

ئەگەر شەنبە كۈنى قۇلاق قىچقىرسا، بىرەر خەۋەر ئاڭلايدۇ.
يەكشەنبە قۇلاق قىچقىرسا، پادىشاھ غالىپ بولىدۇ.
دۈشەنبە كۈنى قۇلاق قىچقىرسا، سەپەرگە چىقىدۇ.

ئەگەر پەيشەنبە كېچىسى ياكى كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، خالايىقنىڭ كۆڭلى پەرامۇش بولغاي. چىرىك تۇلا بولغاي.

ئەگەر ئازنە يەر تەۋرىسە، ھەممىگە خەۋپ يېتەر.

يەر تەۋرىگەندە ھەممە يەر ئوخشاش تەۋرىمەس. مەگەر ھادىسە يۈز بەرگەن، ۋاقىئە ئەزىم بولغان جايدا قاتتىق تەبرىگەي. قالغان يەرگە ئانچە مەلۇم بولغۇدەك مىقدارى يەر تەۋرەر. بۇنىڭ سەۋەبى شۇدۇركى، شول ۋاقىئە ئەزىمگە دۇچار بولغان مەملىكەت، شەھەر، ۋىلايەتلەردە ئېغىر فىسقى- فەساد، فىتنە- ئەنگىز بولغان ۋە يا پۇقرا ئەھلىگە زۇلۇم-ىستەم كۆپ بولغاندىن ۋە ياكى دىنى ئىسلام شەرىئەتكە مۇخالىپەت كۆپ بولغان ۋە ياكى پادىشاھ، سۇلتان-ئەمىرلەرنىڭ بىئەدلىكلىرىدىن يەر تەبرىگەي. بۇنداق يەر تەبرەش ئاگاھ قىلىش، تەنبىھ بىرىشتىن ئىشارەتتۇر. بۇ يەر تەۋرەش رەبىئى مىسكۇندا — يەئنى ئالەمنىڭ تۆت ئەتراپىدا ۋە تۆرت بۇرجىدا بەئزى جايدا بەئزى ۋاقىتلاردا ھەر يىلى ھەر پەسىلدە يۈز بىرىپ تۇرغاي ۋە بەئزى خالايىقنىڭ غاپىللىقىدىن ۋە ناشۈكۈرلىكىدىن ھەم يەر تەبرەش بولغاي. مەسىلەن: يەر يۇتۇپ كېتىش، قۇم توپان باسىپ كېتىش ياكى ئاپىتى ئوتقا مۇپتىلا بولۇش ۋە يا ۋابا تائۇن بىلەن ھالاك بولۇشقا ئوخشاش بالايى ئەزىملەر. ئىلاھا، بۇنداق بالا ۋە ئاپەتلەردىن ئۆز پاناھىڭدا ئاسراغىل. يەنە بىر رىۋايەتتە يەرنى كۆتەرىپ تۇرغان ھۆكۈز يەرنى مۈڭگۈزى ئۈستىدە كۆتۈرۈپ تۇرغاي.بىر مۈڭگۈزىدىن يەنە بىر مۈڭگۈزى ئۈستىگە يۆتكىگەن ۋاقتىدا يەر تەۋرەش بولغاي.بۇنداق ئەھۋالدا تەۋرىگەن يەر دۇنيانىڭ ھەممە جايلىرىدا ئوخشاشلا تەۋرىگەي. باشقا جەھەتتىن تەۋرىگەن يەر شۇ ۋەتەننىڭ فىسقى-فەسادىدىن شۇنداغ بالالەر يۈز كەلتۈرگەيلەر-ئامىن.

يىگىرمە ئىككىنچى بابدا چۈش كۆرمەك ۋە چۈش تەبىرىنى بايان قىلۇر

ئەگەر كىشى چۈشىدە كۈننى كۆرسە،بۇ پەيغەمبەرلەرنى كۆرۈشتىن بىشارەتتۇر.

ئەگەر كىشى چۈشىدە يۇلتۇزنى كۆرسە،بۇ مۇراد-مەقسەدى ھاسىل بولىدىغانلىقىدىن بىشارەتتۇر.

ۋە گەر سەيشەنبە كەسسە نەۋ سەرۇپاي،
كى ئوغرى ئالغايۇ يا سۇغا ئاققاي.
ئەگەر چاھارشەنبە كەسسە خوپ بىسيار،
تەۋانگەر بولغايسەن يەئنى زەردار.
بولۇر ئالىم ئىگىن پەيشەنبە كەسسە،
بولۇر ئىلمى زىيادە، مۇنى بىلسە.
ئەگەر ئازنە كەسسە ئىگىن خوپ،
بولۇر ئۆمرى ئۇزۇن، دەۋلەتى كۆپ.

يىگىرمە ئالتىنچى باپ ئىگىن كىيمەكنىڭ بايانى

كىيمە شەنبە يېڭى ئىگىن زىنھار،
كىيسەڭ ئەلبەتتە بولغايسەن بىمار.
كىيسە يەكشەنبە خوپدۇر يېڭى ئىگىن،
مۇنى بىلگىل پات ئۇپراغاي لېكىن.
جامە دۇشەنبە كىيگەن ئول بىباك،
ماتەم ئولغاي يەقاسىن ئەتكەي چاك.
كىمىكى سېھشەنبە جامە كىيەر،
بولسا گەر سۇ ئىچرە،ئوتقە كۆيەر.
چەھارشەنبە كىيەرغە راغىپ بول،
ئىگىن ئۇستۇن ئىگىنگە تالىپ بول.
پەنجشەنبە كىيىڭكى دىبا[1] دۇر،
پەرزەندىڭىزغە بۇ مىسلى زىيبادۇر.
جۇمئەدە سۇننەت ئولدى نەۋئى جامە،
...خاھى تەقىي[2]،خاھى ئىمامە.[3]

يىگىرمە يەتتىنچى باب ئىگىن يۇيماقنىڭ بايانى

......يۇيسە ئازىنە كۇنى،
ياخشىلىق كۆرگەي تۇنۇ كۇنى.

---

[1] دىبا-كىمخاپ، تاۋار-دۇردۇن
[2] تەقىي-تەقىيە، دوپپا،توماق
[3] ئىمامە- سەللە

سەيشەنبە كۈنى قۇلاق قىچىقىرسا، دەرھال پايدا كۆرىدۇ.
چارشەنبە كۈنى قۇلاق قىچىقىرسا، ياخشىلىق كۆرىدۇ.
پەيشەنبە كۈنى قۇلاق قىچىقىرسا، پادىشاھلاردىن ئىنئام ئالىدۇ.
جۈمە كۈنى قۇلاق قىچىقىرسا، ئۆيىگە مېھمان كېلىدۇ.

يىگىرمە تۆتىنچى باب ئۆي كۆچمەكنىڭ بايانى

ئۆيدىن ئۆيگە كۆچەرگە يەكشەنبە،
ياخشى ئەرمەسكىم ئەيلەدىم تەنبە.
ئەي بۇرادەر ، بۇ كۈنى ئەيلە ھەزەر،
ۋەرنە مالىڭغا بولغۇسىدۇر زەرەر.
بەلكى دۈشەنبە كۆچەرنىڭ ئەھكامى،
كىم كۆچەر ئۆكسۈگەي ئانىڭ مالى.
سېھشەنبە ئېرۇر بەغايەت خوپ،
پادىشاھلاردىن كۆرۈر ئىنايەت كۆپ.
چەھارشەنبە كۆچسە مۇرادى ھاسىلدۇر،
كۆچكۈچىنىڭ غايىبى ھازىردۇر.
پەنجشەنبە كۆچەردىن ئەيلە ھەزەر،
ۋەرنە مالىڭ بولغۇسىدۇر خەتەر.
خوپ ئېمەسدۇر كۆچەرگە ئازىنە،
چۈنكى تۇغقان ئارا چۇشەر كىنە.
نەقىل شەنبە قەچان يامان ئۇلغاي،
مېھمان ئۆزرە ....مېھمان ئۇلغاي.

يىگىرمە بەشىنچى باب ئىگىن كەسمەكنىڭ بايانى

كىشىكىم كەسسە ئىگىن روزە شەنبە،
بولۇر بىچارە ئۇپراغۇنچە تەندە.
ۋە گەر يەكشەنبىدە كەسسە بىناگاھ،
قالۇر غەمگە، ياراشماس، بولسۇن ئاگاھ.
كى دۈشەنبە مۇبارەك كەسسە ئىگىن،
كى خوشال بولغايسەن، بولماسسەن غەمكىن.

يىگىرمە توققۇزىنچى باب چاچ چۈشۈرمەكنىڭ بايانى

كىمىكى شەنبە چۈشۈرسە ساچىنى،
قوندى ئىززەت قولىغا لاچىنى.
كىشى ساچىن تۈشۈرسە يەكشەنبە،
سىنغۇسىدۇر ئاياغ ياكى جەينە.
دۈشەنبە تۈشۈرسە ساچىنى،
كىيدى باشىغە تەخت-تاجىنى.
سېھشەنبە تۈشۈرسە غەمگە قالۇر،
ئىزدىگەي، تاپماغاي ئاراجىنى.[①]
چەھارشەنبە تۈشۈرسە ساچىنى،
يېمىگەي دەرت-غۇسسە كاجىنى.
پەنجشەنبە ساچىڭنى ئالدۇرساڭ،
كۆرمەگەيسەن قارىنىنىڭ ئاچىنى.
روزى ئازنە تاپقايسەن بىشەك،
ئاخىرەت مۈلكىنىڭ خىراجىنى.

ئوتتۇزىنچى باب تىرناق ئالماقنىڭ بايانى

ھەزرىتى مۇھەممەد مۇستەفا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم پەرمان
لىپ مۇنداق دېگەن: «شەنبە، يەكشەنبە، سەيشەنبە، چارشەنبە كۈنلىرى
رگىز تىرناق ئالماڭلار».
ئەگەر دۈشەنبە كۈنى تىرناق ئالسا، تەڭرىتەئالا ئۇ كىشىگە كاتىپلىق-
ئاتا قىلۇر.ئەگەر پەيشەنبە كۈنى تىرناق ئالسا، ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي.

ئوتتۇز بىرىنچى باب بەخت-تەلەي سائىتى بايانى

مۇشۇ بەخت ئۈستىدە تۇغۇلغان ئادەم ئىللىق چىراي ۋە ئۆتكۈر
زلۇك بولىدۇ. ئۇنىڭ نىشانىسى بېشىدا، قورسىقىدا ھەم ئۇچىسىدا

---
① ئاراج- ئىلاج

شەنبە ئىگىن يۇيماقنى خۇپ دېمە،
غەم بىرلە قايغۇنى بىھەد يېمە.
يۇما يەكشەنبە ئىگىندىن كىر،
ئەر-خاتۇن ئۇلغاي ئەجەپ دىلكىر.
يەنە دۇشەنبە ئىگىن يۇيماڭ زىنھار،
يۇيساڭ ئەلبەتتە بولغايسەن بىمار.
سېھشەنبە يۇيسا داۋا بولغاي،
بىسەبەب ھاجەتى رەۋا بولغاي.
چەھارشەنبە كۆنى ئىگىن يۇيدى،
ساتسا ئەلبەتتە كۆرەر سۇدى.
پەنجشەنبە ئىگىن يۇيماڭ زىنھار،
مالىڭىزغا بولۇر زىيان بىسيار.

يىگىرمە سەككىزىنچى باب غۇسلى(يۇيۇنماق)نىڭ بايانى

...غۇسلى قىلسە روزى شەنبە،
بولۇر ئۆمرى ئۇزۇن جان، تەنبە.
ئەگەر يەكشەنبەدە غۇسل ئەتمە ناگاھ،
بولۇر رەنجى زىيادە، ئۆمرى كوتاھ.
دۇشەنبە غۇسلى قىل ئەي يار،زىنھار
بولۇر رىزقىڭغە رەۋان مال بىسيار.
سېھشەنبە سۇ قويمە تەنگە زىنھار،
ئەگەر غۇسل ئەيلەسەڭ بولغايسەن بىمار.
تەنىنى چاھارشەنبە كىم ئارىغلار،
بولۇر نېمەت تولا، كۆرگەي ئاسىغلار[1]
تەنىڭنى پەنجشەنبە يۇيما ئەي جان،
ۋەگەر نە مالىڭغە بولغۇسى نۇقسان.
تەنىڭنى روزى جۇمە ئەيلەسەڭ پاك،
يەنە جۇمەغىچە بولماسسەن غەمناك.

---

① ئاسىغ- پايدا، مەنپەئەت

[ئىلاۋە] تۆۋەندە ئوقۇرمەنلەرگە سۇنۇلغان «خوتەن بىۋاستىتە قاراشلىق ئايمىقىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى» قاتارلىق تۆت پارچە تەزكىرە 1908-يىلى يېزىلغان(شىنجاڭ ئۆلكە مەمۇرىيىتى تەرىپىدىن مۇندە- رىجە تۈزۈلۈپ ھەرقايسى ئايماق، ناھىيەلەرنىڭ يېزىپ يوللىشى تەلەپ قىلىنغاندىن كېيىن ۋۇجۇدقا كەلگەن) بولۇپ، بۇ تەرجىمە نۇسخىسى- نىڭ خەنزۇچە ئومۇمىي نامى «新疆乡村图志» (شىنجاڭ يېزا- قىشلاقلىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى) دېگەن نام بىلەن، «جۇڭگو چېگرا رايونلار تارىخ-جۇغراپىيەسى تەتقىقات مەركىزى» تەرىپىدىن ماداجىن باش تۈزگۈچىلىكىدە تۈزۈلۈپ، گەنسۇ ئۆلكىلىك كۇتۇپخانا تەرىپىدىن 500 نۇسخا باستۇرۇلغان.

20- ئەسىرنىڭ 30- يىللىرىدا نەشر قىلىنغان بۇ تەزكىرە كىتاب 1884-يىلى شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن ھەرقايسى ئايماق، ناھىيەلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن ۋە ئۆلكە تەسىس قىلىنىش- تىن ئىلگىرىكى تارىخىي مەزگىللەردىن تونجى بولۇپ بىر قەدەر ئېنىق ۋە تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەنلىكى بىلەن قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تەزكىرە ئاپتورلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھەرقايسى ئايماق، ناھىيەلەردە ئەزىپىگە ئولتۇرۇۋاتقانلىقىنىڭ قىسقا بولۇشىغا قارىماي، جەمئىيەتنى كۆزىتىش ۋە ماتېرىيال ئىگىلەشتىكى يۈزەكىلىكىنى قىلچە يوشۇرماي ئامالىنىڭ بارىچە تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ئېنىق ۋە ئامىمباب يې- زىقچىلىق ئۇسلۇبىنى جارىي قىلدۇرۇپ، ھەرقايسى يۇرتلارنىڭ ئومۇ- مىي ئەھۋالىنى ئوبيېكتىپ كۆرسىتىپ بېرىشكە تىرىشقان. بولۇپمۇ، بۇ تەزكىرىلەر مۇشۇ تۈردىكى ئەسەرلەرنى يېزىشتا دەبدەبىلىك ئىبارە- لەر، تېمىغا مۇناسىۋەتسىز قىستۇرمىلارنىڭ ھەددىدىن كۆپ يېزىلىشى ۋەپەيلىدىن كېلەلىسىزلىك، ئېنىقسىزلىق ۋە قۇرۇلما چۇۋالچاقلىقى

بولىدۇ.ئەمما، ئۇ ئادەمنىڭ تۈزى شورلۇق بولىدۇ.كىشىگە ياخشىلىق قىلسا، ئاقىۋەت ئۇنىڭدىن يامانلىق كۆرىدۇ. ئەمما،بىرەر يۇرتنىڭ چوڭى (باشقۇرغۇچىسى) بولىدۇ. مال-دۇنياسى كۆپ بولۇپ، دوستلىرى بىلەن بىللە خوشال-خورام يەپ ئىچىدۇ.خوتۇنىدىن بەختى ئېچىلىدۇ. ھەرگىز باشقىلارنىڭ مىننىتىنى كۆتۈرمەيدۇ. بىرەرسى بىلەن بىرلەشىپ بىرەر ئىش قىلسا (شېرىك ئىش قىلسا) نەتىجىسى ياخشى بولمايدۇ. ئۇلۇغلارغا يېقىنچىلىق قىلىپ، ئۇلار بىلەن بىللە بولسا بەك ياخشىدۇر.

تەلەيلىك ئادەمگە يىللاردىن چاشقان يىلى يارىشىدۇ. ئايلاردىن ئاشۇرا ئېيى، كۈنلەردىن سەيشەنبە كۈنى ياخشىدۇر.

مال-مۈلۈكتىن ئالتۇن-كۈمۈش، خىزمەتكارلاردىن ئەر كىشى بولسا ئىنتايىن ياخشى. ئەگەر ئۆيلەنمەكچى بولسا، ئوت يۇلتۇزلۇق ياكى شامال يۇلتۇزلۇق خوتۇن ياراشقاي. يېڭى چىققان ئاينى كۆرسە خوتۇن-قىزلارنىڭ يۈزىگە قارىسا ياراشقاي.بۇ ئادەمگە نىسبەتەن، تىرىكچىلىك بۇرجى جەددى ئېيىغا توغرا كېلىدۇ.قاچانكى كۈن ھەمەل بۇرجىغە كەلسە، ئۇ ئادەمنىڭ ئەھۋالى ناھايىتى ياخشى بولىدۇ.

مال-دۇنيا بۇرجى سۈر ئېيىدۇر. يېشى چوڭايغانسىرى ئۇ كىشىنىڭ دۆلىتى زىيادە بولۇپ، مال-مۈلكى كۆپىيىدۇ.

ئاكا-ئۇكا بۇرجى ھەمەل ئېيى بولۇپ، قېرىنداشلىرىدىن ياخشىلىق كۆرىدۇ.

ئاتا-ئانا بۇرجى سەرتاندۇر.ئاتا-ئانىسىدىنمۇ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدۇ.

بالا-چاقىلىرىنىڭ بۇرجى ئەسەد ئېيى بولۇپ، ئۇ كىشىنىڭ بالىلىرى كۆپ بولىدۇ ۋە بالىلىرى ئۇنىڭغا ياخشىلىق كەلتۈرىدۇ، بالىلىرىدىن پەخىرلىنىدۇ.

كېسەللىك بۇرجى سۈنبۇلەدۇر..............①

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەتكېرىم ئىسمائىل

---

① قول يازمىدا كەمتۈك جايلار

شىېي ۋېيشىڭ

خوتەن بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى①

(بىرىنچى قىسىم)

مۇندەرىجىسى

تارىخى	يۇرت سوراش ئۇتۇقلىرى خاتىرىسى
لەشكىرى ئىشلار خاتىرىسى	كونا ئىشلار خاتىرىسى
ئاھالىسى	نوپۇسى
ئۇرۇق-جەمەتلەر	دىنى
كەسپىي ئىشلار	جۇغراپىيەسى
تاغلىرى	سۇلىرى
يوللىرى	ماددىي مەھسۇلاتلىرى
سودا ئىشلىرى	

خوتەن بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقىنىڭ ئايماقدارىغا تەزكىرە يې-زىشتىن ئىبارەت بۇ چوڭ ئىش ئورۇنلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، مەزكۇر ئايماقنىڭ يۇرت تەزكىرىسى كۆرسەتمىدىكى تۈرلەر بويىچە يېزىلىپ ئېھتىيات بىلەن تەھرىرلەپ چىقىلدى، ئاندىن (يۇقىرىنىڭ) تەكشۈرۈپ تەزكىرە تۈرىگە كىرگۈزۈشىگە تەۋەززۇ بىلەن يوللاندى. ئەمدى رەسمىي گەپكە ئۆتىمىز.

تارىخى

مەزكۇر زېمىندا قايسى دەۋر، قايسى يىللاردا ئايماق تەسىس قىلىن-غانلىقى توغرىسىدا: تەكشۈرۈلۈشىچە، چيەنلۇڭ يىللىرىدا غەربىي يۇرت تىنچىتىلغاندىن بۇيان خوتەنگە بىر نەپەر خان ئامبىلى تەيىنلەنگەن، كې-يىن مۇسۇلمانلار كاتتىبېشىنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشى بىلەن يۇرت خاراب

① 1908-يىلى شىېي ۋېيشىڭ تەرىپىدىن يېزىلىپ يوللانغان بۇ تەزكىرە 1910- يىلى يە-رۇڭدىن تەرىپىدىن تۈزىتىلىپ تەھرىرلەنگەن.

قاتارلىق ئىللەتلەر سادىر بولۇۋاتقان يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تەزكىرە يېزىقچىلىقىمىز ئۈچۈن ئۆرنەك بولالايدۇ.

مېغىز بىلەن شاكالنى ياخشى ئايرىيالايدىغان — بۇ تەزكىرىلەردىكى تارىخىي پاكىتلارنى مۇناسىۋەتلىك يازمىلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ بەھرىلىنەلەيدىغان ئوقۇرمەنلەر، خۇددى بۇ تەزكىرىنىڭ تولۇق نۇسخىسىنى نەشر قىلدۇرۇشنى نىيەت قىلىپ تەرجىمىگە ئۇيۇشتۇرغان ۋە مەلۇم ئەجىر سىڭدۇرگەن پېقىرگە ئوخشاشلا، ئەسلىي خەنزۇچە كىتابنى ساقلاپ بىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن — مەتتۇرسۇن سىدىق، غالىب بارات ئەرك ئەپەندىگە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىدۇ.

— تۈزگۈچىدىن

ــنلىنگە كەلسەك؛ تەكشۈرۈشىمىزچە، مەزكۇر زېمىن خەن سۇلالىسى
ــۋردە ئۇدۇن خانلىقى (于阗国) دەپ ئاتالغان. تاڭ تەزكىرىلىرىدە ئۇ-
ــن، گوستانا (瞿萨旦那)، خۋامنا (涣那)، چۇدەن(屈丹)، خودەن
(豁旦) دېگەن ناملار بىلەنمۇ خاتىرىلەنگەن. يۈەن سۇلالىسىنىڭ باش-
ــرىغا كەلگەندە بۇ جايدا كۇنشا تۇتۇق مەھكىمىسى(昆沙都督府)تە-
ــس قىلىنغان. مەزكۇر شەھەرنىڭ شەرقىدىن سەككىز چاقىرىم كې-
ــدىغان جايدا بۇگۇنكى لوپ ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدىغان يۇرۇڭ-
ــش كەنتى بار بولۇپ، خەن دەۋرىدە كېرىيە خانلىقى (押弥国) دەپ
ــتالغان (قەدىمكى كېرىيە خانلىقىنىڭ ئورنى ئەسلىدىمۇ ھازىرقى كې-
ــيە تەۋەلىكىدە بولۇپ، يۇرۇڭقاشتا دېيىش خاتا — ت) شەھەرنىڭ
ــمالىدا قاراقاش دەرياسى بار بولۇپ، ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە دالى دەر-
ــسى (达利水) دېيىلگەن. قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان ئۆزگىرىشلەر
ۋامىدا ناملاردىمۇ ئۆزگىرىش بولغان. مەزكۇر ئايماق توغرىسىدا يازما
ەنبەلەر كەمچىل، تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغىلى بولمىغاچقا، قوشۇپ ئىزا-
ــات بېرىلدى.

مەزكۇر جايدا ئايماق تەسىس قىلىنىپ مەمۇرىي باشقۇرۇش يولغا
ويۇلغاندىن كېيىن، ئايماق نامىنىڭ قانداق ئاتىلىدىغانلىقىغا كەل-
ــەك: تەكشۈرۈشىمىزچە، مەمۇرىي باشقۇرۇش يولغا قويۇلغاندىن بۇيان
ــيماقنىڭ نامىدا ئۆزگىرىش بولۇپ باقمىغان.

يۇرت سوراش ئۇتۇقلىرى خاتىرىسى

پايدىلىق ئىشلارنى ئەۋج ئالدۇرۇش توغرىسىدا: بۇنى بىرەر مىسال بىلەن
ــيان قىلىش كۇپايە قىلمايدۇ. بۇرۇنقى ئىشلارنى تەپسىلىي بايان قىلا-
ــلى بولمىدى. پەقەت ئارخىپنى كۆرۈپ، يېقىنقى مەمۇرىي باشقۇرۇش
ــھۋالىنى بىلگىلى بولدى. كېمىنە ۋەزىپە ئۆتەشتىن ئىلگىرىكى ئاي-
ــاقدار پەن شېڭجىن گۇاڭشۇنىڭ 26-يىلى خوتەندە جەمئىي 45مىڭ
29 مو بوز يەر ئاچقۇزغان. بۇ بوز يەر ئېچىش خاتىرىسىدە ئەنگە ئې-
ــنغان بولۇپ، ھازىرمۇ خەلققە نەپ يەتكۈزۈپ كەلمەكتە. بۇ ئىشنى
ــشلەر ھازىرمۇ ماختىشىدۇ. بوز يەر ئېچىش، تەمىناتنى تېجەپ قال-
ــچقا كىشىلەردە ياخشى تەسىرات قالدۇرغان. زىيانداشلارنى يوقاتقان

政绩录

兴利。兴利之举不一而足，前事无可详考，惟检查案档，均稽近治，卑前任潘升直牧震，于光绪二十六年，在和阗共开垦地四万五千二百九十六亩，均经升科册报有案，迄今民利赖之，称道勿衰，因节录以示观感。去害无考。听讼无考。查卑州设治以来，历前各任所有去害听讼诸事宜，既无州志可考，又无稗史足录，无从汇编。

بولغان. گۇاڭشۈينىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئالدىنقى باش مۇپەتتىش ليۇجىنتاڭ تەرىپىدىن قايتۇرۇۋېلىنغان ۋە ئۆلكە تەسىس قىلىش ئەھۋالىغا قاراپ ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىش توغرىسىدا خانغا مەكتۇپ يوللىغان. شۇنىڭ بىلەن خان ئامبىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بىۋاسىتە قاراشلىق ئايماق تەسىس قىلىنىپ، ئايماقنى باشقۇرۇشقا بىر نەپەر ئايماقدار قويۇلغان، بىۋاسىتە قاراشلىق ئايماق تۈزۈمى شۇندىن ئېتىبارەن باشلانغان.

بىۋاسىتە قاراشلىق ئايماق تەسىس قىلىنىشتىن ئىلگىرى — ياۋ، شۇن قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ۋە شىيا، شاڭ، جوۋ سۇلالىلىرى زامانىدا قەيەرگە تەۋە ئىكەنلىكى توغرىسىدا خاتىرە يوق. ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرلىرىدە قايسى ئەلگە قاراشلىق ئىكەنلىكى توغرىسىدىمۇ خاتىرە يوق. چىن، خەن دەۋرلىرىگە كەلگەندە قانداق ۋىلايەت، ناھىيەلەرگە ئايرىلغان ۋە ئىسمى قانداق ئۆزگەرتىل-

ئاھالىسى

ئۇيغۇرلار، خەنزۇلار تارىختىن بۇيان مۇشۇ ئەلنىڭ پۇقرالىرىدۇر.

نوپۇسى

مۇسۇلمانلار: ئەرلەر 69 مىڭ 693نەپەر، ئاياللار 67 مىڭ 298 نەپەر.

خەنزۇلار: ئەرلەر 812نەپەر، ئاياللار 38 نەپەر.

ئۆرۈق-جەمەتلەر

تەكشۈرۈشىمىزچە، ئۇيغۇرلار ئىسمىنى فامىلە ئورنىدا ئىشلىتىدىكەن، ھەممىسى دېگۈدەك تېرىقچىلىق قىلىدىكەن، ئۇلار ئۇششاق جەمەتلەر بولۇپ، ئېسىلزادە چوڭ جەمەتلەر يوق ئىكەن.

دىنى

مۇسۇلمانلار: تەكشۈرۈشىمىزچە، يەرلىك خەلق پۈتۈنلەي مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. بۇ زېمىندا بۇنىڭدىن باشقا دىن كەڭ تارقالمىغان.

لاما سېرىق دىنى ۋە قىزىل دىندىكىلەر: يوق.

كاتولىك دىندىكىلەر: يوق.

ئەيسا (پەيغەمبەر)نىڭ دىندىكىلەر (خىرىستىيانلار): يوق.

ئوقەتچىلىكى

ئىلىم ئەھلىلىرى: 30 نەپەردىن ئارتۇق. تەكشۈرۈشىمىزچە، ئۇيغۇرلاردىن خەنزۇچە ئوقۇيدىغانلار شۆتاڭ (خەنزۇچە دەرس بېرىدىغان مەكتەپ-ت)دىكى بالىلاردىن ئىبارەت بولۇپ، قالغانلىرى دىندىن چەقىپ كېتىمىز دەپ ئوقۇمايدىكەن. مەزكۇر ئايماقتا ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ بىلىم ئەھلىلىرىدىن 30 نەچچە كىشى بار.

دېھقان: 20 مىڭ 205 نەپەر.

ئىشچى: 9472 نەپەر.

سودىگەر1824 : نەپەر.

ئىشلار، ئەرز-داۋالارنى سورىغان ئىشلارنى ئالدىنقى ۋەزىپە ئۆتىگەنلەر تولۇق خاتىرە قالدۇرمىغاچقا، توپلاشقا ئامال بولمىدى.

لەشكىرىي ئىشلار خاتىرىسى

تەكشۈرۈشىمىزچە، غەربىي يۇرت قەدىمدە زېمىن تالىشىش ئۇرۇشلىرى كۆپ بولغان جايلارنىڭ بىرى. ئۇزاق زامانلار ئۆتكەچكە، بۇ زېمىندا قايسى دەۋردە كىملەرنىڭ لەشكەر تۇرغۇزغانلىقىغا دائىر كىتاب ياكى خاتىرە قالمىغاچقا تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغىلى بولمىدى. پەقەت تۇڭجى يىللىرىدىلا توپىلاڭچىلارنىڭ كاتتىبېشى ھېبىبۇللا مۇپتى خوتەننى ئىشغال قىلىپ، شەھەرنى ئىگىلەپ، لەشكەر تۇرغۇزۇپ بەيئەت قىلغىلى ئۇنىمىغان. گۇاڭشۇنىڭ 3-يىلى ئالدىنقى سەپ باشبۇغى دۇڭ فۇشياڭ «دۇڭ» خېتى چۈشۈرۈلگەن تۇغ كۆتۈرگەن ئاتلىق ۋە پىيادە چېرىكلەرگە قوماندانلىق قىلىپ، توپىلاڭچىلارنى تازىلىغان. توپىلاڭچىلار كاتتىبېشى شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەن.

كونا ئىشلار خاتىرىسى

كەسپىي ئىشلار: خاتىرىلەنمىگەن.

ئىلىم-بىلىم: خاتىرىلەنمىگەن.

تەكشۈرۈشىمىزچە، ئۇيغۇرلار ئېلى چيەنلۇڭ خان يىللىرىدا خانلىقىنىڭ خەرىتىسىگە كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، كۆپ يىللار ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ-ئادىتى ئۆزگىچە، خۇي-مىجەزى ھەر كىمنىڭ ھەر خىل بولغاچقا ۋاپادار، دوستانە بولۇشنىڭ، ئۇرۇق-تۇغقانلار ئىناق-ئېجىل ئۆتۈشنىڭ، مەسئۇلىيەتچان بولۇشنىڭ، كۆيۈنۈشنىڭ نېمىلىكىنى چۈشەنمەيدۇ. خاتىرىلىگۈدەك ئىش يوق. ئىلىم-بىلىمدىن ئاز-تولا خەۋىرى بار-يوقلىقىغا كەلسەك، ئۇيغۇرلار ئاخۇننى چوڭ بىلىدۇ. ئاخۇنۇملار ئايەت ئوقۇش، ناماز ئوقۇشقىلا ئەھمىيەت بېرىدۇ. بۇ كۆڭلى تەلىماتىنىڭ مەقسىتىگە زادىلا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. شۇڭا بۇلارنىڭ تارىخىدا مەشھۇر ئۆلىمالار، مەشھۇر ۋەزىر، تۆھپىكار ئەمەلدارلار، مەشھۇر سانغۇنلار، ۋاپادار ۋە دىيانەتلىك ئەمەلدارلار ۋە كىشىلەرنى تەسىرلەندۈرگۈدەك ئىشلار، ئەل-يۇرتقا پايدىلىق بولغان داڭلىق تۆرىلەر تاۋاپخانىسى، يۇرت دانىشمەنلىرى تاۋاپخانىسى، سادىق ۋە مەردلىك بىلەن قۇربان بولغانلار تاۋاپخانىسىمۇ يوق.

ساللا، جەنۇبتا قاراڭغۇ تاغ، غەربتە بالىماس، شىمالدا سوپارغا تۇتىشىدۇ. سوپار شەرقتە توساللا، جەنۇبتا بورازان، غەربتە بالىماس، شىمالدىمۇ بالىماس يارغا تۇتىشىدۇ. بالىماس شەرقتە بوقا، جەنۇبتا سوپار، غەربتە قاياش، شىمالدا قاياشقا تۇتىشىدۇ. قاياش شەرقتە بوقا، جەنۇبتا ماكوي، غەربتە ماكوي، شىمالدا قوملۇققا تۇتىشىدۇ. ماكوي شەرقتە قاياش، جەنۇبتا كويا، غەربتە قاراساي، شىمالدا قوم بارخانلىرىغا تۇتىشىدۇ. كويا شەرقتە ماكوي، جەنۇبتا بورازان، غەربتە قاراساي، شىمالدا قاراسايغا تۇتىشىدۇ. قاراساي شەرقتە ماكويا، جەنۇبتا كويا، غەربتە گوما ناھىيەسى، شىمالدا قوملۇققا تۇتىشىدۇ. قاراڭغۇ تاغ شەرقتە توساللا، جەنۇبتا تىبەتكە، غەربتە مۇزتاغ، شىمالدا بورازانغا تۇتىشىدۇ.

شەھەر ئىچى ۋە رايون ئىچىدىكى قەدىمىي يادىكارلىق، بۇتخانا، خاتىرە راۋىقى، كۆۋرۈك، شەھەر-بازار، مەكتەپ. تەكشۈرۈشىمىزچە، ئايماق شەھىرىدە ۋېنۋۇمياۋ بۇتخانىسى، خۇاڭمياۋ بۇتخانىسى ، تەرەپ مۇئەككىلىرى بۇتخانىسى ۋە بىر سەبىيلەر شۆتاڭى (كونىچە مەكتەپ) دىن باشقا مەشھۇر قەدىمىي يادىكارلىقلار، خاتىرە راۋىقى، كۆۋرۈك، شەھەر-بازارلار يوق ئىكەن.

تاغلىرى

تەكشۈرۈشىمىزچە، ئايمىقىمىزنىڭ جەنۇبىدا قاراڭغۇ تاغ دېيىلىدىغان بىر تاغ بار بولۇپ شەھەرگە 580 چاقىرىم كېلىدىكەن. تاغلىرىنىڭ ۋە خەتەرلىك بولۇپ، قار-مۇزلار قاپلاپ تۇرىدىكەن. ئادەملەر كەمدىن كەم بارىدىكەن. ئۇنىڭ ئۇزۇن ۋە توغرىسىغا بولغان چاقىرىم سانىنى قىياس قىلغىلى بولمايدىكەن. سىرتقا ئۆتكىلى بولىدىغان بىر چىغىر يول بولسىمۇ، ئۇنى باشبوغ دۇڭ فۇشياڭ ئۇزۇپ تاشلىغاچقا ئىپقىندىن بۇيان ئادەم ماڭمىغان.

دەريا-ئېقىنلىرى

تەكشۈرۈشىمىزچە، ئايمىقىمىزدا ئىككى دەريا بولۇپ، بىرى يۇرۇڭقاش دەرياسى، شەھەرنىڭ شەرقىدىن سەككىز چاقىرىم كېلىدۇ. يەنە بىرى قاراقاش دەرياسى، شەھەرنىڭ شىمالىدىن 70 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ دەريالار ئوخشاشلا ئايمىقىمىزنىڭ جەنۇبىدىكى قاراڭغۇ تاغدىن باش-

جۇغراپىيەسى

مەزكۇر ئايماقنىڭ ئورنى ئۆلكە مەركىزىنىڭ قايسى يۆنىلىشىدە ئېكەنلىكى توغرىسىدا؛ تەكشۇرۇشىمىزچە، مەزكۇر ئايماق ئۆلكە مەركىزى شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا، قەشقەرنىڭ شەرقىدە بولۇپ، ئۆلكە مەركىزى شەھىرىگە 4929 چاقىرىم، قەشقەرگە 1270 چاقىرىم كېلىدىكەن.

ئايماقنىڭ تۆت تەرىپى: شەرقىي لوپ ناھىيەسىگە، جەنۇبتا قاراقۇرۇم تاغقا، غەربتە گۇما ناھىيەسىگە، شىمالدا ئاقسۇ يولىغا تۇتىشىدۇ.

ئايمىقىمىز بىر قانچە رايونغا بۆلۈنىدۇ. تەكشۈرۈشىمىزچە، جەمئىي 11 مىڭلىققا (明) غا بۆلۈنگەن بولۇپ: ئىلچى شەھىرى، توساللا، بورازان، سۈپار، بالىماس، قاياش، ماكۈيا، كۈيا، بۇقا، قاراساي، قاراقۇرۇم تاغدىن ئىبارەت.

قايسى رايوننىڭ شەھەرنىڭ قايسى يۆنىلىشىدە ئېكەنلىكى توغرىسىدا: تەكشۈرۈشىمىزچە، ئىلچى شەھىرى مىڭلىقى شەھەرنىڭ شەرقىدىن بەش چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، توساللا مىڭلىقى شەھەرنىڭ جەنۇبىدىن بىر چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، بورازان مىڭلىقى شەھەرنىڭ غەربىدىن 20 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، سۈپار مىڭلىقى شەھەرنىڭ غەربىدىن 40 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، بالىماس مىڭلىقى شەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدىن 70 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، قاياش مىڭلىقى شەھەرنىڭ غەربىدىن 95 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، ماكۈيا مىڭلىقى شەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدىن 90 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، كۈيا مىڭلىقى شەھەرنىڭ غەربىدىن 70 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، بۇقا مىڭلىقى شەھەرنىڭ شىمالىدىن 115 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، قاراساي مىڭلىقى شەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدىن 140 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، قاراقۇرۇم تاغ مىڭلىقى شەھەرنىڭ جەنۇبىدىن 225 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا.

رايونلارنىڭ تۆت تەرەپ چېگراسى. تەكشۈرۈشىمىزچە، ئىلچى شەھىرى شەرقتە يۇرۇڭقاش دەرياسى، جەنۇبتا توساللا، غەربتە توساللا، شىمالدا سۈپارغا تۇتىشىدۇ. توساللا شەرقتە ئىلچى شەھىرى، جەنۇبتا قاراقۇرۇم تاغ، غەربتە بورازان، شىمالدا سۈپارغا تۇتىشىدۇ. بورازان شەرقتە تو-

ماددىي مەھسۇلاتلىرى

ھايۋانات: كالا، قوي، ئات، تۆگە، پىلە.

ھايۋاناتتىن چىقىدىغان مەھسۇلاتلىرى: قوي يۇڭى، كالا تېرىسى، ات تېرىسى، يىپەك، تېرە ماللىرى، خوتەن شايى-ئەتلىسى، كىگىز، ىلەم.

ئۆسۈملۈكلىرى: بۇغداي، قوناق، شال، زىغىر، ئارپا، كېۋەز، ئۈجمە تۈرلۈك قوغۇن-تاۋۇز، دەل-دەرەخلەر.

ئۆسۈملۈكلەردىن ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلاتلار: پاختا رەخت، ۋزاق قەغەز (خوتەن قەغىزى)، يىپ ئەدىيال.

منېراللىرى: قاشتېشى

مىنېراللاردىن ياسىلىدىغان مەھسۇلاتلار: قاشتاش ئۈزۈك، قاشتاش ڭزا، بىلەزۈك.

سودا ئىشلىرى

ئايمىقىمىزدىن چىقىدىغان ماللار: كالا، ئات، قوي، تۆگە؛ پاختا، پىلە-يىپ ەك ۋە تۈرلۈك قوغۇن-تاۋۇز، دەل-دەرەخلەر. بۇلاردىن ئىشلەپچىقىرى- دىغان مەھسۇلاتلار: قوي يۇڭى، تېرە ماللار، كالا تېرىسى، ئات تېرى- ى، كىگىز، گىلەم، پاختا رەخت ۋە خوتەن قەغىزى.

قانداق مالنىڭ ئايمىقىمىزدا ھەر يىلى قانچىلىك سېتىلىدىغانلىقى توغرىسىدا: ۆلچەرىمىزچە، ھەر يىلى 12 مىڭ تۇياق قوي، 2300 تۇياق كالا، 100 تۇياقتىن ئارتۇق ئات سېتىلغان. يەرلىك كىگىزدىن ئۈچ-تۆت لڭ پارچە، يەرلىك گىلەمدىن نەچچە يۈز پارچە، يەرلىك بۆز رەختتىن 4-50 مىڭ توپ، مەشۇتتىن تەخمىنەن 30 مىڭ سەر، شايى-ئەتلەس لتە-يەتتە مىڭ توپ، پاختا تەخمىنەن 130 مىڭ جىڭ، قوۋزاق قەغە- دىن 10 مىليون تاختىدىن كۆپرەك، قوي يۇڭىدىن سەككىز-توققۇز لڭ جىڭ، تېرە كېيىملەردىن 400 قۇردىن ئارتۇق سېتىلغان. يۇقى- قىلار ئايمىقىمىزدا سېتىلغىنى.

ئايمىقىمىزدىن سىرتقا چىقىرىلىدىغان ماللاردىن نەلەرگە ئاپىرىپ پېتىلىدىغانلىقىغا كەلسەك، تەخمىنەن ھەر يىلى قوي يۇڭىدىن 10 چچە مىڭ جىڭدىن ئارتۇق، يەرلىك كىگىزدىن ئالتە-يەتتە مىڭ پارچە،

لىنىدىكەن، ئۇنى قارلىق تاغ(مۇزتاغ) دەپمۇ ئاتايدىكەن، بۇ تاغ توغرى-سىدا بىر قانچە مىڭ چاقىرىمغىچە سوزۇلغان بولۇپ، قاراقاش دەرياسى قارلىق تاغنىڭ ئاستىدىكى ئېقىندىن باشلىنىدىكەن. ئايمىقىمىزدىكى پولۇ، پۇجىيا، قاۋۇيا، بۇدىيا، سۇمىيا، باغچى، ئۇزۇن ئارال، تۇزاقچى، ئاقساراي، تۇخۇلا كەنتلىرىدىن ئايلىنىپ ئايمىقىمىز بىلەن لوپ ناھى-يەسىنىڭ چېگراسىدىكى كۆيەكتېغىلىدىن ئۆتۈپ، شايار ناھىيەسىدىن چىقىپ تارىم دەرياسىغا قۇيۇلىدىكەن.

يۇرۇڭقاش دەرياسى قارلىق تاغدىن باشلىنىپ، كېرىيە چېگراسىدىن چىقىپ ئايمىقىمىزدىكى جامدا، قاتچى، يۇرۇڭقاش كەنتلىرىدىن ئۆتۈپ ئەگرى-بۈگرى ئېقىپ، كۆيەكتېغىلىغا كەلگەندە قاراقاش دەرياسى بىلەن قوشۇلىدىكەن. ھەر يىلى ئەتىياز ۋە يازدا قار-مۇزلار ئېرىپ دەريا سۈيى ئۆرلىگەندە، يۇرۇڭقاش دەرياسى بىلەن قاراقاش دەرياسىدىن تولۇم، قېيىق بىلەن ئۆتۈشكە توغرى كېلىدىكەن. جايلاردىكى ئېرىق-ئۆستەڭلەرگىمۇ دەريادىن سۇ باشلاپ يەر سۇغىرىدىكەن. كۆز كېلىپ ھاۋا سوۋۇغاندا دەر-يادا سۇ قالمايدىكەن. تەكشۈرگەنلىرىمىز «شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە مە-لۇماتلار» ۋە يېقىندا چىققان يەر خەرىتىسىدىكى بىلەن ئوخشاش چىقتى. ئايمىقىمىزدىن باشلانغان دەريالار باشقا يۇرتلارغا ئېقىپ بارىدىكەن.

يوللىرى

تەكشۈرۈشىمىزچە، ئايمىقىمىزنىڭ شەھەر قوۋۇقىدىن چىقىپ غەربكە 70 چاقىرىم يۈرسە، زاۋا ئۆتەڭگە بارىدىكەن. بۇ جايدىن كەي-تەر كۆلگە (قۇمات پاششايمەت) 30 چاقىرىم كېلىدۇ. گۇما ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدۇ. بۇ چوڭ يول ھېسابلىنىدۇ. شەرققە سەككىز كى-لومېتىر ماڭسا يۇرۇڭقاش دەرياسىغا بارىدۇ، بۇ جايدا لوپ ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدۇ، بۇمۇ چوڭ يول. جەنۇبى قاراڭغۇ تاغقىچە بارىدۇ؛ يەنى «شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات»تا بېسىلغان چاقماقچۇشتى دېيىلىدىغان قارلىق تاغقا 580 چاقىرىم كېلىدۇ. شىمالىدا ئۇنسۇ نا-ھىيەسىنىڭ يېڭى قاراۋۇلخانىسىغىچە بارىدۇ. ئومۇمىي مۇساپىسى 1775 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ ئادەم ماڭالمايدىغان چىغىر يول بولۇپ، باشقا يۇرتقا بېرىش ئۈچۈن بۇنىڭدىن باشقا يولمۇ يوق.

ئاسترونومىيەسى

مېرىديان ۋە پاراللېلى. شىمالى قۇتۇپتىن باشلىغاندا 37 گىرادۇس
1 مىنۇت، پايتەختتىن غەربكە قىيپاش 36 گىرادۇس 30 مىنۇت.

قىش، يازدىكى ئىقلىمى. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى باشقا شەھەرلەردىن
ــىقراق، يازدا قاتتىق ئىسسىق، قىشتا قەھرىتان سوغۇق بولماي-
ۇ. ئىقلىمىمۇ باشقا جايلاردىن بالدۇر بولۇپ، بۇغداي، قوناق، پاخ-
ا، قوغۇن ـ تاۋۇز، كۆكتاتلار ئىشقىلىپ ھەر خىل ئۆسۈملۈكلەر
ىخاي پىشىدۇ.

يامغۇر مىقدارى. يىلدا يامغۇر ئاز ياغىدۇ. قىشتا يەر مۇزلايدۇ،
ارمۇ ئاز ياغىدۇ. قىشتىلا تاغلار ئاپپاق قارغا پۈركىنىدۇ، ئەتىياز ۋە
زدا ئېرىپ دەريا-ئۆستەڭلەرگە قۇيۇلۇپ ئېتىزلار سۇغىرىلىدۇ.

جۇغراپىيەسى

تارىخي جەريانى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە «ئۇدۇن خانلىقى» دەپ ئا-
لغان، شياۋۇخان زامانىدىن باشلاپ خۇاشا بىلەن ئالاقە قىلىشقا باش-
مغان. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۇزۇنتات،
ۈنلى، رۇڭلارنى ــ يەنى بۈگۈنكى كېرىيە زېمىنىنى ئۆزىگە قوشۇۋال-
ان. ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدىن سۈي سۇلالىسى دەۋرىگىچە ئوردىغا
ۇۋغا ھەدىيە قىلىپ تۇرغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «گوستانا دۆلى-
ى» دەپ ئاتالغان. ھۇنلار «ئۇدۇن»، خورلار «خودەن»، ھىندىلار «چۇ-
ەن» (لىيال)، ئاۋام تىلدا «خۋامنا» دەپ ئاتاشقان. بۇلارنىڭ ھەممىسى
ۇدۇن (于阗) دىگەن تەلەپپۇزنىڭ ئۆزگەرتىپ تەلەپپۇز قىلىنىشى.
ېنگۋەن يىللىرى ئوردىغا بېقىنىپ زېمىنىدا كۇنسا (昆沙)تۇتۇق
ەكىمىسى تەسىس قىلىنغان، ۋۇزېتىيەن زامانىسىدىمۇ دۆلەت بولۇپ
روۋەرگەن. بەش دەۋر ۋە سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ مەركىزىي ئوردى-
ا سوۋغا ھەدىيە قىلىپ تۇرغان.

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا لياۋ سۇلالىسىغا قاراشلىق
ولغان، لياۋ سۇلالىسى مۇنقەرز بولغاندا نايمانلارنىڭ ئىلكىگە ئۆتۈپ،
ەركىزىي ئوردىغا بەيئەت قىلمىغان. نامى يەنىلا خەنزۇچە «斡端 ئۇ-
ۇن»، دەپ ئاتالغان، تەيزۇخان (چىڭگىزخاننىڭ ئەۋرىسى) ئارغۇننىڭ سۇ-
ۇرغال يېرى بولغان. شىزۇخان (قۇبلاي خان) دەۋرىدە جارچى -

يەرلىك گىلەمدىن مىڭ پارچىدىن ئارتۇق، پاختا رەختتىن تەخمىنەن 70-80 مىڭ توپ، پاختىدىن 180 مىڭ جىڭ، يەرلىك شايى-ئەتلەستىن يەتتە-سەككىز مىڭ توپ، قوۋزاق قەغىزىدىن 10 مىليون - بىر قانچە يۈز مىڭ تاختا، يەرلىك مەشۇتتىن 40 مىڭ سەردىن ئارتۇق، تېرە ماللاردىن 700 تايدىن ئارتۇق سېتىلغان. ھەممىسى ئۆلكە مەركىزىگە ۋە ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلارغا توشۇپ سېتىلغان. ئارىلاپ - ئارىلاپ سىرتقا ئاپىرىپ ساتىدىغانلارمۇ بولغان. ئايمىقىمىزنىڭ سىرتتىن قەيەردىن قانداق ماللارنى كىرگۈزگەنلىكى، قەيەردە ھەر يىلى قانچىلىك ساتقانلىقىغا كەلسەك، تەكشۈرۈشىمىزچە، ئايمىقىمىزدىكى ماللار مۇشۇ يەردىن چىققان ۋە پىششىقلاپ ئىشلەنگەندىن باشقا، سىرتتىن ئەكەلگەن ماللارنى چار بازارچىلار پارچە-پۇرات ئەكەلگەن بولۇپ، توپ - توپى بىلەن توشۇپ ئەكېلىپ سېتىش بولمىغان.

(گۇاڭشۇنىڭ 34-يىلى «مىلادىيە 1908-يىلى 9 - ئاينىڭ 7-كۈنى»، ئايماق مەھكىمىسىگە يوللاپ كەلگەن شي ۋېيشىڭ)

ئىككىنچى قىسىم

مۇندەرىجە

ئاسترونومىيەسى (مېردىيان ۋە پاراللېلى، قىش-يازدىكى ئىقلىمى، يامغۇر مىقدارى)

جۇغراپىيەسى (تارىخىي جەريانى، مەھكىمە تۇرۇشلۇق جاي، يېزا-بازارلىرى، زېمىن چېگراسى، تاغ تىزمىلىرى، ئېقىنلىرى، تۇپرىقى، ئۆستەڭ ۋە بۇلاقلىرى، ئۆتەڭلىرى، ئۆتكەللىرى)

ئىنسانچىلىقتىكى ئىشلار (ئىنسانچىلىقتىكى ئۆلۈم-يېتىم، نەزىر-چىراغ ئىشلىرى، ئەمەلدارلىرى، لەشكىرىي ئەمەلدارلار، لەشكىرىي تۈزۈمى، مەكتەپلىرى، يەر بېجى، ھۈنەر-سەنئىتى، سودا ئىشلىرى، ساۋاپلىق ئىشلار، قائىدە-يوسۇن ۋە خىلمۇخىل ئۆرپ-ئادەتلىرى، ئېتىكىسى)

تەبىئىي نەرسىلىرى ۋە مەھسۇلاتلىرى (ھايۋانات، ئۆسۈملۈكلىرى، تەبىئىي ئەشيالىرى، ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلىرى)

مەھەللىقى، غەربىي يېزىسى بورازان مەھەللىقى، جەنۇبىي يېزىسى قاراڭغۇ تاغ مەھەللىقى، شىمالىي يېزىسى سۇپار مەھەللىقى؛ شەرقىي شىمالىي يېزىلىرى ئالتە مەھەللىق: بالىماس، قاياش، ماكۇيا، كۇيا، بۇقا، قاراساي مەھەللىقلىرىنىڭ ھەر بىر مەھەللىقىدا بىردىن شاڭيۇ، بىردىن مىراپ قويۇلغان. كەنتىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى، يىراق-يېقىنلىقىغا قاراپ يۈز بېشى دېيىلىدىغان بىر كىچىك باشلىق قويۇلغان. يۈز بېشى شاڭيۇغا ياردەملىشىپ باج-سېلىقنى سۈيلەش، كۆرسەتمە يەتكۈزۈش قاتارلىق ئىشلارنى بىجىرگەن. شەرقىي شىمالىي يېزىدىكى شەھەرگە 70 چاقىرىم كېلىدىغان قاراقاش شەھىرى بىر كىچىك قەلئەگىلا ئوخشاش بولۇپ، ئىچى-سىرتىدا ئاھالە كۆپ، بۇنىڭدىن باشقىلىرى ساپلا ئۆششاق - ئۆششەك بازارلار بولۇپ چوڭ بازارلار يوق. ئاپتونومىيەلىك تېررىتورىيە بويىچە شەرق، غەرب، جەنۇب، شىمالدىكى تۆت مەھەللىقنى شەرقىي، غەربىي، جەنۇبىي، شىمالىي رايون دەپ تۆت رايونغا؛ سېپىلغا يېقىن مەھەللىقنى ئوتتۇرا رايون دەپ ئايرىماقچى. غەربىي شىمالدىكى ئالتە يېزا مەھەللىقنى ئالتە رايونغا ئايرىماقچى: بالىماس مەھەللىقى غەربىي شىمالدىكى 1- رايون بولىدۇ. قاياش مەھەللىقى 2-رايون، ماكۇيا مەھەللىقى 3-رايون، كۇيا مەھەللىقى 4-رايون، بۇقا مەھەللىقى 5-رايون، قاراساي مەھەللىقى 6-رايون بولىدۇ. يەنە بىر مەسىلە شۇكى قاياش مەھەللىقى بىلەن بۇقا مەھەللىقى، ماكۇيا مەھەللىقى بىلەن قاراساي مەھەللىقىنىڭ باشقۇرىدىغان كەنتلىرى ئازراق بولغاچقا، ئۆز ئالدىغا بىر رايون قىلغىلى بولمايدۇ. ئىككى رايون قىلماقچى.

چېگرا-پاسىللىرى. شەھەرنىڭ شەرقىگە بەش چاقىرىم ماڭسا يۇرۇڭقاش دەرياسى بىلەن لوپ ناھىيەسىنىڭ چېگراسىغا بارىدۇ. غەربكە 230 چاقىرىم يۈرسە، پاكا يۇلغۇنغا بارىدۇ. بۇ يەر يەكەن مەھكىمىسىگە قاراشلىق گۇما ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدۇ. جەنۇبقا 580 چاقىرىم يۈرسە مۇز تاغ توسۇپ تۇرىدۇ. بۇ تاغنىڭ جەنۇبىي ئارقا تىبەتكە تۇتىشىدۇ. شىمالدىن 1090 چاقىرىم كېلىدىغان بىيلى دىگەن جايدا ئاقسۇ مەھكىمىسى بىلەن چېگرالىنىدۇ. شەرقىي جەنۇبتا 500 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان قوتاز ئاغزى دىگەن جايدا كېرىيە ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدۇ. غەربىي جەنۇبتا 200 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان ئاراق داۋان دىگەن جايىدا يەكەن مەھكىمىسىنىڭ گۇما ناھىيەسى

سىلاۋچى (ئايغاقچى) ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، ئوتتۇرىدا سۈلھى تۈزۈلگەن بولسىمۇ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن چوڭ خانلىق ئاتالغان، يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاجىزلىغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ دېڭزۇڭ خان دەۋرىگە كەلگەندە، ئوردىغا سوۋغا تەقدىم قىلىش ئازىيىشقا باشلىغان. شۇنىڭدىن باشلاپ «ئۇيغۇر ئېلى» دېيىلگەن. كاڭشى خاندانلىقى چيەنلۇڭنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جۇڭغارلار تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغان. چيەنلۇڭنىڭ 33-يىلى ئەمىن تاپقۇزۇلغان. 34-يىلى يەنە توپىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ باستۇرۇلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خاندانلىقنىڭ زېمىن تەۋەلىكىگە (خەرىتىسىگە) كىرگۈزۈلۈپ خان ئامبىلى قويۇلغان ۋە لەشكەر ئالماشتۇرۇلۇپ تۇرغۇزۇلغان. گۇاڭشۈنىڭ 9-يىلى (1884-يىلى-ت) خوتەن بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقى تەسىس قىلىنغان.

مەھكىمە تۇرۇشلۇق جاي. ئايماق قەشقەر دوتەي يامۇلىغا قارايدۇ، تۈزۈلمە ئورنى بوش قالغان بولۇشى مۇمكىن. سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى ئىككى جاڭ (6.66 مېتىرچە) كېلىدۇ، ئەتراپى 539 گەز كېلىدىغان پوتەيگە تۇتىشىدۇ. شەرق، غەرب، جەنۇب، شىمالىي تەرىپىدە تۆت قوۋۇقى بار، سىرتىدا تاشقى سېپىلى يوق. شەرقىي قوۋۇقتىكى دۇكانلار بىۋاستە ئۇيغۇرلار رايونىغا تۇتىشىدۇ. سودىگەرچىلىك بەك روناق تاپقان. يېڭىشەھەر سېپىلى كونا شەھەر سېپىلىنىڭ شەرقىدىن ئۈچ چاقىرىمچە كېلىدۇ. گۇاڭشۈنىڭ 10-يىلى (1910-يىلى-ت) ئايماق تەسىس قىلىنغاندا ھازىرقى شەھەرگە ئۆزگەرتىپ سېلىنغان. سېلىشتا يېرى تۈز، سۈيى يېتەرلىك ئىكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلغان. پايتەختكە 12 مىڭ 901 چاقىرىم، ئۆلكە مەركىزىگە تۆت مىڭ 963 چاقىرىم، قەشقەرگە بىر مىڭ 270 چاقىرىم كېلىدۇ. باشبۇغ بارگاھى ئايماق شەھىرىدە، ئايماق تۆرىلىرى ئۇيغۇرلار رايونىدا تۇرۇپ ئىدارە قىلىدۇ. بۇ جايدا سېپىل يوق. ئايماق، شەھەر رايونىغا ئىككى چاقىرىمچە كېلىدۇ. ئايماققا كېرىيە ناھىيەسى، لوپ ناھىيەسىدىن ئىبارەت ئىككى ناھىيە قارايدۇ.

يېزا-بازارلىرى. شەھەر-يېزىلىرى 11 مىڭلىققا ئايرىلغان بولۇپ، تاشقى سېپىل ئەتراپلىرى توساللا مىڭلىقى، شەرقىي يېزىسى ئىلچى

ــودىن ئارتۇق ئىكەن. ئېچىلمىغان بوز يەر جەمئىي بىر مىليون 139 ــىڭ 425 گېكتار 757 مو بولۇپ، ساپلا ھېچنېمە ئۈنمەيدىغان يەر. ئە ـلدارلارغا يەر ئاجرىتىلمىغان. تاغلار پۈتۈن زېمىنىنىڭ تەخمىنەن ئوذ ـن ئىككى قىسمىنى ئىگىللەيدىكەن، قالغىنى پۈتۈنلەي قۇملۇق.

ئۆستەڭ ۋە بۇلاقلىرى. ئايمىقىمىزدىكى 11 مىڭلىقنىڭ ئىسمى ـزا ـ بازار تۇردە تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلدى. ھەر بىر مىڭلىققا قاراشلىق ـنتلەرنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى ئوخشاش ئەمەس. كەنتلەردىكى ئۆستەڭلەر ـڭ سۈيى يورۇڭقاش دەرياسى ۋە قاراقاش دەرياسىدىن كېلىدۇ. ئا ـلاپ ـ ئارىلاپ بۇلاق ۋە قومۇشلۇق كۆللەرنىڭ قارا سۈيى سېپىلغا يې ـن توسالا مىڭلىقىغا ئائىتدۇ.

ئۇنىڭغا 17 كەنت (تېگىنلە، تامشىيا، تۆۋەن گوجان، جامدا، ياچى، ـربوز، ئاقتاش، شورباغ، گازون، ئۆز، ئىگەرچى، قاتچى، سەكسەن، تان، چۇجانەي، شۇغى، يۇقاقۇن كەنتلىرى) قارايدۇ. شەرقى يېزا ـلچى مىڭلىقىغا يەتتە كەنت (ئارا، ئىگەچى، قوشكۆل، ئايكەنت، ولاق، ئاقتاش، شامالباغ كەنتلىرى) قارايدۇ.

يۇقىرىدىكى 24 كەنتتىن توسالا مىڭلىقى ۋە جىيا كەنتى قارا سۇ ـەن سۇغىرىلغاندىن سىرت، قالغانلىرى يورۇڭقاش دەرياسىدىن سۇ ـرىلىدۇ. غەربىي يېزا بورازانغا 25 كەنت (قاش، بوۋائاق، يورتخان، ۋيا، كوسىيا، باشىيا، تايتاق، شالاق، توخۇلا، قوم، ئايماق، روچداپ، ويا، بىجىيا، پەيناپ، نىشاندا، سومىيا، ياۋاچاقا، قوغۇنچى، تايدى، لالباغ، قارامەت، سىنىيا كەنتلىرى) قارايدۇ.

جەنۇبىي يېزا قاراڭغۇ تاغ مىڭلىقىغا توققۇز كەنت (قاراڭغۇ تاغ، ا، بۇتى، پۇجىيا، پوپۇنا، لاڭرۇ، شاخلىق كەنتلىرى) قارايدۇ.

شىمالىي يېزا سۇپار مىڭلىقىغا 14 كەنت (تايتاق، يورۇشكە، سەرراپ، ار، چارا، قارا ئەرلىك، باغچى، يۇقاقى سومىيا، يېڭىۋەن، يۇقاقۇن ـ ـەنھۇن يۇقىرى ـ تۆۋەن كەنتى، تاسمىچى، لاسكۇيا كەنتلىرى) قارايدۇ.

غەربىي شىمال يېزا بالىماس مىڭلىقىغا توققۇز كەنت (چاقا، سو ـا، توۋەت، ئاتباش، چولاق، داراچىن، سوپىلا، سىجىيا، ئاقساراي تلىرى) قارايدۇ.

قاياش مىڭلىقىغىمۇ يەتتە كەنت (پۇرچاقچى، قوچى، ئاقتام، غو ـلا، ئاقدان، ئالتۇنچى، قاپاقلا، توخۇلا، قاياچى كەنتلىرى) قارايدۇ.

بىلەن چېگرالىنىدۇ. شەرقىي شىمالدا تەخمىنەن 1200 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان جايىدا كۇچا بىلەن چېگرالىنىدۇ. غەربىي شىمالدا تەخمىنەن 900 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان جايىدا بارچۇق (مارالبېشى) ئايمىقى بىلەن چېگرالىنىدۇ. كارۋان يوللىرى ئۇزۇنىسىغا بىر مىڭ 294 چاقىرىم، توغرىسىغا 178 چاقىرىم، قىيپاش ئارىلىقى 1300 چاقىرىمدىن ئارتۇق، چېگرا ئايلانمىسى ئىككى مىڭ 944 چاقىرىم، كۆلىمى 230 مىڭ 332 چاقىرىم.

تاغ تىزمىلىرى. ئايماق شەھىرىنىڭ دەل جەنۇبىدا قاراغۇ تاغ دېيىلىدىغان تاغ بولۇپ، يوللىرى تىك يارلىق، پەلەمپەيسىمان ئېگىز تاغ. يوللىرىنى مۇز قاپلاپ كېتىدۇ، ئادەملەر كەمدىن كەم ماڭىدۇ. بۇ تاغ تىزمىلىرىنىڭ باش-ئايغىنى بىلىپ بولمايدۇ. شەھەرنىڭ شىمالىدىكى مازار تاغ ئانچە ئېگىز ئەمەس، بۇ يول بىلەن بارچۇق ئايمىقىغا ئۇدۇل بارغىلى بولىدۇ.

دەريا-ئېقىنلىرى. شەھەرنىڭ شەرقىدىكى يورۇڭقاش دەرياسى قاراغۇ تاغدىن باشلىنىپ شىمالغا قاراپ ئېقىپ، ئايمىقىمىزنىڭ قوشلاش لەڭگەر دېگەن يېرىدە قاراقاش دەرياسى بىلەن قوشۇلىدۇ. شەھەرنىڭ غەربىدىكى قاراقاش دەرياسىمۇ قاراغۇ تاغدىن باشلىنىپ، شىمالغا ئېقىپ قوشلاش لەڭگەردە يورۇڭقاش دەرياسى بىلەن قوشۇلىدۇ. ئىككى دەريا قوشۇلۇپ خوتەن دەرياسى بولىدۇ. باشلانغان يېرىدىن تارتىپ جەمئىي 1600 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئېقىپ زىلىغا بارغاندا ئايمىقىمىزنىڭ چېگراسىدىن چىقىپ كېتىدۇ. ئۇنىسۇ تەۋەلىكىدىنمۇ ئۆتۈپ 60 چاقىرىم ئاققاندا كۆكئارت (پامىر) دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ تارىم دەرياسى بولىدۇ. شەرققە ئېقىپ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. قاراقاش دەرياسى 300 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئاققاندا ئۇنىڭدىن زاۋا دەرياسى بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئايمىقىمىزنىڭ تەۋەلىكىدىكى زاۋا ئۆستىڭىدىن ئۆتۈپ 100 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئېقىپ قاراساي مەھەللىسىنىڭ يېڭى كەنتىگە بارىدۇ. يەنە 20 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئاققاندا قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ.

تۇپرىقى. گۇاڭشۈنىڭ 34-يىلىدىكى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ئايماقتا 563 مىڭ 586.51 مو بوز يەر ئېچىلغان، ئومۇمەن ھەق بېرىلىدىغان شاڭيۇلارنىڭ سۇچىلىق ئارقىلىق پاك-دىيانەتلىكنى قامداش يېرى ۋە مازارلارغا ئىشلىتىدىغان يەر جەمئىي تەخمىنەن سەككىز مىڭ

ەرقتە بەش چاقىرىم ماڭسا يۇرۇڭقاش دەرياسىغا بارىدۇ. كۇنشا ئۆتە-
ىدىن غەربكە ماڭسا يول ئۇستىدە قاراقاش دەرياسىدىن ئۆتىدۇ. جەمە-
مى 88 چاقىرىم يۇرسە زاۋا ئۆتىڭىگە بارىدۇ. زاۋىنىڭ غەربىدىن 115
اقىرىم كېلىدىغان جاي گۇما ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدۇ. چېگرا-
ن ئۆتۈپ 25 چاقىرىم يۇرسە گۇمىنىڭ پىيالما ئۆتىڭىگە بارىدۇ.

ئۆتكەللىرى. ئايماق زېمىنىنىڭ غەربىي گۇما ناھىيەسىگە تۇتى-
دۇ. قەشقەر چوڭ يولى ئۆتىدۇ. شەرقتە لوپ، كېرىيە ناھىيەلىرىدىن
ۈتۈپ چاقىلىقىقا بارغىلى بولىدۇ. بۇ يول ئۇدۇل دۇنخۇاڭغا بارىدۇ.
ۆتكەل يوق. جەنۇبىي چېگرادا قاراڭغۇ تاغ بولۇپ، ئارقا تىبەتكە تۇتى-
دۇ. ئەنگلىيەگە قاراشلىق تىبەتكىمۇ ئۆتكىلى بولىدۇ، ئۆتمەك تەس
ولۇپ، ئارىدا ئون نەچچە چاقىرىم يولدا بىر ئادەملا پىيادە ماڭالايدۇ.
ۇاڭشۇنىڭ 4-يىلى (1879-يىلى) ئالدىنقى باشبۇغ دۇڭ فۇشياڭ
دۇڭ» خەتلىك توغ-ئەلەملەرنى كۆتۈرگەن لەشكەرلىرىنى باشلاپ كەل-
گەندە، ئەسكەر ئەۋەتىپ ئەڭ خەتەرلىك جايغا تاغنى ئويۇپ قورغان سال-
غان. ئادەم ئاياغ باسمىغان بۇ جاي شەھەرگە 400 چاقىرىمدىن ئارتۇق
كېلىدۇ. يېقىنقى چاغلاردا مۇز تاغدا قاراڭغۇ تاغ قاراۋۇلى تەسىس قى-
لىپ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. گۇاڭشۇنىڭ 16-يىلى
1894-يىلى-ت) بۇيرۇققا بىنائەن تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئادەم
اڭمايدىغانلىقى ئىسپاتلىنىپ بۇ يولنى ئېتىۋېتىشكە ئىجازەت بېرىل-
گەن. شىمالىي يول ئاقسۇ يولىغا ئۇلىنىدۇ. ئۇنىسۇ مەھكىمىسى ئايماق
چېگراسىغا قاراۋۇلخانا قۇرغان. پەقەت شەھەردىن 350 چاقىرىم كې-
لىدىغان قوشلاشتا تەكشۈرۈش لەڭگىرى تەسىس قىلىندى. بۇنىڭدىن
باشقا مۇداپىئە ئۇچاستىكىلىرى قۇرۇلمىدى.

ئىنسانچىلىقتىكى ئىشلىرى

نەزىر-چىراغ. ھەر يىلى ئەتىياز ۋە كۈزدىكى نەزىر-چىراغ مەزگى-
لىدە نەزىر-چىراغ راسخوتى ئالىدىغانلاردىن: كۆۋزى بۇتخانىسى، ئە-
مەلدار بۇتخانىسى (گۇەنيۇ بۇتخانىسى)، ۋېنچاڭ يۇلتۇزى بۇتخانىسى، تا-
بۇتنەخت سۇپىسى، ئىلاھ سۇپىسى، ئەجدەر ئىلاھى ئىبادەتخانىسى، سادا-

ماكۇيا مىڭلىقىغا 12 كەنت (ياچى، كاسىيا، تاخسىيا، غۇجىلا، جاي، چامان، بۇدىچى، گادىيا، چاقا، هالايلا، يىلۋا، تۇۋۇلا كەنتلىرى) قارايدۇ.

كۇيا مىڭلىقىغا 15 كەنت (ئاتچى، قارىقى، شايا، كىيا، ئارۇل، قارىقي، ۋىرا، باجىيا، كەچ، جايتېرەك، سەيدان، چىزاخ، تاجى، پامىر، داخان، قۇمباغ كەنتلىرى) قارايدۇ.

بۇقا مىڭلىقىغا تۆت كەنت (شاداخ، سەيراق، قاتۇق، بۇقا كەنتلىرى) قارايدۇ.

قاراساي مىڭلىقىغا ئىككى كەنت قارايدۇ (قاراسايدا چوڭ-كىچىك ئىككى كەنت بار).

يۇقىرىدىكى 97 كەنتتىن غەربىي يېزا بورازان مىڭلىقىدىكى قاش، شاراخ، هالالباغ كەنتلىرىنىڭ ئۆستەڭلىرىگە بۇلاق سۇلىرى؛ ئاقتاش كەنتىگە قومۇشلۇق كۆلىنىڭ سۈيى؛ راۋاق، قارامەت، سىزىيا كەنتلىرىگە، سۇپار رايونىدىكى يېڭىئاۋات، تاسمىچى، لاسكۇيا كەنتلىرىگە يورۇڭقاش دەرياسىنىڭ سۈيى كەلگەندىن سىرت، قالغان 87 كەنتتىكى ئۆستەڭلەرگە قاراقاش دەرياسىنىڭ سۈيى كېلىدۇ. مىڭلىقلارنىڭ ھەممىسىدە غول ئۆستەڭلەر بولۇپ، مىڭلىقنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. ئۆستەڭلەرنىڭ كەڭلىكى بىر جاڭ ئىككى -ئۈچ چى ياكى بىر جاڭ بىر چى بولۇپ، دىگۇدەك ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. چوڭقۇرلىقى سەككىز چى، توققۇز چى كېلىدىغانلىرى بار. ئۆستەڭلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 مىڭ سارجان (بىر سارجان بەش چىغا تەڭ) دىن ئارتۇق ياكى ئون نەچچە مىڭ سارجاندىن ئارتۇق بولۇپ، ھەممىسىنىڭ ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. تارماق ئۆستەڭلەر كەنتىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان بولۇپ، كەڭلىكى سەككىز-توققۇز چى (ئۈچ چى بىر مېتىرغا تەڭ) ياكى بەش - ئالتە چى كېلىدۇ، دېگۇدەك ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. چوڭقۇرلىقى بەش-ئالتە چى ياكى ئۈچ-تۆت چى كېلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى نەچچە يۈز سارجان، مىڭ سارجاندىن ئارتۇق ياكى ئىككى-ئۈچ مىڭ سارجان بولۇپ، دىگۇدەك ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ.

پوچتا ئۆتەڭلىرى. ئايماق چېگراسى ئىچىدە ئىككى ئۆتەڭ بار. بىرىنىڭ نامى كونشا ئۆتىڭى، يەنە بىرى زاۋا ئۆتىڭى. كونشا ئۆتىڭىدىن

وپلاپ، بۇ قوچاق قوشۇننى ۋە خوتەن خان ئامبىلىنىڭ كونا تامغىسىد-
ى ئەقدىم قىلغان. ئاقسۇنىڭ ھاكىمبېگى ئىسھاق مۇردلىرىنى خوتەن-
ە ئەۋەتىپ، قارا تەقىيەلىكلەر ئارىسىغا بۆلگۈنچىلىك سالغان، بۇ
اغدا بەگلەر ئىچىدىن ماسلىشىپ، شەھەرنى تەقدىم قىلىپ بولغان
كەن. قىش كىرىپ تاغ يوللىرى توسۇلۇپ، لەشكەرلەر ئىلگىرىلىيەل-
ي، شەھەر قايتىدىن ئاق تەقىيەلىكلەرنىڭ (ئاق تاغلىقلارنىڭ) قول-
چۈشۈپ كەتكەن. يەتتە يىلدىن كېيىن، زور قوشۇن قەشقەرنى قاي-
رۇۋالغان، خان مۇپەتتىشى ياڭ يوچۈن ھەربىي ئىشلار باشبۇغى ياڭ
ڭنى ئالتە مىڭدىن ئارتۇق چېرىكنى باشلاپ، خوتەندىكى توپىلاڭ-
لارنى قورشاپ يوقىتىشقا ئەۋەتكەن. ياڭ فاڭ قاراقچىلاردىن بەش
ڭدىن ئارتۇقنى شەھەر سىرتىدا تارمار قىلىپ، يۇنۇسنى تۇتۇپ كال-
سىنى ئالغان. شۇنىڭ بىلەن خوتەن قايتۇرۇۋېلىنغان. تۇڭجىژنىڭ
تتۇرا مەزگىلىدە ئاسىيالارنىڭ كاتتىبېشى ھېبىبۇللا مۇپتى خوتەندە
ېيلنى چىڭ ساقلاپ جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ باش
كمىگەن، گۇاڭشۇنىڭ 3-يىلى باش چېرىكچى دۇڭ فۇشياڭ قوشۇن
لاپ، قورشاپ يوقىتىشقا كەلگەن، شۇنىڭ بىلەن قاراقچىلار شەھەرنى
لاپ يوشۇرۇن قېچىپ كەتكەن.

خوتەن چەت-ياقىغا جايلاشقان ۋە ئەتراپىدا دۈشمەنىنىڭ قورشاۋى
ى بولغاچقا، كۆزگە كۆرۈنگۈدەك ھەربىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى يوق.

لەشكىرىي تۈزۈمى. چيەنلۇڭنىڭ 20-يىلى جەنۇب ۋە شىمال
چلاندۇرۇلۇپ، خوتەندە تۇرۇۋاتقان چېرىكلەردىن 200 دىن ئارتۇقى
اشقان. داۋگۇاڭ يىللىرىدا قېيقالغان ئىشلارنى مۇۋاپىق بىر تەرەپ
مىشقا 500 لەشكەر تۇرغۇزۇلغان. گۇاڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا
ارەت تەسىس قىلىنىپ، بىۋاستە قاراشلىق ئايماق قۇرۇلۇپ، بىر
لىھەتچى سانغۇن قويۇلغان. ئەسلىدىكى مۇھاپىزەتچى قوشۇن پىيادە
رتىنىڭ بىر كۇرە — 500 چېرىكى سول قاراۋۇل سۇپىتىدە كېرد-
ە تۇرغان. 125 ئاتلىق چېرىك تۇرغۇزۇلۇپ، گۇاڭشۇنىڭ 28-يىلىدىن
ىن پىيادىلىك مەشقاۋۇل قوشۇنىغا ئۆزگەرتىلىپ ئادەم سانى 160
نى بولغان، بۇلاردىن ئاتلىق چېرىك 50 نەپەر بولغان. گۇاڭشۇنىڭ

قەت ئىبادەتخانىسى قاتارلىقلار بار. نەزىر-چىراغ راسخوتى ئالىمغانلار-دىن: دېھقانچىلىق پىرى سوپىسى، ليۇمېڭ سانغۇن بۇتخانىسى قاتار-لىقلار ۋاقتى-ۋاقتىدا سانغۇنغا ئېھتىرام بىلدۈرەتتى. تەرەپ ئىلاھلىرى بۇتخانىسى جەنۇبىي شىنجاڭدىن چەتلەشتۈرۈلگەندەك ئىدى، ئۇلارنىڭ ئەينى چاغدا خانىنىڭ دەردىگە دەرمان بولغانلىق تۆھپىسىنى كۆزدە تۇتۇ-قاندا، نەزىر-چىراغ قىلىدىغانلار قاتارىغا قويۇشقا ھەقلىقتەك تۇرىدۇ.

ئەمەلدارلىرى. چيەنلۇڭنىڭ 20-يىلى (1756-يىلى-ت) جەنۇب ۋە شىمالدىكى توپىلاڭ تىنچىتىلىپ، بىر نەپەر خان ئامبىلى قويۇلۇپ، قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلىغا بىرلەشتۈرۈلگەن ۋە ئىلى سانغۇنىنىڭ باشقۇرۇشىغا قويۇلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بەگ قويغان. (ئۇلار ئىچىدىكى) ئۈچىنچى دەرىجىلىكتىن ئالتىنچى دەرىجە-لىككىچە بولغانلار يېڭى يىللىق قۇتلۇقلاشقا پايتەختكە بېرىپ خانىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىدىغانلار قاتارىدا بولسىمۇ، ئادەم ئۆلتۈرۈش-ئۆلتۈرمەس-لىك ھوقۇقى بېرىلمىگەن. گۇاڭشۈنىڭ تۇنجى يىلى ئۆلكە تەسىس قى-لىنىپ، خوتەن بىۋاسىتە قارايدىغان ئايماق بولغان. بىر نەپەر ئايماقدار قويۇلۇپ، يېڭىشەھەر رايونىدا تۇرغان، بىر نەپەر يەرلىك مەنسەپدار قو-يۇلۇپ، ئۇ كونا شەھەردە تۇرغان. بىر نەپەر بارگاھ مەسلىھەتچى سانغۇ-نىمۇ يېڭىشەھەر رايونىدا تۇرغان.

لەشكىرىي ئەمەلدارلار. چيەنلۇڭنىڭ 24-يىلى (1760-يىلى) چوڭ-كىچىك خوجىلارنىڭ يىغىلىقىدا خوتەن توپىلاڭچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغاندا، سانغۇن جاۋخۇي ياردەمگە لەشكەر ئەۋەتىپ قايتۇرۇۋې-لىپ، مۇسۇلمانلار ئېلىنى تىنچىتقان ۋە خوتەن غەربىي تۆت شەھەرنىڭ بىرى بولغان. داۋگۇاڭنىڭ ئوتتۇرانچى يىللىرىدا قوقەنگە قېچىپ بې-رىۋالغان چوڭ خوجىلارنىڭ قالدۇقلىرى غەربىي تۆت شەھەرنى بې-سىۋالغاندا، خوتەن يەنە قاراقچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي قايتۇرۇۋېلىنغان. داۋگۇاڭنىڭ 6-يىلى جاھانگىر خوجا توپىلى-ڭىدا خوتەن يەنە ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان، توپىلاڭچىلارنىڭ زور قوشۇنى ئاقسۇغا توپلاشقاندا، خوتەننىڭ بېگى ئىمىن قاتارلىقلار قارا تەقىيەلىك (قارا تاغلىق-ت) مۇسۇلمانلاردىن ئىككى مىڭ كىشىنى

ـچىش تېخى مۇزاكىرىگە قويۇلمىدى.
ھەر قايسى مىڭلىق ئوقۇش رايونلىرى ئىچىدە تۇساللا مىڭلىقى
تتۇرا ئوقۇش رايونى، شەرقىي يېزا ئىلچى مىڭلىقى شەرقىي ئوقۇش
ـونى، غەربىي يېزا بورازان مىڭلىقى غەربىي ئوقۇش رايونى، جەنۇبىي
ـرا قاراڭغۇ تاغ مىڭلىقى جەنۇبىي ئوقۇش رايونى، شىمالىي يېزا سۇ-
مىڭلىقى شىمالىي ئوقۇش رايونى بولغان. غەربىي شىمالىي يېزىلار-
ـى ئالتە مىڭلىق — ئالتە رايون ئىككىنچى دەرىجىلىك ئىشتاتقا
ـرگۈزۈلۈپ؛ بالىماس مىڭلىقى غەربىي شىمال 1-ئوقۇش رايونى، قا-
ـ مىڭلىقى 2-ئوقۇش رايونى، ماكۇيا مىڭلىقى 3-ئوقۇش رايونى،
ـيا مىڭلىقى 4-ئوقۇش رايونى، بۇقا مىڭلىقى 5-ئوقۇش رايونى،
ـاساي مىڭلىقى 6-ئوقۇش رايونى بولغان. شەھىرىمىزدە ئوقۇتۇش
ـلىرى ئورنى قۇرۇلۇپ بىر باش نازارەتچى، بىر مۇپەتتىش قوشۇمچە
ـ بېجىرگۈچى قويۇلغان. شەرق، غەرب، جەنۇب، شىمال ۋە ئوتتۇرا
ـ رايون ۋە غەربىي شىمال 1-رايون، 4-رايونلاردا مۇپەتتىشلىكنى
ـشۇمچە قىلىدىغان بىر نەپەردىن مائارىپ خادىمى قويۇلغان.
،3-، 5-، 6- رايونلاردا بولسا ئىككى رايونغا بىردىن مائارىپ خادىمى
ـۇلغان. ئايماقتا ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى تەكشۈرۈپ تۇرىدىغانغا، بىر
ـارىپ مۇپەتتىشى قويۇلغان. بارلىق ئوقۇش-ئوقۇتۇش خىراجىتىنى
ـلىرى غەملىگەن.

غەللە-پاراق. بەلگىلەنگەن غەللە-پاراق ئېلىنىدىغان يەر 563 مىڭ
586 مو بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يۇقىرى ھوسۇللۇق يەر 300 مىڭ
624. مو، ئوتتۇراھال يەر 180 مىڭ 573.67 مو، تۆۋەن ھوسۇللۇق
52 مىڭ 388.61 مو. ھەر يىلى نورمىدىكى ئېلىنىدىغان غەللە-
ـق بۇغداي ۋە ئىلى چېرىكلىرىنىڭ تەمىنات ئاشلىقى بولۇپ، جەم-
ـ 15 مىڭ تۆت كۆرە بەش شىڭ يەتتە ئوچۇم ئىككى قوشۇق غەللە-
ـقا سۇندۇرۇپ ئېلىنغان. بۇغداي بىر مىڭ 46 دەن بەش كۆرە
ـكىز شىڭ يەتتە ئوچۇم ئىككى قوشۇق. باشقا ئېلىنغان غەللە-پاراق
ـاق 523 دەن ئىككى كۆرە توققۇز شىڭ ئىككى ئوچۇم توققۇز قو-
ـن. ئېلىنغان غەللە-پاراق سامان 735 مىڭ 644 جىڭ يەتتە سەر.

30-يىلى ئوتتۇرا قوشۇن ئاتلىق مۇداپىئە ئەترىتىنىڭ بىر قوشۇنى كېرىيەدە تۇرغان. خوتەندە مۇداپىئە چارلاش ئەترىتى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنىپ، يېڭىدىن 40 كىشىلىك سەييارە مىرشاپلار ئەترىتى قۇرۇلۇپ بىر مىرشاپ بېگى، بىر چارلىغۇچى پوتوكچى، بىر مەشقاۋۇل، تۆت مىرشاپ يېتەكچىسى قويۇلغان.

مەكتەپلىرى. بۇ جايدىكى ئاۋام مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئاخۇنلارنى ھۆرمەتلەيدۇ، قىرائەت قىلىدۇ ۋە ناماز ئوقۇيدۇ. ۋازارەت (ئۆلكە) تەسىس قىلىنغاندىن بۇيان مەكتەپ قۇرۇلۇشقا باشلاپ، خەنزۇ تىل-يېزىقىنى بىلىدىغانلار بارا-بارا بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ئاخىر ئاشۇ تىل پەرقى تۈپەيلىدىن، كۆپ تەرەپلىمە قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى يېتىشتۈرمەك تەس بولدى، ئوقۇپ چىققانلار موللا ۋە تەرجىمانلا بولالىدى. شۇڭا ئۇلار خەنزۇچىنى بىلىش بىلەن پەخىرلەنمەيدۇ. يېقىنقى يىللاردا خەنزۇچە مەكتەپ ئېچىشنى تەشەببۇس قىلىش كەيپىياتى بارلىققا كەلگەن.

گۇاڭشۇنىڭ 34-يىلى شەھىرىمىزدە ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى ئىككى خەنزۇتىلى دەرسخانىسى ئېچىلىپ بىر خەنزۇ باش مۇئەللىم، ئىككى ئۇيغۇر ياردەمچى مۇئەللىم قويۇلۇپ 40 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان. غەربىي يېزا بورازان مىڭلىقىدا ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى بىر خەنزۇ تىلى دەرسخانىسى ئېچىلىپ بىر خەنزۇ مۇئەللىم، بىر ئۇيغۇر مۇئەللىم قويۇلۇپ 36 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىغان. ھۆكۈمەت قارىمىقىدا ئىككى تولۇقسىز دەرسخانا ئېچىپ بىر مۇدىر قويۇلغان. بىرىنچى دەرسخانىنىڭ مۇئەللىمى ئىككى مۇئەللىمنىڭ ئىشىنى قىلغان، بىر زاپخوز قويۇلغان، 36 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان. سىرتقى جايلاردىن كېلىپ ئوقۇيدىغان خەنزۇ بالىلار كۆپرەك بولۇپ، ئۇيغۇر بالىلاردىن بىر قانچىسىلا ئوقۇغان. بۇ دەرسخانا ئەسلىدە غەربىي قوۋۇقنىڭ سىرتىدا ئېچىلغان كۆلىمى كىچىك بولۇپ، كېيىن شەھەر ئىچىنىڭ غەربىي بۇلۇڭىغا سېلىنغان. ئەسلىدىكى مەكتەپ ئۆيلىرىنى ھۈنەر-سەنئەت مەكتىپى قىلىش پىلانلانغان. شىمالىي قوۋۇق سىرتىدا پىلە-ئۈجمىچىلىك دەرسخانىسى بولسىمۇ، كۆلىمى بېكىتىلمىدى. كەسپىي مەكتەپ

ــت ـ كالا تېرىلىرى، كىگىز، گىلەم، پاختىلىق كىيىم ۋە خوتەن قەغى ـ
ــى قاتارلىقلار بولۇپ، بۇلار سودا ساھەسىدە يېتەرلىك رىقابەت كۈچى ـ
ــ ئىگە. ھەر يىلى ئايمىقىمىزدا سېتىلغان مال سانى: ئوتتۇرا ھېسابتا
ــتىلغان قوي 12~11 مىڭ تۇياق، كالا 2300~2200 تۇياق، ئات
ــڭ تۇياقتىن ئارتۇق، گىلەم ئۈچ ـ تۆت مىڭ، يىپەك گىلەم نەچچە يۈز
ــ چە؛ خام تېرە 50~40 مىڭ پارچە، مەشۈت 30 مىڭ سەر، ئەتلەس
ــتە ـ يەتتە مىڭ تاقا، پاختا 130 مىڭ جىڭ، قوۋزاق (خوتەن) قەغىزى
مىليون تاختىدىن ئارتۇق، قوي يۇڭى سەككىز ـ توققۇز مىڭ جىڭ
ــغان. ئۆلكە مەركىزى، ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلارغا ۋە
ــرتقى جايلارغا ئاپارغىنى خوتەندىكىدەك ئوبدان سېتىلمىغان، ھەقى ـ
ــەن يول يىراق، چىقىمى ئېغىر بولۇپ بېيىماق تەسكە توختىغان.
ــرىلى ئەنگلىيە، روسىيەگە ئاپارغان ماللار ئىچىدە قوي يۇڭى ئەڭ
ــپ بولۇپ، قالغانلىرى پاختا، پىلە غوزىسى، شايى ـ ئەتلەس، كى ـ
ــز ـ گىلەم، كالا ـ قوي تېرە ماللىرى ئومۇمىي مالنىڭ ئوندىن سەككىز
ــمىنى تەشكىل قىلغان، قەغەزدىن ھېچقانچە ئاپارمىغان. سىرتتىن
ــەلگەن ماللار ئىچىدە چەت ئەل ماللىرى ئەڭ كۆپ بولسىمۇ، ھەمە ـ
ــمىنى ئۇششاق تىجارەتچىلەر ئەكەلگەن بولۇپ، پۇتۇشكەن چوڭ سودا
ــمىغان.

قىلغان ساۋابلىق ئىشلار. قەھەتچىلىكنىڭ غېمىنى قىلىش ئە ـ
ــدا گۇاڭشۇنىڭ 13 ـ يىلىدىن باشلاپ پۇقرالاردىن قوناق ئىئانە يې ـ
ــپ، جامائەت ئامبىرى قۇرۇپ، ھەر يىلى بەش ئۇلۇشنى (يېرىمىنى)
ــنىگە بېرىپ، قائىدە بويىچە بىر كۇرە ئۆسۈم ئېلىنىپ، جەمئىي
84 دەن ئىئانە توپلانغان. ئىلگىرىكى يىللاردا ئادەت بويىچە چىقىم
ــىپ، جامائەت ئامبىرىنىڭ تۇرلۇك خىراجەتلىرىنى باشقۇرغاندىن
ــرت، گۇاڭشۇنىڭ 34 ـ يىلىغىچە جەمئىي 19 مىڭ 592 كۇرە ئەمەلىي
ــىلىنىپ يەنە ئازراق ئېشىنچىسى بولغان. ھۆكۈمەت نازارەت قىلىپ
ــق باشقۇرغان بولۇپ، بىر دارىلئېتام قۇرۇپ، ئىگە ـ چاقىسىز
ــراتلاردىن 110دىن ئارتۇقىنى يىغىپ خەۋەر ئېلىپ، ھەر بىر كىشىگە
ــنىگە سەككىز ئوچۇمدىن قوناق چىقىم قىلىپ بېرىلگەن، (يې ـ
ــىلار) كۆپەيگەندە كۆپەيتىپ، (يېتىملار) ئازايغاندا ئازايتىپ ئامبار چى ـ

تۇرگە سۇندۇرۇپ ئېلىنغان سامان بىر مىليون 553 مىڭ 278 جىڭ توقۇز سەر. لوپقا چۇشۇرۇپ بېرىپ ئاشقان باج سەككىز سەر يەتتە مىسقال (كۇمۇش) يەتتە فۇڭ ئىككى لى ئىككى خاۋ يەتتە سى بەش خۇ بولغان. نورمىلىق ئېلىنغان غەللە-پاراق پۇل ۋە ئاشلىقتىن تەۋەككۇلغا يەر بېجى كۇمۇشى ئاجرىتىپ بەرگەندىن سىرت، غەللە-پاراق ئېلىنغان ۋە غەللە-پاراقتا سۇندۇرۇپ ئېلىنغان بۇغداي، قوناق جەمئىي 24 مىڭ 115دەن بەش كۇرە ئالتە شىڭ يەتتە ئۇچۇم بەش قوشۇق، سامان جەمئىي ئىككى مىليون 298 مىڭ 943 جىڭ، يەر بېجى ئۇچۇن باشقا ئېلىنغان ئاشلىق ۋە يەم-خەشەك ئۇچۇن سەرپ بولغان كۇمۇش 3703 سەر بىر فۇڭ تۆت لى بولغان. ھەر خىل پارچە-پۇرات خىراجەتلەر ئۇچۇن 866 سەر ئىككى فۇڭ چارۋا بېجى، ئىككى مىڭ 300-400 سەر، ئۇنىڭدىن باشقا يەر خېتى بېجى، جۇۋاز، تۈگمەن، ياغۇنچاق بېجەغا يىلىغا 935 سەر كۇمۇش يىغىپ تاپشۇرۇلغان.

ھۈنەر-سەنئىتى. ھايۋانلارنىڭ تېرە-يۇڭلىرىدىن ئىشلىنىدىغانلىرى: خوتەن ئەتلىسى، كالا-ئات كۆن-خۇرۇم ماللىرى، گىلەم.

ئۆسۈملۈكلەردىن ئىشلىنىدىغانلىرى: خام، قەغەز، يىپ پالاس.

مىنېراللاردىن ئىشلىنىدىغانلىرى: قاشتاش ئۈزۈك، قاشتاش بىلەزۈك قاتارلىقلار.

ھازىر كەسپلەرنى تېخىمۇ ياخشىلاش ئۇچۇن ھۈنەرۋەنچىلىك مەمۇرىيىتى قۇرۇلغان. كەسپلەرنى كەڭ تۈردە راۋاجلاندۇرۇش ئۇچۇن شاگىرتلار دەرسخانىسى ئېچىلغان، لېكىن (خوتەننىڭ) ئورنى چەتتە، بىلىم دائىرىسى تار، يېتەكلەيدىغان يۇقىرى سەۋىيەلىك ئۇستىلار يوق بولغاچقا، ھۈنەرۋەنچىلىكتە ياخشىلىنىشنى بارلىققا كەلتۈرمەك تەس. ئايماق زېمىنىدا خام توقۇغۇچىلار كۆپ، ئۇنىڭدىن قالسا گىلەم توقۇيدىغانلار، ئۇنىڭدىن قالسا شايى-ئەتلەس توقۇيدىغانلار، جاۋا گىلەم توقۇيدىغانلار بولۇپ، جاۋا گىلەم توقۇش ئەڭ قول تۇتىدىغان ھۈنەر بولۇپ، پۈتۈپ چىقىدىغانلىرى كۆپ ئەمەس.

سودا-سېتىق. مەزكۇر ئايماقتا تەبىئىي ماللاردىن: كالا، ئات، قوي، تۆگە، پاختا، پىلە غوزىسى ۋە ھەر خىل قوغۇن-تاۋۇز، دەل-دەرەخلەر بار. ئىشلەپچىقىرىلغان ماللاردىن: قوي يۇڭى، تېرە ماللار،

شىل، يېشىل كۆك رەڭلىك تاۋار-دۇردۇن ياكى ياپون مەخمىلىدە تاش-لىنىندۇ، تۈلكە، داۋىغان تېرىسىدىن كېزەك قىلىدۇ. كالاۋتۇن ياكى زەرلىك شايى ياكى رەڭلىك يىپلاردىن تۈز تۆپىلىك قىلىپ تىككەنلى-رىمۇ بار. خەنزۇلارغا ئوخشاش خۇرۇم جىيەكلىك چوڭ تۇماق شەكلىدە تىككەنلىرىمۇ بار بولۇپ، بۇنى يېزا تۆرىلىرى كىيىدۇ. ئەرلەردىن ئا-خۇنۇم ياكى موللا بولغانلىرى بېشىغا ئاق رەختتىن سەللە يۆگەيدۇ. ئا-يالىلىرى باش كىيىمىگە توز پېيى ياكى ئالتۇن گۈل قادىۋالىدۇ. بۇقرالار كۆپىنچە جىگەررەڭ، توق قىزىل چاپان، بۆك ياكى قازاق دۇر-دۇندىن تۆپىلىك قىلىپ ئاق، قارا قوي تېرىسىدىن كېزەك قىلغان تۇماقلارنى كىيىدۇ. ئايالار مەيلى باي-كەمبەغەل، قېرى-ياش بولسۇن سىرتقا چىقسا چەت ئەل ئاق داكىسى ياكى ئاق رەختتىن قىلىنغان لە-چەك ئارتىدۇ، ئۇزۇنلۇقى بەدەن ئۇزۇنلۇقى بىلەن تەڭ كېلىدۇ. ئايالار ئاق لېچەك ياكى سۇس قىزىل كۆك رەخت بىلەن يۈزىنى يۆگىمىسە، بۇزۇق ئايال دەپ قارىلىدىكەن. ئەر-ئايالارنىڭ ھەممىسى خۇرۇم ياكى كۆن ئۆتۈك كىيىدۇ، پاشنىسىگە نال قاقتۇرىدۇ.

توي- تۆكۈنلىرى

ئۇيغۇرلار ئوغۇل ئۆيلەيدۇ، قىز ياتلىق قىلىدۇ، مەيلى ئۇرۇق-تۇغ-قان بولسۇن-بولمىسۇن، بىۋاستە تۇغقان ۋە ۋاستىلىق تۇغقان بول-مىسىلا ئېلىش-بېرىشكە بولىدۇ. توي توختىتىش ۋاقتىدا ئەر تەرەپنىڭ تۇغقانلىرىدىن بىر قانچە كىشى بېرىپ پۈتۈشىدۇ، بايلار بىر قوي ئال-غاچ بارىدۇ، كەمبەغەل ئائىلىلەرمۇ ئەجنەبىيلەرنىڭ قىزىل-كۆك رەختلىرىدىن ئاپىرىدۇ. ئاخۇنۇمغا ئايەت ئوقۇتۇپ توينى بېكىتىدۇ. توي كۈنى يېتىپ كەلگەندە يىگىت تەرەپ قىزنىڭ ئۆيىگە قىز يۆتكىگىلى بارىدۇ، قىزنىڭ دادىسى ياكى ئاكىلىرىدىن بىر كىشى رومال بىلەن قىزنىڭ يۈزىنى يۆگەپ، كۆتۈرۈپ ئاتقا ئېلىپ، ناغرا-سۇناي چېلىپ ئوغۇل تەرەپكە ئېلىپ ماڭىدۇ، يېتىپ بارغاندا كۈيئوغۇل بىلەن بىللە ئوتنى ئۈچ چۆرگىلەپ ئاتتىن چۈشۈپ، ئۆيگە كىرىپ ئاۋۋال ئوچاق پىرىغا تەزىم قىلىپ، ئوچاقنىڭ ئىغىزىغا ياغ چېچىپ ئاندىن ھۇجرى-سىغا كىرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاخۇنۇم نىكاھ ئايىتى ئوقۇپ بەخت

قىممىنى مەلۇم قىلىپ تۇرغان. قىشلىق كىيىم ئۈچۈن رەخت ئېلىشقا ھەر بىر كىشىگە سەككىز مىسقالدىن كۈمۈش ئاجرىتىپ، قالدۇق ئىشلار تۇرىدىن چىقىم قىلىپ يوللىغان. خەلق ئارىسىدىكى ساۋاپلىق ئىشلارغا كەلسەك، رويخەتتىكى خەنزۇ پۇقرالار «تەرەپ ئىلاھى بۇتخانى-سى» سېلىپ ئومۇمنىڭ پۇلى قىلىپ مىڭ سەردىن ئارتۇق ئالتۇن توپ-لىغان. بۇنى ئىلاھلارغا نەزىر-چىراغ قىلىشتىن باشقا جەسەت ساندۇقى ياساش ۋە نەزىر-چىراغ سۇپىسى تەييارلاپ ئىلاھ ۋە بۇددىغا دۇئا-تىلاۋەت قىلىش قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلگەن.

قائىدە-يوسۇن. ئۇيغۇرلار بېشىغا تەلپەك، تۇماق كىيىدۇ، دوپپا تۇمىقىدا ئەمەل دەرىجىسى بولمايدۇ. بالىسى تۇغۇلۇپ 3-كۈنى ياكى 7-كۈنى ئىمام چىللاپ قۇرئان ئوقۇتۇپ ئېتىنى قويىدۇ. قويىدىغان ئىسىم نەچچە ئون خىل ئىسىمنىڭ ئىچىدىن داۋاملىشىپ كەلگەن بول-غاچقا، ئوخشاش ئىسىم كۆپ بولىدۇ. ئوغۇللار ئالتە-يەتتە ياشقا كىر-گەندە، ئاتا-ئانىسى ئاخۇن تەكلىپ قىلىپ ئايەت ئوقۇپ خەتنە قىلدۇ-رۇلىدۇ. شۇندىن باشلاپ ئۆسمۈر ھېسابلىنىدۇ، خەتنە قىلمىغانلارغا قىزلار تەگمەيدۇ. باي ئائىلىلەر كالا، قوي سويۇپ مېھمان چاقىرىدۇ، قولۇم-قوشنا، يېقىن-يورۇقلىرىنى مېھمان قىلىدۇ. نامرات ئائىلىلەرمۇ موللا تەكلىپ قىلىپ خەتمە قۇرئان قىلدۇرىدۇ. ئەرلىرى چاچ قويماي-دۇ، ساقال-بۇرۇت قويىدۇ. ئاياللىرى چاچ قويۇپ ئۇششاق ئۆرۈۋالىدۇ، ياكى ئىككى تال ئۆرۈپ ساڭگىلىتىۋالىدۇ، ياكى ئۈچ، تۆت، بەش، ئالتە تال قىلىپ ئۆرۈيدۇ، مەرۋايىت، ياقۇت، ئالتۇن، كۈمۈش بېزەكلەرنى ئاسىدۇ. ئەرلىرى يۇمىلاق ياقىلىق چاپان كىيىدۇ. كۆپىنچە قىزىل، يېشىل رەڭلىكىدىن كىيىدۇ. ئىچىگە ئۇزۇنلۇقى تىزدىن ئاشىدىغان ئۇزۇن يەڭلىك كۆڭلەك كىيىدۇ. سول پېشىغا تۈگمە قادىمايدۇ، ئىككى جاڭچە كېلىدىغان بەلباغ باغلايدۇ. ئاياللىرى مەيدىسى كەڭ، يېڭى تار پەرىجە كىيىدۇ، بايلىرى كۆپىنچە شايى-دۇردۇن كىيىپ ياقىسى ۋە يې-ڭىنىڭ چۆرىسىگە زەر يىپ كەشتىلەيدۇ. تۈگمە قادايدۇ، ئەمما، ئەتمەي-دۇ. ئىچىگە كەڭ يەڭلىك كۆڭلەك كىيىدۇ، تار يەڭلىكىنى كىيىدى-غانلارمۇ ئاندا-ساندا بار. ئەر-ئاياللارنىڭ تۇمىقى يەتتە سۇڭگىدىن ئاشى-دۇ. قوڭغۇراق شەكلىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. كۆپىنچە قىزىل، كۆك، يې-

ئاخۇنۇم ئايەت ئوقۇيدۇ، مېيىت ئۇزاتقۇچىلارمۇ ئەگىشىپ ئايەت ئوقۇپ،
تۇۋا-ئىستىغپار قىلىشىدۇ. قەبرىنىڭ بېشى شىمالغا قارىتىلىدۇ. ئۆل-
گۈچىنىڭ يۈزىنى قىبلىگە قارىتىپ قويىدۇ، گۆرنى كۆپىنچە ساندۇق
شەكلىدە كولايدۇ، ئۇزاققىچە بۇزۇلۇپ كەتمىسە شۇ كىشىنىڭ كىشىلىك
ھاياتى ئۈچۈن بىر خۇشاللىق ئىش بولغان بولىدۇ، قەبرە ئەگەر ئۆرۈلۈپ
چۈشسە ئاۋام ئۇنى ساۋابلىق ئۈچۈن ياساپ قويىدۇ. ئاخۇنۇم، شاگىتۇ قاتار-
لىق ھايات ۋاقتىدا كىشىلەرگە مېھىر-شەپقەت يەتكۈزگەنلەر ئۆلگەندىن
كېيىن، قەبرىسىنىڭ ئۈستىگە يۇمىلاق قۇببىلىق گۈمبەز قوپۇرىدۇ. ئې-
گىزلىكى بىر قانچە جاڭ بولۇپ، كۆركەم قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. ئارىلاپ -
ئارىلاپ قەبرىسىنى ساقلايدىغانلارمۇ چىقىدۇ. تەكرار ھازا ئېچىش ۋە قەبرى-
گە نەزىرلىك قويۇش ئادىتى يوق. دەسلەپكى يەتتەكۈنگىچە قەبرە يوقلايدۇ.
يىگىرمىسىمۇ، قىرىقىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ. 40 كۈن بولغاندا چاچ -
ساقاللىرىنى ئالدۇرىدۇ ۋە قارىلىق كىيىمىنى سالىدۇ. ئادەتتىكى ۋاقىتلار-
دىمۇ كۈن تاللاپ نەزىر بىرىدۇ. ھەر قېتىمقى مازار يىغىلىشلىرىدا قوي
سويۇپ خەتمە قۇرئان قىلىدۇ. يىراق-يېقىنلاردىن كەلگەن خەلق، ئاخۇنۇم-
نىڭ قەبرىسى ئالدىغا كېلىپ بەرىكەت تىلەيدۇ. بەس - بەستە كالا-قوي
مۈڭگۈزلىرىنى ئېسىشىدۇ. ئاياللار بولسا قەبرە تېمىنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ
يىغلاپ تۇرۇپ دۇئا قىلىپ پەرزەنت تىلەيدۇ. سەيياھلار، سودىگەرلەر، چار
بازارچىلارمۇ يىغىلىپ بىر نەچچە كۈندىن كېيىن تارقاشقا باشلايدۇ.

نەزىر-چىراغ ئىشلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە ناماز ئوقۇشقا ئەڭ ئەھمىيەت بېرىدۇ. بۇ، خەن-
زۇلارنىڭ سۆزى بويىچە ئېتىقاداندا ئىلاھقا ھۆرمەت - ئېھتىرام بىلدۈر-
گەنلىك بولىدۇ. مەيلى قېرى-ياش، باي-كەمبەغەل بولسۇن، ناماز ئوقۇ-
يالايدىغانلار بولسا جامائەت ئۇنىڭغا لەنەت ئوقۇيدۇ. ئۇلارنىڭ ناماز ئوقۇي-
دىغان يېرى مەسچىت دېيىلىدۇ، شەھەر-يېزىلارنىڭ ھەممىلا يېرىدە بار
بولۇپ، چوڭلىرى كۆپ يەرنى ئىگىلەيدۇ، كۆلىمى زور بولىدۇ، كىچىك-
لىرىنىمۇ باشقۇرماق ئاسان بولۇپ، بۇت ھەم بۇت نەزىر-چىراغ سۇپىسى
بولمايدۇ، كۈجە، قەغەز پۇل، شام قاتارلىق نەرسىلەرنى ئىشلەتمەيدۇ،
مەسچىت ئىچى ياكى سىرتىدا بىر-ئىككى چوڭ كۆلچەك بولىدۇ، جامائەت

تىلەيدۇ. ئۇرۇق-تۇغقان، يار-بۇرادەرلىرى بەخت تىلىشىدۇ. ساھىبخانا
مېھمانلارنى گۆش باسقان پولۇ بىلەن مېھمان قىلىدۇ. قىز بالا 12 ياشـ
قا توشسىلا ئەرگە بېرىدۇ. ئەر-خوتۇن كېلىشەلمىسە ئاجرىشىپ كېتىدـ
دۇ. ئەر خوتۇننى «تالاق» قىلىۋەتسە، خوتۇنى ئۆي سەرەمجانلىرىدىن
خالىغىنىنى ئېلىپ كېتىدۇ. خوتۇن ئېرىنى تاشلىۋەتسە، يىپ-يىڭنىگە
چاغلىق نەرسىنىمۇ ئېلىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلىنمايدۇ، پەرزەنتلىك
بولغان بولسا ئۆزلىرى ئايرىشىۋالىدۇ. ئاجرىشىپ يۈز كۈنگىچە ھەر
ئىككىسى توي قىلمايدۇ. ئىدەت ۋاقتى ئۆتۈپ كەتسە، ھەر ئىككى تەرەپ
خالىغىنىچە نىكاھلىنىشقا بولىدۇ. تۇنجى توي قىلىپ ئون نەچچە كۈنـ
دە ياكى نەچچە ئون كۈندە ئاجرىشىپ كېتىدىغانلار بار. ئاجرىشىپ كېـ
يىن يارىشىۋالىدىغانلار بار، يارىشىپ بولۇپ يەنە ئاجرىشىپ كېتىدىـ
غانلارمۇ بار. بىر ئايالنىڭ نەچچە قېتىم ئەرگە تېگىدىغىنىمۇ كۆپ
ئۇچرايدۇ، بىرسى بىلەن بۇلىشىدىغانلار ئاز ئۇچرايدۇ. بايلارنىڭ قىزـ
لىرى ئۆي ئىشلىرىنى قىلمايدۇ. كەمبەغەلنىڭ قىزلىرى يىپ ئېگىرىـ
دۇ، كىيىم يامايدۇ، تاماق ئېتىدۇ، ئېرىگە ياردەملىشىپ ئېتىز ئىشلىـ
رىنى قىلىشىپ بېرىدىغانلىرىمۇ بار.

ئۆلۈم-يېتىم ۋە نەزىر-چىراغ

ئاغرىق كىشى جان ھەلقۇمىغا چۈشكەندە، ئۇرۇق-تۇغقان ۋە يېقىن-
يورۇقلىرىغا خەۋەر قىلىنىدۇ، نامرات-ئاجىزلار كېلىپ نەزىرىگە داخىل
بولىدۇ. بۇنىسى خۇددى جۇڭگونىڭ كۆچە كۆيدۇرۇش تويىنلىرىغا ئوخشاپ
كېتىدۇ. ئۆلارنىڭ ئوقۇغان ئايىتىنىڭ تەرجىمىسى: «ئادەم تۇغۇلغان ئىـ
كەن ئاخىر ئۆلىدۇ، تىرىكلەر يىغلاپ ماتەم تۇتۇشمىسىز كېرەك» دېگەن
بىر قانچە ئېغىز سۆزدىن ئىبارەت. جامائەت كۆچۈشۈپ ساقاللىرىنى
سىلايدۇ. ئۈنلۈك تەسبىھ ئېيتىدۇ. ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ئاق سەللە ئوراپ
قارىلىق تۇتىدۇ، دەپنە قىلغاندا جەسەت ساندۇقى ئىشلەتمەيدۇ، تەزىيە
بىلدۈرمەيدۇ، مەسچىتنىڭ ئىمامىنى چاقىرىپ قىرائەت قىلىدۇ. يۇ-
يۇپ-تاراپ بولغاندىن كېيىن، پۈتۈن تېنىنى ئاق رەخت بىلەن ئوراپ
يەرلىكىدە قويىدۇ. يەرلىكىدە قويۇشنى ئەڭ كېچىككەندىمۇ ئۈچ كۈندىن
ئاشۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. جىنازىنى قولدا كۆتۈرۈپ مازارغا ئاپىرىدۇ،

مېھمانداچىلىق ئىشلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە-يوسۇنى ئاددىي بولۇپ، ئېسىل مېھمان كەل-
ـمۇ يۈكۈنۈپ باش ئۇرىدىغان قائىدىسى يوق. ئۇلارنىڭ ئېسىل مېھ-
ـنى ئىمام-مەزىنلەر بولۇپ، مەسچىتنى باشقۇرىدىغانلار «مەزىن»،
ـازارنى باشقۇرىدىغانلار «شەيخ». خەت ساۋاتى بارلار «موللا» دېيىلىدۇ،
ـڭ ئەزىزلىنىدىغىنى «ئاخۇنۇم»لاردۇر. ئاخۇنۇملار مۇنداق بەش خىل
ـشلەردۇر: بىرى، ھەق-ناھەقنى ئايرىپ بېرىدىغانلار؛ ئىككىنچىسى،
ـايەتكە تەپسىر ئېيتىدىغانلار؛ ئۈچىنچىسى، ھېيت نامازلىرىنى باشلاپ
ـۈتەيدىغانلار؛ تۆتىنچىسى، ناھەق دەۋالارنى سوراپ، قەسەم قىلدۇرىدى-
ـانلار؛ بەشىنچىسى، مەھەللە، بازارلارنىڭ قائىدە-يوسۇنىغا دائىر ھەر
ـل ئىشلارنى باشقۇرىدىغانلار. ئاخۇنۇم بولغانلارنىڭ كىچىك تامغى-
ـى «مۆھۈر» دېيىلىدۇ. موھرىنى باسسا تامغا باستى دېيىلىدۇ. تويـ-
ـشىش، مال-مۈلۈكنى ئايرىش ۋە مۇرەككەپ، قىيىن بولغان زور
ـشلاردا ئاخۇنۇمغا تامغا باستۇرۇپ گۇۋاھلىق خېتى قىلىدۇ. ساھىب-
ـانا بىلەن مېھمان كۆرۈشكەندە يۈكۈنۈپ تەزىم قىلمايدۇ. ئاددىي
ـۇقرالار يۇقىرى مەرتىۋىلىكلەر بىلەن كۆرۈشكەندە قولىنى كۆكسىگە
ـويۇپ «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەيدۇ. بۇ خەنزۇچىدا «ئامان-ئېسەن تۇر-
ـلىمۇ؟» دېگەنلىك بولىدۇ. تەڭتۇشلار قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدۇ ياكى
ـر-بىرىنىڭ قولىنى سىلايدۇ. ئەگەر كۆرۈشمىگىلى ئۇزۇن بولغان
ـۇرۇق-تۇغقان ۋە يار-بۇرادەرلەر كۆرۈشسە مەيلى ئەر، ئايال بولسۇن
ـۇچاقلىشىپ يۈزىنى يۈزىگە يېقىشىپ يېقىنلىقنى ئىپادىلىشىدۇ. ئو-
ـۇنداق ئىشلەتمەي گىلەم، كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرىدۇ، ياتىدۇ، ياكى
ـۇپا، كاڭ سالىدۇ، سۇپا، كاڭلىرى ئانچە ئېگىز بولمايدۇ. مېھمان
ـەلسە ساھىبخانا ئالدىغا چىقىدۇ. مېھمان ئايىغىنى سېلىپ تۆرگە
ـقىپ بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇرىدۇ، يۈكۈنۈپ ئولتۇرىدىغانلارمۇ بار.
ـۈزۈم، مېغىز، گۈلە، ھەر خىل تاتلىق يېمەكلىك، مانتا، قېتىق-قاي-
ـاقلار بىلەن مېھمان قىلىدۇ. دورىلىق چايدا چاي دەملەيدۇ. بۇ جايدىن
ـۆك تاماكا چىقىدۇ، ئىچكىرىدىن چىقىدىغىنى بىلەن ئاساسەن ئوخ-
ـشىپ كېتىدۇ. پەقەت چىلىمنىڭ شەكلىلا قەدىمىيرەك بولۇپ، ئو-
ـۇن ھەم چوڭلىرىغا كۆپ سۇ سىغىدۇ. مۇبارەكلەيدىغان ئىشلاردا

قۇرئاننى پىششىق بىلىدىغان ئاخۇنۇمنى ئىماملىققا سايلايدۇ. ھەر كۈنى بامدات ۋاقتى، پېشىن، ناماز دىگەر، ناماز شام، خۇپتەنلەردە مەسچىتنىڭ يېنىدىكى ئېگىز تاقىغا چىقىپ، مەزىن ئىككى قولى بىلەن قۇلىقىنى يې- پىپ تۇرۇپ، غەرب تەرەپكە قاراپ ئۇنلۇك توۋلايدۇ، ئۇنىڭ تەرجىمىسى: «ئىنسانلار ئىچىدىكى ئۇلۇغ پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئىسلام دى- نىنىڭ باشلىغۇچىسى، دىن جاھانغا تارقالسۇن» دېگەندىن ئىبارەت. ئايەت- لەرنىڭ مەنىسىدە: «ئاسمان ـ زېمىن ئاپىرىدە بولغاندا بىرلا ئادەمنى يارات- قان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى قانىتى بار ئىكەن، ناتوغرا قىلىقلارنى قىلغىنى ئۈچۈن تەڭرى ئۇنى ھالاك قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ئادەم ئاتا بىلەن ھەۋۋا ئانىنى ياراتقان. ئۇلار 244 مىڭ ئەۋلاد قالدۇرغان، كېيىن مۇھەم- مەد پەيغەمبەر تۇغۇلغان. خۇدا قۇرئاننى نازىل قىلغان، 1316 يىلدىن بۇيان مۇسۇلمانلار ئۇنى ھەق دىن دەپ ئۇلۇغلاپ ئوقۇپ كەلگەن.» ئاھالىلەر ئەزاننى ئاڭلىغان ھامان يىغىلىپ، ئاۋال كۆلچەكنىڭ سۈيىدە تاھارەت ئې- لىپ پاكلىنىپ ئاندىن مەسچىتكە كىرىپ ناماز ئوقۇيدۇ. ئۇلار ناماز ئو- قۇشقا ئادەتلىنىپ كەتكەن بولۇپ، قىشمۇ ياز توختاتماي ئوقۇيدۇ. كېسەل بولۇپ قالسا دورىغا ئىشەنمەي، موللا چىللاپ قۇرئان تىلاۋەت قىلىدۇ. باي- لىرى گاھى قوي سويۇپ كېسەلنى تېرىگە ئالىدۇ، پولو ئېتىپ قولۇم- قوشنىلىرىنى چىللايدۇ ياكى كەمبەغەللەرگە تارقىتىپ بېرىدۇ، ئۇنى «نە- زىر زەللىسى» دەيدۇ. كېسەل كىشى داخان تەكلىپ قىلىپ ئۆينىڭ ئوتتۇ- رىسىغا ئاغامچا باغلاپ، دۇمباق چېلىپ ئەپسۇن ئوقۇپ جىن-شاياتۇننى ھەيدەيدۇ، بۇ خەنزۇلارنىڭ قەدىمدىن جىن قوغلاش ئۇسۇلىغا بەك ئوخشاي- دۇ. ھەر يىلى ئەتىيازدا ئاتا-ئانا، ئاكا-ئۇكا، خوتۇن-بالىلىرى بىلەن خوشلىشىپ يىراق يوللارنى بېسىپ، سەئۇدىغا قاراشلىق مەككىگە بېرىپ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ مەقبەرىسىنى تاۋاپ قىلىدۇ. ھەر يىلى ھەجگە با- رىدىغانلار تەخمىنەن 400 دىن ئارتۇق بولۇپ، بېرىش-كېلىشكە كۆپ بولغاندا 500~700 سەر ياكى 400~500 سەر ئالتۇن، ئاز دېگەندىمۇ 200 سەردىن ئارتۇق ئالتۇن كېتىدۇ. سەپەر ئۈستىدە ئۆلۈپ قالسا، جەن- نەتكە كىرىدۇ دېيىلىدىكەن. ساق قايتىپ كەلسە ھاجى دەپ ئاتىلىپ ھۆر- مەتكە سازاۋەر بولىدىكەن. بۇنداق زور ئىسراپچىلىقتىن ئۇلارنى ۋاز كەچ- تۈرگىلى بولغان بولسا، يەرلىك ئۈچۈن بەخت ئىدى.

ـزىيدۇ. 52 بازار كۈنى ئۆتۈپ 364 كۈن توشسا بىر يىل ھېسابلايدۇ.
كىچىك ھېيت (روزى ھېيت) كېلىشتىن بىر ئاي ئىلگىرى روزا تۇتىدۇ.
ئەر-ئاياللارنىڭ 10 ياشتىن ئاشقانلىرى كۈندۈزى تاماق يېمەيدۇ. كۈن
ئولتۇرۇپ يۇلتۇز كۆرۈنگەندە ئاندىن تاماق يەيدۇ. موللا-ئاخۇنۇم دېگەن-
ـلەرنىڭ تەقۋادار بولۇشى تەلەپ قىلىنىپ، تولۇق روزا تۇتىدۇ. كېلەركى
ئاينىڭ 3-كۈنى يېڭى ئاي كۆرۈنگەندە روزا تۇتۇش ئاخىرلىشىدۇ. روزى
ھېيتتىن 45 كۈن بۇرۇن ياغ قاپىقىنى ئېگىز خادىغا ئېسىپ ئۆگزىگە
ـاداپ بىرىنچى جېسەك ۋاقتى (ياتار چاغ) بولغاندا شاڭيۇدىن باشلاپ
ـۇرت كاتتىلىرى رېتى بويىچە قاپاقتا ئوت ياقىدۇ. ئاخۇنۇملار قۇرئان
ـتىلاۋەت قىلىدۇ، باللار يىغىلىپ بىر-بىرىنى توۋلىشىدۇ، ئۆيمۇ ئۆي
چاقىرىشىپ شادلىق ساداسى ئىچىدە ھەريان قاتىرىشىدۇ، ناماز ئوقۇشى-
ـدۇ، پۈتۈن كېچە خوشاللىق ساداسىغا چۆمىدۇ. تەرجىمە قىلىنىشىچە، بۇ
كېچە ئاللا زېمىنغا چۈشۈپ ئىنسانلار ئارىسىدىكى ياخشىلىق-ياما-
ـلىقلارنى كۆزىتەرمىش. روزى ھېيت ئۆتۈپ 70 كۈندىن كېيىن چوڭ
ھېيت (قۇربان ھېيت) كېلىدۇ. چوڭ-كىچىك ھېيتلاردا كىشىلەر ئۆز-
ئارا مۇبارەكلىشىدۇ. مېھمان كەلسە كالا، قوي، توخۇ گۆشى ۋە ساڭزا قا-
تارلىق يېمەكلىكلەر بىلەن مېھمان قىلىدۇ. ئۇندىن باشقا جىگدە، ئۈج-
ـمە، ئۈزۈمدە شاراب (مەيزاپ، مۇسەللەس-ت) چىقىرىدۇ، مېۋىنى كۆپكە
ـسىلىپ ئېچىتىدۇ، ئېچىغاندا جۇپ كۈندە چىقىرىۋالىدۇ، ئېچىتقۇ سال-
ـمايدۇ، گۇرۇچ شىرىنىسىگە ئوخشاش چىقىدىغان بىر خىل ئاشلىق ھارىقى
ـبار بولۇپ تەمى سەل-پەل چۈچۈمەل، ھاراق پۇرىقى يوق، ئادەمنى مەست
قىلالايدۇ. ھەر يىلى ئەتىيازدا (سەھرا خەتمە ياكى زارا خەتمە-ت) ئەر-ئا-
ـيال، قېرى-ياشلار مەي ۋە تاماق ئېتىدىغان قاچا-قۇچىلارنى ئېلىپ دالاغا
ـيىغىلىپ ئوچاق ياساپ تاماق ئېتىدۇ. ناخشا ئېيتىشىپ خۇشال كەيپ-
ـياتتا شاراب ئىچىشىدۇ. مەست بولغاندا ئاندىن بولدى قىلىدۇ، بۇ ئىچ-
ـكىرىدىكى باھار سەيلىسىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

ئېتىكىسى (كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى ئەخلاق ئۆلچىمى). ئۇيغۇرلاردا
فامىلە قوللىنىش ئادىتى يوق، نەسەبنامىسىمۇ يوق. ئېتىكىسىمۇ يوق.
بوۋا-نەۋرە، ئاتا-بالىدىن باشقىلىرىنى بىلگىلى بولمايدۇ، ئىسىم قويۇش-
ـتىمۇ نەچچە ئون خىللا ئىسىمنىڭ ئىچىدىن قويىدۇ. ئۆزئارا ئارىلىشىپ

بىر-بىرىگە كالا، قوي، رەخت سوۋغا قىلىدۇ. بايلىرى نەچچە يۈزنىمۇ سوۋغا قىلىدۇ. زىياپەتلەردە كۆپرەك مال سويسا مېھماننىڭ ھۆرمىتىنى قىلغانلىق بولىدۇ، كالا، ئات، تۆگە گۆشلىرى ياخشى تاماق ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا قوي گۆشى. چوشقا گۆشى يېيىش مەنئى قىلىنىدۇ. چوڭ داش قازانلاردا بىر دەن گۆرۈچتە ئاش ئەتكىلى بولىدۇ. ئېتىشتە كالا، قوي گۆشىنى سەۋزە، بىلەن كەندىر يېغىدا قورۇپ، گۆرۈچنى تەكشى سېلىپ دەم بېرىپ پىشۇرىدۇ، ئاندىن مىس، قەلەي ئاياق- چىنىلەرگە ئۇسسۇپ ھەر بىر مېھماننىڭ ئالدىغا بىر لېگەندىن ئەكېلىدۇ، قوشۇق ئىشلەتمەي قولنى يۇيۇپ قول بىلەن چاڭگاللاپ يەيدۇ. بۇ تاماقنىڭ ئىسمىنى پولو دەيدۇ. تاماق يېيىلىپ بولغاندا چاي ئىچىدۇ ۋە تاماقا چېكىدۇ، مېھمانلار دۇئا قىلىپ ئاياغلىرىنى كىيىپ، ساھىبخانىغا رەھمەت ئېيتىپ تەزىم قىلىپ خوشلىشىدۇ. يەنە ئويۇنلارمۇ بار بولۇپ، مېھمانلار كېلىپ بولغاندا غىزا كەلتۈرۈلۈپ، يەرگە گىلەملەر سېلىنىدۇ. تارلىق ۋە نەيلىك چالغۇلارنىڭ ئاۋازى سورۇننى لەرزىگە سالىدۇ. بۇلاردىن سەككىز تۆشۈكلۈك قالۇن، غېجەك بار. بەش تارلىق چالغۇمۇبار بولۇپ، ياسىلىشى ئىچكىرىنىڭكىدىن زور پەرقلىنىدۇ. تارغا مىس سىم ئىشلىتىدۇ. داپ چېلىپ ناخشا ياڭرىتىدۇ، ئۇزۇن يەڭ كۆڭلەك كىيگەن ئۈچ-تۆت ئايال سورۇنغا چۈشۈپ، رىتىمغا كەلتۈرۈپ ئالدىغا ۋە كەينىگە چامداپ بەزىدە تېز پىرقىراپ ئۇسسۇل ئوينايدۇ. ئولتۇرغان مېھمانلار بەس-بەستە پۇل تاشلاپ، «قايناپ» دەپ ئالقىش سادالىرى ياڭرىتىپ كۆڭلىنى ئاچىدۇ.

خىلمۇ خىل ئۆرپ-ئادەتلىرى

مۇبارەكلىشىدىغان قائىدە-يوسۇنلىرى يېڭى يىلدا ئەڭ كۆپ بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ كالېندارىدىمۇ بىر يىل 12 ئاي بولىدۇ، كەبىسە يوق، ئاي بويىچە ھېسابلىماي، يەتتە كۈننىلا بىر ھەپتە قىلىپ ھىسابلايدۇ. ھەر ھەپتىنىڭ سەيشەنبە، چارشەنبە كۈنلىرىنى خاسىيەتلىك قوش كۈن دەپ بىلىپ توي-تۆكۈن ئىشلىرىنى مۇشۇ كۈنلەرگە توغرىلايدۇ. جۈمە كۈنى بولسا تۇپراق بېشىغا چىقىپ دۇئا قىلىدۇ. شەنبە كۈنى مەسچىتكە يىغىلىپ قۇرئان-تىلاۋەت قىلىدىغان كۈنى. ھەر يەتتە كۈندە بىر بازار قى-

جۇن چېڭيۈەن

لوپ ناھىيەسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى
(1908-يىلى)

لوپ ناھىيەسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسىگە كىرىش سۆز

گۇاڭشۈنىڭ دىڭمو(قوي) يىلى قىشتا لوپ ناھىيەسىنىڭ دىۋانبېگى جۇن چېڭيۈەن ئورۇنلاشتۇرۇشقا بىنائەن بۇ يۇرت تەزكىرىسىنى يازدى. بۇ ئىش ياڭ پىجۇنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئېلىپ بېرىلدى. زامانىمىزدىكى ئىلىم ئەھلىلىرى يىغىنچاقلاپ چىققان ئۆتكەن زامان ۋە ھازىرقى زاماندىكى ئىشلار خاتىرىلەنگەن كىتابلارنىڭ پۇچۇلۇپ كەتكەن مۇقاۋىسىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، بۇ كىتابلار خەلققە تەربىيە بېرىپ ياخشى ئۆرپ-ئادەت يېتىلدۈرىدىغان، تاغ-سۇلارنىڭ ۋەزنىنى ئاشۇرىدىغان، ئەۋلادلار ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان كىتابلاردۇر. پېقىرنىڭ بولسا كۆرگەن-بىلگىنىم ئاز بولۇپ، يازغانلىرىم يېتەرسىز بولۇشى مۇمكىن. چوڭ قوشۇنغا ئەگىشىپ جىيا يۈگۈەن قوۋۇقىدىن چىقتىم، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى شىمالىي يول، جەنۇبىدىكى جەنۇبىي يول دەپ ئاتىلىدىغان، قەدىمدە غەربىي يۇرت دەپ ئاتالغان بۇ شىنجاڭدا قار-شىۋىرغان ئىچىدە 20 يىلدىن ئارتۇق چېپىپ يۈردۈم، شىنجاڭنى نەچچە قېتىم كېزىپ چىقتىم دەپ، ئۆز-ئۆزۈمگە تەمەننا قويغاچقا يازغانلىرىم مۇپەسسەل بولۇپ كېتەلمىدى.

گەپنى بېشىدىن باشلىساق، غەربىي خەن سۇلالىسى چېگرادىكى زېمىنلارنى ئاچقان. تارىختىن بۇيان لەشكەرلەرنى ئىشقا سېلىپ كەلگەن ياڭگۈەن قوۋۇقىمۇ ھازىرقى جىيا يۈگۈەن قوۋۇقىغا ئوخشىمايدۇ، ھۈن تەڭرىقۇتلىقى ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى ئەمەس ئىدى. تارىختا ئاتالغان 55 دۆلەت، 36 خان زېمىنى، يول ۋە تاغ-جىلغىلىرى باشقۇرغۇچىسىز قېلىپ، نەزەردىن ساقىت بولغان. بۇ، دەۋرلەرنىڭ ئۆزگىراپ،

كېتىدۇ. ئاتىسىنىڭ ۋە ئانىسىنىڭ قېرىنداشلىرىنى يەنى تاغىلىرىنىمۇ «ئاكا» دەپ چاقىرىدۇ، ئۇكا، جىيەن، كۈيئوغۇل، نەۋرىلەرنىڭ ھەممىسىنى «ئۇكا» دەيدۇ، ئومۇملاشتۇرۇپ ئۇرۇق-تۇغقان دەيدۇ. ئوغۇللىرى ئۆي ئايرىپ چىقسا مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلالايدۇ، قىزلىرى ياتلىق بولسا مۈلۈكنىڭ ئوندىن ئىككى ئۈلۈشىنىلا ئېرىنىڭ ئۆيىگە ئاپىرالايدۇ.

ماددىي مەھسۇلاتلىرى

ھايۋانات. ھايۋانلاردىن قوي ئەڭ كۆپ، ئۇنىڭدىن قالسا ئات، ئۇنىڭدىن قالسا ئېشەك، ئۇنىڭدىن قالسا كالا، تۆگە بولۇپ، كالا ئەڭ ئاز. ياۋايى ھايۋانلاردىن تۈلكە ۋە جەرەن كۆپرەك. ئۇچار قۇشلاردىن كەپتەر ۋە ياۋا ئۆردەك كۆپ، شاتۇتىمۇ بار. سۇ جانلىقلىرىدىن بېلىقلا بار، لېكىن تەمىنلەشكە يېتىدۇ.

ئۆسۈملۈكلىرى. ئاشلىق تۈرلىرىدىن بۇغداي، قوناق، شال، زىغىر، پاختا ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدۇ. دەل-دەرەخلەردىن تېرەك ۋە سۆگەت ئەڭ كۆپ، ئۇنىڭدىن قالسا ئۈجمە. مېۋە-چېۋىلەردىن تاۋۇز - قوغۇن ئەڭ كۆپ تېرىلىدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا ئۈزۈم، يەرلىك چىلان، ئۇنىڭدىن قالسا ئانار، نەشپۈت، ئامۇت، جىنەستە، قارىئۆرۈك، ئۈت - چۆپلىرىدىن بېدىلا بار بولۇپ، قومۇش ئەڭ كۆپ. ھەر خىل كۆكتاتلار تۈرى جەنۇبىي جۇڭگونىڭكىگە سەل-پەل ئوخشايدۇ.

تەبىئىي ماللار. بۇ ئايماقتا ھەريىلى 70~80 مىڭ سەر يىپەك، 310~320 مىڭ جىڭ پاختا، 200 مىڭ جىڭ قوي يۇڭى ئىشلىنىدۇ.

توقۇلما بۇيۇملار. ئايماقتىن ھەر يىلى 160~170 مىڭ تاقا بۆز رەخت، 15~16 مىڭ تاقا ئەتلەس-شايى، ئىككى مىڭ پارچىدىن كۆپرەك يىپەك، يۇڭ گىلەم؛ 10 مىڭ پارچىدىن كۆپرەك كىگىز، 1100 دىن 1200 پارچىگىچە كۆن-خۇرۇم، بىر قانچە 10 مىڭ تاختا خام قەغەز ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

مۇختارجان مۇھەممىدى
ئەبەيدۇللا ئاقۇپ بارىن تەرجىمىسى
مەتكېرىم ئىسمايىل

تەربىيە جەھەتلەردە بۈگۈنكىگە كې-
يىنكى نەزەر دائىرە بىلەن قاراشقا،
ئۆتمۈشكە بۈگۈنكى نەزەر دائىرە بى-
لەن قاراشقا بولمايتتى. مۇشۇ يۇرت-
تا ئەمەلدار بولۇپ تۇرغان ئىكەن-
مىز، پەرماننى بەجا كەلتۈرۈپ،
خەلقنى تەربىيەلەشنى زىممىمىزگە
ئېلىپ، ئەبەدىلئەبەدكە قالىدىغان
پايدىلىق ئىشلارنى قىلىپ، تۆت
ئەخلاقنىڭ باشلىنىشىنىڭ ئەھمى-
يىتىنى كېڭەيتىپ، ئاتا-ئانىنى
ھۆرمەتلەشنى تەدرىجىي بىلدۈرۈپ،
ئارازلىققا ئېتىبارسىز قاراش نىيە-
تىدە بولماي، ياۋايىلىقنى ئۆزگەر-
تىپ، گۈللەنگەن زاماندا بىللە سەي-
لە-ساياھەت قىلىشاق، تاغ-سۇلارنىڭ
ۋەزنى ئاشىدۇ. گەرچە بۇ، ئەۋلادلار
ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان
ھۆججەت بولالمىسىمۇ، لېكىن چىن-
لىقنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇنىڭ
ئۈچۈن بۇ مۇقەددىمىنى يازدىم.
گۇاڭشۈنىڭ 33-يىلى (1908-يى-
لى-ت) دىڭمو(قوي) يىلى قىشتا باش
دەپتەردار ياڭ پىجۇنىڭ مۇبارەك پۇ-
تۈكلىرىدىن تاللاپ ئىشلىتىۋېلىشقا
مۇيەسسەر بولدۇم.

تارىخى

لوپ ناھىيەسى، گۇاڭشۈنىڭ
29-يىلى (مىلادىيە 1904-يىلى-ت)
خوتەن بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقى-

洛浦县乡土志·序 六九八

开万世之利，扩四端之义，由渐而知尊亲教养，无朕视隔阂之意，化獉狉而同游熙皞，虽无由使山水增重，为后世不可少之文献，然即事纪实，他日之振矜而兴起者，山川薄领，善善从长，岂胜书也哉，岂胜书也哉，是为序。

光绪三十三年岁次丁未冬月选用主簿杨丕灼谨识。

يىللارنىڭ كۆزدىن غايىب بولغانلىقى خالاس. خاندانىمىزغا كەلگەندە
ئارقا-ئارقىدىن تىنچىتىش ئېلىپ بېرىلدى-يۇ، پوتوكچىلەر شىمالدى-
كىگە ئېتىبار بىلەن قاراپ جەنۇبتىكىگە سەل قارىدى. جەنۇبىي شىن-
جاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قاچاندىن باشلاپ بۇ جايدا ماكانلاشقانلىقى نامە-
لۇم. ئۇلار بىلەن تىلىمىز ئوخشىمايدۇ. ئۇلارنىڭ يېزىقىمۇ باشقىچە
بولۇپ، تەرجىمە قىلدۇرۇلسا مەنىدىن چەتنەپ كېتىدۇ، شەك پەيدا بو-
لىدۇ. مەسىلەن، ئىلگىرى جېڭ چۇنيۈەننىڭ «خەرىتىلىك تەزكىرى-
سى» جى ۋېنداننىڭ خاتىرىسى، ۋېي موشېننىڭ «مۇقەددەس ئەل خاتى-
رىسى»دە يەرلىك مەھسۇلاتلار، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ يوسۇنلىرى ھەم
ئەلەم ماھارەتلىرى تەپسىلىي يېزىلغان. ئۇلار خان ئائىلىرى تەستىق-
لىغان «ھەممىباب ئۆرنەكلەر» بويىچە يۇلتۇزلارنىڭ بۇرجىدىن دېڭىز
سۇ يوللىرىنىڭ مەنبەسىنى ئىزدەپ، بارىكۆل تېغىنىڭ ئۈستىدە ئۆزۈپ
يۈرگەن شالاڭ سېرىق بۇلۇتلارنى كۆرۈپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ باشلى-
نىدىغان يېرى ئوخشايدۇ، دەپ قالغان. ھازىر ئۇ جاينى تەكشۈرۈپ ئې-
نىقلىغىلى بولمايدۇ، بەلكىم تاغ-سۇلار مۇشۇ جايدىن باشلىنىشى
مۇمكىن، لېكىن تۇراقلىق ئەمەس. بۇ جايدا ئۆتكەن ئەۋلىيالارنىڭ
ھېچقانچە كارامىتى يوقتەك تۇرسىمۇ، ئۇلار قېرىنداشلىق ۋە رەھىم-
دىللىكنى تارقىتىدۇ. ئىتائەت قىلغانلار پەزىلەت ئىگىسى بولىدۇ. ئا-
سىيلارغا ھەيۋە قىلىنىدۇ، نەسىھەت قىلىنىپ تەنقىد بېرىلىدۇ. تېگى-
تەكتىنى ئېنىقلىساق، بۇ تەربىيە يۇقماسلىق، خۇيى ئۆزگەرمەسلىك-
تىن، مەدەنىيەتسىزلىكتىن بولۇپ، ئىلگىرىدىن شۇنداق. گۇاڭشۇنىڭ
9-يىلى ئۆلكە، ئايماق، ناھىيە تەسىس قىلىنىپ، شىنجاڭنى تىنچى-
تىش تەدبىرى يېزىلىپ، كېيىنكىلەرگە ئىبرەت قىلىندى. كېيىنكى
تەسىراتلارنى يېزىش ۋەجىدىن ئەمدىلىكتە بۇ يۇرت تەزكىرىسىنى يې-
زىش جىددىي ئىش بولۇپ قالدى.

گۇاڭشۇنىڭ 29-يىلى خوتەننىڭ 38 كەنتىنى ئايرىپ، لوپ ناھى-
يەسى تەسىس قىلىنغان. لېكىن، لوپقا دائىر خاتىرە ۋە تارىخىي ۋەقە-
لىك يەنىلا خوتەننىڭ تەزكىرىسىدە ئىدى. لوپ ناھىيە بولغاندىن بۇيان
تاغ-دەريا، يول، تەبىئىي شارائىت ۋە ئۆرپ-ئادەت، ئالاقىدار سىياسىي

نوپۇسى. ئەرلەر: چوڭلار 22 مىڭ 991 نەپەر، كىچىكلەر 10 مىڭ 576 نەپەر. ئاياللار: چوڭلار 20 مىڭ 428 نەپەر، كىچىكلەر 9343 نەپەر.

ئۆرۈق-جەمەتلەر ۋە دىنى. ئۇيغۇرلاردا فامىلە ۋە جەمەت يوق بو-لۇپ، ئىلگىرىدىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي مەقسىتىگە دائىر يازما مەنبە يوق. لاما دىنى، سېرىق كۆلالىقلار دىنى، قىزىل كۆلالىقلار دىنى ۋە ئەيسا ئەلەيھىس-سالام تەرەپدارلىرىنىڭ خىرىستىيان دىنى، كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قى-لىدىغانلار بۇ تەۋەلىكتە ئەسلا يوق.

ئوقەتچىلىكى

تۆرە: يوق، دېھقان: 8264 نەپەر، سودىگەر: 347 نەپەر.

ئۇيغۇرلاردا ئادەتتە قۇرئان قىرائەت قىلالايدىغان ۋە ئۇيغۇر يېزىقىنى بىلىدىغانلارنى «ئاخۇنۇم، موللام» دەيدۇ. ئۆلكە تەسىس قىلىنغاندىن بۇيان مائارىپ ئىشلىرى تېخى يولغا قويۇلۇپ بولالمىغاچقا، پەننىي مەكتەپلەر-دە مەخسۇس ئوقۇيدىغانلار يوق ئىكەن. دېھقانلار بولسا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق قىلىدىغانلار بولۇپ، ھەممە كەنتلەردە شۇنداق. كاسىپلارغا كەلسەك، تامچىلىق، تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق، يىپەكچىلىك، بۆزچى-لىك، كىگىزچىلىك قاتارلىق كەسىپلەرنى قىلىدىغان ئۇستىلار ھەممىلا يەردە بار. سودىگەرلەر ئىچىدە كاتتىلىرى يوق، ساپلا ئۇششاق تىجارەت قىلىدىغانلار بولۇپ، ھەر بازار كۈنى سودا قىلىپ بولۇپلا قايتىپ كېتىپ يەنىلا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق قىلىشىدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئاق كۆڭۈل ۋە ساددا كىشىلەر كۆپ بولۇپ، يامۇلدا ئىشلىگەنلىرىلا سۆزمەنلىك قىلى-دۇ، ئۇلارنىڭ شاگىۋ، يۈز بېشى ۋە چاپارمەنلىرىنىڭ كۆپىنچىسى خەنزۇ يوسۇنلىرىغا ئەگىشىدۇ، چوشقا گۆشى يېيىشنىلا قاتتىق مەنئى قىلىدۇ. باشقا ئادەتلىرى خەنزۇلارنىڭكىدىن كۆپ پەرقلەنمەيدۇ. ھېيتنىڭ ئالدىدا ئالدى بىلەن ئاخۇنۇم 30 كۈن روزا تۇتۇشنى ئۇقتۇرىدۇ، روزا تۇتۇش ئاخىرلىشىپ ھېيت كەلگەندە ئۇن تائاملىرى ۋە مېۋە-چىۋىلەر بىلەن ئۇرۇق-تۇغقان، يار-بۇرادەرلىرىنى مېھمان قىلىدۇ، كۆرۈشكەندە ئىككى

ىنىڭ شەرقىي چېگراسى بولغان يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى 15 كەنت، كېرىيە ناھىيەسىنىڭ غەربىي چېگراسى بولغان يىكەن لەڭگەر-نىڭ غەربىدىكى 23 كەنتنى ئايرىپ تەسىس قىلىنغان. لوپ كەنتى با-زىرىدا ناھىيە مەھكىمىسى سېلىنىپ، بىر ئامبال، بىر پاششاپ بەگ قويۇلۇپ، خوتەن ئايماق مەھكىمىسىگە قارايدىغان بولغان. «خەننامە» دىكى ئۇدۇن خانلىقى بۈگۈنكى خوتەن، كېرىيە زېمىنى بولۇشى مۇم-كىن. ئۇدۇننىڭ شەرقىدە ئۇزۇنتات خانلىقىمۇ بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى ۋە تارىخىي جەريانىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغىلى يازما مەنبە يوق.

ناھىيە تەسىس قىلىنىشتىن ئىلگىرى، گىنجا چوڭ ئۆستىڭى ۋە ئۇ-نىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى بۇلاق ئېرىقلىرى پاسىل قىلىنغان. غەربىي خوتەن ئايمىقىغا، شەرقىي كېرىيە ناھىيەسىگە قارىغان. تارىخىي دەۋر-لەردە نېمىلەر تەسىس قىلىنغانلىقى ئېنىق ئەمەس، ناھىيە تەسىس قى-لىنغاندىن كېيىن، ئۆزگىرىش بولمىغان.

يۇرت سوراش ئۇتۇقلىرى خاتىرىسى

گۇاڭشۈنىڭ 29-يىلى ناھىيە تەسىس قىلىشقا تەيىنلەنگەن تاۋجېن جاي ئايرىپ ناھىيە تەسىس قىلدى ۋە مىرزا دىۋان ئاشلىق ئىسكىلاتى، ھۆكۈمەت ئىلكىدىكى ساراي-ئۆتەڭ، سەييارە مىرشاپلار قاراۋۇلخانى-سى، چارۋا باج ئىدارىسىنى تەرتىپكە سالدى ۋە چوڭ بىر ئىبادەتخانا سالدۇردى. دول يېزىسىنىڭ قەھەتچىلىك سېلىقىدىن 80 دەندىن ئار-تۇقىنى كەچۈرۈم قىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ناھىيە تەسىس قىلىشقا دائىر ئىشلار بولۇپ، يولغا قويۇلغان ئىشلار ئەنگە ئېلىندى. خوتەن بى-لەن كېرىيە ئارىلىقىدىكى ناھىيە پاسىلى بېكىتىلدى. ئىلگىرى يۇرت سوراش ئۇتۇقلىرى ۋە لەشكىرىي ئىشلار، ئاقساقاللار ئىشلىرى يۇرگۇ-زۇلۇكسىز بولغاچقا، بۇ ماتېرىيالدىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

ئاھالىسى. ئۇيغۇرلار بۇ يەرنىڭ يەرلىك ئاھالىسى. خەنزۇلار بولسا ۋاقىتلىق تۇرۇپ ئۇششاق تىجارەت قىلىدىغانلار ۋە قوماتقا كېلىپ قاشتېشى كولايدىغانلار بولۇپ، كېلىپ-كېتىپ تۇرىدىغان بولغاچقا سا-نى مۇقىم ئەمەس.

خىل ئاۋازغا سالسا، ھەر بىر ئاۋاز رەت بويىچە يەتتە خىل تاۋۇش چىـ-
ـقىرىدۇ، كىشىگە قەدىمكى يەتتە تارلىق چالغۇنىڭ ئالتىنچى ۋە يەتتىنـ-
ـچى تارىسىدىن چىقىدىغان شاۋگۇەن، شاۋشاڭ ئاھاڭلىرى تۇيغۇسىنى
ـبېرىدۇ. تاۋۇشتىن سۆز قۇراشتۇرۇلىدۇ، سۆزدىن سۆز-جۈملە قۇراش-
ـتۇرۇلىدۇ. بۇ قەدىمكى سۆزلەرنى يەشكىلى بولمايدۇ. نەرسىلەرنىڭ
ـئىسمىنى ئاتاشقىلا بولۇپ، مەنىسىنى تەپسىلىي بىلگىلى بولمىغاچقا،
ـخەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىشتا مەنىسىنىلا تەرجىمە قىلىدۇ، خەتنى تەر-
ـجىمە قىلمايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ تىل-يېزىقىنى پىششىق بىلىدىغانلار
ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ھەرپلىرىنى ئىككى تاۋۇش بۆلىكىدە ئاتاپ، ئىشلەت-
ـكەندە بىرىنى ئېلىپ قالىدۇ. بۇ خەنزۇ تىل-يېزىقىدىكى فونېتىكىلىق
ترانسكرىپسىيە بەلگىلەش ئۇسۇلىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

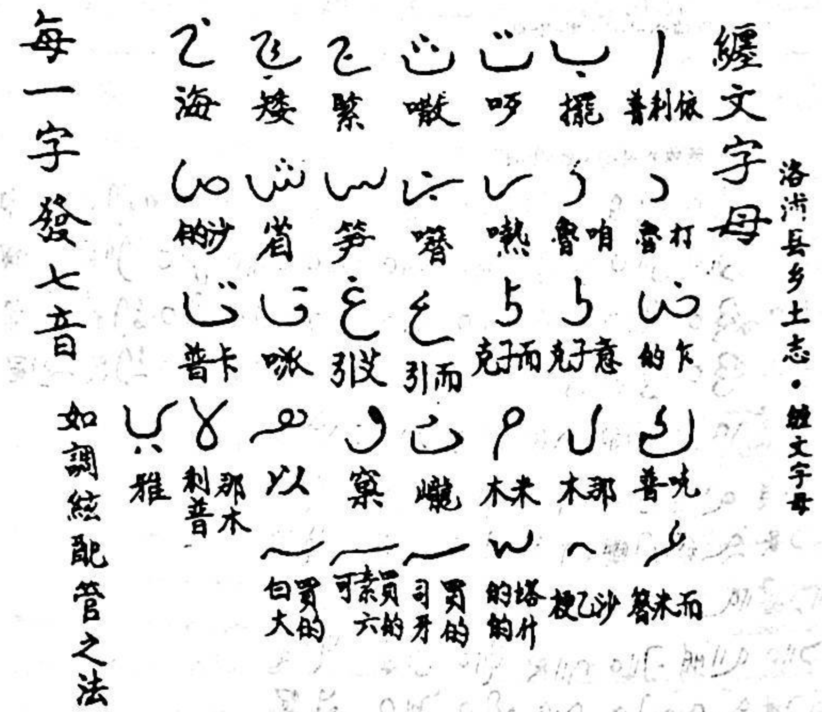

قولىنى جۈپتەكلەپ ئېگىلىپ، ئۆز ئارا مۇبارەكلىشىدۇ. بىر-بىرىنى قۇتلۇقلاش ۋاقتى ئون كۈندەك داۋام قىلىدۇ. ئاياللىرى تالا-تۈزگە چىقىسا ئاق لېچەكتە يۈزىنى يۆگەيدۇ. پەقەت ئاتا-ئانىسى ئالدىدا روپاشلىق قىلمايدۇ. ئاخۇنۇملارغا ھۆرمەت قىلىشىدۇ. ئاياللىرى مېھرىبان كېلىدۇ. باشلىقنى چوڭ بىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقىلىرىغا ئالاھىدە مۇئامىلە قىلىپ كەتمەيدۇ. خوتۇن ئالسا ئاخۇنۇمنى چىللاپ نىكاھ ئوقۇتىدۇ، پەرزەنتلىك بولغاندىمۇ چىللاپ ئىسىم قويغۇزىدۇ، ئۆلۈم-يېتىم يۈز بەرسە، مېيىتنى ئاق خامدا ئوراپ، ياغاچ جىنازىغا سېلىپ، پىيادە كۆتۈرۈپ ئاپىرىپ يەرلىكىدە قويىدۇ. گۆر ئۈستىگە توغرىسىغا قەبرە قاتۇرۇپ، ئۇنى قوي مۆڭگۈزى بىلەن بېزەيدۇ ۋە كالا ، ئات قۇيرۇقىنى ئېسىپ بەلگە قىلىپ قويىدۇ، بۇنداق جاينى «مازار» دەيدۇ. ئەرۋاھلارغا ئاتاپ نەزىرلىك تىزمايدۇ، گۈرۈچ ۋە قوي گۆشىدە پولۇ ئېتىپ جامائەتكە نەزىر ئېشى بېرىدۇ. چىنە-چوكا ئىشلەتمەي پولۇنى ياغاچ خونچا ئاياقلارغا ئۇسسۇيدۇ. خەير-ساخاۋەت قىلىشىدۇ. موللا تەكلىپ قىلىپ قۇرئان ئوقۇتىدۇ، بۇنى «نەزىر» دەيدۇ. ئوغرى-قاراقچىلاردىن بەك ئەندىشە قىلىدۇ. زىرائەتلەرنى يىغقاندىن كېيىن، ساقلاشقا جۇرئەت قىلالماي سېتىشقا ئالدىرايدۇ. كۈمۈش تەڭگە تاپسا گەمىگە يوشۇرۇپ ساقلايدۇ. جىددىي پۇل لازىم بولغاندا ئۆسۈم تۆلەپ قەرز ئېلىشقا رازىكى، گەمىدىكى پۇلنى مىدىرلاتمايدۇ. يامان قىلىقنى دوراشقا ئامراق، ھىيلىگەر ۋە يامانلىرى كۆپىنچە ھاللاردا نادان ۋە قورقۇنچاقلارنى ئالدايدۇ، ئىش تېرىيدۇ ۋە پۇل-مالنى قاقتى-سوقتى قىلىدۇ، نادانلىرى ئۇلارنىڭ كۈشكۈرتۈشى بىلەن نېمە ئىش ئىكەنلىكىنى ئۇقالمايلا قالىدۇ. بەلكىم مىجەزى ئۇلارنى مۇشۇنداق ھالغا كەلتۈرۈپ قويغاندۇ ياكى تەربىيە يۇقمىغانلىقىدىندۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېلىپبەسى

ئۇيغۇرچە ھەرىپ بىلەن خەنزۇ يېزىقىدىكى 36 ھەرىپ ۋە 28 ھەرپنىڭ مەنىسى باشقا بولسىمۇ، ئىشلىتىلىشى ئوخشاش بولۇشى مۇمكىن. بوغۇز، تىل، لەۋ، چىش ئارقىلىق لەۋلەشكەن ۋە لەۋلەشمىگەن تاۋۇش چىقىرىش بويىچە بۇلارنى گوەن، شاڭ، جياۋ، جىز، يۈدىن ئىبارەت بەش

جۇغراپىيەسى

لوپ ناھىيەسى شىنجاڭ ئۇلكە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 5004 چاقىرىم، خوتەن ئايمىقىنىڭ شەرقىدىن 75 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا بولۇپ، شەرقىي كېرىيە ناھىيەسىنىڭ چېگراسىغىچە، غەربىي جەنۇبى خوتەن ئايمىقىغىچە يېتىپ بارىدۇ، يۇرۇڭقاش دەرياسىدا چېگرالىنىدۇ، شىمالىدا قۇملۇق چۆل-جەزىرە ئارقىلىق ئۇنسۇ چېگراسىغىچە بارىدۇ، ھامىر يول يوق. سۇ ۋە ئوت-چۆپ بولمىغاچقا مېڭىشقا بىئەپ.

ناھىيە ئۈچ مىڭلىققا بۆلۈنىدۇ (ئۇيغۇرلار 1000 ئائىلىنى بىر مىڭلىق دەيدۇ)، بىرى سامپۇل مىڭلىقى بولۇپ، ئۇنىڭغا 23 كەنت قارايدۇ، كېرىيە ناھىيەسىدىن ئايرىپ بېرىلگەن. يەنە بىرى ئاتلان مىڭلىقى بولۇپ ئۇنىڭغا 14 كەنت قارايدۇ. بۇنى خوتەن ئايمىقى ئايرىپ بەرگەن بولۇپ، ناھىيەنىڭ غەربىي زېمىنى ھېسابلىنىدۇ. گىجا كەنتىدىكى چوڭ ئۆستەڭ ۋە ئۇنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى بۇلاق سۈيى ئاقىدىغان ئېرىق-ئۆستەڭلەر خوتەن بىلەن كېرىيەنىڭ كونا چېگراسى. يەنە بىرى تەۋەككۇل مىڭلىقى بولۇپ، بىر كەنت تۆت كىچىك كەنتكە بۆلۈنگەن. بۇنىمۇ خوتەن ئايمىقىدىن ئايرىپ بېرىلگەن، بۇ جاي يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى تۆۋەن ئېقىندا بولۇپ، ئەتراپى قۇملۇق بىلەن ئورالغان، شىمالىي تەرىپى ئۇنسۇ چېگراسىغىچە بارىدۇ. يول يوق. ئۇنىڭ ئۆستەڭ سۇ ۋە ئوت-چۆپمۇ يوق دېيەرلىك.

ناھىيە يامۇلى. گۇاڭشۇنىڭ 29-يىلى ناھىيە تەسىس قىلىشقا كەلگەن تاۋجېن ھۆكۈمەت ئىلكىدىكى سارايىنى يامۇلغا ئۆزگەرتىپ ئالدى تەرىپىنى جەنۇبقا قارىتىپ سالغان. دەرۋازىدىن كىرگەندە كارىدورنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدە يايخانا، مىرزىخانا، تىلماچ ياتىقى قاتارلىق جەمئىي بەش ئېغىز ئۆي بار. پەلەمپەي لەمپىسىنىڭ ئىككى تەرىپىدە بىر ئىسكىلات ۋە بىر قاماقخانا بار، يۇقىرىسىدىكى ئىشخانا زالىدا ئىسسىتىش بۆلمىسى بار، زالنىڭ ئارقا تەرىپىدە بىر ئىشخانا ۋە بىر مېھمانخانا بار، ئارقا ئىشخانىنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى چاسا رامكىلىق ئىشكىتىن ھويلىغا كىرگىلى بولىدۇ، ھويلىنىڭ ئىككى تەرىپىدە بىر ئېغىزدىن سوراقخانا ۋە سولاقخانا بار. ئۇنىڭ يۇقىرىسىدا ئۈچ ئېغىز

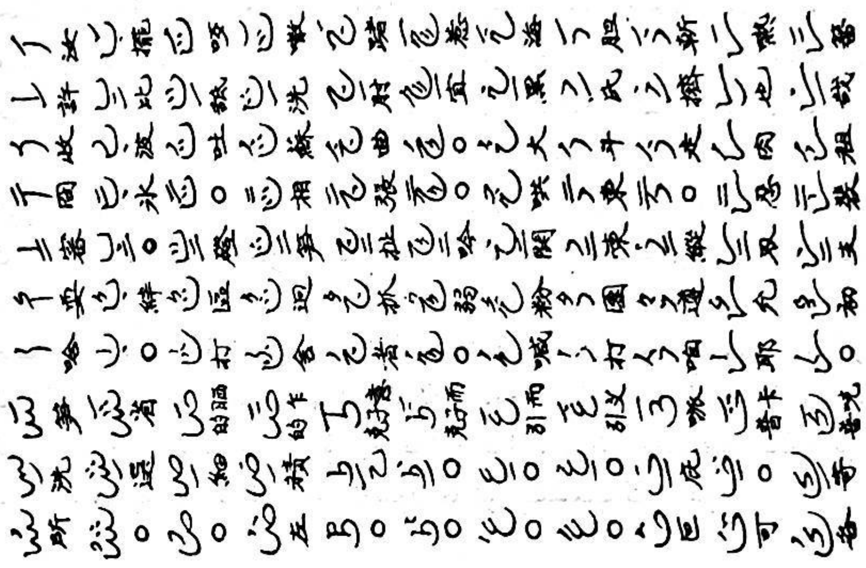

洛浦县乡土志·蒙文字母　七〇三

洛浦县乡土志·蒙文字母　七〇四

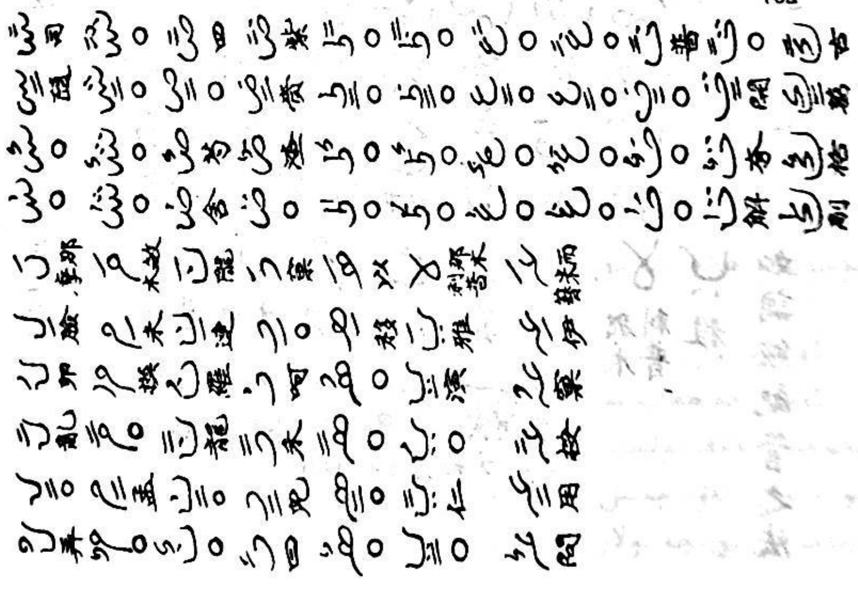

رەكلىشىدۇ. ئەتىياز ۋە كۈزدە نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزىدۇ. پىر ئۇستاز كۆكزى، ۋېنچاڭ، گۇەندىيلارغا ئاتاپ چوڭ زالدا تەزىيە تاختىلىرى قويۇپ تەزىم قىلىپ ئېھتىرام بىلدۈرىدۇ. ئەتىياز ۋە كۈزدە نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئەجدەر ئىلاھى، شەھەر ئىلاھى تەزىيە تاختىلىرىمۇ ئوڭ ۋە سول يانغا قويۇلغان بولۇپ، تەزىم قىلىپ ئېھتىرام بىلدۈرۈلىدۇ. يەر مۇئەككىلى، ئاشلىق مۇئەككىلى، دېھقانچىلىق پىرى، ئاسمان ئىلاھى ۋە يەر ئىلاھىغا ئاتاپ نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزگەندە نەزىر-چىراغ سۇپىسى ياساپ تەزىم قىلىپ ئېھتىرام بىلدۈرىدۇ.

سەييارە مىرشاپ قاراۋۇلخانىسى. ناھىيە تەسىس قىلىشقا كەلگەن مۇۋەققەت ئامبال گۇاڭشۇنىڭ 30-يىلى يېڭىبازار، تەۋەككۇل كەنتلىرىدە سەييارە مىرشاپ قاراۋۇلخانىسى تەسىس قىلىپ، ھەر بىر قاراۋۇلخانىغا بىردىن ھەيئەت، بەشتىن مىرشاپ چېرىك قويغان.

مەكتەپ. گۇاڭشۇنىڭ 32-يىلى مۇۋەققەت ئامبال يەن تىڭكۈي ناھىيەنىڭ شەرقىي كوچىسىدا پۇقرانىڭ ئۆيىنى ئىجارىگە ئېلىپ، بىر ئوقۇتقۇچى، 14 ئوقۇغۇچى بىلەن مەكتەپ ئاچقان.

خەير-ساخاۋەت سېڭى. گۇاڭشۇنىڭ 29-يىلى ناھىيە تەسىس قىلىنغاندا خوتەندىن زاپاس ئاشلىقتىن 340 نەچچە دەن قوناق، كېرىيەدىن 800 دەن قوناق يۆتكەپ بەرگەن بولۇپ، تاپشۇرۇۋېلىش-تارقىتىشقا دۆلەتمەن ئۇيغۇرلاردىن قويۇپ، ساڭنىڭ قائىدىسى بويىچە ئىش كۆرۈپ، ئۆسۈم قوناقتىن ئۇنىڭ راسخوتلىرىنى چىقىرىۋېتىپ، قالغىنىنى يىل ئاخىرىدا ناھىيەدىكى يېتىم-يېسىرلارغا نەپىقە ۋە قوتقۇزۇش ئاشلىقى قىلىپ بېكىتكەن. ھېساباتتا جەمئىي 1200 دەن قوناق ساقلانغان.

جامائەت سېڭى. گۇاڭشۇنىڭ 29-يىلى ناھىيە تەسىس قىلىنىپ، خوتەن، كېرىيە تەۋەسىدىن سامپۇل، ئاتلان، تەۋەككۇل مىڭلىقلىرىغا جەمئىي ئۈچ مىڭ دەن ئاشلىق يىغىلغان. ھەر بىر مىڭلىقتا بىردىن ساڭ قۇرۇپ 10 ماددىلىق ساڭ قائىدىسى، تامغا ۋە ھېسابات دەپتىرى تۇرغۇزۇلغان، يىللىق دائىملىق خىراجەت، يەرلىكنىڭ خەيت-ساخاۋەت ئىشلىرىغا ئىشلەتكەندىن سىرت، دىڭمۇ يىلى ھېسابات قىلغانغا قەدەر تىزىملىكتە 10 مىڭ دەن ئاشلىق زاپىسى قالغان. 10 ماددىلىق ساڭ قا-

ئىچكى بۆلمە بار. ئارقا ئىشخانىدىن سول تەرەپتىكى ئۈچ مەھكىمە ئىشخانىسىغا، ئوڭ تەرەپتىكى ئاشخانا، ئات ئېغىلى قاتارلىق ئۈچ ئىغىز ئۆيگە بارغىلى بولىدۇ. بۇ ئۆيلەرنىڭ ئوڭ-سول ۋە ئارقىسى ئاھادە تام بىلەن ئورالغان.

پاششاپ بەگ مەھكىمىسى. گۇاڭشۈنىڭ 29-يىلى ناھىيە تەسىس قىلغاندا، كونا ئۆيلەرنىڭ ئالدىنى جەنۇبقا قىلىپ ئۆزگەرتىپ تۈزەشتۈرۈپ پاششاپ بەگ مەھكىمىسى قىلغان. دەرۋازىدىن كىرگەندە ئوڭ ۋە سول تەرەپتەئۈچ ئېغىزدىن يان ئۆيلىرى بار، يۇقىرىسىدا ئىشخانا زالى بار، ئوڭ ۋە سول تەرىپىدە بىردىن ياتاق ئۆي، ئاشخانا ۋە قازناق بولۇپ ئۈچ ئېغىزدىن ئۆي بار.

ئۆتەڭ. دول ئۆتىڭى لوپ ناھىيە يامۇلىنىڭ غەربىدىكى كوچىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، شەرقتىن بەش چاقىرىم ماڭسا لەڭگەر بار. 40 چاقىرىم جايدا بەشتوغراق ئۆتىڭى بار. غەربكە 75 چاقىرىم ماڭسا خوتەن ئايمىقىنىڭ ئاخىرقى ئۆتىڭى بار. ئاقتاش ئۆتىڭىنىڭ كونا ئورنى دول ئۆتىڭىنىڭ شەرقىدىن 75 چاقىرىم كېلىدىغان جايىدا ئىكەن. شەرقتىن 40 چاقىرىم كېلىدىغان جايىدىكى يىكەن لەڭگەر كېرىيە چېگراسى بولۇپ، شەرققە يەنە 50 چاقىرىم ماڭسا، كېرىيە ناھىيەسىنىڭ چىرا ئۆتىڭىگە بارىدۇ.

ھۆكۈمەت سارايلىرىدىن ئىككىسى بار بولۇپ، بىرى ناھىيە يامۇلىنىڭ غەربىدىكى كوچىنىڭ جەنۇبىدا، گۇاڭشۈنىڭ 29-يىلى ئۆزگەرتىپ سېلىنغان. يەنە بىرى بەشتوغراق ئۆتىڭىدىكى كونا ئورنىدا.

چوڭ بۇتخانا. ناھىيە تەسىس قىلىشقا كەلگەن تاۋجېن گۇاڭشۈنىڭ 31-يىلى غەربىي كوچىنىڭ شىمالىغا سالدۇرغان بولۇپ، ئالدىغا دالدا تام سېلىنغان، ئىككى تەرەپتىكى سالاسۇنلۇق ئىشىكى جەنۇبقا قارايدۇ، دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىگە «مۇقەددەس بۇتخانا» دەپ يېزىلغان. ئىشىكتىن كىرىشكە كارىدۇرنىڭ ئوڭ ۋە سول يېنىدا ئۈچ ئېغىزلىق بىر كورپۇستىن ئۆي بار. يۇقىرىسى پەلەمپەي بولۇپ چوڭ زالغىچە بارىدۇ. كورپۇس ئۆيلەرنىڭ چاسا رامكىلىق ئۈچ ئىشىكى سىرتقا ئېچىلغان، زالدىكى تەگلىك ئۈستىگە ئۆرە بۇت قويۇلغان، تەگلىكنىڭ ئالدىغا ئىسرىق قويىدىغان شىرە بولۇپ، ھەر يىلى تاۋاپ قىلىنىدۇ ۋە مۇبا-

ـى يازغان، ياڭ باۋلىن، سۈي شۇمىڭلار خەتنى قەدىرلەش ئۈچۈن بېغىش-
ـىمىنىڭ ئاستىغا ئىسرىقلاش سۇپىسى سالدۇرغان. لوپتىكى سودىگەرلەر
، خەلق ئۇنى ياد ئېتىپ بەس-بەستە سېلىپ پۈتكۈزگەن. «مۇسۇلمانلار
ـادىتىگە ھۆرمەت قىلىش» دېگەن بېغىشلىمىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئەلنىڭ
ـۈڭلىنى مايىل قىلىش چېگرا رايوندىكى پۇقرالارنى تەسىرلەندۈردى، ئۆ-
ـىنىڭ پۇقرالارنىڭ ئامبىلى ئىكەنلىكىنى ئوبدان بىلگەنلەر مۇشۇ يۇرت
ـۈچۈن پايدىلىق ئىشلارنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، پايدىسىز ئىشلارنى توگۈتۈشكە
ـائىر خەت-ئالاقىلار بىلەن ئالدىراش بولۇپ،چارچاپ جۈدەپ كەتتى. تۇغ-
ـانلار ئەخلاق مىزانى تەربىيەسىنى سىڭدۈرگەن ئەجرىنىڭ يەردە قالماس-
ـلىقىنى چىن كۆڭلىدىن ئۈمىد قىلىدۇ. دىيانەتلىك ئەمەلدارلارنى ياد ئېـ-
ـتىش يۈزىسىدىن پۇقرالار بۇ شىپاڭنى تاشلاپ قويمايدۇ.»

تەرەپ ئىلاھى بۇتخانىسى ئابىدىسى. بۇ بۇتخانىدا دۇئانىڭ ئىـ-
جابەت بولۇشى، جەنۇبىي شىنجاڭغا داڭ كەتكەنلىكى ھەممە كىشىگە ئا-
يان. لوپتا ناھىيە تەسىس قىلىنغاندا خەنزۇلار خۇددى چۈمۈلىدەك بۇ
ئىبادەتخانىغا ئولاشقان. تېبابەتچىلىك — دورىگەرلىك تېخى يولغا قو-
يۇلمىغان بولغاچقا، يازنىڭ ئىسسىقى ۋە قىشنىڭ سوغۇقىدا ئاغرىق
تارتىپ قالسا دۇئا-تىلاۋەت قىلىدىغانلار يىراقلاردىن بۇ بۇتخانىغا كې-
لىدىغان بولغان. شۇنىڭ بىلەن جامائەت بىردەك قوشۇلۇپ، پۇل ئىئانە
قىلغۇچىلارنىڭ مۇبارەك ئىسمىنى تەنتەنە بىلەن شىپىڭنىڭ سول تەرە-
پىگە ئويۇپ مەڭگۈلۈك يادنامە قىلىشقان بولۇپ، ئەۋلادلارنىڭ ئەستە
ساقلىشىغا قالدۇرۇلغان.

يارلىق تەبلىغ مۇنبىرى. گۇاڭشۇنىڭ 33-يىلى 9-ئايدا مۇۋەققەت
ئامبال خۇچېڭيۈەن 16 ماددىلىق يارلىقنى بەجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن يارلىق-
نى شەرھىلەپ ئوقۇشلۇق قىلىپ 10 مىڭ سۆزلۈك نۇتۇق تېكىستىنى تو-
زۇپ، خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچىنى بىرلەشتۈرۈپ كىتابچە قىلىپ مەكتەپكە
بىردىن، شاڭيۇلارغا بىردىن تارقىتىپ بەرگەن. ئۇلارنى قولدىن قولغا
ئۆتكۈزۈپ كۆرۈشكە، بىلىمنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ھەر بىرىنى بىر قانچە
پارچىدىن كۆچۈرۈشكە بۇيرۇغان. يەنە لوپ، يۇرۇڭقاش، سامپۇل بازارلى-
رى، ھاڭگىيا، تەۋەككۇل كەنتلىرىدە جەمئىي بەش ۋەز-تەبلىغ سەھنىسى
ياساشقا ياردەم بېرىپ، جامائەتچىلىككە خەنزۇچە بىلىدىغان موللىدىن
بىرنى تەۋسىيە قىلىپ، ئۇنىڭغا ئومۇمىي يەشمىنى پىششىق ئوقۇتۇپ،

ئىدىسى مۇنداق بولغان : 1)باشقۇرۇشقا بىر ئادەم تاللاپ قويۇش؛ 2) قە-رەللىك ھالدا كىرىم قىلىش ۋە چىقىم قىلىش؛ 3) ئاشلىق ئۆسۈمىنى كېلىشىپ ئېلىش؛ 4) ياخشى داۋاملاشتۇرۇش ۋە ياخشى ساقلاش؛ 5) يۆتكەپ ئىشلىتىۋېلىشنى قەتئىي مەنئى قىلىش؛ 6) دەپتەر خاتىرىسى-نى قاتتىق تەكشۈرۈش؛ 7) چىقىم قىلىشنى ئەھۋالغا قاراپ بەلگىلەش؛ 8) ئۆتكۈزۈپ بېرىش-ئۆتكۈزۈۋېلىشنى چىڭ تۇتۇش؛ 9) ساڭنى رېمونت قىلىپ ئىشلىتىش؛ 10) قاقتى-سوقتى قىلىشنى قاتتىق مەنئى قى-لىش. بۇ 10 ماددا يامۇلنىڭ ئومۇمىي رىسالىسىگە خاتىرىلەنگەن بو-لۇپ، خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە يېزىقتا تاختىغا ئويۇپ ھەر قايسى ساڭلارغا ئېسىپ، ئۇزاق داۋام ئەتتۇرۇش نىيەت قىلىنغان(ھەر قايسى ماددىلارنىڭ يەشمىسى بەك كۆپ بولغاچقا، خاتىرىگە ئېلىنمىدى).

مۇساپىرلار زاراتلىقىدىكى قەبرە تېشى يادنامىسى. ۋاڭ ۋېن-چېڭنىڭ «قەبرىستانلىقتىكى نەزىر-چىراغ» دېگەن ماقالىسىنى ئوقۇغاندىن كېيىن، ئاستانە يولىدىكى چوڭ شەھەردىمۇ مۇساپىرلار زاراتلىقى بولماي قالمايدىغانلىقىنى بىلگەندە، ئادەم ئىچ ئاغرىتماي تۇرالمايدۇ. لوپتا يېڭىلا ناھىيە تەسىس قىلىنغاندا خەنزۇلاردىن سودا-سېتىق بىلەن بۇ يەرگە كۆ-چۈپ كەلگەنلەر بارغانسېرى ئاۋۇپ، يەن شىگۇنىڭ شەرھىسىدە ئېيتىلغە-نىدەك «تۇلۇمغا ئۇلۇغ سۇ كېرەك، بۇددا دىنىدا مېيىت كۆيدۈرۈشكىمۇ ئۇ-لۇغ ئوت كېرەك» يەنى يىراقتىن كۆدە-كۆرپىلىرىنى كۆتۈرۈپ كەلگەنلەرنىڭ ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان يېرى بولمىسا بولمايدۇ. ئەگەر يارداڭلىقنى تىنى-دۇرۇپ، يەر ئاچىمەن دەپ لالما ئىتلارغا يەم بولۇپ كەتسە، قاراپ تۇرۇپ كۆڭلىمىز بۇزۇلماي تۇرساق ئادەمگەرچىلىك بولامدۇ؟

گۇاڭشۇنىڭ 31-يىلى مۇۋەققەت ئامبال تاۋجېن جۇن يۇگېڭنى پۇل ئىئانە قىلىشقا تەۋسىيە قىلىپ، سودا مۇپەتتىشى ياڭ باۋلىننى بۇ ئىشقا مەسئۇل قىلىپ، شەھەرنىڭ غەربىي چېتىدىكى دۆڭلۈكنى سې-تىۋېلىپ، ئەتراپىغا قورشاپ تام سېلىپ ئىچىگە كەپە ياساپ ئېخۋا يۈەن (鹅花园 مۇساپىرلار باغچىسى) دەپ نامى يېزىلغان بۇ جاي، كۆپچى-لىكنىڭ ئۆملۈكتە كۈچ چىقىرىشى بىلەن پۈتكەچكە، ئەل ئارىسىدا نامى ئۆچمەسلىكى ئۈچۈن تاشقا يادنامە ئويۇلغان.

شياڭخۇا شىپىڭى ئابىدىسى. شياڭخۇا شىپىڭى گۇاڭشۇنىڭ 32-يىلى خې بولۇڭ كېرىيەنىڭ ئامباللىقىغا يۆتكەلگەندە بېغىشلىمىسى-

ڭگەرگە، يەنى بىرى بەشتوغراق ئۆتىڭىگە ئېقىپ بارىدۇ.

دەريا-ئېقىنلار. يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ مەنبەسى قۇرۇم تېغىنىڭ ەرقىدىكى چوڭ مۇز تاغنىڭ تۈۋىدىن باشلىنىدۇ. بۇ يەردە كەڭلىكى 10(چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان كۆل بار. كۆلدىن ئىككى ئېقىن اشلىنىپ بىرى شەرقتىن شىمالغا، يەنە بىرى غەربتىن شىمالغا قىيپاش الدا 400 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئېقىپ، ناھىيەنىڭ جەنۇبىدىكى چوڭ ۇماتتا ئۇچرىشىپ تەۋەككۇلغا بارغاندا خوتەن دەرياسىغا قوشۇلۇپ، ۇملۇقنى باغىرلاپ شىمالغا ئېقىپ ئۇنسۇ تەۋەسىدىكى چارچىنىڭ جە-ۇبىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى دەريالار بىلەن قوشۇلۇپ، شەرققە ئېقىپ ارىم دەرياسىغا قوشۇلۇپ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

بىزلىيا سەككىز كەنت ئۆستىڭى شەرقتىكى بىزلىيا، سەيناجۇ، ەيخۇر، ئىلدام، لەڭگەر، چاقماق، كۆچكەن كەنتلىرى ۋە شىيا كەنتى-دىكى ئىگىز يەرلەرنى سۇغىرىدۇ.

دول سەككىز كەنت ئۆستىڭى شىمالغا ئېقىپ قاناق، قابا، لاۋا، وپ، چاپان، راخمانپور، دول، شىيا كەنتلىرىنى سۇغىرىدۇ.

گىجا يەتتە كەنت ئۆستىڭى شىمالغا ئېقىپ گىجا، بامىيا، ئايماق، اڭگىيا، كۆكمەت، چاۋاغ، جىمىيا كەنتلىرىنى سۇغىرىدۇ. يۇقىرىقى ئىككى ئۆستەڭنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا بۇلاق سۇلىرى بولۇپ بىر قانچە ېرىقلارغا ئايرىلىپ ئاقىدۇ.

ئاتلان مىڭلىقىدا بىر ئۆستەڭ، ئىككى ئېرىق شىمالغا ئېقىپ: باش-ئاتلان، ئاياغئاتلان، باش چالمىيا، ئاياغ چالمىيا، قىجىيا، يۇقا قۇيۇش، اڭمۇچىناي، مىخنىيا، تامئېغىل، سولۋا، ناغرىچى، كۇچۇ، باشجىمىيا ۋە ئاياغ جىمىيا كەنتلىرىنى سۇغىرىدۇ.

تەۋەككۇل مىڭلىقى ئىچكى جەھەتتە تۆت كىچىك كەنتكە ئايرىلغان بولۇپ ئىككى ئۆستەڭ بورازان، قاقشال، يۇرۇڭقاش، ئاتبېشى كەنتلىرىنى سۇغىرىدۇ، ناھىيەنىڭ ئېتىزلىرى تۆپتۈز كەتكەن بولۇپ، پەقەت بىرلا يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ سۈيى بىلەن سۇغىرىلىپ، دەرەخلەر باراقسان ئۆ-وپ سايە تاشلايدۇ. ھەر قايسى كەنت (ئاھالىلىرى) ئېرىق بويلاپ تېرىق-چىلىق قىلىدۇ، ئېرىقلار كەنتنى يېقىن چۆرىدىگەن ، بولۇق ۋە كۆركەم دەرەخلەرمۇ مۇشۇ ئېرىقلاردىن سۇ ئىچىدۇ. بۇلاق سۇلىرىمۇ راۋان ئېقىپ تۇرىدۇ. تېرەك، سۆگەت، ئۈجمە دەرەخلىرى كۆپ بولغاچقا، پىلە بېقىلە-

راۋان جاۋاب بېرەلىگەنلەرگە ئايلىق مائاش ئاشلىق بەرگەن. بۇ موللىلار جايلارنىڭ بازار كۈنلىرىدە سەھنىگە چىقىپ ئۇمۇمىي يەشمىدىن ئېھتىرام ۋە ئېھتىيات بىلەن ۋەز ئېيتقان. چېگرا رايوندىكى پۇقرالارنى رىغبەتلەندۈرۈش، ئۇلارنىڭ كەلگۈسىدە ياخشى خۇلقلۇق كىشىلەردىن بولۇپ چىقىشقا يېتەكلەشكە بىرەر ياردىمى بولسۇن ئۈچۈن ھەر ئايدا ئىككى-ئۈچ كىشىدىن سوئال سوراپ، ئۇمۇمىي مەزمۇننى دەپ بېرەلىگەنلەرگە ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئەھۋالغا قاراپ مۇكاپات بېرىلگەن.

بازار، ئۆتەڭلىرى

يۇرۇڭقاش بازىرى (玉龙哈什八栅) ناھىيەنىڭ غەربىدىن 60 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا بولۇپ، «يۈەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى»دا «玉龙街赤» (يۇرۇڭجاچ) دېگەن يەر نامى ئۇچرايدۇ. خانىدانىمىز خوتەندە ئالتە شەھەر تەسىس قىلغاندا يۇرۇڭقاش شۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، خوتەن ئايمىقىدىن ئايرىپ بېرىلگەن. لوپ بازىرى — يەنى ھازىرقى ناھىيە مەركىزى، كېرىيە ناھىيەسىدىن ئايرىپ بېرىلگەن. سامپۇل بازىرى ناھىيەنىڭ جەنۇبىدىن 40 چاقىرىم يىراقلىقتىكى كۆچكەن كەنتىدە بولۇپ، كېرىيە ناھىيەسىدىن ئايرىپ بېرىلگەن. يېڭى بازار ناھىيەنىڭ غەربىدىن 30 چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، بۇنىمۇ كېرىيە ناھىيەسىدىن ئايرىپ بېرىلگەن. لەڭگەر ناھىيەنىڭ شەرقىدىن 35 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا بولۇپ، جاي ئىسمى يوق. بىرى بەشتوغراق ئۆتەڭنىڭ شەرقىدىن 40 چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ ئىسمى يېكەن، يەنى كېرىيە بىلەن چېگرالىنىدىغان جايدا. چوڭ قۇمات ناھىيەنىڭ جەنۇبىدىن 90 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، يەنى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ ناھىيە چېگراسىغا كىرىدىغان جايدا. كىچىك قۇمات ناھىيەنىڭ شىمالىدىن 30 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا بولۇپ، بۇ جاي ساپلا قۇملۇق. دەريا قاشتېشى چىقىدىغان بولغانلىقتىن خەنزۇ ۋە ئۇيغۇر تاش كولىغۇچىلار كۆپ. قۇم دۆڭلىرىنى بويلاپ بۇلاق بار يەرلەرگە ئۆيلەرنى سېلىپ، كۆچەت تىكىپ، تاش كولىغۇچىلارنىڭ قونالغۇسى قىلىنغان.

تاغلىرى. تېكىلىك تېغى ناھىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 70 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. تاغ تىزمىلىرى يۇرۇڭقاش دەرياسىنى بويلىغان، قاتتىق تاغ جىنسلىرى چوقچىيىپ تۇرىدۇ. ئۈستىدە دەل-دەرەخلەر يوق، تاغ تۈۋىدە ئىككى كىچىك بۇلاق بار بولۇپ، شىمالغا ئاقىدىغان بىرسى

3-تېكىست

سۇردى بىخ ئۇجمە، پىلە باقماقتا ھەممە ئالدىراش،
ئاتىغان چوكان - جۇۋانغا ھەر شاخ - غازاڭلار ئۆزىنى.
نۇرىغا كۈنىنىڭ چۆمۈلگەن كەڭ ئېتىزلار تاڭ سەھەر،
دېگۈلۈك زىبا بەدەن، چوكان - جۇۋاننىڭ ئۆزىنى.
كۆتۈرۈپ سېۋەت ئۇلار كېلىشىپ ھەم كېتىشەر،
يەلپۈتۈپ ئۆتسە شامال بۇ يۇرت دالاسى - تۈزىنى.
چىلڭ گىرە سالغان گويا مېۋىلىك نوتا - دەرەخ،
تون كىيىپ ئورمان بىلەن سۆزلەشكە شېرىن سۆزىنى.

4-تېكىست

بەك غۇۋا قۇملۇق، مارايدۇ ئاي بۇلۇتلار كەينىدىن،
ئۇي - تەپەككۇر ئالدىدا تۇرماقتا زەنگەر قاشتېشى.
قانۇ تەر سىڭگەن ئۇنىڭ ھەر سەپەر - ھەر يولىغا،
قارغىلار ئاخىر قاقىلداپ، ئۆرتەندى بەكمۇ ئىچ - ئىچى.
ئىلكىگە ئۆتكەندە تۈننىڭ ئەتراپ، چىراغلار نۇرلىنىپ،
چەشمە ئاقتى، سۇس شىۋىرلاپ سۆزلىگەندەك بىر كىشى.
شۇندا بىز يۇردۇق ئېلىپ يۇك، ئىنتىلىپ مەنزىل تامان،
ئارقىمىزدا بۇقسۇغان چاڭلار قېلىشتى شۇ پېتى.

5-تېكىست

چۆل سوزۇلغان ئالدىمىزدا، قاتمۇقات قۇم ئۆركىشى،
تەستە يۆتكەلدى قەدەملەر، يول ئۇزۇن قالدۇق ھېرىپ.
چىڭقىچۇش- تەشنائى لەب، يەتكەندە كۆلنىڭ بويىغا،
ئۇي - خىيال سۇرگەنچە بىز، يېدۇق غىزا - ناننى ئېلىپ.
نېرىدا ئالۋۇن جىمىرلار ئاجىزغىنە دولقۇن كەبى،
كىشىگە گوياكى شايى ئەگمىدەك بىر روي بېرىپ.
ئەجدىھانىڭ ئارقىنىغا ئوخشىغاي قۇملۇق يولى،
قالدى شائىرمۇ ئۇنىڭ تەسۋىرىگە ناقىس كېلىپ.

دۇ. ئېرىقلارنىڭ ئايغى چىقىدىغان يەردىكى ئۆت-چۆپلۈك كۆل بويلىرىدا مال باقىلى بولىدۇ، لېكىن كۆپ باقىلى بولمايدۇ.

يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ سەككىز مەنزىرىسى①

يىلان باغرى قاشتېشى دەرياسى، تۆمۈر چوققا مەنزىرىسى، قاتمۇ - قات ئۇجمىزارلىق، ئېسىل قاشتېشى، ئالتۇنرەڭ قۇملۇق، قايىللىق، ئاي شولىسى بۇلاق سۈيىدە، ئۇپۇقتا تۇتىشىدۇ چىلان تۇپراق.

1-تېكىست

ئوقچىسا پەسكە بۇلۇتلۇق چوققىدىن ئەگىز سۇلار،
سۇ، بۇلۇت مېھرى كۆڭۈللۈك دوستلارغا دەل تەققاسلىنار.
بەگ - ئەمەلدار ئۇتۇغاتلىق تاجىسىدا خۇش چىراي،
يولدا كارۋان، كەڭ ئۇپۇق زەپمۇ سۇزۇك-ئۇز كۆرۈنەر.
توپ بولۇپ ئەل بىرىشەر دوستلۇق سالىمى، بۇ يوسۇن،
دوست - يارانلىق ئەل - جامائەت، شاۋقۇن - سۈرەنلىك يۇرۇشەر.
قۇملىرى ھۇشقۇتسا دەريا قىرغىقىنىڭ گاھىدا،
پەسلىگەن دولقۇنغا تەڭكەش، مۇڭسىمان ناخشا كېلەر.

2-تېكىست

تاغ ئارا پەسكە نەزەر سالساڭ يېشىللىق مەنزىرە،
كارىدور ھاسىل قىلىپ سىڭگەن شەپەق ئىچرە بۇلۇت.
ئۆتسە لەرزان يەلپۈتۈپ تال-نوتىلارنى شوخ شامال،
سايىسىدا كۈن نۇرى كۆرۈنەر روشەن، تۇتۇق.
خۇددى ئالتۇن رەڭگە كىرگەن كەڭ ئېتىزلار - كەڭ دالا،
ئۇندىكى بارچە زىرائەت ئايىنىغان بەكمۇ بولۇق.
ئۇچۇشۇپ ئوينايدۇ قارلىغاچ پەنجىرە ئالدىدا گاھ،
كۈنگە باقان ئۆي-ئىمارەت تاملىرىدا ئىس قويۇق.

① بۇ لاڭتاۋشا — «قاشتېشى دەرياسى توغرىسىدا سەككىز نەزم» چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە لوپ ناھىيەسىدە پۇتۇكچى-كاتىپ بولغان ياڭ پىجۇنىڭ شېئىرى بولۇپ «گۆھەر زېمىن — خوتەن»(خەنزۇچە)ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. تەرجىمىسى شۇ ناملىق كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىگە ھەم «دۇنيادا بىرلا خوتەن بار — ھېكايەتلەر» قىسمىغىمۇ كىرگۈزۈلگەن. بۇ يەردە تەزكىرە ئاپتورى ئۆز مۇقەددىمىسىدە ياڭ پىجۇنىڭ پۇتۇكلىرىدىن تاللاپ ئىشلەتتىم دەپ ئالاھىدە ئەسكەرتكەن. بۇ سەككىز نەزم ياڭ پىجۇنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپتۇر (ت).

دەرياسى ھەققىدە سەككىز نەزم يېزىلغان. ئۇ يەر يۈزىدىكى مەشھۇر دەريالار قاتارىغا قويۇشقا يېتەلمىسىمۇ، يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى بىلەن سۈيى ئېسىل تاشلارغا قوچاق ئاچقان، ئېقىنى كىشىنى مەپتۇن قىلىدۇ. قاشتاشلىرى جۇلالىق. ئاسمان-زېمىن جەۋھەرلىرى ئىچىدە ئىزى ئۆچمەسلىرى بار دېيىلسە، ئۇ يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ گۈزەللىكىدۇر. يالغۇز يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ گۈزەللىكى دەپ بەتكىلىمۇ بولماس، گۈزەل قاشتېشىمۇ بار ئەلۋەتتە.

يوللىرى. شەرقتە يېكەن لەڭگەردىن غەربتە يۇرۇڭقاش دەرياسىغىچە بولغان جەمئىي 180 چاقىرىم؛ جەنۇبتىكى چوڭ قۇماتتىن شىمالدىكى كىچىك قۇماتقىچە 90 چاقىرىم، تەۋەككۇلدىكى قوشلاش ئېغىزىغىچە 350 چاقىرىم.

ناھىيەدىن غەربكە 30 چاقىرىم يۇرسە يېڭىبازارغا بارىدۇ. يەنە 30 چاقىرىم يۇرسە يۇرۇڭقاشقا بارىدۇ، يەنە 15 چاقىرىم يۇرسە خوتەن شەھىرىگە بارىدۇ.

ناھىيەدىن شەرققە 35 چاقىرىم يۇرسە لەڭگەرگە بارىدۇ. يەنە 40 چاقىرىم يۇرسە بەشتوغراق ئۆتەڭگە بارىدۇ. يەنە 40 چاقىرىم يۇرسە يېكەن لەڭگەرگە — يەنى كېرىيە ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدىغان جايدىكى چوڭ يولغا چىقىدۇ. ناھىيەدىن شىمالغا 30 چاقىرىم يۇرسە كىچىك قۇماتقا، يەنى دەريا قاشتېشى كولايدىغان جايغا بارىدۇ. قۇملۇق ئېگىز-پەس سوزۇلغان بولۇپ ئۇ چېتىگە كۆز يەتمەيدۇ.

ناھىيەدىن جەنۇبقا 40 چاقىرىم يۇرسە سامپۇلغا بارىدۇ، يەنە 50 چاقىرىم يۇرسە چوڭ قۇماتقا بارىدۇ. بۇ جاي خوتەن ئايمىقى بىلەن چېگرالىنىدىغان جاي بولۇپ پاسىل گۇندىسى ئورنىتىلىق، ئۇلاغ بىلەن يۇرىدۇ.

يۇرۇڭقاشتىن شىمالغا دەريانى بويلاپ يۇرسە تەۋەككۇلغا بارىدۇ. شەرقتىن جەنۇبقا 260 چاقىرىم يۇرسە سامپۇلغا بارىدۇ. يەنە 80 چاقىرىم يۇرسە چوڭ قۇماتتىكى توساققا بارىدۇ. 90 چاقىرىمى ساپلا كىچىك يول، ئات-ھارۋا ماڭىدىغان يوللاردىكى ئېرىق-ئۆستەڭلەرگە كۆۋرۈك سېلىنغان بولۇپ، يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ سۈيى ئۆرلىگەن چاغدىلا كېچىكتىن كېمە بىلەن ئۆتكىلى بولىدۇ. قىش ۋە ئەتىيازدا دەريادا سۇ ئاز بولۇپ، ئات-ھارۋىلار كېچىپ ئۆتەلەيدۇ.

6ـ تېكىست
تولدۇرۇپ دەريانى، ئاقتى ئەگىز سۇيى پەسكە قاراپ،
ئەگىمدە ھاسىل قىلىپ قاينام، بەئەينى ھۆركىرەپ.
قىلغىنىدا ھەممىنى قايىل ئۇنىڭ جاسارىتى،
كۆك بىلەن بوي تالىشار بۇژغۇن ناگاندا ئەركىلەپ.
ئاقىدۇ ئايلاپ ئاشۇنداق، سۆيۈشۈپ قىرغاق بىلەن،
يولبويى ئېيتقان كۈيۈمگە تەڭكەش بولۇپ، ھارماي ئەجەب.
بىر تاساددىپتا يىقىلغان قىرغىقىدا مەن شۇ كۈن،
دەستىسىنى قەلىمىمنىڭ دەپتىمەن، قاشتاش ـ سەدەپ.

7ـ تېكىست
كۆك قۇملارنى كۆرسىتىدۇ بۇلاق سۇيى ئەكسىدە،
بولغىنىدەك ئايان شېرىن ـ تاتلىق چاغلار يېڭىدىن.
مەشۇت تالاش ئاۋازلىرى تۇشمۇتۇشتىن ئاڭلىنار،
دەستىخاندا ساھىبخانا كەتمەس مېھمان يېنىدىن.
چىن سۆيگۈنىڭ بۇ كۈيىنى سۇ شاۋقۇنى باسالماس،
يالتىرايدۇ جۇلالىنىپ قاشتاش نۇرىنىڭ تېگىدىن.
ئولتۇرۇشتۇق قاپاق تېرەك تۈۋىدە بىز جۈپ بولۇپ،
ئېلىپ ھۇزۇر سۇ يۈزىگە چىققان تاشنىڭ رېڭىدىن.

8ـ تېكىست
يېتىپ كەلسە مەمۇرچىلىق پەسلى چېگرا يۇرتىغا،
كەڭ ئېتىزلار باغرىنى كەزدى ھوسۇلنىڭ شادلىقى.
ئىس ـ تۈتەك تالۇ سۆگەتلەر ئۇچىغا بولغان پوتا،
ئۇچۇشار كۆكتە يىراقتا تۇرنىلارنىڭ بارلىقى.
يېيىلىپ ئوتلايدۇ قوي ھەم كالىلار توپ ـ توپ بولۇپ،
ئەكسىدە، نۇرنىڭ ئېكىنزار، ھەر ئۆيدە دىللار شادلىقى.
بۇنچە نېمەت ئالدىدىن كەتكۈسى كەلمەيدۇ، بەس،
كەينىدە قالغاي كۆزى، كەلگەندە مېھمان ئاتلىقى.
سەككىز تېكىستلىك ئەگىم ئاھاڭلىق لاڭتاۋشا بىلەن يۇرۇڭقاش

كېرىيە ناھىيەسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى

(1908ـيىلى)

تارىخى

يۇرتنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىش ئەھۋالى

تەكشۈرۈشىمىزچە، كېرىيە ناھىيەسى گۇاڭشۈنىڭ 9ـيىلى (1884ـيىلىـت)دىن باشلاپ تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ناھىيە تەسىس قىلىنىشتىن ئىلگىرىكى تارىخىنىڭ جوق، چىن سۇلالىلىرى زامانىسىدىن ئىلگىرىكىسىگە دائىر يازما مەنبە بولمىغاچقا ئېنىقلىغىلى بولمىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ شياۋ ۋۇدى (خەن ۋۇدىـت) زامانىسىدىن جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا بارغاندىن باشلاپ «ئۇدۇن» (于 阗) دېگەن بۇ نام تارىخىي كىتابلاردا كۆرۈلۈشكە باشلىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شۈەنزاڭ ئاغزاكى بايان قىلغان «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»نى خاتىرىلىگۈچى بيەنجى راھىپ «ئۇدۇننى ھۇنلار ئۇدۇن (于遁)دەيدىكەن، خورلار قوردان (豁 旦) دەيدىكەن، ھىندىستانلىقلار چۈدەن (屈丹)دەيدىكەن، ئاۋام تىلىدا خۇامنا(涣 那) دەيدىكەن، سانسكرىت تىلىدىكى كىتابلاردا گوستانا (瞿 萨 旦 那) دەيدىكەن، بىزنىڭ تىلىمىزدا «يەر كۆكسى» دېگەنلىك بولىدىكەن» دەپ يازغان. يۈەن سۇلالىسى تارىخىدا «ئۇدۇن» دېيىلگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى بۈگۈنكى كېرىيەنى ئەمەس بەلكى بۈگۈنكى خوتەننى كۆرسىتىدۇ. بۈگۈنكى يۇتيەن (于 阗) كېرىيەدۇر. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە كېرىيەنى قەدىمكى ئۇزۇنتات (扞 弥) دېگەن (قەدىمكى نىڭمى (宁 弥) مۇ دېيىلگەن، «كېيىنكى خەننامە»دە كۈمىي(kumidh 拘 弥) ، دېيىلگەنئېھتىمال قەدىمكى يول ئارىش (成卢国) ئېلى بىلەن بىر لىنىيەدە، مۇھىم يول تۈگۈنىدە بولغان. ھازىرقى ناھىيە چېگراسى 3000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يىراقىچە سوزۇلغان بولۇپ، قەدىمكى

تەبىئىي نەرسىلىرى ۋە ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلىرى

ھايۋانات: كالا، قوي، تۆگە، پىلە.

ھايۋاناتتىن چىقىدىغان مەھسۇلاتلار: كالا-قويلارنىڭ تېرە ۋە يۇڭلىرى، پىلە، يىپەك، گىلەم ۋە كىگىز.

ئۆسۈملۈكلىرى. پاختا، بۇغداي، قوناق، مېۋە-چېۋە، قوغۇن-تاۋۇز، زىغىر.

ئۆسۈملۈكلەردىن ياسىلىدىغان مەھسۇلاتلار: رەخت، ئۇجمە قەغىزى، يىپ ئەديال، سۇ يېغى.

مىنېراللىرى: دەريا قاشتېشى، مىنېراللاردىن ياسىلىدىغان مەھسۇلاتلىرىنى ياسايدىغان يەرلىك ئۇستا يوق.

سودا ئىشلىرى

ناھىيەنىڭ تەبىئىي نەرسىلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىدىغان مەھسۇلاتلىرىدىن بۇغداي، قوناق يەرلىك خەلقنىڭ يېمەك-ئىچمىكىگىلا كېتىدۇ. يىپەك كۆپ مىقدارلىق مەھسۇلات. ئۇنىڭدىن قالسا پاختا، ئۇنىڭدىن قالسا سۇ يېغى بولۇپ، ئايرىپ ساتىدىغان يەر يوق. قالغانلىرى دائىم ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلاتلار. دەريا قاشتېشىلا ئالاھىدە مەھسۇلات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئالىي دەرىجىلىكنى تاپماق تەس بولسىمۇ، ناھىيەنىڭ شىمالىدىكى كىچىك قۇماتىنىڭ سېيىدا كىشىلەر خالىغانچە كولايدۇ. باجمۇ ئېلىنمايدۇ. يەرلىكتە بۇنىڭ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان چوڭ سودىگەرلەر يوق. تۈرلۈك مەھسۇلاتلار خالىغان يەردە سېتىلىدۇ. پەقەت پىلە بىلەن پاختىنى يېقىنقى يىللاردا چەت ئەل سودىگەرلىرى ئۇچتىن ئىككى قىسمىنى يۆتكەپ كېتىدىغان بولدى. يەرلىكتە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئاشلىق ئاھالىنىڭ يېمىكىنى قامدىيالمىسا كېرىيە، گۇمىلاردىن يۆتكەپ كېلىنىدۇ.

تەرجىمىسى: ئەبەيدۇللا ئاقۇپ بارىن
مەتكېرىم ئىسمايىل

تەزكىرە ئىچىدىكى شېئىرلارنى ئابدۇللا سۇلايمان تەرجىمە قىلغان.

ـى ئالداپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن،
ز ئارا ھۇجۇم قىلىش، جازا يۈ ـ
ۋنى قىلىش باشلىنىپ، كىچىك
ـىركان، يول ئارىش، چەرچەنلەر
ـشامشان خانلىقى تەرىپىدىن
ۇنۇۋېلىنغان، چىرا ئۇدۇن خاز ـ
ـىقى تەرىپىدىن بىرلىككە كەل ـ
ۇرۇلگەن. شەرقىي خەن سۇلالـە ـ
ـىنىڭ غەربىي يۇرت تەزكىرىسىد ـ
ـە قارايدىغان بولساق، پەقەت كۆ ـ
ـىيلا (كېرىيە) بار. جيەنۇۋ يىلـ ـ
ـىرىدىن يەنگۇاڭ يىللىرىغا قەدەر
ـەربىي يۇرت بىلەن بولغان ئالاقە
ۈچ قېتىم ئۈزۈلۈپ، ئۈچ قېتىم
ـەسلىگە كەلگەن. شۇندى خانىنىڭ
ۇڭجيەن 4 ـ يىلى ئۇدۇن خانى
ـاڭچيەن كۇمىي خانى شىڭنى
ۆلتۈرۈپ ئۆزىنىڭ ئوغلىنى خان
ـىلغان. ياڭجيانىڭ 1 ـ يىلى دۇن ـ
ـخۇاڭ ۋالىيسى شۇيىۋۇ سۇلې خانى
ـەننى ئەۋەتىپ، ئۇدۇننى مەغلۇپ
قىلىپ، كۇمىي خانى شىڭنىڭ
ـجەمەتىدىن بولغان چىڭگو (چو ـ
ـسات)نى كۇمىيغا خان قىلغان.
ـلىڭدى خانىنىڭ جياپىڭ 4 ـ يىلى
ئۇدۇن خانى ئەنگو (دۇم) كۇمىيغا
ھۇجۇم قىلىپ خاننى ئۆلتۈرگەن.
تىركەك چېرىكچى ۋە غەربىي يۇرت
دورغابى بىرلىكتە لەشكەر تارتىپ
كېلىپ، كۇمىي خانىنىڭ تۇرغاق ـ
تىكى ئوغلى دىڭشىڭنى خان قىل ـ

于阗县乡土志·兵事录

间，用兵之事多系牵连而及。自后碛道阻闭，本境遂成荒僻，兵事更稀，有元拓地最广，以斡端三部（即于阗、叶尔羌、喀什噶尔）为阿鲁忽分地，阿鲁忽反屡征，斡端兵亦未至本境。我朝乾隆中，回疆东入版图，迭经叛乱，天戈所指，本境亦不烦兵力，而定盖僻处一隅，声威震慑，望风景附势使然也。兹采自汉以来与兵事相涉者，节录其略於左：

七三

چەرچەن (ناھىيەنىڭ ئەڭ شەرقىدە، چەرچەن (卡墙)، دەرياسى بار، ھا-زىر ئۇ يەرگە بارغانلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇنى چەرچەن دەرياسى دېيىشى-دۇ)، ئۇمىي (كۇمىي)، يول ئارىش، كىچىك پەركان(ئەندىرە)، چىرالارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى (ھازىر ناھىيەنىڭ غەربىدىكى چىرا كەنتىدە ئۆتەڭ بار بولۇپ، چىرا ئۆتىڭى دەپ ئاتىلىدۇ). بۇ ئەللەرنىڭ جايى، شەھەر قەلئەسى بىلەن تەڭ قۇم دېڭىزىغا غەرق بولغان بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندە بۇ سەلتەنەتلەرنىڭ بىرسىمۇ يوق.

«خەننامە» گە قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭدا: «چەرچەن ئېلىنىڭ مەر-كىزى چەرچەن شەھىرى، ئۇزۇنتات ئېلىنىڭ مەركىزى ئۇزۇنتات شە-ھىرى، يول ئارىش ئېلىنىڭ مەركىزى بىپىن شەھىرى، كىچىك پەركان ئېلىنىڭ مەركىزى ئۇزۇنتاتراڭ (捍零) شەھىرى، چىرا ئېلىنىڭ مەركىزى جەندىل شەھىرى» دېيىلگەن. ئەينى زاماندا ھەممىسىدە خان، ۋەزىرلەر بولغان. جۇڭگو بىلەن ئالاقە يولى ئېچىلىشتىن ئىلگىرى ھۇنلارنىڭ كونتروللۇقىدا بولغان. ھۇنلارنىڭ غەربتىكى باتىسقانى چا-كارلار كاھبېگى تەسىس قىلىپ، غەربىي يۇرتتىكى ئەللەرگە ھۆكۈمرا-لىق قىلىپ، باج-سېلىق ئالغان. بۇ ئەللەردىن ئۇزۇنتات خانلىقىلا چوڭراق بولۇپ، ئاھالىسى 3200 تۈتۈندىن ئارتۇق. قالغانلىرىنىڭ 100 نەچچە تۈتۈن ياكى نەچچە يۈز تۈتۈن بولغان. كىچىك پەركان، يول ئا-رىش، چىرالار جەنۇبتا — چوڭ يولدىن چەتتە بولغاچقا، تارىخنامىلەردە ئىسمىنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. سۇترىشانا سانغۇنى پەرغانىغا جازا يۈ-رۈشى قىلغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرت ئىچكىرىگە قاراشلىق بولغان. خەنۇۋدىدىن باشلاپ چېرىكچى بەگ قويۇلغان. شۇەندى خان دەۋرىدە جېڭ جى باتىسقانىنىڭ ئەل بولۇشىنى قوبۇل قىلغاندىن باشلاپ، چاكارلار كاھبېگى مەھكىمىسى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. خەن سۇلالىسىنىڭ بېشىدا ھۇنلار چاكارلار كاھبېگى تەسىس قىلغان. ئاجىز-لىشىپ ئۆزئارا بۆلۈنۈپ كەتكەن. ۋاڭ ماڭ مالىمانچىلىقىدا غەربىي يۇرت ئۇلارنىڭ كونتروللىقىدىن چىقىپ كەتكەن. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ جيەنۇۋ يىللىرىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ تاشقى ئىشلارغا كۆڭۈل بۆلگۈ-دەك ھالى قالمىغان. يەكەن خانى شەن كۈچلۈك ھۇجۇم بىلەن باشقا خان-لىقلارنى يوقىتىپ، كۇمىي خانلىقىنىمۇ ئىككى قېتىم ئىشغال قىلغان. جيەنۇۋنىڭ 4-يىلى ئۇدۇن خانى گۇاڭدې ساكارا ئۇل (يەكەن) خانى شەن-

ۇ. شەرققە قوملۇق بىلەن مېڭىپ، 200 چاقىرىمدىن ئارتۇق يۇرسە سە-
مران شەھىرىگە بارىدۇ (ھازىرقى ناھىيەنىڭ شەرقىدىن 200 چاقىرىم-
ىن ئارتۇق كېلىدىغان جايدا نىيا كەنتى بار، ئۇنىڭ شەرقىدىكى قۇم-
ۇقتا تاشلاندۇق شەھەرنىڭ خارابىسى بار بولۇپ، نىران شەھىرىنىڭ بو-
ۇشى مۇمكىن.) چوڭ سازلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدا گوستانا خانلىقىنىڭ
پېگرا مۇداپىئە قورۇلى بار. بۇ يەردىن شەرققە ماڭسا چوڭ كۆچمە قۇم-
ۇقا كىرىدۇ. قۇمنىڭ يۆتكىلىشى ئاستا بولۇپ، توپلىنىشى ۋە تارقى-
مشى شامالنىڭ رايىغا باقىدۇ، ئادەم ماڭسا ئىزى قالمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن
پزىقىپ كېتىدۇ. 400 چاقىرىمدىن ئارتۇق ماڭسا قەدىمكى توخرىيلار
ۆلىتىگە بارىدۇ («غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە بۇ خاتا
مزاھلانغان بولۇشى مۇمكىن). بۇ ئەل ھازىر چۆلدەرەپ كەتكەن. بۇ يەر-
ىن شەرققە 600 چاقىرىمدىن ئارتۇق ماڭسا چالمادانا (چەرچەن) ئېلىگە
ارىدۇ. ئۇنىڭ خاتىرىگە ئېلىنغان زېمىنىنىڭ ھەممىسى ھازىرقى (كې-
رىيە) ناھىيە تەۋەلىكىدە بولۇپ، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا چۆل-
لشىپ كەتكەنلىكتىن دېرەك بېرىپ تۇرۇپتۇ. تاڭ گاۋزۇڭنىڭ شيەنچىڭ
ىيللىرىدا غەربىي يۇرتنىڭ يوللىرى زور دەرىجىدە راۋانلىشىپ، ئەنشى
قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى كۇچاغا يۆتكەپ كېلىنگەن، ئۇدۇندە ۋايسارا
(پىشا) تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، كۆسەن، سۇياپ، سۇلېدىن
ئىمارەت بۇ تۆت ئەلدە تۆت ھەربىي قورغان (تۆت بازار)، قورۇقچىبەگنىڭ
تەۋەلىكىگە بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، ئۇدۇنگە قارايدىغان قىلىپ، ئايرىم-
ئايرىم ھالدا شەھەر ـ بازار تەسىس قىلىنغان. «تاڭنامە» دە قەيت قىلىنى-
شىچە، «ئۇدۇندىن شەرققە 300 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا جەندىل
دەرياسى بار، دەريانىڭ شەرقىدە جەندىل شەھىرى بار بولۇپ، كۆمى
(كېرىيە) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، نىڭمى قەدىمي شەھىرىدۇر» دېيىلگەن.
جۇغراپىيە تەزكىرىسىدىمۇ «چەرچەن دەرياسىدىن ئۆتۈپ، 500 چاقىرىم
يۇرسە، بوستان قەلئەسىگە بارىدۇ. قەدىمي چەرچەن شەھىرىنىڭ ئىس-
مى، تاڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خاقانىنىڭ شاڭيۈەن يىللىرىدا «بوستان
قەلئەسى» دەپ ئۆزگەرتىلگەن. يەنە غەربكە مېڭىپ، شىل (悉力)، جە-
جىن (支井)، ئوجىن (祆井)، ۋۇجىي (勿遮) ئېقىنلىرىدىن ئۆتۈپ
500 چاقىرىم يۇرسە ئۇدۇننىڭ شەرقىدىكى رەن (NiNa 兰城) قورۇ-
ىغا بارىدۇ. ئۇنىڭ شەرقىدە ئىدۇ (移杜堡)، پېڭخۇي (彭怀)، كەن

غان. كېرىيەنىڭ شۇ چاغدىكى ئاھالىسى مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، بۇ چاغ
خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى ئىدى. كۇمىينىڭ (كېرىيەنىڭ) خانى
بولسىمۇ، تېخى خانلىق قۇرۇلمىغان ئىدى. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋ-
رىنىڭ تارىخنامىلىرىدا بۇ ھەقتە مەلۇمات ئۇچرىمايدۇ. شەرقىي جىن
سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ئەندىينىڭ يىشي يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا
راھىب فاشيەن ھىندىستانغا بېرىش سەپىرىدە دۇنخۇاڭدىن چىقىپ قۇم-
لۇق چۆل بىلەن مېڭىپ، پىشامشان ئارقىلىق ئۇدۇن (بۈگۈنكى خو-
تەن)گە كېلىشىدە قارا شەھەر (乌夷)نى ئايلىنىپ پىشامشان (善
鄯)، چەرچەن، نىران (精绝) ئارقىلىق كېرىيەنىڭ كونا يولىغا چىق-
قان، ئۇ چاغدا بۇ ئەلنىڭ ۋەزىيىتىدە ئۆزگىرىش بولغان. ۋېي سۇلالىسى
تەيۋۇ خانىنىڭ تەيپەن 2-يىلى تۈيغۇنلارنىڭ سەردارى ئامونوشاد (مۇلە-
يان) غەربكە قېچىپ، ئۇدۇنغا كېلىپ، ئۇدۇن خانىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى
خوجا بولىۋالغان. ئۈچ يىلدىن كېيىن ئامونوشاد قايتىپ كېتىپ، ئۇدۇ-
نىڭ ۋەزىيىتى مۇقىملاشقان. ساڭراملار خاتىرىسىدە قەيت قىلىنىشىچە،
سۇڭ يۈن پىشامشانغا بارغاندا بۇ شەھەرنىڭ خانى تۈيۈغۇن بولۇپ، پى-
شامشاننىڭ غەربىدىن ئۇدۇننىڭ شەرقىگىچە بولغان جايلار ئۇلارنىڭ زې-
مىنى ئىكەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە يەنە تۈيۈغۇنلار (ئازارلار)
تەرىپىدىن قورشىۋېلىنغان. سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ يىللىرىنىڭ
ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي يۇرتتىكى ئەللەر كۆكتۈركلەرنىڭ كونتروللىقىدا
بولۇپ، چوڭ باشلىق قويۇلمىغان. دايې يىللىرىدىن كېيىن، قۇملۇق يو-
لى قايتىدىن ئېتىلىپ قېلىپ، بۇ جايلار چۆلدەرەپ كەتكەن. تاڭ راھىبى
بيەنجى «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي ئەللەر خاتىرىسى» دە مۇنداق يازى-
دۇ: «مۇشۇ يەردىن شەرققە مېڭىپ، گوستاناغا يېتىپ كەلدۇق (بۇ شۇ-
ەنزاڭنىڭ ھىندىستاندىن قايتىشىدا كۆكئارت ‹پامىر›دىن ئۆتۈپ يەكەن
ئارقىلىق خوتەنگە كەلگىنىنى دېمەكچى)، شەھەردىن شەرققە 300 كىلو-
مېتىردىن ئارتۇق ماڭسا، چۆللىشىپ كەتكەن چوڭ بىر سازلىق بولۇپ،
ھازىر گىياھمۇ ئۈنمەيدىكەن، ئۇ قوشۇن مەغلۇپ بولغان جاي ئىكەن، بۇ
جەڭ مەيدانىدىن شەرققە 30 چاقىرىمدىن ئارتۇق ماڭسا پىم (پىيمىن)
شەھىرىگە (يەنى بۈگۈنكى كېرىيەگە) بارىدۇ، بۇ ئەلنىڭ شىمالىدىكى
خولولوكىيا (قارلۇقلار) شەھىرىنىڭ ئورنىدا ھازىر قۇم داۋانلىرى بار
بولۇپ، بۇ يەردىن پىم دەرياسى (ھازىرقى كېرىيە دەرياسى) ئېقىپ ئۆتە-

كەلگەندە ئاندىن ئۇيغۇرلاردىن باش بولغان، ئۇدۇندىن ئىبارەت بۇ كونا خانلىقنىڭ نامى خوتەنگە (和闐) ئۆزگەرتىلىپ، ئۇيغۇر كەنتلىرى تەسىس قىلىنىپ، ئۇيغۇر قورغانلىرىنى بىنا قىلىپ، ناھىيە باشقۇرۇلغان. كېرىيەگە ئۇنىڭ غەربىدىكى چىرا كەنتى، جەنۇبىي يېزا — نۇرى تاغ كەنتلىرىمۇ تەۋە بولغان. خاندانىمىزنىڭ كاڭشى دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جۇڭغارلار خوتەننى ئۆزىگە قوشۇۋالغان. يۇقىرىنىڭ كۆرسەتمىسىدە جۇڭغارلار مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر شەھەر-بازارلىرىنى ھۇجۇم بىلەن ئالدى دېيىلگەن بولۇپ، كېرىيەمۇ شۇنىڭ ئىچىدە ئىدى.

چيەنلۇڭنىڭ 23-يىلى چوڭ-كىچىك خوجىلار توپىلاڭ كۆتۈرگەندە جاۋخۇي سانغۇن ھادىي بەگنى خوتەن ۋە قاراسۇنى قورشىۋالغان توپىلاڭچى ئوغرىلارنى ئەل قىلىشقا — كېرىيە، چىرا، تاغتۇرا قاتارلىق ئۈچ شەھەرنى ئىگىللەشكە ئەۋەتكەن. ئىككىنچى يىلى 4-ئايدا چېرىكلىرىمىز بۇ جايلارنى تىنچىتىپ شۇنىڭ بىلەن خاندانىمىزنىڭ زېمىن خەرىتىسىگە كىرگۈزۈلگەن. خوتەنگە بىر نەپەر ئىش بېجىرگۈچى ئامبال، بىر نەپەر ياردەمچى ئامبال قويۇلغان. ئۇنىڭغا ئۇيغۇر شەھەر-يېزىلىرىدىن ئالتىسى قارىغان، ئۇنىڭ ئۈچى كېرىيە شەھىرى، چىرا كەنتى، تاغتۇرا كەنتى بولۇپ، كېرىيەگە تۆتىنچى دەرىجىلىك ھاكىمبەگ، بەشىنچى دەرىجىلىك كان ئاچقۇچىلار بېگى، ئالتىنچى دەرىجىلىك قازىبەگ، يەتتىنچى دەرىجىلىك قارلۇق كەنت مىراب بېگى، يەتتىنچى دەرىجىلىك قارلۇق كەنت مىڭبېگىدىن بىردىن قويۇلغان. چىرا كەنتىگە تۆتىنچى دەرىجىلىك ھاكىمبەگ، ئالتىنچى دەرىجىلىك قازىبەگ، يەتتىنچى دەرىجىلىك مىراب بەگ، يەتتىنچى دەرىجىلىك مىڭبېگىدىن بىردىن قويۇلغان. تاغتۇرا كەنتىگە تۆتىنچى دەرىجىلىك ھاكىمبەگ، ئالتىنچى دەرىجىلىك قازى بەگدىن بىردىن قويۇلغان. بۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىنغان بولۇپ، ئۆلتۈرۈش-ئۆلتۈرمەسلىك ھوقۇقىلا بولمىغان. داۋگۇاڭ خاننىڭ 6-يىلى جاھانگىر خوجا توپىلاڭ كۆتۈرگەندە خوتەندىكى ئاق خۇي - خۇيلار (ئاق تاقىيەلىك ئۇيغۇرلار-ت) ئاۋاز قوشقان. 7-يىلى خوتەن قايتۇرۇۋېلىنغان. 8-يىلى ياردەمچى ئامبال قىسقارتىلغان. تۇڭجىز يىللىرىدا ئەنجاندىكى كاتتىباشلار جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشىدىن پايدىلىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى

(坎城 phmana) قورغانلىرى بار. يەنە 300 چاقىرىم ماڭسا ئۇدۇنگە بارىدۇ. بۇ جايلار ھازىرقى ناھىيە زېمىنىدا بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە چۆلدەرەپ كېيىن ئەسلىگە كەلگەن. تاڭ گاۋزۇڭ-نىڭ يېفىڭ يىللىرىدا ئۇدۇن تۇبۇتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن، خا-نىش ۋۇزېتيەنىنىڭ چاڭشۇۋ يىللىرىدا خانلىقى ئەسلىگە كەلگەن.

تاڭ دەۋرىدە تۇبۇتلەر غەربىي رايونغا كىرگەندە غەربتە بۇلۇرغىچە بارغان، چوڭ بولۇر بۈگۈنكى بالتىستان بولۇپ، بۇلۇردىكى مۇسۇل-مانلار بار جەنۇبىي تاغنىڭ جەنۇبىدا ئارقا تىبەتكە ئۆتىدىغان يول بار. شۇ چاغدا بۇ جايمۇ تۇبۇتلەرنىڭ پاراكەندە قىلىشىغا ئۇچرىغاندەك قى-لىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرلىرىدىن كېيىن، ئادەملەر بۇ يولغا كەمدىن كەم ئاياغ باسىدىغان بولغان. كېيىنكى جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن گاۋ جۈخۈي «ئۇدۇنگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرى-سى»دە، غەربكە قىلغان سەپىرىدە دەرياغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى، يۇلغۇن شاخلىرىدىن سال ياساپ دەريادىن ئۆتكەنلىكىنى ئېيتىدۇ («غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە بۇ دەريانى چەرچەن دەرياسى دەپ ئىزاھلىغان). يەنە غەربكە ماڭسا گەنجۇ ئايمىقىغا بارىدۇ، بۇ ئايماقنى ئۇدۇن تەسىس قىلغان. دۇنخۇاڭ (شاجۇ)نىڭ غەربىي جەنۇبىدىن غەربكە ماڭسىمۇ، يولنىڭ چاقىرىم سانى بويىچە ماڭسىمۇ ئۇدۇنگە بارغىلى بو-لىدۇ، يولنىڭ سانى بويىچە ئېنىقلىغاندا ۋۇجى زامانىدىمۇ ئۇ گەنجۇنىڭ زېمىنى ئىدى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە تەيزۇڭ خانىنىڭ جيەن-لۇڭ يىلىدىن جېزۇڭ خانىدىن كېيىنگە قەدەر ئۇدۇن گەرچە ئوردىغا ئۇ-زۇلدۇرمەي ئولپان بېرىپ تۇرغان بولسىمۇ، بۇ ئەلنىڭ ھاكىمىيەت تەسىس قىلىنىش خاتىرىسىدا يېزىلىشىچە سۇڭ سۇلالىسى جەنۇبقا كۆچكەندىن كېيىن مۇناسىۋەت داۋاملىشالمىغان. ئۇدۇن غەربىي لياۋ (قىتانلار) تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان، لياۋ خانلىقى يوقالغاندىن كې-يىن، نايمانلارغا قاراشلىق بولغان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە (كېرىيە) ئۇدۇنگە ئۇزاق مۇددەت تەۋە بولۇپ كەلگەن بولغاچقا، ئايرىپ ئېنىقلىغۇدەك ئىش يوق. يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە قوشنا ئەللەر ئۆز ئارا تاجاۋۇز قىلىشىپ، ئۇرۇشۇپ، خەلقى بەك سورۇقچىلىق تارتقان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىغا كەلگەندىمۇ باشلىقلىرى تېخى موڭغۇللارنىڭ نەسلىدىن بولۇپ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا

لماشقان، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىقتىدارسىز ۋە ديانەتسىزلىرى ئەمىلدە
زاق تۇرالمىغان. كۆپىنچىسى نام-نىشانسىز ئۆتۈپ كەتكەن، پەقەت
ىبال سۇن جىڭجۇنلا ئىككى نۆۋەت ۋەزىپە ئۆتىگەن بولۇپ، ئىشلىگەن
قتى ئۇزۇنراق. خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەچكە، خەلق ئۇنى ھا-
رمۇ ئېغىزىدىن چۈشۈرمەيدۇ. سۇن جىڭجۇننىڭ دەسلەپتە مەنسەپتە
لتۇرغان ۋاقتى گۇاڭشۈخاننىڭ 17-يىلى 7-ئاي بولۇپ، ئۇنىڭ ئور-
غا كەلگىنى 23-يىلى 4-ئايدا كېلىپ 25-يىلى 2-ئايدا كەتكەن.
لار ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە جىددىي ھۆكۈمەت ئىشلىرى كۆپ بول-
ن. ئەڭ كۆرۈنەرلىكلىرىدىن بىر نەچچىنى كۆرسەتكىلى بولىدۇ: نا-
ىيەنىڭ قاراقىر تەرەپلىرىدە مىنېراللىق تۇپراق كۆپ بولىسمۇ، سۇ
س بولغاچقا تېرىلماي تاشلىنىپ تۇراتتى. سۇن جىڭجۇن بۇنىڭغا
ش قاتۇرۇپ ئېرىق-ئۆستەڭلەرنى راۋانلاشتۇرغان، يۇلى بارلار بەس -
سته يەر ئاچقان. شۇنىڭ بىلەن بۇرۇنقى قاقاسلىق مۇنبەت يەرگە
يلانغان. بۇ خەلققە پايدىلىق ئىشلارنى ئەۋج ئالدۇرۇش جەھەتتىكى
ور بىر ئىش بولغان. كېرىيەدىن ئالتۇن چىقاتتى، چىڭپىڭ يىللىرىدا
التۇن قازغۇچىلاردىن نورمىلىق باج ئالغان بولۇپ، ئۇرۇش ئاپىتى تو-
ەيلىدىن ئالتۇن قازغۇچىلار قېچىپ كەتكەن، ئالتۇن قېزىشنى ناھىيە
ۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇرىدىغان بولغاندىن كېيىنمۇ يەنە كونا ئۇسۇلنى
وللىنىپ ئاھالە بېشىغا نورمىلىق سېلىق چاچقان، شۇنىڭ بىلەن بې-
ى بار، كىرىمى يوق ھالەت شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىش بې-
ىرگۈچى كاتىپباشلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ باجنى ئېغىرلىتىپ ۋە
اقتى-سوقتى قىلىپ خەلققە ئېغىرچىلىق سالغان. سۇن جىڭجۇن يۇ-
ىرىدىن بۇ باجنى كەچۈرۈم قىلىۋېتىشنى يەنى قاراقىردا يېڭى ئاچقان
وز يەرلەردىن ئالغان يەر بېجى پۇلىنى خەلق جۇغلانمىسىغا تولۇقلىما
ىلىشنى تەلەپ قىلغان، ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىن چىقىرىۋەتكەندىمۇ
ىيان كۆرۈلمىگەن. بۇنى ئاپەتنى يوقىتىشتىكى بىر زور باشلىنىش
ىسە بولىدۇ. كېرىيەنىڭ زېمىنى كەڭ، ئاھالىسى كۆپ بولغاچقا، جې-
ەل-ماجىرا ھەر ۋاقىت چىقىپ تۇرىدۇ. يەر، سۇ، ئوتلاق تالىشىش ئا-
ەمنىڭ بېشىنى بەك قاتۇرىدۇ. ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تىلخەتلەر دەلىل -
ىسپاتقا تولۇق ئاساس بولالمايدۇ، قاقاسلىقتىكى چېگرا پاسىللىرىمۇ
ۆپىنچە توغرا چىقمايدۇ، بېجىرىشتە ئاسانلا خاتالىق كۆرۈلىدۇ، ھە

ئۆزلىرىگە قارىتىۋالغان. گۇاڭشۇ خانىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا خان
قوشۇنلىرى پۈتۈن شىنجاڭنى تىنچىتقان. باش مۇشاۋىر زوزۇڭتاڭ:
ئىلگىرى ئاۋامنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار ئاز، لەشكىرىي ئەمەلدار كۆپ
بولۇپ قالغان دەپ قاراپ، ئايماق، ناھىيە تەسىس قىلىش يۇرتنىڭ
ئۇزاققىچە تىنچ بولۇشىنىڭ چارىسى، دەپ تەكلىپ بەرگەن. باش مۇپەت-
تىش ليۇجىنتاڭ قاراقاشتا خوتەن بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقى تەسىس
قىلىش، كېرىيەدە ناھىيە تەسىس قىلىپ، خوتەن بىۋاستە قاراشلىق
ئايمىقىغا تەۋە بولۇش توغرىسىدا يۇقىرىغا مەلۇماتنامە سۇنغاندىن كې-
يىن كېرىيەدە ئىش تۇتۇپ بېجىرىپ، كېرىيە مىڭلىقى، چىرا كەنتى
مىڭلىقى، تاغتۇرا كەنتى مىڭلىقى، سامپۇل مىڭلىقى (ئۇيغۇرچىدا مىڭ
تۇتۇننى بىر مىڭ بىرلىكى قىلىدۇ) تەسىس قىلىنغان، ھاكىمبەگ قاتار-
لىقلارنى قىسقارتقان. ناھىيە مەركىزىدە خەنزۇ سېپىلى، ئۇيغۇر سېپە-
لى دەيدىغان ئاتاشلار بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە سېپىلى بولمىغان. 28-يى-
لى شىنجاڭدا ئايماق، شەھەرلەر يېڭىدىن كۆپەيتىلىپ تەسىس قىلىنى-
غاندا، سامپۇل مىڭلىقى لوپ ناھىيەسىگە ئايرىپ بېرىلگەن. زېمىنى
كەڭ، كېرىيەنىڭ ئادىمى كۆپ، شىنجاڭ شەھەر-يېزىلىرى ئىچىدە ئۇ-
نىڭغا يېتىدىغىنى يوق.

يۇرت سوراش ئۇتۇقلىرى

قەدىمدىن تارتىپ سەممىي، ياخشى ئەمەلدار شەرقىي خەن سۇلالى-
سىدىكىسىدىن كۆپ بولمىغان، ھالبۇكى ئۇلار ۋەزىپىسىنى ئۇزاق ئۆ-
تىگەن ياكى ئۆمۈرۋايەت ئەمىلىدىن ئايرىلىپ قالمىغان. ئۆز ئورنىنى
تاپقان، ئەگەر دانىشمەن بولسىمۇ كۆپ ئالمىشىۋەرسە يەنىلا نىيەت-
ئىقبالىغا يېتەلمەيدۇ. بۇ خۇددى قوغۇنلۇقنىڭ چىغىر يولىغا كىرگەندە
قوغۇن-تاۋۇز كۆزۈنۈپ تۇرسىمۇ ئۇنى يېيەلمىگەندەك، رولىنى تولۇق
جارى قىلدۇرۇشى تەسكە چۈشىدۇ.

بۇ جايدا گۇاڭشۇنىڭ 9-يىلى (مىلادىيە 1884-يىلى -ت)دىن باشلاپ
ناھىيە تەسىس قىلىنىپ ئەمەلدار تەيىنلەنگەن بولۇپ، ئىلگىرى يەر-
لىكنىڭ ئىشلىرى يەرلىك يۇرت كاتتىلىرىغا ھاۋالە قىلىنىپ كەلگەن
ۋە يۇرت سوراش ئۇتۇقلىرىمۇ خاتىرىلەنمىگەن. ناھىيە تەسىس قىلىنى-
غاندىن كېيىن ئەمەلدارلار ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ ئون قېتىمدىن ئارتۇق

كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئارقا-ئارقىدىن توپىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ، خانىدانىمىزنىڭ قوشۇنلىرى بېرىپ تىنچىتقاچقا، بۇ يۇرت مالىمانچىلىق كۆرمىگەن، ئۇرنى بىر چەتتە بولسىمۇ خانىدانىمىزنىڭ شان-شۆھرىتىدىن چۈچۈپ بېقىنغان. خەن سۇلالىسىدىن بۇيانقى لەشكىرىي ئىشلارغا چېتىلىدىغان ئىشلارنى قىسقىچە قىلىپ تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمىز:

خەن سۇلالىسىنىڭ شياۋۋۇسى دەۋرىدە سۇترىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى پەرغانىگە جازا يۇرۇشى قىلغاندا بۇ ئۇزۇنتات ئېلىدىن ئۆتكەن. بۇ چاغدا ئۇزۇنتات شاھزادىسى لايتان كوسەندە تۇرغاقتا تۇرۇۋېتىپتىكەن، لى گۇاڭلى لايتاننى پايتەختكە ئەۋەتكەن، خەن جاۋدى لايتانغا چېرىكچى مەرتىۋىسى بېرىپ بۇگۇردە ھەربىي بوز يەر ئىگىلەشكە قويغان. كوسەنلىك سانغۇن ئاقسۆڭەك گويى كوسەن خانىغا لايتاننى ئۆلتۈرگۈزگەن. خەن شۈەندى دەۋرىدە چاڭلو تۆرىسى چاڭ خوي ئۇيسۇنغا ئەلچىلىككە بېرىپ قايتىشىدا ھەر قايسى ئەللەرنىڭ لەشكەرلىرىنى يۆتكەپ كېلىپ كۆسەنگە ھۇجۇم قىلغان ۋە كۆسەن خانىنى ئەيىبلىگەن. كوسەن خانى گويىنى تۇتۇپ بېرىپ، گۇناھىنى تىلىگەن. چاڭ خوي گويىنىڭ كاللىسىنى ئالغان. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ جيەنئۇ يىللىرىدا ساكىيا (يار كەنت) خانى شەننىڭ ئېلى تازا كۈچىيىپ، كومىي (كېرىيە) ئېلىگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئىشغال قىلىپ، خانىنى ئۆلتۈرۈپ ئاكىسىنىڭ ئوغلىنى خان قىلغان. جيەنئۇ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا شەن كومىي خانى چوساتنى پەرغانىگە خان قىلىپ ئەۋەتكەن، كاڭجۇت خانلىقى لەشكەر تارتىپ بىر قانچە قېتىم ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلغان. چوسات مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كەلگەن، شەن ئۇنى قايتىدىن كومىينىڭ خانى قىلغان. بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنى چاقىرتىپ كېلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىپ، ئۆزىنىڭ سەركەردىسىنى ئەۋەتىپ بۇ ئەلنى ساقلاشقا قويغان. مىڭدى خانىنىڭ يۇڭپىڭ 3-يىلى ئۇدۇنلۇق ئاقسۆڭەك دۇم شەننىڭ سەركەردىسىنى ئۆلتۈرگەن، ئاقسۆڭەك شۇمبا دۇمنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزىنى ئۇدۇن خانى دەپ ئېلان قىلىپ، كومىي ئېلىدىكىلەر بىلەن بىرلىكتە ساكىيا (يەركەنت)نىڭ گومىدىكى سەركەردىسىنى ئۆلتۈرگەن. شەن ئۆلگەندىن كېيىن ھەر قايسى ئەللەر بىر- بىرىگە تېخىمۇ ھۇجۇم قىلىشىپ، كىچىك پەركان، نىران، يول ئارىش ۋە چەرچەنلەر پىشامشان تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغان. چىرا، گو-

دېسىلا دەۋا قىلىشىدۇ، بىر قانچە ئەمەلدار دەۋاغا ھۆكۈم چىقىرالمىغان. سۇن جىڭجۇن ھەر قېتىم خەلق ئارىسىدىكى سۇ، ئوتلاق دەۋالىرىنى ئۇچراتسا يېقىنراق يەردىكىلەرگە ئۆزى بېرىپ، قايتا تەكشۈرۈپ كۆرگەن، يىراقتىكىلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغان. كېسىم قىلغاندىن كېيىن ماجىرا چىققان يەرنىڭ خەرىتىسىنى سىزدۇرۇپ ۋە ھۆكۈمەت تامغىسىنى بېسىپ ھەر ئىككى تەرەپكە بىر نۇسخىدىن بەرگەن. ئانالىز قىلىش ۋە ھۆكۈم قىلىش تەپسىلىي، ئىنچىكە، پاسىل ئايرىش ئېنىق بولغاچقا، سۇن جىڭجۇن كېسىم قىلغان سۇ، ئوتلاق ماجىرالىرى كۆپ يىللار ئۆتكەندىن كېيىنمۇ قايتىلانمىغان. ئۇ چوڭ ئىشنى كىچىكلىتىپ، كىچىك ئىشنى يوقىتا چىقارغان. ئۇ خەلققە يورۇن بەخت-سائادەت يەتكۈزگەن بولۇپ، بۇ دەۋا سوراشتىكى چوڭ بىر ئادىللىق. بۇنىڭدىن باشقا، باج-سېلىقنى ئازايتىپ، ئالۋان-ياساقنى كەچۈرۈم قىلىپ، مۇتتەھەملەرنى جازالاپ، ھەقسىز مەكتەپلەرنى ئېچىپ، دېھقانلارنى پىلە بېقىشقا دەۋەت قىلىپ، كۆچەت تىكىشنى ئۇگىتىپ، ۋەزىپە ئۆتەش مەزگىلىدە بۇ ئىشلارغا ئەھمىيەت بېرىپ، چالا - چوتا ئىش قىلماي، ئاۋام ئۇنۇتمىغۇدەك ئىشلارنى قىلىپ، ئېسىل ئەنئەنىنى جارى قىلدۇرۇغاچقا، پۇقرالار ئۇنىڭغا يېقىن تۇرغان.

لەشكىرىي ئىشلار خاتىرىسى

قەدىمدىن تارتىپ جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتقا لەشكەر تارتىشى، لەشكەر ئىشلىتىش مۇۋەپپەقىيەتلىرى خەن، تاڭ سۇلالىلىرىدەك كۆپ بولمىغان، لەشكىرىي ئىشلارنىڭ تەپسىلاتى كۆپىنچە باشقا يۇرتلاردا بولۇپ ئۆتكەن. بۇ يۇرت پىشامشان بىلەن ئۇدۇننىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، ئەسكەر ئىشلىتىدىغان ئىشلار كۆپىنچە چېتىلىشتىن بولغان. قۇملۇق يولى ئېتىلىپ قالغاندىن باشلاپ بۇ يۇرت قاقاس ۋە چەت بىر جايغا ئايلىنىپ، لەشكىرىي ئىشلار تېخىمۇ ئاز بولغان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە زېمىن ئېچىش كەڭ ئەۋج ئالغان بولۇپ، خوتەن قاتارلىق ئۈچ يۇرت (ئۇدۇن، ياركەنت، قەشقەر) ئارغۇننىڭ سۇيۇرغال يېرى بولغان. ئارغۇننىڭ ئارقا-ئارقىدىن قىلغان لەشكىرىي يۈرۈشلىرىدىمۇ، خوتەن لەشكەرلىرىنىڭ قەدىمى بۇ يۇرتقا يەتمىگەن. خاندانىمىزنىڭ چيەنلوڭ خان دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مۇسۇلمانلار يۇرتى خاندانىمىزنىڭ زېمىن تەۋەلىكىگە

نى غۇز تېۋېپىغا زەھەر سالغۇزۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى» دېگەن. جاۋپىڭنىڭ ئوغلى دۇنخۇاڭ ئايماقدارى ماداغا ئەرز قىلغان. ئىككىنچى يىلى ۋاڭ جىڭ مۇۋەققەت دورغاپلىققا تەيىنلەنگەندە مادا ئۇنىڭغا بۇ ئىشنى تەك- شۈرۈپ بېقىشنى بۇيرۇغان. ۋاڭ جىڭ كۇمىيدىن ئۆتكەندە چېڭگو شۇ گېپىنى ۋاڭ جىڭغىمۇ ئېيتقان. ۋاڭ جىڭ ئۇدۇن خانى جەنگەگۇناھ ئارتىپ، خىزمەت كۆرسىتىش تەمەسىدە ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ئۇدۇننىڭ لەشكەر بېگى شۇبو ۋاڭ جىڭغا ھۇجۇم قىلىپ ئۆلتۈرۈپ، جەننىڭ ئوغلى ئەنگو (سۇيۇل)نى تەختكە چىقارغان. لىڭدى خانىنىڭ شىپىڭ 4-يىلى ئەن- گو كۇمىيغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئىشغال قىلىپ، خانىنى ئۆلتۈرگەن. بۇ قېتىم كۇمىيدا نۇرغۇن ئادەم ئۆلگەن. قورۇل بېگى ۋە غەربىي يۇرت دورغا- پى ھەر قايسىسى لەشكەر تارتىپ كېلىپ كۇمىيغا ھەمدەمدە بولۇپ، خانىنىڭ تۇرغاقتىكى ئوغلى چوسات (定兴) نى خان قىلىپ تىكلىگەن. شۇ چاغلاردا كۇمىي ئاھالىسى مىڭ تۇتۇن ئىدى. بۇلار خەن سۇلالىسى دەۋرد- دىكى ناھىيەمىزگە ئالاقىدار لەشكىري ئىشلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيۋۇخانىنىڭ تەييەن 2-يىلى گاۋلىياڭ ۋاڭى تۇيغۇنلارغا جازا يۇرۇشى قىلغان، تۇيغۇنلارنىڭ سەردارى ئامو- نوشاد (مۇلىيان) ئۇدۇنگە قېچىپ كېلىپ ئۇدۇن خانىنى ئۆلتۈرگەن. تەييەن 5-يىلى پىڭلياڭ ئايمىقىدىكى جۇرچى ئۇرغۇ دۇنخۇاڭغا كېلىپ ئىنىسى ئەنگونى پىشامشان خانى بىلون(比龙)غا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن بولۇپ، بىلون لەشكەرلىرى چەرچەنگە قېچىپ كەتكەن. ئۇ- نىڭ ئوغلى ئەنجو ۋەندۇگۇيغا جازا يۇرۇش قىلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەن. «ۋېينامە» دە ئېيتىلىشىچە، تۇيغۇنلار چەرچەننىمۇ ئۆزد- گە قوشۇۋالغان، ناھىيەمىزنىڭ شەرقىي قەدىمكى چەرچەننىڭ زېمىنى بولۇپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە ناھىيەمىزنىڭ زېمىنى ئە- كەن. كۇمىي شەرقتە گاۋلياڭ، غەربتە ئۇدۇن بىلەن بىرلىشىپ لەش- كەر تارتقان ئىشلارمۇ بولغان.

تاڭ راھىبى بيەنجىنىڭ «غەربىي يۇرت خاتىرىسى»دا يېزىلىشىچە، گوستانا شەھىرىنىڭ شەرقىدە 300 چاقىرىم يىراقلىقتا بىر چوڭ قا- قاس سازلىق بولۇپ، نەچچە مىڭ گېكتار يەردە گىياھمۇ ئۈنمىگەن. بۇ يەرنىڭ توپىسى قوڭۇر رەڭ ئىكەن. مويسىپىتلارنىڭ ئېيتىشىچە بۇ جاي قوشۇن مەغلۇپ بولغان جاي ئىكەن. بۇرۇنىسىدا شەرقىي ئەل مىليون

مىلار ئۇدۇن تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن (ئىلگىرى بۇ جايلار ئۇدۇنگە تەۋە ئىدى). شۇمبا ئۆلگەندىن كېيىن ئاكىسىنىڭ ئوغلى گۇاڭدې خان بولۇپ، ساكىيانى مەغلۇپ قىلىپ، جەنۇبىي لىنىيەدە ھۆكۈم سۈرگەن. بەن چاۋ ئۇدۇنگە كەلگەندە گۇاڭدې ئۇنىڭغا سۇس مۇئامىلە قىلىپ ئۆزىنى قاچۇرغان. ئۇدۇنلۇقلەرنىڭ باخشىغا ئىشىنىدىغان ئادىتى بولۇپ، ئۇلارنىڭ باخشىسى «ئىلاھىمىزنىڭ سىلەر نېمىشقا خەن سۇلالىسىغا مايىل بولىسىلەر، دەپ ئاچچىقى كەلدى. خەن ئەلچىلىرىنىڭ بىر ياخشى ئىيتى بار، ئۇنى ماڭا نەزىر قىلىپ بېرىڭلار دەۋاتىدۇ» دېگەن. گۇاڭدې ئەلچى ئەۋەتىپ ئاتنى سوراتقاندا بەن چاۋ: «ئاتنى باخشىنىڭ ئۆزى ئېلىپ كەتسۇن» دېگەن. باخشى كەلگەندە بەن چاۋ ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ گۇاڭدېغا ئەۋەتىپ بەرگەن. گۇاڭدې بۇنىڭدىن چۆچۈپ، بەن چاۋغا بەيئەت قىلغان. بۇ چاغدا كۇسەن خانى كان شىمالىي يولدا ھۆكۈم سۈرگەن بولۇپ، سۇلېنى ھۇجۇم بىلەن ئېلىپ، كۇسەنلىك ئەرتىمىنى خان قىلغان. بەن چاۋ ئارا يولدىن سۇلېغا بېرىپ ئەمەلدار تيەنلۇنى ئەۋەتىپ ئەرتىمىنى بۇلاپ كېلىپ، مەرھۇم پادىشاھنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلىنى خان قىلىپ تىكلىگەن. سۇزۇق خانىنىڭ دەسلەپكى يىلى خان بەن چاۋغا قايتىشقا يارلىق چۈشۈرگەن. ئۇدۇندىكى خان-تۆرىدىن تۆۋەنلەرنىڭ ھەممىسى بەن چاۋنىڭ ئېتىنىڭ پۇتىغا ئېسىلىۋېلىپ ماڭغىلى قويمىغان. شۇنىڭ بىلەن بەن چاۋ سۇلېغا قايتقان. جيەنچۇ 3-يىلى بەن چاۋ ئۇدۇن، كۇمىي (كېرىيە) قاتارلىق ئەللەرنىڭ لەشكەرلىرىنى باشلاپ قۇم، تاش شەھەر (石 城) گە ھۇجۇم قىلىپ ئىشغال قىلغان. شۇندى خانىنىڭ يۇڭجيەن 4-يىلى ئۇدۇن خانى فاڭ چيەن كۇمىي خانى شىڭنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئوغلىنى خان قىلىپ، ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان بەرگەن. پادىشاھ كۇمىينىڭ خانلىقنى قايتۇرۇپ بىرىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەن بولسىمۇ، فاڭ چيەن ئۇنىمىغان. ياڭجيانىڭ 6-يىلى دۇنخۇاڭ ئايماقدارى شۇيوۇ سۇلې خانى چېنپەننى ئۇدۇنگە زەربە بىرىشكە ئەۋەتىپ، ئىشغال قىلىپ شىڭ (چوشات) جەمەتىن بولغان چېڭگونى كۇمىيغا خان قىلىپ تىكلىگەن. خۇەندى خانىنىڭ يۈەنجيا 1-يىلى غەربىي يۇرت دورغاپى جاۋ پىڭ ئۇدۇندا غەلۋىرەك كېسەللىكى بىلەن ئۆلگەن بولۇپ، ئوغلى دەپنە قىلىشقا كېلىپ، كۇمىيدىن ئۆتكەندە كۇمىي خان چېڭگو ئۇنىڭغا: «دادىڭىزنى ئۇدۇن خا-

قىزنى بىر نەۋرە ئىنىسى ئەلىگە ياتلىق قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئىمام ھۇسەيىن ۋە ئىمام ھەسەن دېگەن ئىككى ئوغۇل تۇغۇلغان. ئانا باشقا ئاكىسى، مۇھەممەد ھەنىپەنىڭ ئوغلى مۇھەممەد غەززالى ئىدى. ئۇز دۆلىتىدىكى مەدىنە ۋە تاشكەنت، قوقەن قاتارلىق جايلاردىن ئەسكەر توپلاپ قەشقەر، ئاقسۇلارنى بويسۇندۇرۇپ خوتەنگە بارغان. كېرىيە دەر-ياسىنىڭ يارلىقىدا مەغلۇپ بولۇپ، ۋاپات بولغاندا شۇ يەرگە دەپنە قى-لىنغان. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ جاينى «بو» دەيدىكەن. شېھىد بولۇشنى «غا-زى» دەيدىكەن، شۇڭا ئۇ يەر «بوغاز» دەپ ئاتالغان. بۇ «مەغلۇپ بولغان يەر» دېگەنلىكتۇر. كېيىن كىشىلەر بۇ يەرگە كەپە ياساپ ئۇيغۇر تىلىدا «لەڭگەر» دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ جاينىڭ ئىسمى «بوغاز لەڭ-گەر» بولغان. ئۇزۇن يىللاردىن كېيىن، بۇ يەردە كەنت شەكىللەنگەن. ھازىر ناھىيەمىزنىڭ جەنۇبىدا «بوغاز لەڭگەر» دەيدىغان كەنت بار. ئى-مام غەززالىينىڭ قەبرىسىمۇ مۇشۇ يەردە. ۋەقە 1204-يىلىنىڭ ئالدىدا ــ يەنى ئىسلام كالېندارى بويىچە 121 يىلدىن كېيىن يۈز بەرگەن. 27-يىلى يەنە ھىجرىيە 148-يىلى ھۇسەيىننىڭ ئەۋرىسى جەئفىرى سادىق لەشكەر تارتىپ قەشقەرنى ئېلىپ، قاچقانلارنى قوغلاپ كېلىپ خوتەنگە ھۇجۇم قىلغان. جەڭ ئوڭۇشلۇق بولماي چېكىنگەن. دۈشمەن قوشۇنلىرى بىر قۇم تاغقىچە قوغلاپ كېلىپ، ئۇلارنى قاتمۇ قات قور-شىۋالغان. شۇنىڭ بىلەن جەئفىرى سادىق شېھىد بولغان، كېيىنكىلەر شۇ يەرگە قەبرە قاتۇرغان. بۇ ھازىرقى نىيادىكى «ئىمامى جەئفىرى سا-دىق مازىرى»دۇر. ئىمام جەئفىرى سادىقنىڭ 8-ئەۋلادىغا كەلگەندە تۆت ئىمام ناسىرىددىن، قەمەرىددىن، مۇھىددىن، زوھورىددىنلەر جەئفىرى سادىققا ئەگىشىپ، جەڭ مەيدانىدا شېھىت بولغان. 242 يىلدىن كېيىن يۈسۈپ قادىرخان پادىشاھ (مۇسۇلمانلارنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئەمەلدار-لىرىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇنۋان نامى) مەدايىن (باغدات دېگەن ئى-سمىنىڭ تاۋۇش ئۆزگىرىشىدەك قىلىدۇ)دىن لەشكەر تارتىپ، قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزى باش بولۇپ، يار كەنتكە يۈرۈش قىلغان. يار كەنتلىكلەر گەمىلەردە ياشايدىكەن، ئۇلارمۇ ئىماملارغا بەيئەت قىلغان. ئىماملار يەكەننى يىغىلىش نۇقتىسى قىلىپ خوتەننى ئېلىشقا ئاتلان-غان. يول ئۈستىدە بىر جايدىن ئۆتكەندە ئاھالىلەرنىڭ بەزىلىرى بەيئەت قىلىپ، بەزىلىرى قېچىپ كەتكەن بولۇپ، بۇ جايغا «گۇمان» دەپ ئى-

كىشىلىك لەشكەر تارتىپ گوستاناخانلىقىغا ھۇجۇم قىپتۇ، گوستانا خانمۇ نەچچە يۈز مىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە لەشكەرلەردىن سەپراس قىلىپ مۇشۇ يەردە دۈشمەنگە قارشى تەييار بوپتۇ. ئىككى قوشۇن ئۇچرىشىش بىلەنلا جەڭ باشلىنىپتۇ. غەربىي قوشۇن يېڭىلىپتۇ. شەرقىي ئەلنىڭ قوشۇنى رەھىمسىزلەرچە قىرغىن قىلىپتۇ. خان ئەسىرگە ئېلىنىپ، سەركەردىلىرى ئۆلتۈرۈلۈپتۇ، لەشكەرلىرىنى قىرىپ تاشلاپتۇ. ھەتتا قورساقتىكى باللارنىمۇ ساق قالدۇرماپتۇ. ئاققان قاندىن يەر يۈزى بۇ-يىلىپتۇ. بۇنىڭ ئىزى ھازىرمۇ بار. جەڭ بولغان يەردىن شەرققە 30 چاقىرىمدىن ئارتۇق ماڭسا پىم (پېيىن) شەھىرىگە بارىدۇ. جەڭ بولغان جاي ھازىرقى ناھىيەمىز تەۋەلىكىدە. راھىب شۈەنزاڭ غەربكە سەپەر قىلغان چاغ تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن يىلى بولۇپ، ئۇ ۋەقەلەر تاڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى ئىشلار بولغاچقا، ئاغزاكى بايان تولۇق خاتىرىلەنمىگەن بولسىمۇ، بۇ ئالاھىدە جاينىڭ گۈللىنىش ـ خارابلىشىشىدىكى پەرقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى يېڧىڭ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇبۇتلەر ئۇدۇننى ئىشغال قىلغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇبۇتلەر غەربىي يۇرتقا كىرىدىغان ئىككى يول بولۇپ، شەرقىي يول گەنسۇنىڭ لياڭجۇ ئايمىقىدىن، غەربىي يول بولۇر زېمىنىدىن ئۆتەتتى. «تاڭنامە» دە ئېيتىلىشىچە، تۇبۇتلەر «سىلەرنىڭ ئېلىڭلارغا تەگمەيمىز، زېمىنىڭلاردىن ئۆتۈپ تۆت قورغانغا ھۇجۇم قىلساقلا بولدى» (تۆت قورغان باشتا دېيىلدى)، دې-گەن. چوڭ بولۇر ھازىرقى بالتىستان بولۇپ، بولۇردىكى مۇسۇلمانلار جايلاشقان جەنۇبىي تاغنىڭ جەنۇبىدا، ھازىرقى ناھىيەمىزنىڭ جەنۇبىدا پولۇ دېيىلىدىغان جاي بولۇپ، بولۇر دېگەن ئىسمىنىڭ تاۋۇش ئۆزگى-رىشىدەك قىلىدۇ. پولۇ تاغنىڭ جەنۇبىدا باراتتا ـــ ئارقا تىبەتتىكى جاۋجىڭغا بارىدىغان يول بار. يەرلىك كىشىلەرنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سەركەردە ۋە تۇتۇق بەگلىرى لەشكەر تۇرغۇزغان جاينىڭ ئىزناسى ھازىرمۇ بار ئىكەن، بۇنىڭدىن قارىغاندا ناھىيەمىز، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتنىڭ تۇبۇتلەر بىلەن ئۇرۇشقاندا جەزمەن تالىشىدىغان مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك جايى بولغان.

ئۇيغۇرچە كىتابلاردىن تەرجىمە قىلىپ بىلىشىمىزچە، ئىسلام دى-نىنىڭ ئەلەيھىسسالامى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى يوق بولۇپ،

ئاز سانلىق مىللەت ئەسكەرلىرىدىن ئون مىڭدىن ئارتۇقىنى باشلاپ ياڭ-باجىڭدىن گالزانگىغۇ ئاچىلىغىچە قوغلاپ كەلگەن، يولنى قار توسۇۋالغاچ-لىقتىن توختاپ قالغان. خاتىرىلىنىشىچە، بۇ ئىشلار يۈنجىڭ خانىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا بولۇپ ئۆتكەن. جۇڭغارلار ئۇيغۇرلار يۇرتىدىن شىنجاڭغا كىرىپ پاراكەندىچىلىك سالغان. توپىلاڭچىلارنىڭ كاتتىبېشى چىڭخەي ئارقىلىق تىبەتكە كىرگەن بولۇپ، كېرىيە ئارقىلىق — يەنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇبۇتلەر غەربىي يۇرتقا كىرگەن يولنى تاللىغان.

چيەنلۇڭ خانىنىڭ 22-يىلى چوڭ قوشۇن ئىلىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، چوڭ خوجا بۇرھانىدىننى قويۇپ بېرىپ، قەشقەرگە قايتۇرۇپ، كىچىك خوجاجاھاننى ئىلىدا قالدۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلىرىنى باش-قۇرۇشقا قويغان. ئامۇرسانا توپىلاڭ كۆتۈرگەندە خوجا جاھان ئۇنىڭغا ياردەم بەرگەن. ئامۇرسانانىڭ ئىسيانى مەغلۇپ بولۇپ، خوجا جاھان يەر كەنتكە قېچىپ كەلگەن. سانغۇن جاۋخۇي ياندىش بۇيۇرۇغا ھەممىتۇللانى ئۇنى ئەل قىلىشقا ئەۋەتكەن. خوجا جاھان ئاكىسى بۇرھانىددىندىن گۇ-مان قىلغان، ھەر ئىككىسى شەھەر ئىگىلەپ ئىسيان كۆتۈرگەن. ئۇيغۇرلار تارقاپ كەتكەن، پەقەت كۇچا، باي، ئاقسۇلارنىڭ ھاكىمبېگى ھا-دى قاتارلىقلار ئىلىغا قېچىپ بارغان. ھەر قايسى شەھەرلەر ئاۋاز قوش-قان. 23-يىلى 6-ئايدا قوشۇنىمىز توپىلاڭچىلارنىڭ ئالدىن يۇرەر ئەت-رەتلىرىنى توخناي (托和鼐)دا تارمار قىلغان. ئۆگەن دەرياسى بويىدە-دىمۇ تارمار قىلغان بولۇپ، توپىلاڭچىلار كۇچانى تاشلاپ قاچقان. ئىك-كى خوجا ئاقسۇ، خوتەنگە قېچىپ كەلگەندە كونا بەگ-خوجىلار ئۇلارنى شەھەرگە كىرگۈزمىگەن. ئۇچتۇرپانغا بارسا ئۇلارمۇ شەھەرگە كىرگۈز-مىگەن. شۇنىڭ بىلەن كىچىك خوجا يەكەنگە، چوڭ خوجا قەشقەرگە قېچىپ كەلگەن. جاۋخۇي نۆكىرى چىلىنجاپ، گابىشۇ ۋە ھادىلارنى خو-تەننى ئەل قىلىشقا ئەۋەتكەن. ئۇلار ئالتە شەھەر-بازىرىنى ئەل قىلغان ۋە قارا سۇنى مۇھاسىرىدىن بوشاتقان. خوجا جاھان مۇرىتى ئابدۇكېرىم قاتارلىق 600 كىشىنى شەھەرگە تېگىش قىلىشقا ئەۋەتكەن. چىلىنجاپ قاتارلىقلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىلچى، قاراقاش، يۇرۇڭقاشتىن ئىبارەت ئۈچ شەھەرنى مۇداپىئە قىلغان. توپىلاڭچى ئۇسمان كېرىيە، چىرا كەن-تى، نورى تاغلىق كەنتنى قايتىدىن ئىگىلىۋالغان بولۇپ، بۇ ئۈچ شەھەر ئۇنىڭغا بېقىنغان. 24-يىلى 3-ئايدا توپىلاڭچىلار قاراقاش، قارا

سىم قويغان (بۇ خەنزۇلارنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا «كەلسە-كەل-مەس» دېگەنلىك بولىدۇ. ھازىرقى گۇما ناھىيەسىنىڭ نامى گۇماندا قالغان دېگەن سۆزنىڭ تاۋۇش ئۆزگىرىشىمىش). خوتەنگە كەلگەندىن كېيىن ئىككى تەرەپ ئۇزاق تىركىشىپ، دۇشمەن ئاخىرى شەھەرنى تاشلاپ قاچقان. قوغلىغانلار تاغ جىلغىسىغا كىرىپ، سۇنى بويلاپ ماڭ-غان. بىر تاش قەلئە (ھازىرقى نۇرى كەنتىنىڭ ئىماملا مەھەللىسىدەك قىلىدۇ)دىن ئۆتكەندە دۇشمەنلەر گۇمان بىلەن لەشكەر چېكىندۇرمىگەن ئىكەن. ئىماملار ئۆتۈپ بولۇپ، بۇ يەردە بىر ھىيلە باردەك ھېس قى-لىپ، دۇشمەننى تاغنىڭ بىر تار يېرىگىچە قوغلاپ بارغاندا پىستىرمىغا ئۇچراپ، سەركەردە-سەرۋازلارنىڭ ھەممىسى قىرىلىپ تۈگىگەن، تۆت ئىماممۇ ئۆلتۈرۈلگەن. يۈسۈپ قادىرخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، قەشقەردىن كېلىپ دەپنە قىلغان (بۇ جاي ھازىرقى نۇرى كەنتىنىڭ شەرقىدىكى ئىماملا مەھەللىسىدىكى مازار شۇ). غەززالىي ۋەقەلىرى تاڭ سۇلالىسى-نىڭ كەيىۈەن يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا، جەئفىرى سادىق ۋەقەلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھ سۇزۇڭ دەۋرىدە، تۆت ئىمام ۋەقەلىرى بولسا سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خاقانى جېنزۇڭ دەۋرلىرى، لياۋ سۇلالىسىنىڭ شىڭزۇڭ خانى دەۋرلىرىدە بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر بولۇپ، كىتابتا دۇش-مەن دېيىلگەنلەر ئىچىدە يەنە خەنزۇ، قالماق ۋە ئىسلام دىنىغا كىرمى-گەنلەرمۇ بار. ئادەم ئىسىملىرىنى ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئاتىغاندا، تولۇق ۋە توغرا بولماي قالىدۇ. رەسمىي تارىخ كىتابلىرىغا سېلىشتۇرمىسا ئې-نىقلىغىلى بولمايدۇ.

كاڭشىنىڭ 58-يىلى سىچەن باش ھەربىي ۋالىيسى نيەن گېڭياۋ ئوردىغا بايانامە يوللاپ: «تىبەتتىكى ھەر قايسى قەبىلىلەرنى ھەممە ئەللەر ئۆز ئالدىغا ئىگىللىۋېلىپ ئەل قىلىۋاتىدۇ. ئاڭلىسام سېلىن-دۇندۇپ ھازىر سول قول قاراۋۇلچىلار بېگى چۈن پىلېنى 600 دىن ئارتۇق چېرىكنى باشلاپ قارا ئۇسۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ چىڭخەيگە بې-رىشنى بۇيرۇپتۇ، كىشىلەر تىبەتكە سەككىز مىڭ چېرىك ئەۋەتىدى-كەن، يار كەنت، كېرىيەگە كەپ بوپتۇ دەپ ئاڭلاپتۇ» دېگەن.

يۇڭچىڭ خانىنىڭ 1-يىلى 6-ئايدا چىڭخەيدىكى لۆبساڭ دەنزىن كې-رىيە ئارقىلىق تىبەتكە كىرمەكچى بولغاندا، سۇڭپەن قورغىنىنىڭ باش-بۇغى جويىڭ خىللانغان ئاتلىق چېرىكتىن 300نى، بېلى كاڭ جىنەي

سىغا قىستاپ كەلگەن (بۇ جاي ئاقسۇغا 40 چاقىرىم كېلىدۇ). قوشۇ-نىمىز دەريادىن ئۆتۈپ ئىستىھكام قۇرغان، توپىلاڭچىلار قايتا-قايتا هۇجۇم قىلىپ، قايتا-قايتا مەغلۇپ بولغان، شەرقتىكى تۆت شەھەر شۇنىڭ بىلەن تىنچلىنىشقا باشلىغان. 10-ئايدا چوڭ قوشۇن ئاقسۇ، خوتەنلەرگە يىغىلغان. ئىمىن بەگ قاتارلىقلار توپىلاڭچىلارنىڭ قوشۇ-نىنى تۇتۇپ بەرگەن ۋە خان ئامبىلىنىڭ كونا تامغىسىنى قوشۇنغا تەق-دىم قىلغان. دەسلەپتە ئۇيغۇرلار ئاق تاقىيەلىك ۋە قارا تاقىيەلىك دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەن، ئاق تاقىيەلىكلەر (ئاق تاغلىقلار) خوجا جاھان تە-رەپدارلىرى بولۇپ، جاھانگىر خوجا قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قارا تاقىيەلىكلەرنى خورلىغاچقا، خوتەنلىكلەر شەھەرنى تەقدىم قىلىش نىيىتىگە كەلگەن. قىش كېلىپ قار تاغ يولىنى ئېتىپ قويـ-غاچقا، چوڭ قوشۇن ئۆتەلمەي، شەھەر يەنە ئاق تاقىيەلىكلەرنىڭ قولـ-غا چۈشۈپ كەتكەن. 7-يىلى 2-ئايدا چوڭ قوشۇن توپىلاڭچىلارنى تا-زىلاپ، غەلبىسېرى ئىلگىرىلەپ قەشقەرگە كەلگەندە، جاھانگىر ئاللىـ-قاچان قېچىپ كەتكەن. 3-ئاينىڭ 5-كۈنى مەسلىھەتچى ئامبال ياڭ يۇچۇن يېڭىسارنى قايتۇرۇۋالغان. 16-كۈنى يەكەننى قايتۇرۇۋالغان. ياساۋۇل بېگى ياڭ فاڭ ئالتەمىڭ چېرىكنى باشلاپ، خوتەندىكى تو-پىلاڭچىلارغا هۇجۇم قىلىپ، شۇ كۈنىلا شەھەر سىرتىدا بەش مىڭ تو-پىلاڭچىنى مەغلۇپ قىلىپ، يۇنۇسنى تۇتۇپ كاللىسىنى ئالغان، شۇنىڭ بىلەن خوتەننىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرى قايتۇرۇۋېلىنغان. 12-ئايدا سانغۇن چاڭ لىڭ مەخپىي هالدا قارا تاقىيەلىكلەردىن يوشۇرۇنچە قارا-ۋۇلدىن ئەۋەتىپ، جاھانگىرنى ئالداپ مۇرىتلىرى بىلەن كىرگۈزگەن. قەشقەر شەھىرىگە هۇجۇم قىلمۇېتىپ، تۇزاق قۇرۇلغانلىقىنى جاھان-گىر سېزىپ قېلىپ، قاراۋۇلدىن چىقىپ، ئارقىسىغا يېنىپ كەتكەن. ياڭ فاڭ چېرىكلىرىنى باشلاپ قارا تېكە تېغىغىچە قوغلاپ كېلىپ ئۇنى تۇتۇۋالغان، توپىلاڭچىلار شۇنىڭ بىلەن جىمىققان.

تۇڭجىڭ خانىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا شەنشىدىكى تۇڭگانلار مالىـ-مانچىلىق چىقارغان، ئارقىدىنلا گەنسۇ تۇڭگانلىرىمۇ مالىمانچىلىق چىقارغان، سەددىچىنىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىنى توپىلاڭ كەيپىياتى قاپلاپ، شۇ ۋەجىدىن شىنجاڭ پارچىلانغان. شىمالىي يولدا مالىمان چىقارغىنى ئۆدىلىن، سوخۇەنجاڭلار بولۇپ، بۇلار شەنشى، گەنسۇلارغا ياقا يۇرتتىن

سۇلارنى قايتا ئىگىلىۋالغاچقا، قورشاۋ بىكار قىلىنىپ، لەشكەر قايتۇرۇلغان. ئاقسۇدىكى ئالدىن يۈرەر قىسمىنىڭ ياندىش بۇيۇرغىسى باتۇچەر،خارخۇرچى قاتارلىقلار ياردەمگە بېرىپ، ھاۋانى تومان قاپلىغان پۇرسەتتە ھۇجۇمغا ئۆتكەن. ئابدۇخالىق ۋە خوجىياسلار تەسلىم بولغان، قالغانلىرى قېچىپ كەتكەن. ھەر قايسى شەھەرلەر قايتىدىن ئىشغال قىلىنغان. 4-ئايدا ياندىش سانغون فۇدې خوتەنگە كەلگەندە، ئالتە شەھەرنىڭ خەلق ئاممىسى چاي ۋە ھاردۇقلىق نەرسىلىرىنى كۆتۈرۈپ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالغان. 6-ئايدا قوشۇنىمىز ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ توپىلاڭچىلارغا جازا يۈرۈشى قىلغان بولۇپ، جاۋخوي سانغون ئۈچتۇرپان ئارقىلىق كېلىپ، قەشقەرنى ئالغان. فۇدې خوتەندىن يۈرۈش قىلىپ يەكەننى ئالغان. ئىككى خوجا شەھەرنى تاشلاپ پامىردىن ئۆتۈپ غەربكە قېچىپ بەدەخشانغا بارغاندا، شۇ جاينىڭ خانى سۇلتان شاھ تەرىپىدىن تۇتۇپ كاللىسىنى ئېلىپ تەقدىم قىلغان. ئۇيغۇرلار يۇرتى شۇنىڭ بىلەن تىنچلانغان.

بۇرھانىدىننىڭ ئوغلى سامساق خوجا قېچىپ يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن. ئۇنىڭ قوقەندە ئۈچ ئوغلى بار بولۇپ، ئىككىنچى ئوغلى جاھانگىر قۇرئان قىرائەت قىلىپ، دۇئا-تىلاۋەت قىلىپ، خوجا نامىدىن پايدىلىنىپ، بايلىق توپلاپ، ئاممىنى قۇترىتىپ، بۇيرۇتلارنى چېگرادا بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشقا قۇتراتقان. داۋگاڭ خاننىڭ 2-يىلى (مىلادىيە 1823-يىلى-ت) ھۆكۈمەت چېرىكلىرى سەددىچىندىن چىقىپ، ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمغا ئۆتكەن. جاھانگىرنى ئۈچرىتالماي، مال بېقىپ يۈرگەن بۇيرۇتلارنى قىرغىن قىلغان. ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقى تېلىق بۇنىڭدىن غەزەپلىنىپ، قەبىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ جاھانگىرغا ياردەم بېرىپ، قاپسىلىپ قالغان ھۆكۈمەت چېرىكلىرىنى قىرىپ تاشلىغان، توپىلاڭچىلار شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ غالجىرلاشقان. 6-يىلى 6-ئايدا جاھانگىر خوجا ئەنجانلىقلار، بۇيرۇتلاردىن 500 دىن ئارتۇق كىشىنى باشلاپ كەچ تېغىدىن تۇيۇقسىز چىقىپ ئەجدادلىرىنىڭ بېشىنى تاۋاپ قىلغان (بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مازىرى بولۇپ، قەشقەر شەھىرىگە 80 نەچچە چاقىرىم كېلىدۇ). تاۋاپ قىلىشنى ئاڭلاپ ھەر قايسى جايلاردىكى ئۇيغۇرلار ئاۋاز قوشۇپ بىر قانچە كۈن ئىچىدىلا 10 مىڭدەك ئادەم يىغىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار غەربتىكى تۆت شەھەرنى ئىشغال قىلىپ، قۇمباش دەريا-

دۇڭ فۇشياڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن خوتەننى قايتۇرۇۋېلىپ، چېرىكلەرنى نەچچە يولغا بۆلۈپ كېرىيەنىڭ شەھەر ـ بازارلىرىدىكى قالدۇق باندىتلارنى تازىلىغان. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن شىنجاڭ تىنچلانغان.

گۇاڭشۇنىڭ 24 ـ يىلى شىنىڭدىكى توپىلاڭچى تۇڭگان ليۇسىخۇ قاتارلىقلارغا زەربە بېرىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئادەملىرى چىڭخەينىڭ سەيدام ئويمانلىقى تەرەپلەرگە پىتىراپ كېلىپ ئەنشى، دۇنخۇاڭ، يۇمىندىلەرنى پاراكەندە قىلغان. قەشقەر ياساۋۇل بېگى جاڭ جۇن ناھىيەمىزنىڭ ئەرقىدىكى چەرچەندە دۇنخۇاڭ، لوپنۇرلارغا بارىدىغان يول بارلىقىنى كۆزلەپ، شەھەر بوش قالسا دۈشمەننىڭ ئايىغى ئاستىدا قالارمەنمىكىن، خوتەن، كېرىيەلەر باي يۇرتلار دەپ ھېسابلاپ، چېرىك ئەۋەتىپ چەرچەندە توسۇپ مۇداپىئە كۆرەيلى دەپ مەسلىھەتلەشكەن. ليۇسىخۇ بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇنى تۇتۇپ ئۆلتۈرگەن. ئۇنىڭ قالدۇقلىرى سۈلھى تەلەپ قىلغان. تىنچ چاغلاردا خەۋپ ـ خەتەرنى ئۇنۇتماسلىق كېرەك. تەييارلىق پۇختا بولسا، ئاپەتتىن ساقلانغىلى بولىدۇ. چەت ۋە قالاق جاي دەپ ھوشيارلىقنى يوقىتىپ قويۇشقا بولمايدۇ. زىيىنىنىمۇ ئويلاپ قويۇش كېرەك. شۇڭا، چېگرا رايوننىڭ ئىشلىرىنى پىلانلىغۇچىلارنىڭ ئۆرنەك قىلىشى ئۈچۈن مۇشۇلارنى يېزىپ چىقتىم.

ئاھالىسى

(قوشۇمچە: نوپۇسى، ئۇرۇق جەمەتى، دىنى)

بۇ يۇرتتا ئەزەلدىن خوشۇنلۇقلار (مانجۇلار) بولمىغان، خەنزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ۋاقىتلىق تورۇۋاتقانلار بولۇپ سانى ناھايىتى ئاز، ئۇنىڭ ئۈستىگە كېلىپ ـ كېتىشىنىڭ قارارى يوق. كېرىيەنىڭ يەرلىك ئاھالىسى ئۇيغۇرلاردۇر. گۇاڭشۇنىڭ 32 ـ يىلى (مىلادىيە 1907 ـ يىلى. ـ ت) دىكى نوپۇس تەكشۈرگەن ساندىن قارىغاندا شەھەر ئەتراپىدىكى تۆت يېزىدا چوڭ ـ كىچىك بولۇپ جەمئىي ئەر 41 مىڭ 585 نەپەر، ئايال 44 مىڭ 852 نەپەر بولغان. ئۇيغۇرلاردا گەرچە ئاق، قارا ئۇڭدە پەرقى بولسىمۇ، ئىسمىلا بار فامىلىسى يوق ھەم ساپ مىللەتمۇ ئەمەس. ئۇلارنىڭ نەسەبىنى ئېنىقلىماق تەس بولغاچقا يېزىلمىدى. ئۇلارنىڭ دىنىغا كەلسەك، خەن، جىن سۇلالىلىرى ئارىلىقىدىكى غەربىي يۇرت بۇددا ئېلى بولۇپ، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. شەرقىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن سىرامان

كەلگەن تۇڭگانلاردىن ئىدى. جەنۇبىي يولدا مالىمانچىلىق چىقارغىنى
ئەنجانلىق پاشا ياقۇپبەگنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى بولۇپ ھەممىسى ئەنجان-
لىق. ئەنجان ئەسلىدە سەككىز شەھەرنىڭ بىرى بولۇپ، رۇسلار ئۆزىگە
قوشۇۋالغان. ياقۇپبەگ قۇۋ ئادەم بولغاچقا ئاۋامنى ئۆزىگە ئەگەشتۈرە-
لىگەن. ئۇنىڭ شەرقىقە قاترىشى دەل قەشقەردە تۇڭگان كاتتىۋاش جىن
شياڭىىن قاتارلىقلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشىگە توغرا كەلگەن بولۇپ،
شۇنىڭ بىلەن ئۇ قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان. تۇرپاننىڭ غەربىلا
ئەمەس، ھەممە ئۇيغۇرلار ئۇنىڭغا ئەگەشكەن. تۇرغات قاتارلىق قەبىلە-
دىن بولغان چېرىكلەر ئالماشقان بولۇپ، بۇ پۇپۇك قالپاقلىق چېرىك-
لەرنىڭمۇ كۆپىنچىسى ئەگەشكەن. تودېلىنىنىڭ ئۇنىڭدىن زەربە يېگەن-
لىكىنى كۆرۈپ، ئەنجانلىقلارغا ئەل بولغان. شۇنىڭ بىلەن پاشا ياقۇپ
بەگ شىمالىي يولغا كىرىۋېلىپ، شىنجاڭنى باشقا بىر يۇرتقا ئايلاندۇ-
رۇپ قويغان. 12-يىلى ئىچكىرىدىكى توپىلاڭنى تازىلاش قوشۇنى بەي
يەنخۇنى قوغلاپ قورۇلدىن چىققان. گۇاڭشۇ خاننىڭ 2-يىلى شىمالىي
يولنى تازىلاپ، 3-يىلى ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى ليۇجىنتاڭنىڭ غەلىبە-
سىرى ئىلگىرىلەپ داۋانچىڭ، تۇرپاندىن ئىبارەت ئىككى شەھەرنى ئې-
لىپ، شەرقتىكى تۆت ئۆتكەلنى ئارقا-ئارقىدىن قايتۇرۇۋېلىشىغا ھەم-
دەم بولغان. بۇ چاغدا خوتەندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كاتتىبېشى نىياز ھې-
كىمبەگ ئەل بولغان. پاشا ئۆلگەن بولۇپ، ئوغلى بەگقۇلى تېخى غەرب-
تىكى ئۈچ شەھەرنى باشقۇرۇۋاتاتتى. نىياز ھېكىمبەگ ھۆكۈمەت قو-
شۇنلىرىنىڭ غەربكە كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئەسكەر باشلاپ بېرىپ
يەكەننى قورشاپ ھۆكۈمەت ئارمىيەسىنى قارشى ئالماقچى بولغان. بەگ-
قۇلى يېقىن ئادىمى ئالىشنى قەشقەرنى ساقلاشقا قويۇپ، ئۆزى بەش مىڭ
ئاتلىقنى باشلاپ نىيازغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى مەغلۇپ قىلغان ۋە خوتەن-
نىمۇ ئىشغال قىلىۋالغان. قەشقەرنىڭ ئالدىنقى مۇداپىئە بېگى خې بۇ-
يۇڭ (قۇدالاي) قالپاقلىق مانجۇ، خەنزۇ چېرىكلىرىنى باشلاپ خەنزۇ
شەھىرىدە (يېڭى شەھەردە) تەسلىم بولغان. بەگقۇلى شۇنىڭ بىلەن خو-
تەننى تاشلاپ، يېڭىسارغا كېلىپ ئۇيغۇر شەھىرى (كونا شەھەر)نى
قوغدىغان. باش مۇپەتتىش ليۇجىنتاڭ چېرىكلەرنى بۆلۈپ قەشقەردىكى
ئۇيغۇرلار قورغىنىنى قايتۇرۇپ ئېلىپ ئۆزى ئاتلىق ۋە پىيادە چېرىك-
لەرنى باشلاپ يەكەنگە يۈرۈش قىلىپ، يېڭىسارنى ئالغان. ياساۋۇل بېگى

نىدۇ. «تاڭنامە» دىكى تازىق، «يۇەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى» دىكى ئەرەبىس-تان، «مىڭنامە»دىكى مەككە مۇكەررەمە (مەدىنەمۇ دېيىلىدۇ) لەر ئۇلارنىڭ ئېلىدۇر. ئۇلارنىڭ زېمىنى قىزىل دېڭىزغا يېقىن، كۆكئارتنىڭ غەربىدىن نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ، ئۇلارنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىس-سالام. ئۇ جەنۇبىي سۇلالىلار دەۋرىدىكى چېن سۇلالىسىنىڭ خانى شۈەندى-نىڭ تەيجيەن 4-يىلى (مىلادىيە 569_582-يىللىرى.-ت) مەككىدە تۇ-غۇلغان بولۇپ، ئاتا-ئانىسىدىن كىچىك يېتىم قېلىپ، ساۋاتسىز قالغان. 40 ياشقا كەلگەندە سودىگەرچىلىك قىلغان. ئۇ باتۇر ۋە ئەقىل-پاراسەت-لىك بولۇپ، ئاللاتائالانىڭ ھاۋالىسى بىلەن مۇشرىكلىك دىنىي، بۇت دى-نىي (بۇددا دىنىي) ۋە ئەيسانىڭ ئۈچلۈك خۇدالىق دىنىي تەلىماتىنى بىكار قىلىپ، بىر ئىلاھلىق دىننى تەشەببۇس قىلغان ۋە كېيىن مەدىنەگە كۆ-چۈپ كەتكەن. تاڭ گاۋزۇنىڭ ۋۇدې 4-يىلى دۆلەت قۇرۇپ، كالېندار بار-لىققا كەلتۈرگەن. ئۇن يىلغا يەتمەيلا پۈتۈن ئەلدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇ-نىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بولۇپ، تەسىر دائىرىسىنى دۆلەت سىرتىغىمۇ كېڭەيتكەن. ھىجرىيەنىڭ 10-يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بو-لۇپ، ئۇنىڭ تۇتۇق ئاتىسى ھەم قېيىنئاتىسى ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ، دىن تارقىتىش ۋە جەڭ قىلىشنى داۋاملاشتۇرغان. 50 يىل ئىچىدە شەرق-تە ھىندىستاندىن غەربتە ئاتلانتىك ئوكيانغىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممى-سى ئىسلام دىنىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەن. كېيىن يەنە پامىردىن ھال-قىپ، غەربتىن شەرققە تارقىلىپ، ناھىيەمىزگىچە يەتكەنىنىڭ بايانىنى لەشكىرىي ئىشلار خاتىرىسىدە بايان قىلدىم. تاڭ دەيزۇڭ ئەمىر لەشكەر بولۇپ باققان، لەشكەر باشلاپ ئىككى ئاستانىنى قايتۇرۇۋالغان، لياۋ شېڭزۇڭ مەلىكىسىنى تۆۋەنگە ياتلىق قىلغان، «يۇەن سۇلالىسى تارىخى»دا «مۇسۇلمانلار قوشۇنى» دېگەن سۆز بار. «مىڭ سۇلالىسى تارىخى»نىڭ قو-مۇل قىسمىدا ئۇيغۇرلارنىڭ لەشكىرىي قىسىملىرى بارلىقى يېزىلغان. تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرىدىن كېيىنكى ئۇزاق بىر جەرياندا ئۇلار ئىچكىرى جايلاردا ئولتۇراقلىششقا باشلىغانلىقى قەيت قىلىنغان. ئېيتىشلارغا قا-رىغاندا، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا (بىر ئېيتىلىشچە ھىج-

فاشيەن «بۇددىست ئەللەر خاتىرىسى» دا مۇنداق دەيدۇ: «ئۇدۇن ئېلىنىڭ
خەلقى ناھايىتى باياشات ئىكەن. چوڭ كولۇڭگو مەزھىپى تەرەپدارلىرى
نەچچە تۈمەندىن ئارتۇق ئىكەن، ھەممە ئائىلىلەرنىڭ ئىشىكى ئالدىغا كى-
چىك مۇنار قوپۇرۇقلۇق ئىكەن. ئەڭ كىچىكلىرىمۇ ئىككى جاڭدىن ئارتۇق
ئىكەن.» فاشيەن بۇت سەيرىسىنى كۆرۈش ئۈچۈن بۇ يەردە ئۈچ ئاي تۇر-
غان. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «تۆتىنچى ئاينىڭ بىرىنچى كۈنىدىن
باشلاپ پۈتۈن شەھەر كوچىلىرىنى سۈپۈرۈپ تازىلاپ سۇ چاچىدىكەن،
ھەممە كوچىلار ھەيۋەتلىك تۈسكە كىرىدىكەن؛ شەھەر قوۋۇقلىرىغا كاتتا
پەردە-چىمىلدىقلار ئېسىلىدىكەن، خان ۋە ئۇنىڭ رەپىقىسى، كېنىزەكلى-
رى ئۇنىڭ ئىچىدە تۇرىدىكەن. شەھەردىن ئۈچ-تۆت چاقىرىم كېلىدىغان
يەردە تۆت چاقلىق بۇت ھارۋىسى ياسىلىدىكەن. ئۇنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ
جاڭدىن ئېگىز بولۇپ، گوياكى بىر ساراي يۆتكىۋاتقاندەك كۆرۈ-
نىدىكەن. بۇت ھارۋىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرىدىكەن، ئىلاھلار خىزمىتىدە
بولىدىكەن، شەھەر قوۋۇقىغا يۈز قەدەم قالغاندا خان يېڭى كىيىم كىيىپ،
تاجىسىنى قولىغا ئېلىپ، كۆجە كۆتۈرۈپ، يالاڭ ئاياغ مېڭىپ، قوۋۇقتىن
چىقىپ بۇتنى قارشى ئالىدىكەن. گۈل چېچىپ كۆجىنى يېقىپ قوۋۇقتىن
كىرىدىكەن، قوۋۇق راۋىقىدا تۇرغان خانىش ۋە كېنىزەكلەر ھەر خىل
گۈللەرنى چاچىدىكەن. بۇت بىر ساڭرامدا بىر كۈن تۇرغۇزۇلىدىكەن.
4-ئاينىڭ 1-كۈنىدىن 14-كۈنىگىچە بۇت يۆتكەش ھارۋىسى شەھەرنىڭ
غەربىگە يەتتە-سەككىز چاقىرىم كېلىدىغان جايدىكى بىر ساڭرامغا ئاپى-
رىلىدىكەن. ئېگىزلىكى 25 جاڭ (تەخمىنەن 83 مېتىر-ت) كېلىدىغان
بىر ساڭرام بار بولۇپ، نەقىش ئويۇپ ئالتۇن-كۈمۈشتە ھەل بېرىلگەن،
سان-ساناقسىز گۆھەرلەر بىلەن بېزەلگەن، مۇنارنىڭ ئارقىسىدا ھەيۋەت-
لىك بىر بۇتخانا (خانلىق يېڭى ئىبادەتخانىسى) بار بولۇپ، ئۇنى تەسۋىر-
لەشكە تىل ئاجىزلىق قىلىدۇ. شەرقىي يانباغىردىكى پەشتاقلارغا ئالتە
ئەلنىڭ خانلىرى ئېسىل نەرسىلىرىنى تىزىپ بۇتقا تېۋىنىدىكەن» بۇنىڭ-
دىن شۇ زاماندا بۇددا دىنىنىڭ نەقەدەر گۈللەنگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.
ئىسلام دىنىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە كەلسەك، ھەقىقەتەن سۇي، تاڭ سۇلا-
لىلىرى دەۋرلىرىدە بىخلىنىپ يۈەن سۇلالىسىدىن كېيىن گۈللەنگەن.
مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە كەلگەندە تەگرى تېغىنىڭ جەنۇبى
مۇسۇلمانلىشىپ بولغان. ئەرەبلەر ئىسلام دىنىنىڭ پېشۋالىرى ھېسابلى-

شاش بولۇپ، كەبىسە ئاي يوق، 360كۈن توشسا بىر يىل، 30 كۈن توشسا بىر ئاي ھېسابلايدۇ. بىرىنچى ئاينى مۇھەررەم، ئىككىنچى ئاينى سەپەر، ئۈچىنچى ئاينى رەبىيەلئەۋۋەل، تۆتىنچى ئاينى رەبىيەل ئا-خىر، بەشىنچى ئاينى جامادىيەلئەۋۋەل، ئالتىنچى ئاينى جامادىيەل ئا-خىر، يەتتىنچى ئاينى رەجەپ، سەككىزىنچى ئاينى شەبان، توققۇزىنچى ئاينى رامىزان، ئونىنچى ئاينى شەۋۋال، ئون بىرىنچى ئاينى زۇلقەددى، ئون ئىككىنچى ئاينى زۇلھەججە دەپ ئاتايدۇ. شۇ ئاي شۇ يىل ئاخىرىدا ھەممە ئائىلىلەردە قوي ئۆلتۈرۈپ، قۇربانلىق قىلىنىدۇ. بۇ «قۇربان ھېيت» دېيىلىدۇ. قۇربان ھېيتتىن 70 كۈن ئىلگىرىكى بىر ئايدا كۈندۈزى تاماق يېيىلمەيدۇ. كۈن ئولتۇرغاندا ئاندىن تاماق يېيىلىدۇ. بۇ قەدىمكىلەرنىڭ سوغۇق تائام (چوكانتال) بايرىمىغا ئوخشايدۇ، بۇنى ئادەمنى چېنىقتۇرۇپ چىداملىق قىلىدۇ دەپ قارايدۇ. ئالدىنقى 15 كۈن «بارائەت» دېيىلىدۇ. بارائەتتە ياغلىق قاپاقلارنى دەرەخلەرگە ئېسىپ، ئىچىگە ياغ قويۇپ كۆيدۈرىدۇ، ياغ تۆكەپ قاپاق يەرگە چۈشكەندە قاپاق-نى دەسسەپ يېرىۋېتىدۇ. بۇنى بالا-قازانى يوقىتىش دەپ قارايدۇ. قەمە-رىيە ئېيىدا يەتتە كۈن بىر ھەپتە بولىدۇ. 1-كۈنى شەنبە، 2-كۈنى يەكشەنبە، 3-كۈنى دۈشەنبە، 4-كۈنى سەيشەنبە، 5-كۈنى چارشەنبە، 6-كۈنى پەيشەنبە، 7-كۈنى ئازنە دېيىلىدۇ، ئازنە كۈنى پەيغەمبىرىگە ئىبادەت قىلىدۇ. بۇنى «جۈمە» دەيدۇ. ھەر يەتتە كۈندە بىر بازار بولى-دۇ. بۇ خەنزۇلارنىڭ يەكشەنبىسى، غەربلىكلەرنىڭ ئىبادەت كۈنى بول-غانغا ئوخشايدۇ. ئەدەپ-ئەردەمگە ئانچە ئەھمىيەت بېرىپ كەتمەيدۇ. بو-ۋىسى، ئاتا-ئانىسى، بىر تۇغقانلىرىدىن باشقىلىرى مەيلى ئەزىز ياكى خار بولسۇن ئىسمىنىلا چاقىرىدۇ. ئانا بىلەن بالا ياكى بىر قورساقتا ياتقان قېرىنداشلارنى بىر-بىرىگە چېتىشقا بولمايدۇ. باشقا ئەھۋالدا ئەر-خوتۇن بولۇشقا بولىدۇ. ئەر-خوتۇنلار كىچىككىنە سەۋەبنى دەپ ھە دېسىلا ئاجرىشىدۇ. ئۈچ «تالاق» قىلغان بولسا، ئەر-خوتۇنلارنىڭ ياراشقۇسى بولسىمۇ يارىشالمايدۇ، ئەگەر ياراشسا شۇملۇق دەپ قارىلى-دۇ. ئەرلىرى چېچىنى قويماي چۈشۈرۈۋېتىدۇ، ئاياللىرى چاچ قويۇپ ئۆرۈۋالىدۇ. يۇمىلاق ياقىلىق كىيىم كىيىدۇ، ئېگىز قونچلۇق ياكى كالتە ساق ئۆتۈك كىيىدۇ. قىشمۇ ياز تەلپەك كىيىدۇ. بۇ ئادىتى ئەر-ئاياللارنىڭ ئوخشىشىپ قالىدۇ. ھاجىم، ئاخۇنلار باش كىيىمىنىڭ

رىيەنىڭ 26-يىلى)[1] ماھمۇد دېگەن كىشى ئاكىسى بىلەن مەدىنىدىن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەن، خەلق ئۇلارنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ چوقۇنغان. دەل شۇ چاغدا ئويراتلار كۆچىيىپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ خان جەمەت ئەۋلادىدىن بولغان كونا ئۇيغۇر خانلىرىنى كونترول قىلىپ، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىغا كۆچۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىغان. شۇنداق قىلىپ ئىسلام دىنىي ئەۋج ئېلىپ بۇددا دىنىي تىببەتتىلا قالغان. بۇلار دىنىنىڭ مەنبەسى ۋە ئېقىنىدۇر. ئۇلار مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى «پەيغەمبەر» دەپ ئۇلۇغلايدۇ. كائىناتتىكى خۇداغىلا چوقۇنىدۇ. مەدىنىگە بېرىپ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلىپ كەلگەنلەر «ھاجى» دەپ ئاتىلىدۇ. ھەج سەپىرىدە ئۆلۈپ قالغانلارنى ئاللا ئۆز پاناھىغا ئالىدىغان بولغاچقا، ئۆلۈم ۋە بالايىئاپەتتىن ساقلىنىش، باياشات ياشاش ئۈچۈن «قۇرئان» ئوقۇپ دۇئا قىلىدۇ. مۇقەددەس كىتابنى پىششىق بىلگەنلەرنى «ئاخۇن» دەيدۇ. توي-تۆكۈن، ئۆلۈم-يېتىم ئىشلىرىدا ئاخۇن يوق ھېچكىم ئۆز ئالدىغا ئىش قىلالمايدۇ. ھۆججەتلىشىش قاتارلىق ئىشلاردا ئاخۇننىڭ مۆھرى بېسىلمىسا ئىناۋەتكە ئېلىنمايدۇ. لېكىن بۈگۈنكى كۈندە ئاخۇنۇنلاردىن مۇقەددەس كىتابنى بىلىدىغانلىرى بەك ئاز. «سەللىگە تۇشلۇق ئىمان يوق» بولۇپلا قالماستىن، ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىدىغان، خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ بوزەك ئېتىشىگە رازى بولغۇزىدىغانلىرى بار. يېزىقى توغرىسىغا، ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ. خەت يازالايدىغانلىرى «موللا» دېيىلىدۇ. كىشىلەرگە بىرەر ھۈنىرىگە تايىنىپ كۈن ئۆتكۈزۈش ئانچە تەسكە چۈشمەيدۇ. شەھەر-يېزىلارنىڭ ھەممىسىدە مەسچىت-خانىقالار بولۇپ، چوڭ-كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس، مەسچىتنى باشقۇرىدىغانلار «ئىمام» دېيىلىدۇ، بۇ دىنىي ئۇستاز ھېسابلىنىدۇ. ئادەم ئۆلسە دەپنە قىلىنىدىغان جاي «مازار» دېيىلىدۇ. مازارغا قارايدىغانلار «شەيخ» دېيىلىدۇ. شەيخلىقنى قۇرئان قىرائەت قىلالايدىغانلار قىلىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە بۇنداقلارنى تاپماق تەس.

200 يىل ئۆتسىمۇ تېخىچە كالېندارنى بىلمەيدۇ. يىلنى ھىجرىيە كالېندارى بويىچە ھېسابلايدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا 12 ھايۋان نامىدىكى 12 يىلنى بىر بۇرج ھېسابلايدۇ. بۇ خەنزۇلارنىڭ 12 مۇچىلى بىلەن ئوخ-

① ھىجرىيەنىڭ 26-يىلى مىلادىيەنىڭ 648-يىلى بولىدۇ. بۇ چاغدا ئىسلام دىنىي قەشقەرگە تېخى تارقالمىغان. ئاپتور بۇنى خاتا قىلىپ قويغاندەك تۇرىدۇ.—ت

ـــچكە ھەمدە ئۇلارنىڭ فامىلىسىنى ئېنىقلىغىلى بولىدىغان يازما مەنبەلىمىغاچقا، تەكرار بولۇپ قالماسلىق ئۈچۈن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى.

جۇغراپىيەسى

زېمىنى (قوشۇمچە: ئىبادەتخانا، بازار، مەكتەپلىرى)

ناھىيەمىز ئۆلكە مەركىزىنىڭ ئەڭ جەنۇبىدا بولۇپ ئۆلكە مەركىزىگە 5700 چاقىرىم كېلىدۇ، ناھىيە قاراشلىق ئايماق شەھىرىنىڭ مەركىزىدىن 450 چاقىرىم يىراقلىقتا. ناھىيەمىز جەنۇبتا ئارقا تىبەت، شەرقىي جەنۇبتا چېئخەي بىلەن چېگرالىنىدۇ، چېگرالىنىدىغان جاي-نىڭ ھەممىسى چوڭ قارلىق تاغ. شەرقتە چاقىلىق ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدۇ، شەرقىي چېگرا بىر كىچىك يولغا تۇتىشىدۇ. شىمالدا كۇچانىڭ شايار ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدۇ. قۇملۇقتا يول يوق. غەربتە لوپ ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدۇ. چوڭ يول ئۆتەڭ-راباتلار بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ.

ناھىيەمىز ئىلگىرى تۆت مىڭلىققا بۆلۈنگەن، سامپۇل مىڭلىقىنى لوپقا ئايرىپ بەرگەندىن سىرت يەنە ئۈچ مىڭلىق قالغان. كېرىيە مىڭلىقى: چوڭ-كىچىك ئۇيغۇر كەنتلىرىدىن 40ى قارايدۇ. چىرا كەنت مىڭلىقى: چوڭ-كىچىك 12 كەنت قارايدۇ. تاغتۇرا مىڭلىقى: چوڭ - كىچىك ئۇيغۇر كەنتلىرىدىن يەتتىسى قارايدۇ. ھەر بىر مىڭلىقتا مىڭ ئۆيلۈك بار بولۇپ، شۇڭا «مىڭ» دەپ ئاتالغان.

كېرىيە مىڭلىقىغا شەھەر ئەتراپى ۋە شەرقىي شىمالدىكى يېزىلار قارايدۇ. شەرقتىن غەربكە بولغان ئۇزۇنلۇقى 2400 چاقىرىمدىن ئارتۇق. كېرىيە مىڭلىقىنىڭ شەرقىي چېگراسى چاقىلىق زېمىنىغا، غەربىي چېگراسى چىرا كەنتى مىڭلىقىغا، جەنۇبىي چېگراسى تاغتۇرا كەنتى مىڭلىقىغا تۇتىشىدۇ. شىمالىي تەرەپ پۈتۈنلەي قۇملۇق.

چىرا كەنتى مىڭلىقىنىڭ شەرقىي چېگراسى كېرىيە مىڭلىقىغا، غەربىي چېگراسى لوپ ناھىيەسىگە، جەنۇبىي چېگراسى تاغتۇرا مىڭلىقىغا تۇتىشىدۇ. شىمالىي تەرىپى پۈتۈنلەي قۇملۇق.

تاغتۇرا مىڭلىقىنىڭ شەرقىي چېگراسى لۇش تېغى، جەنۇبىي چېگراسى ئارقا تىبەت، شىمالىي چېگراسى كېرىيە مىڭلىقىغا تۇتىشىدۇ.

ناھىيە مەركىزىدە شەھەر يوق، بازار بار. يېقىندىن بىر كونگاڭ شۆ-

ئۇستىدىن ئاق رەختتە سەللە يۆگەيدۇ، ياخشى ئائىلىنىڭ ئاياللىرى سىرتقا چىقسا يۈزىنى يۆگەيدۇ. بۇ ئادەتتىكى ئاياللاردىن پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈندۇر. خوراز چىللىغاندا قوپۇپ، ئاخشىمى كەچ ياتىدۇ. مېھماندار-چىلىقتا ئەڭ ئەزىز مېھمانغا قوي سويۇلىدۇ. ھەشەمەتلىك داستىخان راسلانمايدۇ، ئىسراپ قىلمايدۇ، ھاراق قۇيۇلمايدۇ. تۇرالغۇسى، كىيىم-كېچەكلىرى ئاددىي-ساددا بولۇپ، ھەشەمەتتە بەسلەشمەيدۇ. بۇ تاڭ زامانىسىدىكىلەرنىڭ تىرىشچانلىق ۋە ئىقتىسادچىللىق ئىستىلىگە ئوخشايدۇ. ئادەملىرى كۆپىنچە قەسەمگە ئىشىنىدۇ. گۇمانلىق، قىيىن ئىشقا دۇچ كەلسە قەسەم قىلدۇرۇش بىلەن ھەل قىلىدۇ، بۇنداق چاغدا گۇۋاھچى ئوتتۇرىدا تۇرۇپ گۇۋاھلىق بېرىش شەرت قىلىنىدۇ، ئۆز ئالدىغا قەسەم قىلسا بولمايدۇ. دۇفۇ شېئىرلىرىدىكى جاڭ ۋېيخۇەنىنىڭ قارىشىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. قاتىللىق، ئوغرىلىق، ئۇرۇشۇش، نوپۇس، پۇل، قەرزدارلىق، زىنا قىلىش، قىمار ئويناش، ئۇششاق جىنايەت قاتار-لىق دېلولار مۇسۇلمانلارنىڭ قانۇنى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە كۆپىنچىلىرىدە جۇڭگونىڭ قانۇنىغا ماسلاشتۇرۇپ ئىجرا قى-لىنىدۇ. ئايماق، ناھىيە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن بۇنىڭغا باشقا پە-كىردە بولغۇچىلار يوق بولغاچقا، ئاخۇنۇملار ۋە ئۇيغۇر باشلىق-ئە-مەلدار قاتارلىقلار ھازىرغىچە يەرلىك سوتلاش ھوقۇقىغا ئېرىشىپ كې-لىۋاتىدۇ. سىياسىي ساھەگە دەخلىسى يوق دېگىلى بولمايدۇ. بۇ ئىشمۇ سىياسىيشۇناسلار دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىش.

ئۇلار چيەن — ئاقچا-تەڭگىلەر (钱)نى «پۇل» دەيدۇ. 50 داچەننى بىر تەڭگىگە تەڭ قىلىدۇ. ھازىر بولسا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇيدۇرغان داچەن پۇللار ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. ئىلگىرىكى بېشى ئۇچلۇق، سوقۇچاق، ئوتتۇرىسىدا تۆشۈكى يوق پۇللارنىڭ ھازىر قارىسىمۇ كۆ-رۈنمەيدىغان بولۇپ قالدى. خەلق ئارىسىدا شىڭ، كورە دېگەن ئۆلچەم بىرلىكىنى ئىشلەتمەيدۇ، ھەر تۆت دەن بەش كورە ئاشلىق بىر پاتمان بولىدۇ. بىر كورە بىر چارەك بولىدۇ، (12 جىڭدىن ئارتۇقراق چىقىدۇ). ئۆلچەيدىغان ئەسۋابلىرى بار، ئەمما مىقدارى ئېنىق ئەمەس. يۇقىرى-قىلار ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى.

مۇندەرىجە تەقسىماتىغا ئاساسەن نوپۇس، مىللەت، دىنىنى ئەسلىدە ئايرىم تۇر قىلىش كېرەك ئىدى. بۇ ئاھالىسى دېگەن تۇرگە كىرگۈزۈل-

تۈنچىلىق (زەرگەرچىلىك)، تېرە-كۆنچىلىك، ياغاچچىلىق مەھسۇلات-لىرى يەرلىكنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقالمايدۇ. شۇڭا ھەر بىر تۈر ئادەت-تىكى بىر نەچچە سان بىلەنلا توختاپ قالغان. ھۈنەر-سەنئىتىنى ياخ-شىلاپ، يىرىكلىكتىن سىپتىلىققا، قوپاللىقتىن نەپىسلىككە يەتكۈزۈش بەك زۆرۈر بولۇۋاتىدۇ.

سودا ئىشلىرى. ناھىيەمىزنىڭ يەرلىك ئىشلىرى ئانچە گۈللەنمى-گەن. ناھىيە چەتكە جايلاشقان بولغاچقا، سودا ئىشلىرى ئاۋاتلاشمىغان. بۇ يەرنىڭ ئۇيغۇرلىرى سودا قىلىشنى چۈشەنمەيدۇ. بۇ يەرگە كې-لىپ-كېتىپ سودىگەرچىلىك قىلىۋاتقانلار رۇسىيەگە قاراشلىق ئەن-جانلىق، قەشقەرلىك ئۇيغۇرلار، ئىچكىرىدىن چىققان ئاز بىر قىسىم ئادەملەردىنلا ئىبارەت.

تاغلىرى

يەر يۈزىدىكى تاغلارنىڭ تىزمىلىرى قۇرۇم تېغىدىن باشلىنىدۇ. بۇ بىرلىككە كەلتۈرۈش تەزكىرىسى» (一统志)دە «گاندىس تېغى» دەپمۇ ئاتالغان. بۇ تاغنىڭ توت غولى بار بولۇپ، غەربىي شىمالغا سوزۇلغىنى سىڭگىنقاباب بولۇپ ھەقىقەتەن غەربىي يۇرتتىكى تاغلارنىڭ بوۋىسى دې-يە بولىدۇ. بۇگۈنكى ناھىيە زېمىنىنىڭ جەنۇبىدا قارلىق تاغلار خۇددى يىلان باغرىدەك 3000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يەرگىچە سوزۇلغان بولۇپ، ئومۇمەن سىڭگىنقاباب تېغىنىڭ تارمىقىدۇر. لېكىن تاغ ئىسىملىرىدىن كىتابلارغا «كېرىيە تېغى» دەپ بىرسىلا يېزىلغان بولۇپ، قالغانلىرى نام-نىشانسىز قالغان. كېيىنچە پايدىلىنىش ئۈچۈن ھازىر يەرلىك كى-شىلەر ئىسمىنى ئاتاۋاتقان تاغلارنىڭ يۆنىلىشى، چاقىرىم سانى بويىچە ئايرىپ بايان قىلدىم. ئۇنىڭ دەريالار بىلەن بولغان ئارىلىقىنىڭ يىراق-يېقىنلىقى ۋە ئېقىنلارنىڭ باشلىمى كېيىنكى قىسىمدا تەپسىلىي بايان قىلىنغاچقا، ئېرىق-ئۆستەڭلەر نۇقتىلىق يېزىلمىدى.

كېرىيە تېغى (克里雅山) ـــ ئەڭ جەنۇبتا بولۇپ، ناھىيە مەركى-زىدىن مىڭ نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، ئارقا تىبەت بىلەن چېگرالىنىدۇ.

كۆكيار داۋىنى (科克牙达坂) ـــ ناھىيەنىڭ ئەڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ناھىيە مەركىزىدىن 700 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. كېرىيە تې-

تالڭ (مەكتەپ)ئىچىلدى. شەھەر مۇئەككىلى ئىبادەتخانىسى (城隍庙) دىن باشقا قەدىمىي يادىكارلىق يوق. ئۇنىڭغا شەرقىي يېزىلاردىن چەر-چەن، نىيا، غەربتىكى يېزىلاردىن سىكىدا شىمان قارايدۇ. تەشمە كەن-تى، قارىقىيلاردا بازار بار.

چىرا كەنتى مىڭلىقىدا ئۆتەڭ بار بولۇپ، «چىرا ئۆتىڭى» دېيىلىدۇ، بازىرى بار، ئۇنىڭغا قارايدىغان گۈلاخما، دامكولاردىمۇ بازار بار. باشقا قەدىمىي يادىكارلىقلىرى يوق.

كەسپى (ئوقەتچىلىكى)

ئوقۇمۇشلۇقلار. بۇ يەردە ئۇيغۇرلار ئەۋلادمۇئەۋلاد ياشاپ كەلگەن. دىنغا خۇراپىيلارچە چوقۇنىدۇ، بۇرۇقتۇملۇق، بېكىنمىچىلىك ئىچىدە ياشايدۇ. تەزكىرىگە تاللاپ كىرگۈزگۈدەك كۆزگە كۆرۈنەرلىكلىرى يوق. مەسىلەن قائىدە-يوسۇن نەغمە-ناۋا، تەلىم-تەربىيەسى، دانىشلار، جاز-بازلار، سەنئەتكارلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش، مەدەنىي ئاقارتىشلار كەلگۈسىدىكى ياخشى ئەمەلدارلاردىن ئۈمىد كۈتىدۇ.

دېھقانچىلىقى. ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە-يوسۇنى ئاددىي-ساددا بولۇپ، ئاھالىسىنىڭ ئونىنىڭ سەككىزى دېھقانچىلىق قىلىدۇ. لېكىن، دېھقان-چىلىق ئىلمى ئۇزۇندىن بۇيان تاشلىنىپ قالغان. ئۇيغۇرلاردا ئىلگىرى دېھقانچىلىق كىتابى بار بولۇپ، ئىسمىنى «رىسالە» دەيدىكەن، ھازىر بۇ كىتابنى سورىسا ھېچكىم بىلمەيدۇ. تېرىقچىلىق قىلىشتا پۈتۈنلەي ھاۋا رايى ۋە پەسىلگە تايىنىدۇ. ماددىنىڭ خۇسۇسىيىتى، تۇپراقنىڭ مۇۋاپىقلىقى، سۇ بايلىقىدىن پايدىلىنىش ۋە سۇ ئاپتىنىڭ ئالدىنى ئې-لىش، ئوغۇت ئىشلىتىشتە ئۆزىگە ئېھتىياجلىق قانۇنىيەتنى بىلمە-گەچكە يەر كۆپ بولسىمۇ پايدىلىنىش ئۈنۈمى ئاز. بۇ ھەقىقەتەن ئەپ-سۇسلىنارلىق ئىش. دېھقانلارنى يېتىشتۈرۈشكە قىزغىن كۆڭۈل بۆلى-دىغانلار تەسەببۇس قىلسا ۋە يېتەكلىسە بولىدۇ.

سانائىتى. ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىسى بويىچە ئىش تۇتىدۇ. ھۈنەر-سەنئەت سەۋىيەسى تۆۋەن بولغاچقا، قوي يۇڭى، يىپەك-لەر مۇشۇ يەردىن زور مىقداردا ئىشلەپچىقىرىلسىمۇ باشقىلار سېتىۋې-لىپ ئەكېتىدۇ. گەرچە رەخت توقۇش، ئەتلەسچىلىك، قەغەزچىلىك ھۈ-نەر-سەنئىتى بار بولسىمۇ كىشىلەرنى جەلپ قىلالمايۋاتىدۇ. باشقا ئال-

سوقتاياق تېغى (索胡塔雅克山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىد-
ىن 280 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. لۇش تېغىنىڭ قىيپاش
ەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ئاتچان تېغى (阿羌山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 320
اقىرىم كېلىدىغان جايدا، سوقتاياق تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بو-
ۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

پىجەزەي تېغى (皮介在山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن
350 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. ئاتچان تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بو-
ۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

قارا بۇلاق تېغى (喀喇布拉克山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇ-
بىدىن 380چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. پىجەزەي تېغىنىڭ قىيپاش
شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

تومىيا تېغى (图木牙山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن
410چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. قارابۇلاق تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە
بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

مالغۇن تېغى (玛勒衮山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن
450چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. تومىيا تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بو-
لۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

سانجاڭ تېغى (三章山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن
470چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. مالغۇن تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بو-
لۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ماتى تېغى (玛特山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 480چا-
قىرىم كېلىدىغان جايدا. سانجاڭ تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ،
كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

كۇۋۋا تېغى (库乌瓦山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 495
چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. ماتى تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ،
كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

چاقتى تېغى (恰哈提山)— ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىدىن 500
نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. كۇۋۋا تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بو-
لۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

شاما تېغى (侠马山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن

غىنىڭ قىيپاش شىمالىدا، تاغتۇرا مىڭلىقى دائىرىسىدە.

پولۇ تېغى (普罗山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 260 چاقىرىم كېلىدىغان جايىدا، كۆكيار داۋىنىنىڭ قىيپاش شىمالىدا بولۇپ، نۇرى تاغ مىڭلىقى دائىرىسىدە.

كۆكبۇلاق تېغى (科克布拉克山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 300 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايىدا. پولۇ تېغىنىڭ قىيپاش غەربىدە بولۇپ، نۇرى تاغ مىڭلىقى دائىرىسىدە.

جىپتاغ تېغى(吉比塔哈山)— كۆكبۇلاق تېغىنىڭ قىيپاش غەربىدە بولۇپ، نۇرى تاغ مىڭلىقى دائىرىسىدە.

شىخىيلا تېغى (西里喇山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 400 چاقىرىم كېلىدىغان جايىدا. جىپتاغ تېغىنىڭ قىيپاش شىمالىدا بولۇپ، نۇرى تاغ مىڭلىقى دائىرىسىدە.

سايباغ تېغى (沙依巴克山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 500 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايىدا. شىخىيلا تېغىنىڭ قىيپاش غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، نۇرى تاغ مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ئاقچېقىل تېغى (阿克恰克勒山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 680 چاقىرىم كېلىدىغان جايىدا ، نۇرى تېغىنىڭ قىيپاش غەربىدە بولۇپ، نۇرى تاغ مىڭلىقىنىڭ دائىرىسىدە.

چايراچىمان تېغى (卡依拉气莽山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 500 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايىدا. ئاقچېقىل تېغىنىڭ قىيپاش غەربىدە، نۇرى تاغ مىڭلىقى دائىرىسىدا.

قاراتاش تېغى (喀喇塔什山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 450 چاقىرىم كېلىدىغان جايىدا. قايراقچە تېغىنىڭ قىيپاش غەربىدە بولۇپ، تاغتۇرا مىڭلىقى دائىرىسىدا.

تېكىلىكتاغ (帖克里克山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 400 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايىدا. قاراتاش تېغىنىڭ قىيپاش غەربىدە بولۇپ، لوپ ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدۇ. يۇقىرىقىلار كېرىيەنىڭ قىيپاش غەربىدىكى تاغلاردۇر.

لۇش تېغى (流水山) — ناھىيەنىڭ مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 250 چاقىرىم كېلىدىغان جايىدا. پولۇ تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ئويلاقچان تېغى（乌尔拉克羌山）ـــ ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1350 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. قارامىرەن تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ئىسچان تېغى（伊三千山）ـــ ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1380 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. ئويلاقچان تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ئاقيا تېغى（阿克牙山）ـــ ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1400 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. ئىسچان تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

قۇراملىق تېغى（库郎木拉克山）ـــ ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1450 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. ئاقيا تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

تاۋىتلە تېغى（跳提勒山）ـــ ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1520 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. قۇراملىق تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

چوكاساي تېغى（觉克沙衣山）ـــ ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1700 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. تاۋىتلە تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

موللا بۇلاق تېغى（摩拉布拉克山）ـــ ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1900 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. چوكاساي تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

توققۇز داۋان（托固斯达坂）ـــ ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 2000 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. موللا بۇلاق تېغىنىڭ قىيپاش جەنۇبىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ئۇلۇغسۇ تېغى（乌鲁克苏山）ـــ ناھىيە مەركىزىنىڭ ئەڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، 2400 نەچچە چاقىرىم كېلىدۇ. توققۇز داۋاننىڭ قىيپاش جەنۇبىدا، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ئارقا تاغ（阿格塔克山）ـــ ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 2500 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. ئۇلۇغسۇ تېغىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ئالىيالىق تېغى（阿里雅拉克山）ـــ ناھىيە مەركىزىنىڭ ئەڭ

520 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. چاقتى تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

سوغراق تېغى (苏拉瓦克山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 320 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. شاما تېغىنىڭ قىيپاش شىمالىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە. ئالتۇن كېنى بار.

داۋىغانلىق تاغ(达尔干里克山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 570 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. شاما تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

چىجىغان تېغى(奇吉罕山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 610 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. داۋىغانلىق تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

چېدىلىك چىقىل تېغى (奇底里克恰克勒山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1100 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. كۆنلۈكساي چىقىل تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

مەلىكە چىقىل تېغى(牧勒卡恰克勒山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1200 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. چېدىلىك چىقىل تېغىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

قابا تېغى (卡巴山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1200 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. مەلىكە چىقىل تېغىنىڭ قىيپاش شىمالىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە. كىچىك ئالتۇن كېنى بار.

مېيىت تېغى (麦衣提山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1280 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. قابا تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

توخۇ باي تېغى (托和巴衣山)— ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1300 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. مېيىت تېغىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

قارامىرەن تېغى(卡勒木南山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1330 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. توخۇباي تېغىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

«شىنزاڭ تەزكىرىسى» دەپ مۇنداق دېيىلگەن: «شىنزاڭدىن شىمالغا 34 كۈن ماڭسا ناكچانغا بارىدۇ. يەنە 15 كۈنى ماڭسا شۇلۇڭسارغا بارىدۇ، يەنە 18 كۈن ماڭسا كېرىيەگە بارىدۇ.» تاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ئىرلىك نۇر ئېقىنى بولۇپ،مۇشۇ ئېقىندىن ئۆتكەندە، كېرىيە دەرياسىنىڭ باش مەنبەسىگە يەتكىلى بولىدۇ.

شەرقىي شىمالىدا لۇش تېغىنىڭ سۇلىرى بولۇپ، شەرقىي جەنۇبىتىن تېيىز ۋە ئەگرى-بۈگرى ئاقىدۇ، غەربىي شىمالدا چوڭ دەرياغا قۇيۇلىدۇ. شىمالغا ئاقىدىغان پولۇ تېغىنىڭ سۇلىرىمۇ غەربىي جەنۇبتىن ئېقىپ كىرىدۇ. پولۇ دېگەن ئىسىم بولۇر دېگەن ئىسىمدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولۇپ، بالتىستان چېگراسى ھېسابلىنىدۇ، ناھىيەنىڭ ئۇدۇل جەنۇبىدا. پولۇ تېغىدا ئىككى ئېقىن بولۇپ، بىرى ئۇدۇل جەنۇبتىكى تېلىك دېگەن تاغدىن ئېقىپ چىقىدۇ. يەنە بىرى قىيپاش غەربىي جەنۇبتىكى كوبۇلا دېگەن تاغدىن ئېقىپ چىقىدۇ، ئىككى ئېقىن قوشۇلۇپ پولۇ تېغىدىن ئېقىپ چىقىپ، شەرقىي شىمالدا چوڭ دەرياغا قوشۇلىدۇ.

يەنە بىرى شىمالغا ئېقىپ، بوغاز لەڭگەردىن ئۆتكەندە ئىككى ئۆستەڭ ئايرىلىپ چىقىدۇ، ئىككى ئۆستەڭ دەريانىڭ شىمالىي قىرغىقىدا بولۇپ، غەربىي ئۆستەڭ بوغاز لەڭگەر كەنتىدىن ئۆتكەندە تۆت ئېرىققا بۆلۈنىدۇ: بىرى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ سىكىداشمان، جۇغىلا كەنتلىرىگە بارىدۇ. بىرى غەربىي شىمالغا ئېقىپ قۇمبا كەنتىگە بارىدۇ. يەنە بىرى شىمالغا ئېقىپ تاغداشمان، مەكىت كەنتلىرىگە، چاقا شەھىرى، قىيغاز كەنتىگە بارىدۇ، يەنە بىرى شىمالغا ئېقىپ قاتىياق، كۆكمەت، ھالداشمان، سىيەك كەنتلىرىگە بارىدۇ. شەرقىي ئۆستەڭ بەش ئېرىققا بۆلۈنىدۇ: بىرى غەربىي شىمالغا ئېقىپ ئارال، كەدۇك، ئاياغ سىيەك، بودىيا، سايباغ كەنتلىرىگە بارىدۇ. بىرى شىمالغا ئېقىپ يېڭىئېرىق، كۆكيار، ساياتلا كەنتلىرىگە بارىدۇ، بۇ ئېرىق يەنە ئۈچ ئايلانما ئېرىققا بۆلۈنىدۇ: بىرى غەربىي شىمالغا ئېقىپ، يۇقىرىجاي، ئوتتۇراجاي، تۆۋەنجاي، قارا توغان كەنتلىرىگە بارىدۇ. يەنە بىرى غەربىي شىمالغا ئېقىپ، ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىن ئۆتۈپ، يەنە بۆلۈنۈپ قاچۇن، موغاللا كەنتلىرىگە بارىدۇ. يەنە بىرى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ سوپىناي، ئاستىنئۆي كەنتلىرىگە بارىدۇ، ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدىن

شەرقىدە بولۇپ، 2600 نەچچە چاقىرىم كېلىدۇ. ئارقا تاغ تېغىنىڭ قىيپاش شىمالىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ئاقسۇ ئاغزى تېغى (阿克苏阿子山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 2400 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. ئارقا تېغىنىڭ قىيپاش شىمالىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ياغىلاق تېغى (牙乌拉克山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 2460 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. ئاقسۇ ئاغزى تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

قىز بۇلۇڭ تېغى (黑子龙沟山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 2500 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. ياغىلاق تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە. چاقىلىق ناھىيەسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ.

دەريا-ئېقىنلىرى

يېقىندىن بۇيان غەربىي يۇرتنىڭ دەريا-ئېقىنلىرى توغرىسىدا يېزىلغان بايانلار شۇششۇبونىڭ كىتابىدىكىدەك تەپسىلىي يېزىلمىغان. يەنە كېلىپ ناھىيەمىزنىڭ دەريا-ئېقىنلىرى توغرىسىدىكى خاتىرىلەردە كېرىيە دەرياسىدىن ئىبارەت بىر دەريالا يېزىلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە باش-ئاخىرىنى تەپسىلىي ئېنىقلىمىغان. مەسىلەن، چەرچەن دەرياسىنىڭ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدىغانلىقى ئانچە-مۇنچە خاتىرىلەنگەن بولسىمۇ، باشقا ئېقىنلار توغرىسىدا ھېچنېمە دېيىلمىگەن. ناھىيەمىز دائىرىسىدىكى چوڭ-كىچىك ئېقىنلارنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشىمىزچە مەشھۇرراقى ناھىيە مەركىزىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان كېرىيە دەرياسى بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا، ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىدە ئۈچى بار. بۇلار: چەرچەن دەرياسى، ئەندىرە دەرياسى، نىيا دەرياسى. ناھىيە مەركىزىنىڭ غەربىدە يەتتىسى بار بۇلار: چىرا كەنتى دەرياسى، گۇلاخما دەرياسى، بۇلاق ئېقىنى (潘拉和水)، دامىكۇ ئېقىنى، قاراقىر ئېقىنى، لايسۇ، شىۋۇل ئېقىنى(鄂和西河里水). ناھىيەمىزنىڭ ئېقىنلىرىنى بايان قىلىشتا پايدىلىنىش ئۈچۈن تۆۋەندە ئايرىم-ئايرىم بايان قىلدىم.

كېرىيە دەرياسى. كېرىيە دەرياسى كېرىيە تېغىدىن باشلىنىدۇ. ناھىيەنىڭ ئەڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ئارقا تىبەتكە ئۆتىدىغان يول بار.

ئۆتمەيدۇ. بۇ دەريا تالڭ راھىبى بيەنجىي خاتىرىلىگەن «غەربىي ئەللەر خاتىرىسى»دە «پېيما ئېقىنى» دېيىلگەن. خەرىتىلىك تەزكىرىدە «پېيما ئېقىنى شەرققە ئېقىپ، قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ» دېيىلگەن. «شىنجاڭ ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە»نىڭ ئېقىنلار جەدۋىلىدىمۇ يوشۇرۇن ئېقىنلار قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ دەريانىڭ قەدىمىدىن تارتىپ چوڭ دەريالار قاتارىدىن ئورۇن ئالالمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭلاشقا بونىڭ «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا ـ ئېقىنلىرى خاتىرىسى»دە بۇ دەريانى كۆكئارت دەرياسىغا قوشۇلۇپ، لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ دېگىنى خاتا بولۇپ، ئۆزى ئېنىقلاپ كۆرمىگەنلىكتىن بولغان.

چەرچەن دەرياسى (卡墙河)ناھىيەنىڭ شەرقىدىكى ئۈچ دەريا). چەرچەن دەرياسىنىڭ ئۈچ مەنبەسى بار:

بىر مەنبەسى ـــ ئۇلۇغسۇ. ئۇلۇغسۇ ئېقىنى ناھىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قارلىق تاغدىن چىقىپ، شەرقىي شىمالغا ئېقىپ ئارقا تاغ ئېقىنىغا قوشۇلىدۇ.

يەنە بىر مەنبەسى ـــ ئارقا تاغ. ئارقا تاغ ناھىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا. بۇ تاغدىن ئالتۇن چىقىدۇ. قار ئېرىمىسە ئادەم ئىسلاپ كېتىدۇ. شۇڭا ئالتۇن قازغۇچىلار يازدىلا كېرەلەيدۇ. سۇ تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدىن چىقىپ غەربىي شىمالغا ئېقىپ، ئۇلۇغسۇ بىلەن قوشۇلۇپ ئالىيالىققا كىرىدۇ.

يەنە بىر مەنبەسى ـــ ئالىيالىق. ئالىيالىق ئېقىنى ناھىيەنىڭ ئەڭ شەرقىدىكى تاغدىن باشلىنىپ، غەربكە ئاقىدۇ. ئۇلۇغسۇ ئېقىنى، ئارقا تاغ ئېقىنى جەنۇبتىن كېلىپ قوشۇلىدۇ. ئۈچ ئېقىن قوشۇلۇپ، چەرچەن دەرياسىنى ھاسىل قىلىدۇ. لى داۋيۈەن يازغان «دەريا ـ ئېقىنلار تەپسىراتىغا ئىزاھات»تا: «جەنۇبىي دەريا شەرققە ئېقىپ چەرچەن ئېلىدىن ئۆتۈپ شىمالغا ئېقىپ شەرققە ئەگىپ ئانودا دەرياسىغا قوشۇلۇپ، چەرچەن دەرياسى دېيىلىدۇ» دېگەن. ئۇ «غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دىكى «ئانۇدا تېغىنىڭ غەربىي شىمالىدا چوڭ ئېقىن بار. شىمالغا ئېقىپ كىرورەن دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ» دېگەننى نەقىل كەلتۈرگەن. لى خۇييۈەن «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك جۇغراپىيەسى توغرىسىدا مۇھاكىمە»دە، چەرچەن دەرياسىنى كېرىيە دەرياسىمىكىن دەپ قالغان، كېرىيە دەرياسىنىڭ چوڭ ئېقىنغا قوشۇلمايدىغانلىقىنى بىلمىگەن. تېخى «خەننا ـ

ئۆتۈپ تۆۋەنقالۇق كەنتكە بارىدۇ. يەنە شەرققە ئاققاندا بىر ئۆستەڭ ئايرىلىدۇ، ئۇ دەريانىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا بولۇپ، شەرققە ئېقىپ يەنە شىمالغا ئەگىپ بەشتوغراق كەنتكە بارىدۇ.

يەنە شەرقىي شىمالغا ئېقىپ، ئىككى تارامغا بۆلۈنۈپ، شەرق ۋە غەربتىن ئارال كەنتىنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ 20 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئې- قىپ، يەنە قوشۇلۇپ ناھىيە شەھىرىنىڭ شەرقىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. «تاڭ- نامە» دىمۇ: «ئۇدۇننىڭ شەرقىدە 300 چاقىرىم يىراقلىقتا جەندىل دەر- ياسى بار، دەريانىڭ شەرقىدە جەندىل شەھىرى بار، ‹كۇمىي شەھىرى› دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ شەھەر ئۇزۇنتات قەدىمىي شەھىرىدۇر. جەندىل دەر- ياسى شۇ كۇمىي دەرياسىدۇر» دېيىلگەن. بۈگۈنكى دەريا شەھەرنىڭ شەر- قىدە بولۇپ، شەھەر ئورنىنىڭ يۆتكەلگەنلىكى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

شىمالغا ئاقىدىغان ئاتچان تېغىنىڭ سۇيىمۇ شەرقىي جەنۇبتىن ئې- قىپ كىرىدۇ. ئاتچان تېغىنىڭ سۇيى ناھىيەنىڭ جەنۇبىدىكى ئاتچان تېغىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېقىپ چىقىپ، شىمالغا ئېقىپ ناھىيەنىڭ شەرقىدىكى قارا قومۇش كەنتكە بارغاندا غەربىي شىمالغا ئەگىپ چوڭ دەرياغا قوشۇلىدۇ.

شىمالغا ئاقىدىغان پىشە تاغ ئېقىنى قارا بۇلاق ئېقىنى ۋە تۇمىيا ئېقىنىغا قوشۇلۇپ شەرقتىن ئېقىپ كىرىدۇ. پىشە تاغ سۇيى پىشە تې- غىدىن چىقىپ شىمالغا ئېقىپ قارا بۇلاق ئېقىنى بىلەن شەرقىي جەنۇ- بىي پاسىلدا قوشۇلىدۇ. تۇمىيا ئېقىنى تۇمىيا تېغىدىن چىقىپ، شى- مالغا ئېقىپ ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ. بىرى شىمالغا ئېقىپ يېسى- يۇلغۇنغا بارىدۇ، يەنە بىرى غەربكە ئېقىپ پىشە تاغ سۇيىگە قوشۇلىدۇ. ئۈچ ئېقىن قوشۇلۇپ ئويتوغراق كەنتىدىن ئۆتۈپ غەربكە ئەگىپ يېڭى كەنت ئارقىلىق چوڭ دەرياغا ئېقىپ كىرىپ، يەنە شىمالغا ئېقىپ قۇم- لۇققا كىرىپ كېتىدۇ. بۇ دەريا باشلامدىن ناھىيە مەركىزىگىچە تەخمى- نەن 1200 چاقىرىمدىن ئارتۇق مۇساپىنى باسىدۇ. يازدا ئۇلغىيىپ، قىشتا ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. قېيىق-قولۋاقلار يۈرەلمەيدۇ. سۇغىرىش ئىش- لىرى ھەقىقەتەن مۇشۇنىڭغا تايىنىدۇ. شىمالغا يەنە تەخمىنەن مىڭ چا- قىرىم ئاقسا قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ. سۇيى يېيىلىپ ئاققاچقا، بوي- لىرىدا ئوت-چۆپلەر كۆپ بولۇپ، يەرلىك كىشىلەر مۇشۇنىڭغا تايىنىپ مال باقىدۇ. ئۇنىڭمۇ شىمالى پايانسىز كەتكەن قۇملۇق بولۇپ، گىياھ

رغاندا توختايدۇ. داۋاملىق شىمالغا ئېقىپ چاقىلىق ناھىيەسىدىن ئۆ- ۈپ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريا مەنبەسىدىن چەرچەنگىچە تەخ- ىنەن 1300 نەچچە چاقىرىم ئاقىدۇ، چەرچەندىن يەنە لوپنۇر كۆلىگە- ە تەخمىنەن مىڭ نەچچە چاقىرىم ئاقىدۇ. گەرچە قېيىق ماڭالمىسى- ۇ، يازدا سۈيى ئۇلغايسىمۇ، قىشتا سۈيى توختاپ كەتمەيدۇ. «تاڭنا- ە»نىڭ جۇغراپىيە سەھىپىسىدە: «چەرچەن دەرياسىدىن ئۆتۈپ 500 ەچچە چاقىرىم ماڭسا بوستان (ھەربىي) بازىرىغا بارىدۇ، بۇ كونا چەر- چەن شەھىرىدۇر» دەپ يېزىلغان. كېيىنكى جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن گاۋ جۇخۇي «ئۇدۇنغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»دە: «يەنە غەربكە مېڭىپ، دەريا (چەرچەن دەرياسى)غا چۈشۈپ كەتتۇق. قەدىمكى- لەر ياڭگۇەن قوۋۇقىدىن چىقىپ ئۇدۇنغا بېرىشتا تۇزلۇق كۆلدىن ئۆت- مەي قالمايدۇ» دېگەن ئىكەن. ھازىرمۇ چەرچەندىن لوپنۇرغا بېرىشتا مۇشۇ يول بىلەن بارىدۇ، يولمۇ بۇنىڭغا ئىسپات بولالايدۇ. دەريا ئورنىدا ئازراق ئۆزگىرىش بولغانغا قاراپ، بۇ چەرچەن دەرياسى ئەمەس دېگىلى بولمايدۇ. شۇڭغىبو «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا ـ ئېقىنلىرى خاتىرىسى»دە لوپنۇرغا قۇيۇلىدىغان ئېقىنلار ئىچىدە بۇ دەريانىڭ تەزكىرىگە كىرمە- گەنلىكى، ئانودانىڭ شەرقىي شىمالدىكى ئېقىنلارنىڭ قوم بېسىپ كەت- مىگەنلىكىنى بىلمىگەنلىكىدىندۇر.

ئەندىرە دەرياسى. ئەندىرە دەرياسى يۇز تاغ تېغىدىن باشلىنىدۇ، ئۇ جاي بوستانتوغراق دەپ ئاتىلىدۇ. يۇز تاغ تېغى ناھىيەنىڭ شەرقىي جە- نۇبىدا بولۇپ، دەريانىڭ باشلىنىشى ئۇنىڭ شىمالىدا.

شىمالغا ئاقىدىغان قىزىليار ئېقىنى شەرقتىن كېلىپ قۇيۇلىدۇ. قىزىليار تېغى يۇز تاغنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، دەريانىڭ باشلىنىشى تاغنىڭ غەربىدىكى يۇز تاغنىڭ قىيپاش شەرقىدىكى تاغدىن چىقىدۇ. كىچىك ئېقىنلار جەنۇبتىن كېلىپ قوشۇلۇپ، غەربكە ئېقىپ مۇشۇ دەرياغا قۇيۇلىدۇ.

شىمالغا ئاقىدىغان سانجا ئېقىنىمۇ غەربىي جەنۇبتىن كېلىپ قۇيۇ- لىدۇ. سانجا ئېقىنى يۇز تاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن چىقىپ شىمالغا ئېقىپ يەنە شەرقىي شىمالغا ئەگىپ ئېقىپ مۇشۇ دەرياغا قۇيۇلىدۇ.

شىمالغا ئاقىدىغان ئاستىن تاغ ئېقىنىمۇ شەرقىي جەنۇبتىن كېلىپ قۇ- يۇلىدۇ. ئاستىن تاغ يۇز تاغنىڭ شىمالىدا بولۇپ، ئۇنىڭ كىچىك سىگەن،

مە»دە ئېنىق قىلىپ «چەرچەن بىلەن كۆمۈي ئىككىسى ئەل» دەپ (يېزىلغان) تۇرسا، لى خۇييۈەن كېرىيەنى كۆمۈي دەپ قارىغان تۇرۇقلۇق، يەنە كېرىيە دەرياسىنى چەرچەن دەرياسىمىكىن دەپ زىتلىكتىن خالىي بولالمىغان. ئانۇدا دېگىنى قۇرۇم تېغى بولۇپ، تالىپلارنىڭ ئىزاھاتىدىكى غەيرىي بىر ئىسمىنى ئىشلەتكەن. «بىرلىككە كەلتۈرۈش تەزكىرىسى» دىكى ئاتالمىش گاندىس تېغى شۇ. «كىرورەن دېڭىزى» دېگىنى بىر سازلىق بولۇپ، ھازىرقى لوپنۇر كۆلى. بۈگۈنكى ناھىيەنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلارنىڭ ھەممىسى گاندىس تېغىنىڭ تارماقلىرىدۇر. چەرچەن دەرياسى بۇ تاغنىڭ غەربىي شىمالىدىن باشلىنىپ شىمالغا ئېقىپ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. ئەمەلىيەتتە لى داۋيۈەننىڭ ئىزاھلىغىنى بىلەن جىپسىلىشىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە ساياھەتكە كەلگەن غەربلىكلەرمۇ بۇ دەريانى چەرچەن دەرياسى دېيىشى، ھازىرقى چەرچەننىڭ قەدىمكى چەرچەن خانلىقىنىڭ زېمىنى بولغانلىقىدىن بولۇپ، بۇنىڭدا گۇمان يوق. غەربىي ئېقىنى موللا بۇلاق تېغىدىن چىقىدۇ، چوكاساي ئېقىنى، تاۋىتلىق ئېقىنى جەنۇبتىن كېلىپ قۇيۇلىدۇ. ئىككى ئېقىن ناھىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تاغدىن چىقىپ شىمالغا ئېقىپ چوڭ دەرياغا قۇيۇلىدۇ. داۋاملىق شىمالغا ئېقىپ چەرچەننىڭ غەربىدىن ئۆتكەندە ئۈچ ئۆستەڭگە ئايرىلىدۇ. بۇ ئۈچ ئۆستەڭ دەريانىڭ غەربىي قىرغىقىدا. بىرىنىڭ ئىسمى توغراق بولۇپ غەربكە ئېقىپ شىمالغا ئەگىيدۇ، شەرق ۋە غەربكە ئىككىدىن ئېرىق ئايرىلىدۇ. غەربىي ئېرىقنىڭ بىرسى غەربىي شىمالغا ئاقىدۇ، كۆتەمە دەپ ئاتىلىدۇ. شەرقتىكى ئىككى ئۆستەڭنىڭ ھەر ئىككىسى شەرقىي شىمالغا ئاقىدۇ، جاۋىلاق، ئەرلەبىي دەپ ئاتىلىدۇ. بىرىنىڭ ئىسمى يېڭىئېرىق. غەربكە ئېقىپ شىمالغا بۇرۇلۇپ، يېڭىئېرىق كەنتىگە بارغاندا توختايدۇ. بىرىنىڭ ئىسمى چۆرۈمىيا بولۇپ، غەربكە ئېقىپ شىمالغا ئەگىيدۇ، يەنە شەرقىي شىمالغا ئەگىپ ئۈچ ئېرىققا بۆلۈنىدۇ: شەرقىي ئېرىق دۆڭمەھەللە دېيىلىدۇ، شەرققە ئېقىپ دۆڭمەھەللىگە بارىدۇ. شەرقىي شىمالى ئېرىق قوتا كەنتىگە بارىدۇ. شەرقىي شىمالغا ئېقىپ تېرىلغۇ يەرلەرنى سۇغىرىدۇ. غەربىي ئېرىق كۆتەمە دەپ ئاتىلىدۇ، غەربىي شىمالغا ئېقىپ دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى سۇغىرىدۇ. داۋاملىق شىمالغا ئېقىپ، شەرقىي قىرغىقىدىن بىر ئۆستەڭ ئايرىلىپ شىمالغا ئېقىپ ئاياچى كەنتىگە

ولىدىكەن. يەرلىك كىشىلەر ئالتۇن كولىغاندا شامالدا قۇم سورۇشتىن
ېلىپ چىققان ئىسىم بولۇشى مۇمكىن). شىمالغا يەنە ئېقىپ، يېڭى-
اۋاتنىڭ غەربىدىن ئۆتىدۇ. يېڭىئاۋات چوڭ ئالتۇن كانىنىڭ قىيپاش
ىمالىدىن 30 چاقىرىمدىن ئارتۇقراق كېلىدۇ. كانىنى يېڭى ئاچقاندا
التۇن كۆپرەك چىقىپ، كان ئاۋات بولغان.

شىمالغا يەنە ئېقىپ، نىيەنىڭ شەرقىدىن ئۆتكەندە ئۈچ ئۆستەڭ
ايرىلىپ چىقىدۇ. ئۈچ ئۆستەڭ دەريانىڭ شەرقىي قىرغىقىدا بولۇپ،
ىرى قالماقدۆڭ، بىرى چارەك، يەنە بىرى نانپى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلار-
ىڭ ھەممىسى شەرققە ئېقىپ دېھقانلارنىڭ يېرىنى سۇغىرىدۇ. نانپى
ەنە ئېرىققا بۆلۈنىدۇ. ئىسمى تاللىق ئېرىق بولۇپ شىمالغا ئېقىپ،
ىيە بازىرىدىن ئۆتۈپ دېھقانلارنىڭ يېرىگە بېرىپ شۇ يەردە توختايدۇ.

دەريانىڭ غەربىدىكى تارمىقى يەنە ئىككى ئۆستەڭگە ئايرىلىدۇ. چوڭ
دەريا ئۇنىڭ غەربىدىن شىمالغا ئېقىپ، يەنە تارماق دەريا ئايرىلىپ،
غەربكە ئېقىپ، يەنە شىمالغا ئەگىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن شەرققە ئەگىپ
چوڭ دەرياغا قوشۇلىدۇ. دەريانىڭ شىمالى سەلەب، كەڭ سەلەب دېگەن
ئىككى ئۆستەڭگە بۆلۈنۈپ، ئىككىلىسى شىمالغا ئېقىپ، دېھقانلارنىڭ
يەرلىرىنى سۇغىرىپ يەنە تارماق دەرياغا قۇيۇلىدۇ.

(نىيە دەرياسى) شىمالغا يەنە ئېقىپ تارماق دەريا بىلەن قوشۇلۇپ،
داۋاملىق شىمالغا ئېقىپ «چوڭ مازار»دىن ئۆتىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشى-
چە: مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزىنى ھەزرىتى ئەلىگە ياتلىق قىلى-
غان. ئۇلاردىن ئىمامى ھۈسەيىن تۇغۇلغان. ئىمامى ھۈسەيىننىڭ ئەۋ-
رىسى ئىمامى جەئفىرى سادىق ھىجرىيەنىڭ 151-يىلى دىنىي تالاش-
تارتىشلار سەۋەبىدىن لەشكەر باشلاپ كېلىپ، ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ
قازا قىلغاندا مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان ئىكەن. ئۇيغۇرلاردىن ئۇنى
ئۇلۇغلايدىغانلار كۆپ بولۇپ، نە-نەلەردىن كېلىپ تاۋاپ قىلىدۇ.

(نىيە دەرياسى) شىمالغا يەنە ئېقىپ قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ. ئۇ-
زۇنلۇقى باشلىنىشىدىن نىيەغىچە تەخمىنەن 300 نەچچە چاقىرىم كېلىدۇ،
يەنە 200 نەچچە چاقىرىم يوشۇرۇن ئاقىدۇ. سۈيى يازدا ئۇلغىيىپ، قىش-
تا ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. سۇغىرىشقىلا ئىشلىتىلىدۇ. قېيىق ماڭالمايدۇ.

چىرا كەنتى دەرياسى (ناھىيەنىڭ غەربىدىكى يەتتە ئېقىن). چىرا
كەنتى دەرياسى قاراتاش تېغىدىن باشلىنىپ، قاراتاش دەرياسى دېيىلە-

چوڭ سىگەن، بۇغا بۇلاق دېگەن ئېقىنلىرى تاغنىڭ شىمالىدىن باشلىنىپ، شىمالغا ئېقىپ، يەنە غەربىي شىمالغا ئەگىپ مۇشۇ دەرياغا قۇيۇلىدۇ.

شىمالغا ئاقىدىغان يەنە بىر قاراساي ئېقىنى غەربىي جەنۇبتىن كېلىپ قۇيۇلىدۇ. قاراساي تېغى ئۈچ قوشماق تاغنىڭ غەربىدە بولۇپ، سۇنىڭ بېشى تاغنىڭ شىمالىدىن چىقىپ، شىمالغا ئېقىپ، يەنە شەرقىي شىمالغا ئەگىپ مۇشۇ دەرياغا قۇيۇلىدۇ.

شىمالغا ئاقىدىغان يەنە بىر يول ئابو ئېقىنى بىلەن چىدىل ئېقىنى قوشۇلۇپ، شەرقىي شىمالدىن كېلىپ قۇيۇلىدۇ. ئابو تېغى ئاستىن تاغنىڭ شەرقىدىكى چېدىلدا بولۇپ، ئابونىڭ شەرقىدىكى ئىككى ئېقىنمۇ تاغنىڭ شىمالىدىن چىقىدۇ. ئابو ئېقىنى شىمالغا ئېقىپ، چېدىل ئېقىنى شەرقىي شىمالدىن كېلىپ قوشۇلۇپ، شەرقىي شىمالغا ئەگىپ ئېقىپ مۇشۇ دەرياغا قۇيۇلىدۇ. داۋاملىق شىمالغا ئېقىپ ئەندىرىدىن ئۆتكەندە، ئەندىرە دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئەندىرە ناھىيەدىن 700 نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتىكى نىيەدىن چەرچەنگە بارىدىغان يولدا بولۇپ، ئاچقىلى بولىدىغان يېرى كۆپ، ئادىمى ئاز بولغاچقا، سۇ ئىنشائاتلىرى يوق.

يەنە شىمالغا ئېقىپ قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ. بۇ دەريانىڭ باشلىنىدىن ئەندىرىگىچە ۋە ئەندىرىدىن قۇملۇققا كىرگەن يەرگىچە 600~500 چاقىرىم كېلىدۇ. يۇقىرى ئېقىنىدا ئۆستەڭ ئېلىنمىغاچقا، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تۆۋەن ئېقىنىدا سۇ يالاپ كېتىش كۆنسايىن ئېغىرلىشىپ، ئېقىن تەدرىجىي ئۆزىراپ دەريا قىنى تېيىزلىشىۋاتىدۇ، يازدا سۇ ئۇلغىيىپ، قىشتا ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. قېيىق ماڭالمايدۇ.

نىيا دەرياسى. نىيە دەرياسى شاما تېغىدىن باشلىنىپ، ئۇلۇغساي دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. شاما تېغى ناھىيەنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، سۇنىڭ بېشى مۇشۇ تاغنىڭ شىمالىدىن چىقىدۇ. شىمالغا ئاقىدىغان چاقتى ئېقىنى غەربىي جەنۇبتىن كېلىپ قۇيۇلىدۇ. چاقتى تېغى شاما تېغىنىڭ قىيپاش غەربىدە بولۇپ، سۇنىڭ بېشى ئۇنىڭ شىمالىدىن چىقىپ شەرقىي شىمالغا ئېقىپ، مۇشۇ دەرياغا قۇيۇلىدۇ.

شىمالغا ئېقىپ سوغراقنىڭ غەربىدىن ئۆتىدۇ. سوغراق بىر چوڭ ئالتۇن كان بولۇپ، ناھىيەدىن 300 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ (سوغراق دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «شامالدا قۇم ئۇچۇرۇش» دېگەنلىك

تېرىغىلى بولمايدۇ. يازدا كەلكۈن كەلگەندە قوناقنى تېرىۋېلىش زۆرۈر.

گۆلاخما دەرياسى. گۆلاخما دەرياسى قايراق چىمەن (قارا چىپان) تېغىدىن باشلىنىپ، چىنمىلەك دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. قايراق چىمەن تېغى نۇرى كەنتىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، سۇنىڭ بېشى تاغنىڭ شىمالىدىن چىقىدۇ.

شىمالغا ئېقىپ هامبا كەنتىگە كەلگەندە هامبا دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. هامبا كەنتى قارلىق تاغقا يېقىن بولۇپ، سۇ ۋە ئوت-چۆپلىرى ئەلۋەك، ئاهالىسى تېرىقچىلىقمۇ، دېهقانچىلىقمۇ قىلىدۇ.

شىمالغا يەنە ئېقىپ چاقا كەنتىدىن ئۆتكەندە چاقا دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. چاقا كەنتى هەم تاغتۇرا دېيىلىدۇ، نۇرى كەنتىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، يەرلىك كىشىلەر چاقا ئېقىنىمۇ دەيدۇ. بۇ ئىسىم جاي ئىسمىدىن كەلگەن.

شىمالغا يەنە ئېقىپ گۆلاخمادىن ئۆتكەندە گۆلاخما دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. گۆلاخما چىرا كەنتىنىڭ شەرقىدىن 40 چاقىرىم كېلىدۇ. ناهىيە مەركىزىدىن 190 چاقىرىم كېلىدۇ. بىر ئۆستەڭ ئايرىلىدۇ، ئۆستەڭ سۈيى غەربكە ئېقىپ، ئېقىن كەنتىگە بارغاندا ئايىغى توگەيدۇ.

شىمالغا يەنە ئېقىپ، غەربىي قىرغىقىدىن بىر ئۆستەڭ ئايرىلىدۇ. ئۆستەڭنىڭ ئىسمى يالۇستان بولۇپ، غەربكە ئېقىپ، يەنە شىمالغا ئەگىپ توت ئېرىققا ئايرىلىدۇ. بىرى شەرقىي شىمالغا ئاقىدۇ، كوش دېيىلىدۇ. بىرى غەربكە ئاقىدۇ، هاشى دېيىلىدۇ. بىرى غەربكە ئاقىدۇ، ئال دېيىلىدۇ. بىرى غەربىي شىمالغا ئاقىدۇ، سېلى دېيىلىدۇ. ئايرىم - ئايرىم هالدا دېهقانلارنىڭ ئېتىزلىرىنى سۇغىرىدۇ. غول ئۆستەڭ يەنە شەرقىي شىمالغا ئېقىپ، دەرياغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ. شىمالغا يەنە ئاقاندا بۇلاق سۈيى شەرقىي شىمالدىن 60 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان ئوتلاق كۆلدىن چىقىپ غەربىي شىمالغا ئېقىپ مۇشۇ دەرياغا قويۇلىدۇ. بۇلاق سۈيى شەرقىدە يەنە بىر قانچە ئېرىقلارغا ئايرىلىدۇ: بىرى شەرققە ئاقىدۇ، مەهدى ئېقىن دېيىلىدۇ؛ بىرى شەرقىي شىمالغا ئاقىدۇ، شاپ تاغاق (تۆۋەن پۇدىگەك) دېيىلىدۇ؛ بىرى شەرقىي شىمالغا ئاقىدۇ، ئاقىلىق دېيىلىدۇ، ئاقىلىقتا يەنە ئېرىق ئايرىلىپ شىمالغا ئېقىپ يەنە شەرققە ئەگىگەندە چوك دېيىلىدۇ.

يەنە شىمالغا ئېقىپ غەربىي قىرغىقىدىن ئىككى ئۆستەڭ، شەرقىي

دۇ. قاراتاش تېغى ناھىيەنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، ئالتۇن چىقىدۇ. سۇنىڭ بېشى تاغنىڭ شىمالىدىن ئېقىپ چىقىدۇ.

شەرقىي شىمالغا ئاقىدىغان سېرىق بۇلۇڭ ئېقىنى، ئوتلاق ئېقىنى بىلەن قوشۇلۇپ شەرقىي جەنۇبتىن كېلىپ قويۇلىدۇ. ئىككىلا ئېقىن قارا تاشنىڭ قىيپاش شەرقىدىكى جەنۇبىي تاغدىن باشلىنىدۇ. سېرىق بۇلۇڭ ئېقىنى غەربىي شىمالغا ئېقىپ، ئوتلاق ئېقىنى جەنۇبتىن كېلىپ قوشۇلۇپ، غەربىي شىمالغا ئېقىپ قاراتاش دەرياسىغا قويۇلىدۇ.

شىمالغا ئاقىدىغان ھاللۇق ئىلەك ئېقىنى. چوكا ئىلەك شەرقىي جەنۇبتىن كېلىپ قويۇلىدۇ. ئىككىلا ئېقىن غەربكە قىيپاش تېكىلىك تاغدىن باشلىنىپ شەرققە ئېقىپ، قاراتاش دەرياسىغا قويۇلىدۇ. يەنە شىمالغا ئېقىپ ھاشىي لەڭگەردىن ئۆتكەندە ھاشىي دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. لەڭگەر دېگەن سۆز خەنزۇچىدا كالۇن (卡伦)، ئۆتكەل) دېگەنلىك بولىدۇ. دەريانىڭ شەرقىدە ئاھالىلەر سۇ باشلاپ يەر ئېچىپ ئىككى قىرغاق تەدرىجىي مۇنبەت تۇپراققا ئايلاندى. شىمالغا يەنە ئېقىپ، ئاۋاپ لەڭگەردىن ئۆتىدۇ. لەڭگەر دەريانىڭ شەرقىدە بولۇپ، نەچچە ئۆيلۈكلا ئاھالە بار.

شىمالغا يەنە ئېقىپ چىرا مەھكىمىسىدىن ئۆتكەندە، چىرا دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئىككى چوڭ ئۆستەڭگە ئايرىلىدۇ. غەربىي ۋەخپىلىك قاتارلىق بەش كەنت، غول ئۆستەڭنىڭ شەرقىي ماخمال قاتارلىق تۆت كەنت بولۇپ، غول ئۆستەڭنىڭ غەربىي تارمىقى شىمالغا ئېقىپ ئالتە ئېرىققا ئايرىلىدۇ: بىرى غەربكە ئايرىلىپ توپا كەنتىگە، بىرى غەربكە ئېقىپ كەتكەن كەنتىگە، بىرى غەربكە ئېقىپ كۆكمەت كەنتىگە، بىرى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ جىرىق كەنتىگە، بىرى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ جاي كەنتىگە، بىرى غەربىي شىمالغا ئېقىپ ۋەخپىلىك كەنتىگە باردۇ. شەرقىي تارمىقى شىمالغا ئېقىپ سېرىق كەنتىگە، بىرى شەرققە ئېقىپ توغرىقېل كەنتىگە، بىرى شەرققە ئېقىپ ئۇقادى كەنتىگە، بىرى شىمالغا ئېقىپ تۆۋەنجاي، ماخمال كەنتىگە بارىدۇ. يەنە شىمالغا ئېقىپ قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ. بۇ دەريانىڭ مەنبەسىدىن چىرا كەنتىگىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 500 نەچچە چاقىرىم بولۇپ، يەنە 100 نەچچە چاقىرىم يوشۇرۇن ئېقىمى بار. سۈيى يازدا ئۇلغىيىپ، قىشتا ئۇزۇلىدۇ. قېيىق ماڭالمايدۇ. خەلقنىڭ ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ئىشلىرى پۈتۈنلەي قىشتا مۇز ياتقۇزۇشقا تايىنىدىغان بولغاچقا، بۇغداينى كۆپ

سىپ، سايباغ ئېقىنى دەپ ئاتىلىدۇ. سايباغ تېغى ناھىيەنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، سۇنىڭ بېشى ئۇنىڭ شىمالىدىن چىقىدۇ. شىمالغا ئېقىپ، غەربكە بۇرۇلۇپ نۇرى تېغىغا كىرگەندە ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ، شەرقىي تارمىقى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ دامىكۇغا بارىدۇ. نۇرى تېغىنىڭ سۇيى شىمالغا ئېقىپ، سايباغ ئېقىنى شىمالغا ئېقىپ غەربكە قايرىلىپ ئۇنىڭ بىلەن قوشۇلۇپ ئىككى تارماققا ئايرىلىدۇ، بىرى غەربىي شىمالغا ئېقىپ بۇلاققا كېلىدۇ، بىرى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ دامىكۇغا كېلىدۇ.

شېخىلا تاغ سۇيى شەرقىي جەنۇبتىن كېلىپ قۇيۇلىدۇ. شېخىلا تېغى ناھىيەنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، سۇنىڭ بېشى ئۇنىڭ شىمالىدىن چىقىپ، شىمالغا ئېقىپ ئىككى تارماققا ئايرىلىدۇ. بىرى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ، قارا سۇ ئېقىنىغا قوشۇلۇپ، قاراقىرغا كېلىدۇ، بىرى غەربىي شىمالغا ئېقىپ، بۇ ئېقىنغا قوشۇلىدۇ. يەنە شىمالغا ئېقىپ بۇلاق سۇيى بىلەن قوشۇلۇپ، دامىكۇدىن ئۆتكەندە ئىككى ئۆستەڭگە ئايرىلىدۇ. بىرى ئېقىننىڭ شەرقىي قىرغىقىدا بولۇپ، شەرقىي شىمالغا ئېقىپ، شىمالغا بۇرۇلۇپ دېھقانلارنىڭ يەرلىرىگە بېرىپ، يەنە غەربكە بۇرۇلۇپ، ئېقىنغا قوشۇلىدۇ. يەنە بىرى ئېقىننىڭ غەربىي قىرغىقىدا بولۇپ، غەربىي شىمالغا ئېقىپ يەنە شىمالغا بۇرۇلۇپ دېھقانلارنىڭ يەرلىرىگە بېرىپ ئايىغى ئۈزۈلىدۇ.

يەنە شىمالغا ئاققاندا بىر ئۆستەڭ ئايرىلىدۇ، ئۆستەڭنىڭ ئىسمى مال قالغان بولۇپ، ئېقىننىڭ غەربىي قىرغىقىدا. غەربكە ئېقىپ، غەربىي شىمالغا بۇرۇلۇپ، يەنە شىمالغا بۇرۇلۇپ مال قالغان كىچىك كەنتىگە بېرىپ توختايدۇ.

يەنە شىمالغا ئېقىپ قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ. باشلىنىشىدىن دامىكۇغا، قۇملۇققا كىرىپ كەتكەن يەرگىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 600 نەچچە چاقىرىم كېلىدۇ. يازدا سۇ ئۇلغىيىپ، قىشتا توختاپ قالىدۇ. سۇغىرىشقىلا ئىشلىتىلىدۇ.

قاراقىر (قارقىي) ئېقىنى (罕兰沟水). قاراقىر ئېقىنى شېخىلا تېغىدىن باشلىنىدۇ. شېخىلا تېغى ناھىيەنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، سۇنىڭ بېشى تاغنىڭ شىمالىدىن چىقىپ جەنۇبقا ئېقىپ ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ، بىرى غەربىي شىمالغا ئېقىپ دامىكۇغا كېلىدۇ، بىرى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ قاراقىر ئېقىنىنىڭ دەسلەپكى مەنبەسى بولىدۇ.

قىرغىقىدىن بىر ئۆستەڭ ئايرىلىدۇ. غەربتىكى ئىككى ئۆستەڭنىڭ ئىككىلىسى غەربكە ئاقىدۇ. بىرىنىڭ ئىسمى دىلىمتېرەك، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى تاللىق. شەرقىدىكى ئۆستەڭ شەرققە ئاقىدۇ، ئىسمى ئويۋاغ.

شىمالغا يەنە ئېقىپ قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ. ئۇزۇنلۇقى مەنبەسىدىن گۇلاخماغىچە تەخمىنەن 600 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ. يازدا سۈيى ئۇلغىيىپ، قىشتا توختاپ قالسىمۇ، قويۇلىدىغان بۇلاق سۇلىرى بولغاچقا قىشمۇ-ياز سۇ ئۈزۈلمەيدۇ. پەقەت قېيىق ماڭالمايدۇ.

بۇلاق ئېقىنى (潘拉克水). بۇلاق ئېقىنى ئاقچېقىل تېغىنىڭ شىمالىدىن باشلىنىپ، ئۇلۇغسايى كەنتىدىن ئۆتكەندە ئۇلۇغساي ئېقىنى دېيىلىدۇ. ئاقچېقىل تېغى ناھىيەنىڭ جەنۇبىدا. يەنە شىمالغا ئېقىپ يولچىن لەڭگەرگە بارىدۇ، لەڭگەر ئېقىنىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا. يەنە شىمالغا ئېقىپ، نۇرى تاغ سۈيى، سايباغ ئېقىنى شەرقتىن كېلىپ قوشۇلىدۇ. نۇرى تېغى ناھىيەنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، سۇنىڭ بېشى ئۇنىڭ شىمالىدىن چىقىپ، شىمالغا ئېقىپ نۇرى كەنتىدىن ئۆتۈپ يەنە شىمالغا ئاقىدۇ، سايباغ ئېقىنى شەرقىي جەنۇبتىن كېلىپ قوشۇلىدۇ. يەنە شىمالغا ئېقىپ ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ، بىرى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ دامىكۇغا كېلىدۇ، بىرى غەربىي شىمالغا ئېقىپ بۇ ئېقىنغا قوشۇلۇپ بۇلاققا كېلىدۇ. يەنە شىمالغا ئېقىپ يىلۋا ئېقىن دەيدىغان بۇلاق سۈيىگە قوشۇلىدۇ. بۇلاق سۈيى بۇلاقنىڭ جەنۇبىدىكى 40 نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتىن چىقىدۇ. يەنە شىمالغا ئېقىپ، بۇلاق كەنتىدىن ئۆتكەندە شەرق ۋە غەرب تەرەپكە ئىككى ئۆستەڭگە ئايرىلىدۇ. بۇلاق ناھىيەنىڭ غەربىدىن 170 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە بولۇپ، شەرقىي ئۆستەڭ چىلگە ئېقىنى دېيىلىدۇ، شەرقىي شىمالغا ئاقىدۇ. غەربىي ئۆستەڭ شىۋاق ئېقىنى دېيىلىدۇ. غەربىي شىمالغا ئاقىدۇ. يەنە شىمالغا ئاققاندا بىر ئۆستەڭ ئايرىلىدۇ. ئىسمى زىندانكۆل ئېقىنى بولۇپ، غەربىي شىمالغا ئاقىدۇ. يەنە شىمالغا ئېقىپ قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ. بۇ ئېقىننىڭ ئۇزۇنلۇقى باشلىنىشىدىن بۇلاققىچە، قۇملۇققا كىرىپ كەتكەن يەرگىچە تەخمىنەن 600 چاقىرىم كېلىدۇ. يازدا سۇ ئۇلغىيىپ، قىشتا سۇ توختاپ قالىدۇ.

دامىكۇ ئېقىنى(达木沟水). دامىكۇ ئېقىنى سايباغ تېغىدىن باشلى-

بولۇپ، ئارىلاپ قەدىمىي يوللارمۇ بار. چاقىرىم سانى، يىراق-يېقىنلىقى، توختىغان يېرى ئېنىقلانمىغانلىقتىن كونا يەر نامى بويىچە ئايرىم-ئايرىم خاتىرىلەندى(يۇقىرىدىن كۆرسەتكەن «تەزكىرە»، تۆردىكى ھەر 10 چاقىرىمدا بىر يەر نامى بولۇش بويىچە خاتىرىلىگىلى بولمىدى. بۇنىمۇ ئېنىق ئېيتىش قويااي).

ناھىيە مەركىزىدىن غەربكە 270 چاقىرىم يىراقلىقتىكى لوپ ناھىيەسىنىڭ چېگراسىغا بارىدۇ، ناھىيە مەركىزىدىن بەش چاقىرىم يىراقلىقتىكى سۆپۈندىلىك لەڭگەر، يەنە بەش چاقىرىم يىراقلىقتىكى كىچىك بازار، 15 چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئوتتۇرا تېرەك لەڭگەر، بەش چاقىرىم يىراقلىقتىكى يېڭىبازار، 20 چاقىرىم يىراقلىقتىكى شاسىمىي لەڭگەر، 10 چاقىرىم يىراقلىقتىكى ياقا لەڭگەر، 20 چاقىرىم يىراقلىقتىكى شىۋول لەڭگەر، 20 چاقىرىم يىراقلىقتىكى يا لەڭگەر، 20 چاقىرىم يىراقلىقتىكى قاراقىي ئۆتەڭ، 10 چاقىرىم يىراقلىقتىكى زۇمرەت لەڭگەر، 35 چاقىرىم يىراقلىقتىكى دامىكۇ، 25 چاقىرىم يىراقلىقتىكى گۈلاخما، بەش چاقىرىم يىراقلىقتىكى سوپى لەڭگەر، 20 چاقىرىم يىراقلىقتىكى ۋىيدا لەڭگەر، 10 چاقىرىم يىراقلىقتىكى جىرىم ئوتلاق لەڭگەر، بەش چاقىرىم يىراقلىقتىكى چىرا كەنتى ۋە چىرا ئۆتىڭى، 20 چاقىرىم يىراقلىقتىكى توپا لەڭگەر، 20 چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئىگىن لەڭگەر ۋە لوپ ناھىيەسىنىڭ چېگراسىغا بارىدۇ.

ناھىيە مەركىزىدىن شەرققە 2280 چاقىرىم يىراقلىقتىكى چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ چېگراسىغا بارىدۇ. ناھىيە مەركىزىدىن شەرققە بەش چاقىرىم يىراقلىقتىكى بەشتوغراق لەڭگەر، يەنە 55 چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئويتوغراق لەڭگەر، 60 چاقىرىم يىراقلىقتىكى يېسىيۇلغۇن لەڭگەر، 40 چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئابراز لەڭگەر، 140 چاقىرىم يىراقلىقتىكى نىيە، 80 چاقىرىم يىراقلىقتىكى بېلىقلىق، 90 چاقىرىم يىراقلىقتىكى يارتوڭغۇز، 80 چاقىرىم يىراقلىقتىكى ياقا توغراق، 20 چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئىدىرىس، 100 چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئەندىرە، 80 چاقىرىم يىراقلىقتىكى قامىغاز، 70 چاقىرىم يىراقلىقتىكى شورتاڭ، 80 چاقىرىم يىراقلىقتىكى تايلاق تۇغدۇرغان، 70 چاقىرىم يىراقلىقتىكى بوقا، 90 چاقىرىم يىراقلىقتىكى چىڭگىلىك، 120 چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئارقا يېيىق، 120 چاقىرىم يىراقلىقتىكى يانتاقدۇق، 90 چاقىرىم يىراقلىقتىكى كاتىمان، 40 چاقىرىم يىراقلىقتىكى كالا سىيدى، 40 چاقىرىم يىراقلىقتىكى چەرچەن، 160 چاقىرىم يىراقلىقتىكى تاتىراڭ، 120 چاقىرىم يىراقلىقتىكى ياشالاق، 120 چاقىرىم يىراقلىقتىكى دىمىنقاغا، 170 چاقىرىم يىراقلىقتىكى بوغۇلاقتىن ئۆتۈپ چەرچەن دەرياسى، 120 چاقىرىم يىراقلىقتىكى چاپان

شىمالغا ئېقىپ قاراسۇغا قوشۇلىدۇ. قاراسۇ ئۇيغۇر تىلىدا، بۇلاق سۈيى دېگەن بولىدۇ. قاراقىردىن 60 نەچچە چاقىرىم ئېقىپ ئوتلاقكۆل (草湖)دىن چىقىدۇ.

يەنە شىمالغا ئېقىپ قاراقىر ئۆتىڭىدىن ئۆتىدۇ. بۇ ئۆتەڭ ناھىيە مەركىزىنىڭ غەربىدىن 120 چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، ئېقىن شىمالغا ئېقىپ ئۆتەڭنىڭ شەرقىدىن ئۆتىدۇ.

يەنە شىمالغا ئېقىپ، غەربىي قىرغىقىدىن ئىككى ئۆستەڭ ئايرىلىدۇ. بىرىنىڭ ئىسمى ئاغىش بولۇپ ئاغىش كەنتىگە ئاقىدۇ. بىرىنىڭ ئىسمى كەندىر چىلىغان بولۇپ، غەربىي شىمالغا ئېقىپ كەندىر چىلىغان كەنتىدىن ئۆتكەندە يەنە ئىككى ئېرىق ئايرىلىدۇ. بىرى غەربكە ئېقىپ، بوشلاتا كەنتىگە، يەنە بىرى شىمالغا ئېقىپ توغراق كەنتىگە بارىدۇ.

يەنە شەرقىي شىمالغا ئېقىپ، شىمالىي قىرغىقىدىن بىر ئۆستەڭ ئايرىلىدۇ، ئىسمى تۇنجى كۆزلەك. شىمالغا ئېقىپ، ئۈچ ئېرىق ئايرىلىدۇ: بىرى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ بەشتوغراق كەنتىگە بارغاندا يەنە ئەسلىدىكى ئېقىنغا قوشۇلىدۇ. بىرى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ، ئارىش مازار كەنتىگە بارىدۇ. يەنە بىرى غەربىي شىمالغا ئېقىپ تۇنجى كۆزلەك كەنتىگە بېرىپ توختايدۇ.

يەنە شىمالغا ئېقىپ قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ. بۇ ئېقىننىڭ مەنبەسىدىن قارا قىرنىڭ شىمالىدا قۇملۇققا كىرىپ كەتكەن يەرگىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 300 نەچچە چاقىرىم كېلىدۇ. سۈيى يازدا ئۇلغىيىپ، قىشتا تارتىلىدۇ.

لايسۇ ئېقىنى(拉衣素水). لايسۇ ئېقىنى لايسۇ كەنتىنىڭ جەنۇبىدىن 60 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان سازلىق كۆلدىن باشلىنىپ، يار لەڭگەرنىڭ غەربىدىن ئۆتۈپ، يەنە شىمالغا ئېقىپ، لايسۇ كەنتىگە بېرىپ، ئايىغى توختايدۇ.

شۋول ئېقىنى(鄂和西河里水). شۋول ئېقىنى شۋول كەنتىنىڭ جەنۇبىدىن 50 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان سازلىق كۆلدىن باشلىنىپ، يار لەڭگەرنىڭ غەربىي ئارقىلىق يەنە شىمالغا ئېقىپ، شۋولغا بېرىپ توختايدۇ.

يوللىرى

(ناھىيەنىڭ يوللىرى كۆپىنچىسى چۆل ۋە سازلىقلار بىلەن تۇتاشقان

رىم يۇرسە تىۋەئىغىل، 60 چاقىرىم يۇرسە مازار، 55 چاقىرىم يۇرسە تارقاغا، 50 چاقىرىم يۇرسە كەسكە، 60 چاقىرىم يۇرسە مىسالەي، 45 چاقىرىم يۇرسە بىلەنگەن، 50 چاقىرىم يۇرسە يوغانقۇم، 45 چاقىرىم يۇرسە ئارقاچان، 40 چاقىرىم ماڭسا تاشكەن، 45 چاقىرىم يۇرسە قوچقار باستى، 50 چاقىرىم يۇرسە توپاق ئۆلگەن، 40 چاقىرىم يۇرسە بىچالىق، 50 چاقىرىم يۇرسە ۋىجىك دۆدۈك، 55 چاقىرىم يۇرسە بوستاذتوغراق، 45 چاقىرىم يۇرسە ئۆتۈچى، 40 چاقىرىم يۇرسە قۇم قۇدۇق، 45 چاقىرىم يۇرسە جىگدە قۇدۇق، 45 چاقىرىم يۇرسە قىيغاش، 50 چاقىرىم يۇرسە قۇملۇققا بارىدۇ. يۇقىرىقىلار چوڭ يول بولماستىن چارۋىچىلار كېرىيە دەرياسىنى بويلاپ سۇ ۋە ئوتلاق قوغلىشىپ ماڭغان يوللار بولۇپ، ھەر بىر جايدا قۇدۇق بار. ئۇنىڭ ئاخىرى قۇملۇق بولۇپ، كىرگىلى بولمايدۇ. شۇڭا مۇساپە سانىنى ھېسابلىماقمۇ تەس.

تەبىئىي مەھسۇلاتلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىدىغان مەھسۇلاتلىرى (物产)

تەبىئىي مەھسۇلاتلىرى: قوي (ناھىيەمىزنىڭ يايلاقلىرى كەڭرى، قويلارنىڭ قوشكېزەك قوزىلاشلىرىمۇ كۆپ بولۇپ، توركۆملەپ چىقىدىغان مەھسۇلاتتۇر)، كالا، ئات، ئېشەك، قوتاز، تۆگە. يۇقىرىقى بەش تۈرنى خەلق كۆپ باقىدۇ، ئۇ ناھىيەمىزنىڭ دائىملىق مەھسۇلاتى.

پىلە. ناھىيەمىزنىڭ پىلە مەھسۇلاتى خوتەن، لوپنىڭكىدەك كۆپ ئەمەس، لېكىن چىرا كەنتى، گۇلاخما، نىيە قاتارلىق جايلاردا باقىدۇ. بۇمۇ دائىملىق مەھسۇلات.

تۈلكە، سۇلەيسۇن (داۋىغان)، ياۋا كالا، ياۋا ئات، يۇقارقى تۆت تۈر ناھىيەمىزنىڭ قىيپاش جەنۇبىدىكى تاغلاردىن چىقىدۇ. ھەقىقەتەن ئالاھىدە مەھسۇلات.

تەبىئىي ئۆسۈملۈكلىرى: بۇغداي، قوناق، پاختا، ئۈزۈم، يۇقىرىقى تۆت تۈرنى بۇ يۇرتتا كۆپ ئۆستۈرىدۇ، ھەممىسى كۆپ مىقدارلىق مەھسۇلاتلار.

ئارپا، زىغىر، ئۇجمە، ئۆرۈك، جىگدە. يۇقىرىقى بەش تۈرنى بۇ يۇرتتا ھەممىلا يەردە تېرىيدۇ، ھەممىسى دائىملىق مەھسۇلات.

كۆك تاماكا (تاماكا ـ تەگۋاز) بۇ نەرسىنى خوتەن، لوپ تەرەپلەردە تې-

قالدىغا، 120 چاقىرىم يۇرسە چاقىلىق چېگراسىدىكى تادىكقا بارىدۇ.

نىيەگە ياندىش جەنۇبىي تاغنى بويلاپ 1200 چاقىرىم يۇرسە چەرچەنگە بارىدۇ. نىيەدىن جەنۇبقا 160 چاقىرىم يۇرسە، چىڭغانغا، شەرققە 40 چاقىرىم يۇرسە سۆگەتكە، يەنە 20 چاقىرىم يۇرسە يۇلغۇنبۇلاق، 60 چاقىرىم يۇرسە قوتاغ ئارىلى، 50 چاقىرىم يۇرسە تولانغوجا، 120 چاقىرىم يۇرسە قاراساي، 60 چاقىرىم يۇرسە بۇغالىق، 50 چاقىرىم يۇرسە ئوييايلاق، 110 چاقىرىم يۇرسە كاپادىكى كىچىك ئالتۇن كانغا، 80 چاقىرىن يۇرسە مىتە، 50 چاقىرىم يۇرسە قارا مىرەن، 120 چاقىرىم يۇرسە تار ئاغزى، 180 چاقىرىم يۇرسە چەرچەنگە بارىدۇ.

ناھىيەدىن جەنۇبقا 1430 چاقىرىم يۇرسە تىبەت چېگراسىغا بارىدۇ. ناھىيە مەركىزىدىن جەنۇبقا 15 چاقىرىم يۇرسە ئەرداۋ كەنتى، يەنە 45 چاقىرىم يۇرسە بوغاز لەڭگەر كەنتى، 30 چاقىرىم يۇرسە توغراق، 140 چاقىرىم يۇرسە پولۇغا (تۆۋەندىكىلىرى تاغ يولى بولۇپ، ساپ ئەگرى ـ بۈگرى، مېڭىش تەس)، 40 چاقىرىم يۇرسە ئېشەك ئاتتى، 30 چاقىرىم يۇرسە خانيايلاق ئاغزى، 30 چاقىرىم يۇرسە قابالۇق، كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ 40 چاقىرىم يۇرسە قايائۇدى، 70 چاقىرىم يۇرسە سۇ باشخان لەڭگەر، 120 چاقىرىم يۇرسە قوڭساز، 130 چاقىرىم يۇرسە كۆكيار داۋان، 100 چاقىرىم يۇرسە بۇۋى ئەدەن ئۆڭكۈرى، 150 چاقىرىم يۇرسە كېرىيە، 140 چاقىرىم يۇرسە كېرىيە دەريا بېشى جىلغىسى، 150 چاقىرىم يۇرسە تۇز قولڭ، 100 چاقىرىم يۇرسە قالماققۇي باقىدۇغا بارىدۇ، بۇ يەردىن جەنۇبقا يۇرسە تىبەت چېگراسىغا بارىدۇ.

پولۇ كەنتىدىن غەربىي شىمالغا 520 چاقىرىم يۇرسە چىرا كەنتىگە بارىدۇ. پولۇ كەنتىدىن 100 چاقىرىم يۇرسە ئىماملا كەنتىگە، 20 چاقىرىم يۇرسە ئىماملا لەڭگەر، 40 چاقىرىم يۇرسە ئىدىلىش، 20 چاقىرىم يۇرسە سايباغ كەنتى، 15 چاقىرىم يۇرسە نۇرى لەڭگەر، 50 چاقىرىم يۇرسە ياقىتوغراق، 80 چاقىرىم يۇرسە لۇچىن لەڭگەر، 40 چاقىرىم يۇرسە تاغنۇر مىڭلىقى بازىرى، 15 چاقىرىم يۇرسە تاۋىغاز لەڭگەر، 60 چاقىرىم يۇرسە ساتما لەڭگەر، 30 چاقىرىم يۇرسە ئاۋاپ لەڭگەر، 40 چاقىرىم يۇرسە قاراتاش دەرياسىدىن ئۆتۈپ، چىرا كەنتى بازىرىغا بارىدۇ.

ناھىيە مەركىزىدىن شىمالغا 960 چاقىرىم يۇرسە، كۇچا چېگراسىغا بارىدۇ. ناھىيە مەركىزىدىن 40 چاقىرىم يۇرسە بوستان، 50 چاقىـ

ىمىز سېپتا ئىشلىيەلمەيدۇ. تەمىنلەش ۋە تەلەپمۇ ئاز بولغاچقا، ئىش ـ
لەپچىقارغان بۇيۇم يوق.
مىس، تۇمۇر ئەسۋابلار (مىس، تۆمۈر باشقا جايلاردىن يۆتكەپ كېلى ـ
نىدۇ. ناھىيەمىزدە يەرلىك ئۇسۇلدا ئىشلىگەن مىس، تۆمۈر ئەسۋابلار
سېپتا ئەمەس، قوپال. شۇنداقتىمۇ ئەل ئارىسىدا دائىم ئىشلىتىدۇ).

سودا ئىشلىرى

مۇشۇ يەردە سېتىلىدىغان مۇشۇ يەرنىڭ مەھسۇلاتلىرى.

قوي ھەر يىلى تەخمىنەن 60 مىڭ، كالا تەخمىنەن 10 مىڭ نەچچە تۇياق، ئات مىڭ نەچچە تۇياق، ئېشەك تەخمىنەن بەش مىڭ نەچچە تۇياق، قوتاز تەخمىنەن ئىككى مىڭ نەچچە تۇياق، تۆگە مىڭ نەچچە تۇياق؛ يەرلىك كىگىز تەخمىنەن 20 نەچچە مىڭ پارچە، چەكمەن تاغار ـ خورجۇن تەخمىنەن 30 مىڭ، تەلپەك ـ تۇماق تەخمىنەن 30 نەچچە مىڭ دانە، جۇۋا تەخمىنەن 30 نەچچە مىڭ قۇر، ئۆتۈك 40 نەچچە مىڭ جۈپ، يىپەك 800 نەچچە توپ؛ بۇغداي تەخمىنەن 80 نەچچە مىڭ دەن، قوناق 90 نەچچە مىڭ دەن، ئۈزۈم تەخمىنەن 150 مىڭ جىڭ، پاختا تەخمىنەن 180 نەچچە مىڭ جىڭ؛ بۆز رەخت تەخمىنەن 10 نەچچە مىڭ توپ؛ زىغىر يېغى تەخمىنەن 20 نەچچە مىڭ جىڭ، ئۆرۈك مېغىزى تەخمىنەن 40 مىڭ جىڭ، كۆك تاماكا تەخمىنەن 20 مىڭ جىڭ، تۇرلۇك قۇرۇق مېۋىلەر 40 نەچچە مىڭ جىڭ، خوتەن قەغىزى 70 نەچچە مىليون تاختا سېتىلىدۇ.

ناھىيەمىزدىن سىرتقا توشۇلۇپ سېتىلىدىغان ماللار (ھەممىسى قۇرۇقلۇق ئارقىلىق توشۇلىدۇ، سۇ تىرانسپورتى يوق.)

قوي: خوتەن، چاقىلىق قاتارلىق جايلارغا ھەر يىلى تەخمىنەن 50 نەچچە مىڭى سېتىلىدۇ. قوي يۇڭى مەخسۇس رۇسىيە سودىگەرلىرىگە ھەر يىلى بىر مىليون جىڭ سېتىلىدۇ. قوي تېرىسى قەشقەر قاتارلىق جايلارغا ھەر يىلى 30 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق توشۇپ ئاپىرىپ سېتىلىدۇ، كالا، ئات تېرىلىرىدىن ھەر يىلى خوتەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا تەخمىنەن ئون مىڭ پارچىدىن ئارتۇق توشۇپ سېتىلىدۇ. ياۋا كالا، ئات تېرىلىرىدىن خو ـ تەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا ھەر يىلى تۆت مىڭ پارچىدىن ئارتۇق ئا ـ پىرىپ سېتىلىدۇ. تۈلكە، داۋىغان تېرىلىرى شىنجاڭنىڭ ئۆلكە شەھىرى قاتارلىق جايلىرىغا ھەر يىلى ئۈچ مىڭ پارچىدىن ئارتۇق ئاپىرىپ سېتى ـ

رىمايدۇ، بۇ يەردە تېرىلىدىغانلىرىنىڭ سۈپىتى ياخشى بولىدۇ، ئالاھىدە مەھسۇلات دېيىشكە بولىدۇ.

تەبىئىي مىنېراللىرى (مىنېرال مەھسۇلاتلىرى): ئالتۇن (كېرىيەدە ئالتۇن ئەڭ كۆپ بولۇپ، ھازىر يەرلىك ئۇسۇلدا قېزىپ ھەر يىلى تۆت ـ بەش مىڭ سەر ئالتۇن ئېلىنىۋاتىدۇ. ئەگەر يېڭى ئۇسۇلدا ئالغىلى بولسا، مەھسۇلات تېخىمۇ ئاشاتتى.) بۇ ھەقىقەتەن كۆپ مىقدارلىق مەھسۇلات بولىدۇ.

تۇز (جەنۇبىي تاغدىن چىقىدۇ). تۇز پارچە پارچە بولۇپ قېتىۋالىدۇ، يەرلىك كىشىلەر ئۇنى قايىنىتىپ تاۋلىمايلا تاماققا ئىشلىتىۋېرىدۇ. ئۇ ناھىيەمىزنىڭ دائىملىق مەھسۇلاتى.

چازا تاش (جەنۇبىي تاغدىن چىقىدۇ. سۈپەت جەھەتتە چانسىمۇ، خوتەن قاشتېشى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تاشچىلار ئىختىيارىي ھالدا تاغقا كىرىپ قېزىپ چىقالايدۇ. قوي يېغىسىمان قاشتېشىدەك تېپىش قىيىن ئەمەستەك تۇرىدۇ. ئىچكىرىدىكى قاشتېشى ئويمىچىلىرى ئۇنىڭدىن قاشتېشى بۇيۇملىرىنى ئىشلەيدۇ. يېقىندا چەت ئەلگىمۇ سېتىلىدىغان بولدى، ھەقىقەتەن ئالاھىدە مەھسۇلات).

ھايۋاناتتىن ئېلىنىدىغان مەھسۇلاتلار: يۇڭ، قوي تېرىسى، بۇ ئىككى تۈر ھايۋانلاردىن ئېلىنىدىغان كۆپ مىقدارلىق مەھسۇلاتتۇر.

جاۋا گىلەم، يۇڭدىن توقۇلغان تاغار-خورجۇن، جۇۋا، كالا، ئات تېرىسى، يىپەك، ئەتلەس. بۇ سەككىز تۈر ھايۋاناتتىن ئېلىپ ئىشلەپچىقىرىلىدىغان دائىملىق مەھسۇلاتتۇر.

ياۋا كالا تېرىسى، ياۋا ئات تېرىسى،تۈلكە تېرىسى، داۋىغان تېرىسى. يۇقىرىقى تۆت تۈر ھايۋاناتتىن ئېلىنىدىغان ئالاھىدە مەھسۇلات.

ئۆسۈملۈكلەردىن ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلاتلار: بۆز رەخت، قۇرۇق ئۈزۈم. بۇ ئىككى تۈر ئۆسۈملۈكلەردىن ئېلىنىدىغان كۆپ مىقدارلىق مەھسۇلاتتۇر.

زىغىر يېغى، ئۆرۈك مېغىزى، ئۈجمە قوۋزىقى قەغىزى. يۇقىرىقى ئۈچ تۈر ئۆسۈملۈكلەردىن ئىشلەپچىقىرىلىدىغان دائىملىق مەھسۇلاتتۇر.

مىنېراللار (كان مەھسۇلاتلىرى)دىن ئىشلىنىدىغان مەھسۇلاتلار. ئالتۇن جابدۇقلار، قاشتاش بۇيۇملىرى. بۇ ئىككى تۈردىكى مەھسۇلاتلارنى ناھىيە-

گۇما ناھىيىسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى

(1908ـيىلى)

گۇما ناھىيەسى ئىلگىرى ھازىرقى شىنجاڭنىڭ يەكەن مەھكىمە-سىگە قارايتتى. دەلىللەشلەرگە ئاساسلانغاندا شىنجاڭ قەدىمدە «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتالغان بولۇپ «خەننامە»دە : «غەربىي شىمالىدا چوڭ تاغلار بار، شەرقتە يۇمېن (قاشىقوۋۇق) ۋە ياڭگۇەن قوۋۇقى ئارقىلىق خەن سۇلالىسى بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ، غەربىي تەرىپى پامىرغا تۇتىشىدۇ» دېيىلگەن. پامىر جەنۇبىي ۋە شىمالدىكى چوڭ تاغلار تۇركۇمىگە كىرى-دۇ. جەنۇبىي ۋە شىمالدىكى چوڭ تاغلار بولسا شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالدىكى يوللار ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە پامىرنىڭ غەربىدە ئېركەشتام، دارازا، ئۇرلېي، پىشنان قاتارلىق ئەللەر بولۇپ «پىشنان» دېگەن نام خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ پەيدا بول-غان. كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە جوڭغارىيەدىكى مۇسۇلمانلار يۇرتلىرى گاھى يۈز ئۆرۈپ گاھى بويسۇنغان. ئۆتكەن سۇلالىلەر كۆپ قېتىم جازا يۈرۈشى قىلغان بولسىمۇ، تولۇق تىنچىتىپ بولالمىغان، رەھىمدىل پا-دىشاھ شېڭزۇخان غەربكە لەشكەر تارتىپ جوڭغارىيەنى بويسۇندۇردى، بۇ شىمالىي يولدىكى ئەللەر ئىدى، ئۇلۇغ گاۋزۇڭ خان ئىلىنى تىنچىـ-تىپ، چوڭ خوجىنى قويۇپ بېرىپ، لەشكەرلەرنىڭ ھىمايىسىدە يەكەن-گە ئاپىرىپ قويۇپ، ئىلگىرى ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى يۇرتلارنى بىر-لىككە كەلتۈردى. كىچىك خوجىنى ئىلىدا قالدۇرۇپ ئۇنى دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشقا قويدى. ئامۇرسانا ئىسيان كۆتۈرگەندە كىچىك خوجا ئۇنىڭغا ياردەم بەردى، كېيىن يەكەنگە قېچىپ بېرىپ ئاكىسى چوڭ خوجىنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە كۈشكۈرتتى ۋە ئۆزىنى «باتۇر خان» دەپ ئېلان قىلدى. 100مىڭ ئۆيلۈك مۇسۇلمان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپلا ئۇ-نىڭغا ئەگەشتى. گاۋزۇڭ خاننىڭ 23ـيىلى تۇرپاننىڭ جازا يۈرۈش قى-لىش توغرىسىدا يارلىقى چۈشتى. 25ـيىلى بەدەخشاننىڭ ئاتامانى ئا-

لىدۇ. يىپەك مەخسۇس رۇسىيە سودىگەرلىرىگە ھەر يىلى تەخمىنەن تۆت مىڭ جىڭدىن ئارتۇق سېتىلىدۇ. ئەتلەس قەشقەر، ئۈلكە مەركىزىگە ھەر يىلى تەخمىنەن 600 توپتىن ئارتۇق سېتىلىدۇ. بۇغداي خوتەن، چاقىلىقلارغا ھەر يىلى 15 مىڭ دەندىن ئارتوق توشۇپ سېتىلىدۇ. قوناق خوتەن، چاقىلىقلارغا ھەر يىلى تەخمىنەن 20 مىڭ نەچچە دەن توشۇپ سېتىلىدۇ. بۆز رەخت شىنجاڭنىڭ ئۆلكە مەركىزى، دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلارغا ھەر يىلى تەخمىنەن ئون نەچچە مىڭ توپ سېتىلىدۇ. ئۈزۈم دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلارغا ئاپىرىپ، ھەر يىلى 100 نەچچە مىڭ جىڭ سېتىلىدۇ. ئۆرۈك مېغىزى دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلارغا ھەر يىلى تەخمىنەن 30 نەچچە مىڭ جىڭ ئاپىرىپ سېتىلىدۇ. تۇرلۇك قۇرۇق مېۋىلەر دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلارغا ئاپىرىپ، ھەر يىلى تەخمىنەن 150 مىڭ جىڭ سېتىلىدۇ. كۆك تاماكا خوتەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا ھەر يىلى 30 نەچچە مىڭ جىڭ ئاپىرىپ سېتىلىدۇ.

چازا قاشتېشىدىن ھەر يىلى ئاستانىغا 50 نەچچە مىڭ جىڭى ئاپىرىپ سېتىلىدۇ.

سىرتتىن كىرگۈزۈلىدىغان ماللار: قۇرۇقلۇق ئارقىلىق يۆتكەپ كېلىنىدۇ. جەنۇبنىڭ چايلىرى گەنسۇ ئارقىلىق ھەر يىلى بەش مىڭ نەچچە خىش يۆتكەپ كېلىنىدۇ. گۇرۇچ خوتەندىن ھەر يىلى تەخمىنەن مىڭ نەچچە دەن توشۇلىدۇ. ئەجنەبىيلەرنىڭ مەخمەل، سوكنا، تاۋار-دۇردۇنلىرى رۇسىيەدىن توشۇپ كېلىنىدۇ. ھەر يىللىق ئومۇمىي سوممىسى يەتتە مىڭ سەر كۈمۈشتىن ئاشىدۇ. ئىچكىرىنىڭ تاۋار-دۇردۇنلىرى ئىچكىرىدىن توشۇپ كېلىنىدۇ. يىللىق سوممى جەمئىي ئىككى مىڭ سەر كۈمۈشتىن ئاشىدۇ. ئەجنەبىيلەرنىڭ ياغ، شاملىرى رۇسىيەدىن يۆتكەپ كېلىنىدۇ، يىللىق پۇتۇشۇش سوممىسى مىڭ سەردىن ئاشىدۇ.

ئەجنەبىيلەرنىڭ تۆمۈرى رۇسىيەدىن كىرگۈزۈلىدۇ. ھەر يىلى تەخمىنەن ئون مىليون جىڭدىن ئارتۇق سېتىلىدۇ. قىزىل مىس ئاقسۇدىن توشۇپ كېلىنىدۇ، ھەر يىلى تەخمىنەن يەتتە مىڭ جىڭدىن ئارتۇق سېتىلىدۇ.

تەرجىمىسى: مەتكېرەم ئىسمايىل
ئەبەيدۇللا ئاقۇپ بارىن

ناھىيە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىنكى ھالىتى

بىر ئورۇندا يېڭىدىن ناھىيە يامۇلى سېلىنىپ، دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە قىلىندى، ئاشلىق ئامبىرى، ئىبادەتخانا، پاشىشاپ بەگ يامۇلى، گۇندىخانا سېلىنىشقا دوكلات سۇنىماقچى.

ھاكىمىيەت يۇرگۈزۇش جەھەتتىكى خىزمەت نەتىجىلىرى

گۇاڭشۇنىڭ 15ـ يىلى قاغىلىق ناھىيىسىگە قاراشلىق كانجۇتتا سەللىلىكلەرنىڭ كاتتىبېشى تۇراخون (土拉湖) ئۆز ئادەملىرىنى باشلاپ ئەنگلىيەلىكلەرگە بېقىنىدۇ. ئەنگلىيەلىكلەر بۇلارنى شەيدۇللا مازىرىدا قورغان سېلىپ ئولتۇراشتۇرىدۇ. قەشقەرنىڭ دوتىيى خۇاڭ گۇاڭدا دەرھال قاغىلىقتىكى خۇاڭ يۈەنگە ئالاقە ئەۋەتىپ، بۇ ئىشنى تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىشقا كۆرسەتمە بېرىدۇ. خۇاڭ يۈەن دەرھال گۇمىغا قاراشلىق ساڭجۇغا ئادەم بۇيرۇپ، مۇشۇ يەردىكى يول ئارقىلىق ساڭجۇغا ئەۋەتمەكچى بولىدۇ(بۇ چاغدا تېخى ناھىيە تەسىس قىلىنمىغان بولۇپ «گۇما چوڭ يېزىسى» دەپ ئاتىلاتتى). بۇ يەردىن غەربكە 130 چاقىرىم ماڭسا

光，咳其兄大和卓木复叛，自立为巴图尔汉，回数十万户，从风而靡。
讨，二十五年，巴克达山首擒献大小和卓木兄弟，先后伏诛，始平回部，是为南路。 旋安夷复叛，
穆宗毅皇帝缵承丕业，衷杨武威，乃眷西顾，命左文襄公督师进剿，一鼓荡平，南北两路，悉归版
图。 我皇上御极之初，刘襄勤公奉命持节新疆，设善后局，十年始改行省，设州县。 皮山原属叶
城，名 吗庄，光绪二十八年分嗰吗三十八庄，改设县治，汉有其名，因名而名之为皮山县。
本境何代年月置。 光绪二十八年经新疆巡抚饶(应祺)奏请改设，次年，谢署令维兴请建衙

皮山县乡土志·历史 六五三

كا-ئۇكا چوڭ-كىچىك خوجىلارنى ئىلگىرى-ئاخىر ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، مۇسۇلمانلار يۇرتى تىنچلىنىشقا باشلىدى. بۇ جەنۇبىي يولدا بولۇپ ئۆتكەن ئىشلاردۇر، ياقا يۇرتلۇقلار يەنە ئىسيان كۆتۈرگەندە مۇزۇڭ خان ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ئۇلۇغۋار ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ھەيۋىسىنى نامايان قىلىش ئىرادىسىگە كېلىپ، دىققەت-ئېتىبارىنى غەربكە قارىتىپ، جازا يۈرۈش قىلىشقا جىنۋېن بەگ زوزۇڭتاڭغا پەرمان چۈشۈردى. ئۇ بۇ جايلارنى بىر يولىلا تىنچىتىپ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي يول خانىدانلىقنىڭ زېمىن تەۋەلىكىگە كىرگۈزۈلدى.

خانىمىز سەلتەنىتىنىڭ دەسلىپىدە ھەمدەمچى بەگ ليۇ جىنتاڭ خان يارلىقىغا بىنائەن شىنجاڭغا كېلىپ قېپقالغان ئىشلارنى بىرتەرەپ قىلىش ئىدارىسى تەسىس قىلىپ، 10-يىلى ۋازارەت تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ ئايماق، ناھىيە تەسىس قىلدى. گۇما ناھىيەسى ئەسلىدە قاغىلىققا تەۋە بولۇپ، گۇما يېزىسى دەپ ئاتىلاتتى. گۇاڭشۈخاننىڭ 28-يىلى گۇمىنى 38كەنتكە بۆلۈپ ناھىيە تەسىس قىلىندى. خەن سۇلالىسى زامانىسىدىلا گۇمىنىڭ نامى مەلۇم بولۇپ شۇ نامغا ئاساسەن پىشەن (گۇما) دەپ ئاتالدى.

ناھىيەنىڭ قايسى دەۋردە تەسىس قىلىنغانلىقى توغرىسىدا

گۇاڭشۈنىڭ 28-يىلى شىنجاڭدا باش تەپتىش راۋيىڭچىڭنىڭ ئۆزگەرتىپ تەسىس قىلىش توغرىسىدا مەلۇمات يوللاپ ئىككىنچى يىلى مەھكىمە ئامبىلى شيى ۋيىشىڭنىڭ تەكلىپى بويىچە يامۇل تەسىس قىلىندى.

ناھىيە تەسىس قىلىنىشتىن ئىلگىرىكى ھالىتى

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە پىشنان خانلىقى بار بولۇپ، ھازىرقى ناھىيە مەركىزى جايلاشقان ئورۇندىن قارىغاندا پامىرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بۇرۇنقى ئورنى ساقلىنىپ قالمىغان، ناھىيە تەسىس قىلىنىشتىن ئىلگىرى قاغىلىق ناھىيەسى تەۋەلىكىدىكى گۇما كەنتى دەپ ئاتالغان، قاغىلىقنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قوش لەڭگەر بىلەن بولغان ئارىلىقى 150چاقىرىم كېلىدۇ. يۈەن سۇلالىسى تارىخىدىمۇ: «پامىردا ئىككى دەريا بار، بىرى ئۇدۇنگە ئاقىدۇ، يەنە بىرى گۇمىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ» دېيىلگەن.

ئادەملىرى

يەرلىك كىشىلەر ئۇيغۇرلار بولۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.
فامىلە ۋە نەسەبى خاتىرىلەنمىگەن. ئاتا ۋە ئوغۇل، ئانا ۋە قىزى بىر تۇغ-
قان ئاكا-ئۇكا ۋە ئاچا-سىڭىللاردىن سىرت ئەر-ئاياللارنىڭ ئۆز ئارا نى-
كاھلىنىشىغا بىردەك رۇخسەت قىلىنىدۇ. ئاسان ئاجرىشىپ كېتىدۇ،
يىل ھېسابى يوق، ئۆي ئىچىدە يەردە يېتىپ قوپىدۇ ۋە ئولتۇرىدۇ، كى-
يىنىشى خەنزۇلارنىڭكىگە سەل-پەل ئوخشاپ قالىدۇ. كەيپىياتى تۇراق-
سىز، ئاجىزلىرى بەك ئاجىز، يامانلىرى بەك يامان، گۇمانخور ۋە بىلىمى
يوق، كۆپىنچە ھاللاردا ھىيلىگەرلىك قىلىشىدۇ، ئات-ئۇلاغچىلىق ۋە
ھارۋىكەشلىككە ئۇستا كېلىدۇ. قىلغان ئىشىغا پۇشايمان قىلمايدۇ.
تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق قىلىپ تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، مېۋە-چې-
ۋىگە ئامراق، توي-تۆكۈنلەردە قوي گۆشى ۋە گۇرۇچ تامىقى ئېتىدۇ.
بۇنى پولۇ دەپ ئاتايدۇ، ئۇنى قاچىغا ئۇسسىماي چۆرىدەپ ئولتۇرۇشۇپ
يەيدۇ. دەپنە ۋە نەزىر-چىراغ قىلىش يوسۇنلىرى ئىسلام دىنىنىڭكى
بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ھەممىشە قۇرئان ئوقۇشنى ئاساس قىلىدۇ، شە-
ھەر-بازارلاردا مەسچىتلەر بار، ئەر ۋە ئاياللىرى ئۇلاغ مىنىشكە ئۇستا.
بۇيرۇت دېيىلىدىغان بىر تائىپە كىشىلەر بولۇپ ئۇلارمۇ ئىسلام دى-
نىدا، فامىلىسى ۋە نەسەبى يوق، كىگىز ئۆيلەردە ئولتۇرىدۇ، سۇيى ۋە
ئوت-چۆپ بار جايلارغا ماكانلىشىپ چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق قىلىپ
تىرىكچىلىك قىلىدۇ، ئەللىك ئۆيلۈكچە كېلىدۇ، چوڭ-كىچىكلىرىنىڭ
ھەممىسى جەمەت كېلىدۇ، كۆڭلىنى ياساش كېرەككى، تېرىكتۇرۇشكە
بولمايدۇ، ئۆرپ-ئادىتى قازاقلارنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ.
رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ كېلىپ-كېتىشىنىڭ قارارى يوق، ئەنە-
جانلىقلار كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇلارمۇ ئىسلام دىنىدا.
ئەنگلىيە سودىگەرلىرىنىڭ كېلىپ-كېتىشىنىڭ قارارى يوق، ھىن-
دىلار (سودىگەرلىرى) كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئا-
دىتىدە كالىنى ئۇلاغلايدۇ. خەنزۇلاردىن ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار تەد-
رىجىي كۆپەيدى، ئۇلار ساپلا ئەسكەرلىكتىن قىسقارتىلغان، شاللىۋې-
تىلگەن قېرى ۋە ئاجىز ئەسكەرلەر بولۇپ، ئاياللار يوق، ئەرلەر بار.
سەرسان بولۇپ مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قالغان، بەك بىچارە.

كىلياڭ داۋىنىغا بارغىلى بولىدۇ. تىك يارلىق مۇز تاغدىن ھارۋا ۋە ئۇلاغ ماڭالمايتتى. ئۇقۇشۇشتىن ئۇيغۇرلارنىڭ يېتەكچىسى ئىدرىس باقىنىڭ جاپاغا چىدامىلىق ۋە ئىشنىڭ يولىنى بىلىدىغانلىقى مەلۇم بولۇپ، بۇ ئىشقا تەيىنلىنىدۇ. بۇ يېتەكچى قوتازغا مىنىپ، تاغ-داۋانلار ئېشىپ خەتەرلىك ۋە مۇھىم جايلاردا يەر باغىرلاپ ئىلگىرىلەپ(قوتازمۇ بۇنىڭغا كۆنۈك ئىدى) ئۇدۇل شەيدۇللا(شىتىلا) مازىرىغا يىتىپ بېرىپ(شەيدۇللا مازىرى ئەسلىدە جۇڭگونىڭ زېمىنى بولۇپ، تاغنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقان، ئەنگلىيە ئەسكەر تۇرغۇزمىغان ئىدى)، تۇراخۇنىنىڭ ئادەملىرى قاتارلىقلارنى جۇڭگوغا قايتىپ كېتىشكە نەسىھەت قىلىپ كۆندۈرىدۇ ۋە كاتتىبېشى تۇراخون دوتەي مەھكىمىسىگە ئاپىرىپ قامىلىدۇ.

گۇاڭشۇنىڭ 16-يىلى جۇڭگو بىلەن چەت ئەلنىڭ چېگراسى ئايرىلىپ شەيدۇللاغا 30 چاقىرىم كېلىدىغان سۈگەت دېگەن جايغا چېگرا قاراۋۇللۇق چارىسى قۇرۇلۇپ، ئۇنى ساقلاشقا ئادەم قويۇلىدۇ ۋە ئۇن نەچچە ئېغىز ئۆي سېلىنىپ، بوز يەر ئېچىلىپ، سەللىلىكلەردىن ئۇن نەچچە ئائىلىلىك كىشى قاراۋۇلخانا ئەسكىرى قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئايلىق تەمىنات بېرىلدى. سۈگەت چېگرا قاراۋۇلخانىسى جۇڭگو بىلەن ئەنگلىيەنىڭ قاتناش چوڭ يولى بولۇپ، ئاشلىق تەمىناتى دائىم ئۈكسۈپ قالاتتى. يەكەن مەھكىمىسى بىرلەشمە مۇداپىئە ئورنىنىڭ شاپائەت قىلىپ، ئاشلىق ئامبىرى قۇرۇشقا نەسىھەت قىلىشى ئارقىسىدا كىلياڭغا ئاشلىق ئامبىرى قۇرۇلۇپ ھازىر 300 دەندىن ئارتۇق قوناق توپلىنىپ، ھەر يىلى سۈگەت قاراۋۇلخانىسىغا قوتاز بىلەن توشۇلۇپ ئەھۋال ئىلگىرىكىدىن ياخشىلاندى. لەشكىرىي ئىشلاردا خاتىرلىگۈدەك ئىش يوق.

مۆتىۋەرلىرى

ناھىيەمىزنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى 150 چاقىرىم يىراقلىقتا بىر كونا قەبرە خارابىسى بولۇپ، يەرلىك خەلق «ھەسەن پاششىم مازىرى» دەپ ئاتىشىدۇ. يەرلىك ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى مويسىپىتلارنىڭ ئېيتىشىچە سۇلالىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئەل ئىچىدە داۋالغۇش بولغاندا ھەسەن ئاخۇن جامائەتنى باشلاپ بەيئەت قىلغان، ئەل ئىچىمۇ تىنچلانغان. كونىلاردىن مۆتىۋەرلەرنىڭ يىل-كۈنى خاتىرلەنمىگەن.

چېگرالىنىدۇ. جەنۇبتا قارا قورۇم بىلەن چېگرالىنىدۇ. ئۇ يەردە جوڭ-گو بىلەن ئەنگلىيەنىڭ پاسىل كۆتىكى بولۇپ، ئىچىدە چېگرا تاختىسى بار، شىمالدا ئاقسۇ چوڭ چۆللۈكى بىلەن چېگرالىنىدۇ.

بۇ ناھىيەدە جەمئىي 38 كەنت بار: گوما بازىرى، يۇقىرىقىبازار، لەنگەر، قومئېرىق، سانجار، چودا لەنگەر، قوشتاغ، ئىسمىسلاھ، توگ-مەنبېشى، ناغوت، ئاۋات، كۆكتاغ، ئارا مەھەللە، لايقا، ساغان، پىشنىا، قاقشال، پىلاڭ، هويلامەھەللە، ئاراقوم، ئوردىيان، قاراتاغىز، پىننىمي، خانتوغ، سابور(سانجو)، سېپىتىلا، خانىقا، دۆڭباغ، باسقاق، سايباغ، چودا، ئورتاتوگمەن، يېڭىباغ، موجى، زاڭگوي، باغلا، دۇۋا، پىيالما كەنتلىرىدىن ئىبارەت.

ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىن بىر چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئوردىيان كەنتى ناھىيە بازىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. يۇقىرقى بازار كەنتىگىمۇ تۇتىشىدۇ، ناھىيە بازىرىنىڭ ئىككى چاقىرىم يىراقلىقتىكى كۆكتاغ كەنتى، ناھىيە بازار كەنتى ۋە قومئېرىق كەنتى، ئوردىيان كەنتلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ، ناھىيە بازارىنىڭ شەرقىدىكى يۇقىرىقى بازار كەنتى ئۈچ چاقىرىم كېلىدىغان جايدا سانجار كەنتى، ۋە بازار كەنتى بىلەن تۇتىشىدۇ. ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىن تۆت چاقىرىم كېلىدىغان جايدا قومئېرىق كەنتى بىلەن لايقا كەنتى، ئوردىيان كەنتى، ئارامەھەللە كەنتلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن بەش چاقىرىم كېلىدىغان جايدا ئارا مەھەللە كەنتى بىلەن ئوردىيان كەنتى تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن ئۈچ چاقىرىم يىراقلىقتا سانجار كەنتى بىلەن توگمەنبېشى كەنتلىرى تۇتىشىدۇ، ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىدىن بەش چاقىرىم يىراقلىقتا توگمەن بېشى كەنتى بىلەن ناھىيە مەركىزى يەنى بازار كەنتى تۇتىشىدۇ. ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىن ئالتە چاقىرىم يىراقلىقتا لايقا كەنتى بىلەن ئوردىيان، ئارا مەھەللە كەنتلىرى تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىدىن 30چاقىرىم كېلىدىغان جايدا هويلا مەھەللە كەنتى بىلەن چودا، لەنگەر كەنتى، قاقشال كەنتى تۇتىشىدۇ، ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىدىن 30چاقىرىم كېلىدىغان جايدا ناغوت كەنتى بىلەن هويلا مەھەللە كەنتى تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 30 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا چودا لەنگەر كەنتى بار.

نوپۇسى

ناھىيەدە ئۇيغۇرلاردىن جەمئىي 7879ئۆيلۈك (تۈتۈن)بار، ئەرلەر 16مىڭ 204نەپەر، ئاياللار 15مىڭ 65نەپەر، ئەر-ئايال، چوڭ-كىچىك بولۇپ جەمئىي 31مىڭ 269نەپەر. خوشۇندىكىلەر يوق، خەنزۇلار 12ئۆيلۈك بولۇپ،ئەرلەر بار، ئاياللار يوق. فامىلىسى ۋە نەسەبى خاتىرىلەنمىگەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ-ئادىتىدە ئۈچ ماسلاشقاندىن باشقىلىرى دېگۈدەك يات ھېسابلىنىدۇ.

دىنى

ھەممىسى ئىسلام دىنىدا بولۇپ، ئاخۇنلارنى ھۆرمەتلەيدۇ. لاما دىنىدىكىلەر، سېرىق ۋە قىزىل دىنىدىكىلەر، كاتولىك دىنىدىكىلەر، خىرىستىيانلار يوق.

ئوقەتچىلىكى

ئۆلىمالىرى: خەنزۇ تىل-يېزىقىدىكى كىلاسسىك كىتابلارنى ئۆگەنگەن چۇ خەنچىڭ ئىسىملىك بىرى بار بولۇپ، يېزىقتا پىششىق ئىدى.

موللىلىرى: ئۇيغۇر يېزىقىنى بىلىدىغانلارنى ئۇيغۇرلار موللا دەيدۇ، بۇلاردىن جەمئىي 317 كىشى بار.

دېھقانلىرى: جەمئىي 3947ئۆيلۈك كىشى بار.

ھۈنەرۋەنلىرى: بۇلار جەمئىي 684 ئائىلىلىك بولۇپ، بۇلاردىن باپكار، بوكچى، كۆنچى، بوياقچى، قەغەزچى، كىگىزچى، تامچى، سەيپۇڭ، تۆمۈرچى ۋە مىسكەر، جۇۋازچى، ئېگەرچى، مۇزدۇز قاتارلىقلار بار.

سودىگەرلىرى: جەمئىي 45ئائىلىلىك بار.

جۇغراپىيەسى

بۇ ناھىيە ئۆلكە شەھەرنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ئۆلكە بىلەن بولغان ئارىلىقى قەشقەردىن باشلاپ ھېسابلىغاندا 5030چاقىرىم، مارالبېشىدىن ھېسابلىغاندا 4520 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ ناھىيە مەھكىمە شەھەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، غەربتە قاغىلىق ناھىيەسى بىلەن

نى جەنۇبىدىكى 300چاقىرىم جايدا دۆۋا كەنتى بار. بۇ يەرنىڭ ئەسلىي
ئىسمى گوما چوڭ كەنتى بولۇپ، يەنە بىر ئىسمى بازار كەنتى، يۇقىرد-
ىكى 38 كەنتنىڭ ناھىيە مەركىزى بىلەن بولغان ئارىلىقىنىڭ چا-
قىرىم سانى يېقىندىن يىراققا رەتلەپ كۆرسىتىلدى. بىر-بىرىگە ئۇلاذ-
غانلىرىنىڭ ئارىلىقى چۆل ھېسابلىنىدۇ. ناھىيەدە ناھىيە مەركىزى
قىسلاشتۇرۇلۇپ، ئۆزگەرتىلگىنىگە ئۇزۇن بولمىغاچقا، ئىبادەتخانا
يىلىقىسىز، ھازىرچە باللارنىڭ ساۋات چىقىرىش مەكتىپىدىن بىر،
چوڭ-كىچىك مىرشاپخانىدىن بەش، ئەلەمدار ئىدارىسىدىن بىرسى قو-
ۇلۇپ خەلقنىڭ ئۆيىنى ۋاقتىنچە ئىجارە ئېلىپ ئىشقا كىرىشتۇرۇل-
دى، ئالتە ئورۇنغا ياغاچ كۆۋرۈك سېلىندى. ئۆستەڭلەرگە سۇ باشلاشقا
چوڭ دەريا يوق. ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ-چوڭ مەسچىتلىرى بار، زاڭگۇي
ولىنىڭ غەربىي شىمالىدا ناھىيە بازىرىنىڭ كونا ئورنى بولۇپ، ئۇي-
غۇرلار ئۇنى «خارابە شەھەر» دېيىشىدۇ، بۇ يەردە يۇلغۇن كۆپ، خەلق
ئۇنى ئوتۇن قىلىدۇ. مىس تامغا، ساپال كوپ، كومزەك قاتارلىقلارنى
تېپىۋالغۇچىلار چىقىشقا باشلىدى. قەدىمىي قەبرىلەرمۇ بار، قويۇن كۆپ
چىقىپ، ئادەمنىڭ مېڭىشىغا تەسلىك كەلتۈرىدۇ.

تاغلىرى

پىيالما تېغىنىڭ (皮白尔曼山) ناھىيە مەركىزى بىلەن بولغان
ئارىلىقى 200 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ، بۇ بىر قۇمتاغ. يالتى
(雅尔提山) تېغىنىڭ ناھىيە مەركىزى بىلەن بولغان ئارىلىقى
500چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ. كىلياڭ(克里阳山) تېغىغا ناھىيە
مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 500چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ، ئۇنىڭ يەنە
بىر ئىسمى چۇشكۇن.(居什肯) ساڭجۇ تېغىغا(桑株山)ناھىيە مەركە-
زىنىڭ جەنۇبىدىن 600چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ. سۇگەت تېغى-
نىڭ(素盖提山) ناھىيە مەركىزى بىلەن بولغان ئارىلىقى 700چاقى-
رىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ. قارا قورۇم(卡拉胡鲁木山) تېغىنىڭ ناھىيە
مەركىزى بىلەن بولغان ئارىلىقى 1200چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ.
قاراقورۇمدىن غەربكە ماڭسا قاغىلىق ناھىيە بازىرىغا بارغىلى بولىدۇ،
شەرققە ماڭسا بولاڭچى(؟) — بورانچى (伯凌吉)داۋىنى، چانجىل (利
昌吉) داۋىنىغا بارغىلى بولىدۇ. شەرققە داۋاملىق ماڭسا، ئەگىپ خو-

ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 30چاقىرىم كېلىدىغان
جايدا قاقشال كەنتى، چودا لەنگەر كەنتى بىلەن تۈتىشىدۇ. ناھىيە مەر-
كىزىنىڭ شىمالىدىن 30 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا ئاياغقۇم كەنتى،
ناھىيە مەركىزىنىڭ 40 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا قارا تاغىز كەنتى،
ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 70چاقىرىم كېلىدىغان جايدا
چودا كەنتى بار. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 80چاقىرىم
كېلىدىغان جايدا ئاۋات كەنتى بار، ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇ-
بىدىن 90چاقىرىم كېلىدىغان جايدا ئورتاتوگمەن كەنتى، بىلەن موجى
كەنتى، يېڭىباغ كەنتلىرى تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن
90 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا قوشتاغ كەنتى بار. ناھىيە مەركىزىنىڭ
شەرقىي جەنۇبىدىن 100چاقىرىم كېلىدىغان جايدا يېڭىباغ كەنتى،
ئورتا توگمەن كەنتى، سايباغ كەنتلىرى تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ
شەرقىي جەنۇبىدىن 110چاقىرىم كېلىدىغان جايدا موجى كەنتى بىلەن
يېڭىباغ كەنتى، ئورتاتوگمەن كەنتى، سايباغ كەنتلىرى تۇتىشىدۇ. نا-
ھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 120 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا سايباغ
كەنتى بىلەن موجى كەنتى، باغلا كەنتلىرى تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركى-
زىنىڭ جەنۇبىدىن 120 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا ئىسمىسلاھ كەنتى
بار، ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 125 چاقىرىم كېلىدىغان
جايدا باغلا كەنتى بىلەن سايباغ كەنتى، باسقاق كەنتلىرى تۇتىشىدۇ،
ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 140 چاقىتىم كېلىدىغان جايدا
كىلياڭ كەنتى بار. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىدىن 150چاقىرىم كېلى-
دىغان جايدا زاڭگۇي كەنتى بار، ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبى-
دىن 170 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا سېيىتلا كەنتى بىلەن باسقاق كەن-
تى، دۆڭباغ كەنتى، خانىقا كەنتلىرى تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ
شەرقىدىن 180چاقىرىم يىراقلىقتا خانتۇغ كەنتى بار. ناھىيە مەركى-
زىنىڭ 180چاقىرىم يىراقلىقتا خانىقا كەنتى بىلەن دۆڭباغ كەنتى،
ساۋا، سېيىتلا كەنتلىرى تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جە-
نۇبىدىن 180چاقىرىم يىراقلىقتا بوۋاقمەبەر كەنتى بار، ناھىيە مەر-
كىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن200چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، ساۋا كەن-
تى بىلەن خانىقا كەنتى تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىدىن
240چاقىرىم يىراقلىقتا پىيالما كەنتى بار. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەر-

چۇشۇپ، يەنە 40 چاقىرىمچە ئېقىپ(白孜)ئۆستىڭىگە چۇشۇپ موجىغا كەلگەندە يەنە50چاقىرىمچە ئېقىپ سېيىتلا ئۆستىڭىگە چۇشىدۇ. يەنە 30چاقىرىمچە ئېقىپ يېڭىباغ ئۆستىڭىگە چۇشىدۇ. ئومۇمەن ساۋا كەنتى، سېيىتلا كەنتى، خانىقا كەنتى، دۆڭباغ كەنتى، باسقاق كەنتى، باغلا كەنتى، سايباغ كەنتى، چودا كەنتى، ئورتا تۆگمەن كەنتى، يېڭى باغ كەنتى، موجى كەنتى، زاڭگۇي كەنتلىرىدىن ئىبارەت 12 كەنت سانجۇ تېغىنىڭ سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ.

يالتى تېغىنىڭ قارا سۇيى يىغىلىپ ئوتلاقكۆلگە ئېقىپ كىرىپ، بۇ يەردىن شىمالغا ئېقىپ چىقىپ 250چاقىرىمچە ئېقىپ دۇۋا كەنتىگە بارىدۇ. يەنە 120چاقىرىمچە ئېقىپ پىيالما كەنتىگە بارىدۇ(يالتى تېغىنىڭ يەنە بىر ئىسمى قارلىق ئاقىقى). پىننى بۇلىقى پىننى كەنتىنى، سوپى خانىقا ئاياغقۇم بۇلىقى ئاياغقۇم كەنتىنى، ئوردىيان بۇلىقى، ئوردىيان كەنتى، قارا تاغىز كەنتىنى، خانتۇغ بۇلىقى خانتۇغ كەنتىنى سۇغىرىدۇ.

ناھىيەمىز سۇ مەنبەسىنى تەكشۇرۇشىمىزچە، تاغ سۇلىرىنىڭ ھەممىسى قار-مۇزلارنىڭ ئېرىشىدىن ھاسىل بولغان، ناھىيە مەركىزىدىن جەنۇبقا 30 چاقىرىم ماڭسا ئىسمىسلاھقا بارىدۇ. يەنە جەنۇبقا 20 چاقىرىم ماڭسا ئاقشورغا (阿克受)غا بارىدۇ. يەنە جەنۇبقا 50چاقىرىم ماڭسا لاملۇغا بارىدۇ، يەنە جەنۇبقا 50چاقىرىم ماڭسا چۇشكۇنگە(居什肯) بارىدۇ. يەنە كىلياڭ داۋىنىنىڭ غەرب ۋە شەرقىدىكى ئېگىز تاغ ئىچىدە ئوتلاقكۆل بار، يەنە شەرقىي جەنۇبقا مېڭىپ، غەربكە ئايلىنىپ مېڭىپ داۋانغا چىقىپ، داۋان ئېشىپ پەسلەپ جەنۇبقا 100چاقىرىمچە ماڭسا تۆگمەنلىككە، يەنە شەرقىي جەنۇبقا 40چاقىرىم ماڭسا ئاۋامۇققا (末克里苏)باردۇ. يەنە غەربىي جەنۇبقا 20 چاقىرىم ماڭسا تولسۇغا (阿瓦托)بارىدۇ، يەنە غەربىي جەنۇبقا 10 چاقىرىم ماڭسا شەيدۇللا غا يەنى شەيدۇللا مازىرىغا بارىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا قەدىمىي قەبرىستانلىقنى مازار دەيدۇ. بۇ يەر «مازار قورغان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يەنە غەربىي جەنۇبقا 20 چاقىرىم ماڭسا سۆگەت قورۇلىغا بارىدۇ. يەنە غەربىي جەنۇبقا 120چاقىرىم ماڭسا چېلىسپىقا(؟)بارىدۇ. يەنە غەربىي جەنۇبقا 60چاقىرىم ماڭسا ئاقتاغقا(؟)بارىدۇ.يەنە جەنۇبقا 15چاقىرىم ماڭسا مىلىكشاھ-

تەنگە بارغىلى بولىدۇ. غەرب ـ شەرققە سوزۇلۇپ تەبىئىي پاسىل ھاسىل قىلغان بولغاچقا جۇڭگو بىلەن ئەنگلىيە چېگرا قىلغان بولۇپ، شىمالدا قوتاز ئاقاز(合达孜阿卡孜) غىچە بارىدۇ، ئۇنىڭ يەنە بىر ئىسمى تېۋەز سېرىق ئاقتاغ (特哇孜色拉克阿喀塔黑). سوگەت ئۆچىنچى داۋىنى ئاقازنىڭ غەربىدىن قاغىلىقنىڭ بازادالا (؟)دېگەن يېرىگىچە سوزۇلىدۇ. سوگەتنىڭ شەرقىدە كىلياڭنىڭ يارت(؟)داۋىنىغا تۇتىشىدۇ. خوتەن چېگرىسىدىن چىقىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ قارلىق تاغنىڭ غولى ئېچكى تەبىئىي توسۇق بولۇپ، پۈتۈن ناھىيە مۇشۇ قارلىق تاغنىڭ ئېرىگەن سۈيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىدۇ. يەنە باشقا بىرقانچە ئورۇندا بۇلاق سۇلىرىمۇ بولۇپ، قۇمغا سىڭىپ ۋە زەيكەشلەرگە كىرىپ كېتىپ ھېچقانچە قالمايدۇ.

قارا قۇرۇم داۋىنىدىن چىقىدىغان بىر ئېقىن شەرققە قاراپ شىمالنى ئايلىنىپ كېلىپ، قاغىلىق ئارقىلىق يەكەنگە چىقىدۇ، بورانچى داۋىنىدىن چىقىدىغان يەنە بىر ئېقىن غەربكە ئېقىپ كەڭشۈەدىكى ئوتلاق كۆلىدىن ئۆتۈپ شىمالغا ئەگىپ، شەرققە بۇرۇلۇپ خوتەنگە ئېقىپ كىرىدۇ، بۇ ئىككى ئېقىن ئادەتتە خوتەننىڭ ئۈچ ئېقىنى دېيىلىدۇ. ئوتتۇرىدا چوڭ دەشتچۆل توسۇپ تۇرغاچقا، ناھىيەمىزگە قىلچە پايدىسى يوق. پايدىسى بار بولسىمۇ بىزگە ئاققانغا يەتمەيدۇ.

كىلياڭ قارا سۇلىرى يىغىلىپ ئوتلاق كۆلگە ئېقىپ كىرىپ، بۇ يەردىن شىمالغا 150چاقىرىم ئېقىپ ساغان ئۆستىڭىگە چۈشىدۇ، يەنە 80چاقىرىم ئېقىپ كىلياڭ ئۆستىڭىگە چۈشىدۇ، يەنە 50چاقىرىم ئېقىپ سۇلىغاز(苏力阿孜)، يەنە 30چاقىرىمچە ئېقىپ ئۇلاغ (玉拉格) ئۆستىڭىگە چۈشىدۇ. ئومۇمەن كىلياڭ كەنتى، ئىسمىسلاھ كەنتى، قوشتاغ كەنتى، لەنگەر كەنتى، توگمەنبېشى كەنتى، سانجار كەنتى، گۇما بازىرى كەنتى، يۇقىرىقىمەھەللە كەنتى، ناغۇ كەنتى، لايقا كەنتى، ساغان كەنتى، پىشنا كەنتىدىن ئىبارەت 19كەنت كىلياڭ تېغىنىڭ سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ.

سانجۇ قارا سۈيى يىغىلىپ، ئوتلاقكۆلگە ئېقىپ كىرىپ، كۆلدىن شىمالغا ئېقىپ چىقىپ 120چاقىرىمچە ئېقىپ (卡孜) ئۆستىڭگە

غەربىي چۆل. موجى لەڭگەردىن جەنۇبقا 90چاقىرىم يىراقلىقتا سانجۇ كەنتىگە باردۇ(بىر ئىسمى خانىقا كەنتى) يەنە جەنۇبقا 50 چاقىرىم يىراقلىقتا كەۋزىگە باردۇ. يەنە جەنۇبقا 60چاقىرىم يىراقلىقتا ئاقاغىزغا باردۇ. يەنە جەنۇبقا 30 چاقىرىم يىراقلىقتا سانجۇ داۋىنىغا باردۇ، يەنە غەربىي جەنۇبقا 130چاقىرىم يىراقلىقتا داۋاندىن ئۆتسە تاۋغاز(塔乌孜) قورۇلىغا باردۇ. يەنە غەربىي جەنۇبقا 40 چاقىرىم يىراقلىقتا ئۇلنەزەر (而拉尼则) قورغىنىغا باردۇ. يەنە غەربىي جەنۇبقا 30 چاقىرىم يىراقلىقتا ۋامۇققا (瓦末克) باردۇ. يەنە غەربىي جەنۇبقا 40 چاقىرىم يىراقلىقتا توقسۇنغا باردۇ. يەنە غەربىي جەنۇبقا 30 چاقىرىم يىراقلىقتا سۆگەتقورۇلغا باردۇ.

پىيالما لەڭگىرى: جەنۇبقا 60 چاقىرىم يىراقلىقتا دۇۋا كەنتىگە باردۇ. يەنە شەرقىي جەنۇبقا 180چاقىرىم يىراقلىقتا كۆكيۇرت(柯柯月提)باردۇ. يەنە غەربىي جەنۇبقا 300 چاقىرىمدىن ئارتۇق يىراقلىقتا پىشنا تېغىغا باردۇ(بۇ جاي چوڭ تاغنىڭ ئويمان يېرى بولۇپ، ئۇن نەچچە ئائىلىلىك كىشى ياشايدۇ، ئات-هارۋىلار قاتنىيالمايدۇ. كىشلەر كەمدىن-كەم ئاياغ باسىدۇ).

چولاق لەڭگىرى: جەنۇبقا تەخمىنەن يەتتە كۈن مېڭىپ مۇز داۋاندىن ئۆتۈپ يەنە غەربكە تەخمىنەن تۆت كۈن ماڭسا سۆگەتقورۇلغا باردۇ (بۇ يولدىن ئادەم ماڭمايدۇ).

دۇۋا كەنتى: شەرققە 60 چاقىرىم ماڭسا قوشۇل(合什里)غا باردۇ(بۇ جاي خوتەن بىلەن گۇمىنىڭ چېگراسى).

تەبىئى بايلىقى ۋە مەهسۇلاتلىرى هايۋاناتى

قوي: چوڭ قۇيرۇقلۇق قوي كۆپرەك بولۇپ، ئۇنىڭدىن قالسا ئۆچكە، جەنۇبتىكى تاغلاردا سوغۇققا چىدامىلىق قوي بېقىلىدۇ، ئۇنىڭ تېرىسىدىن مەرۋايىت قادىغان ئۆتۈك تىككىلى بولىدۇ، كۆپ چىقمايدۇ.

كالا: ساپلا سېرىق كالا بولۇپ، سۇ كالىسى يوق، ئۇيغۇرلار سۈتىنى ئىچىدۇ.

ئات: ئۇيغۇرلار ئات بېقىشنى ياخشى كۆرىدۇ. مىنىشكىلا ئىشلىتىپ قالماستىن يەر هەيدەشكىمۇ سالىدۇ.

قوتاز: تاغ يوللىرىنىڭ خەتەرلىك جايلىرىدىن ئۆتۈشتە قوتازغا مىنىپ ئۆتسە ساق-سالامەت ئۆتەلەيدۇ. گۆشىنى يېگىلى بولمايدۇ. ئۇيە-

قا(؟)باردۇ.يەنە جەنۇبقا 30چاقىرىم ماڭسا تىۋەزسىرىقفا باردۇ(؟). يەنە جەنۇبقا 50چاقىرىم ماڭسا ۋاپۇ جىلغىسىغا (؟)باردۇ.يەنە جەنۇبقا جەمئىي50چاقىرىم ماڭسا باراق ئاس(؟)قا باردۇ.يەنە غەربىي جەنۇبقا 60چاقىرىم ماڭسا قۇم تاغلار سۇغا چىلىشىپ تۇرغان بۇلاقا باردۇ، سۇبولىدىكەن ئىچىمىز بولىدۇ، سۇ بولمىسا چۆل بولىدۇ. تاغ سۇلىرى ئۇمۇمەن ئىككى ئېقىنغا ئايرىلغان بولۇپ.ئۇنىڭ بىرى بولغان كىلياڭ ئېغىنىڭ سۇيى ناھىيەمىزدىكى19كەنتنى سۇغارغاندىن سىرت ئاشقان سۇ غەربكە ئېقىپ قاغىلىققا باردۇ. يەنە بىر ئېقىن ساڭجۇ ئېغىنىڭ سۇيى ناھىيەمىزدىكى12كەنتنى سۇغارغاندىن سىرت ئاشقان سۇ شەرققە ئېقىپ قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ. گۇمىدا دەريا ـ دېڭىز، ئارال قىرغاقلىرى يوق. سال ـ كېمىلەر قاتنىمايدۇ. غول ۋە تارماق ئۆستەڭلەرنى ئادەم كۆچى بىلەن راۋانلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئەتىياز ۋە ياز پەسلىدە ئېقىن شىددەت بىلەن ئاقىدۇ.. كۇز ۋە قىشتا سۇيى ئازىيىدۇ.

يوللىرى

ناھىيەمىزدىن غەربكە 90 چاقىرىم ماڭسا چولاق ئۆتەڭگە باردۇ. يەنە غەربكە 25 چاقىرىم ماڭسا ئازغان(گوما بىلەن قاغىلىقنىڭ چېگراسى)غا باردۇ.

ناھىيە مەركىزىدىن شەرقىي جەنۇبقا 90 چاقىرىم ماڭسا موجى لەڭگىرىگە، يەنە شەرققە 60 چاقىرىم ماڭسا زاڭگۇي لەڭگىرىگە باردۇ. يەنە شەرققە 90 چاقىرىم ماڭسا پىيالما لەڭگىرىگە باردۇ(موجىدىن پىيالمىغىچە 150چاقىرىم بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا قۇم تاغ بار، جىددىي ھۆكۈمەت ئالاقىسىنى يەتكۈزۈش زۆرۈر بولغاندا ، پوچتا ئاتلىرىنىڭ مېڭىشى قىيىن بولغاچقا، يەرلىك ئەمەلدارلار يۇقىرىغا مەلۇم قىلىپ تەستىقلىتىپ، زاڭگۇيدا ئۆزلىرى بىر(ئۆتەك) قۇرغان، لېكىن يۇقىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولمىغان) يەنە شەرققە 25چاقىرىم يۇرسە قىزىل سېغىزلىققا باردۇ، بۇ يەر خوتەن بىلەن گوما چېگرالىنىدىغان جاي.

قارا قۇرۇم داۋىنى(جوڭگو بىلەن ئەنگلىيەنىڭ چېگراسى بولۇپ، پاسىل كۆتىكى بار. كۆتەكنىڭ ئىچىگە تۆمۈردىن ئابىدە ئورنىتىلغان)

ناھىيەمىزدىن شىمالغا 15 چاقىرىم يۇرسە ئاياغقۇم كەنتىگە باردۇ. يەنە شىمالغا 45 چاقىرىم يۇرسە قارا تاغىز كەنتىگە باردۇ. ئۇنىڭ ئۇ

ياڭاق: شىنجاڭ بويىچە ئەڭ ياخشى .
شاپتۇل، ئۆرۈك، ئامۇت: ھەممىسى ياخشى.
تېرەك، سۆگەت، توخومەك، تاۋۇز، كاۋا، سەي كاۋىسى ئۆستۈرىدۇ.
قاپاق: ئۇيغۇرلار تېرىشنى ياخشى كۆرىدۇ، ياغ ۋە سۇ ساقلايدىغان قاچا قىلىدۇ.
بېھى: ئۇيغۇرلار پولۇغا سېلىپ يېيىشكە ئامراق.
قوغۇن: ئۇيغۇرلار تېرىشنى ياخشى كۆرىدۇ. يېمەكلىك قىلىدۇ.
كۆكتات: ئۇيغۇرلار تېرىشقا ئانچە ئەھمىيەت بەرمەيدۇ، ناھىيە تەسىس قىلغىلى ئۇزۇن بولمىغاچقا باغۋەن يوق، ھازىر تېرىشقا ئۆگىتىلىۋاتىدۇ.

كان مەھسۇلاتلىرى

قىزىل، ئاق، قارا قاشتېشى، دۇۋادىن قىزىل قاشتېشى، كىلياڭدىن ئاق قاشتېشى، سانجۇدىن قارا قاشتېشى چىقىدۇ.

ھايۋاناتتىن ئېلىپ ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلىرى

يىپەك توقۇمچىلىقى: ئۇيغۇر ئۇستىلار يىپەك رەختلەرنى توقۇيدۇ، ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىشلىتىدۇ، ھازىر ياخشىلاشقا تەرەددۇت قىلىنىۋاتىدۇ.
كالا، قويلارنىڭ يۇڭ، تېرىلىرى: يەرلىك ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنلەر ئىشلەتكەندىن سىرت قالغانلىرىنى سودىگەرلەر سېتىۋالىدۇ.
تېرە پايپاق(مەسە): ئۇيغۇرلار ئىشلىتىدۇ.
ئۆتۈك: ئۇيغۇرلار ئىشلىتىدۇ
خۇرۇم چاپان تىكىلىدىغان خۇرۇم: ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنلەر ئىشلەپ ئۆز جايىدا ساتىدۇ.
تەلپەك: ئۇيغۇر ئەر ـ ئاياللىرى كىيىدۇ.
تاسما: ئات ـ ھارۋىلارنىڭ ئارغامچىسى قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ.
يۇڭ ئارغامچا ـ پوتىلار، كىگىز، كىيىم تىكىشكە ئەشلەپ تەييارلىغان تۇلكە تېرىسى.

ئۇسۇملۇكلەردىن ئىشلىنىدىغانلىرى

گۈرۈچ، ئۇن، زىغىر يېغى، كۇنجۇت يېغى، رەخت(ئاق، كۆك، قىز-

غۇرلار ئارىسىدا مەخسۇس قوتاز سودىسى قىلىدىغانلار بار.
سېرىق تۇلكە: جەنۇبىي تاغدىن ياخشىلىرى چىقىدۇ. ھەرقېتىم قار ياغقاندا ئۇيغۇرلار ياغاچ ئوقيا بىلەن ئاتىدۇ. مىلتىق بىلەن ئاتىدىغانلىرىمۇ بار.
ئېشەك: ئېشەك كۆپ، تۆگە ئاز.
يىپەك: يېقىندىن بۇيان تەدرىجىي كېڭەيتىلىۋاتىدۇ.
ئۆردەك: ھەممە ئائىلىلەر باقىدۇ، ئۇيغۇرلار ئۆردەك بېقىشنى ئانچە ياقتۇرمايدۇ.
بېلىق: گەرچە دەريا، ئېرىق-ئۆستەڭ بۇلاقلىرىدىن ئانچە بېلىق چىقمىسىمۇ، ئوتلاقكۆلدىن كۆپىنچە ھاللاردا تۇتقىلى بولىدۇ. ئۇيغۇرلار يېيىشنى ئانچە ياقتۇرمايدۇ.
تاق مۈڭگۈزلۈك يىلان: يىلاننىڭ بېشىغا مۈڭگۈز چىقسا يولۋاسنىڭ تېرىنىڭغا ئوخشاپ قالىدۇ. پاكىزە ۋە پارقىراق كېلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۇنى كۆز تېگىشتىن ساقلايدىغان تۇمار قىلىپ گۆھەردەك ئەتىۋارلايدۇ.
كەپتەر ۋە قۇشلار: بەك كۆپ.
تۇرنا: ئوتلاقكۆلدىن چىقىدۇ.

ئۆسۈملۈكلىرى
بۇغداي ۋە ئارپا : بۇغداي كۆپ ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.
قوناق: ئۇيغۇرلار كۆپىنچە قوناقنى ماللىرىغا يەم قىلىپ بېرىدۇ.
ماش: ئۇيغۇرلار ماشنى ياخشى كۆرمەيدۇ، تېرىپ ئۆستۈرۈشكىمۇ ماھىر ئەمەس.
زىغىر: تېرىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ياغ تارتىپ يەيدۇ.
كۇنجۇت: مەھسۇلاتى كۆپ ئەمەس.
پاختا: ھەممە ئائىلىلەر تېرىيدۇ.
شال: مەھسۇلاتى چەكلىك، تېرىيدىغان سۇلۇق ئېتىزلىرى يوق.
ئۈجمە: پىلە باقىدۇ ۋە قەغەز ياسايدۇ. يېقىندىن بۇيان تەدرىجىي ئومۇملىشىۋاتىدۇ.
ئانار: شىنجاڭ بويىچە ئەڭ كۆپ چىقىدۇ.
نەشپۈت: سانجۇدىن چىقىدىغىنى ياخشى، كۆپ چىقمايدۇ.
ئۈزۈم: قىزىل ۋە سېيۇە ئۆستۈرۈلىدۇ.

چىرا ناھىيەسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى

(شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسىنىڭ باش مۇندەرىجىسىدە
16ـ نومۇر. بىر نۇسخا)

[ئىلاۋە] بۇ نامەلۇم خەنزۇ ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلىپ، موي قەلەم بىلەن خوتەن قەغىزىنىڭ ھەر بىر بېتىگە توققۇز قۇردىن تىك ئاسما خەت بىلەن يېزىلغان 35 بەتلىك تەزكىرە بولۇپ، مەزمۇنىدىن قارىغاندا مىنگونىڭ 32ـ يىلى (مىلادىيە 1944ـ يىلى) يېزىلغان دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئوقۇرمەنلەرنىڭ مىنگو يىلنامىسى بىلەن مىلادىيە يىلنامىسىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ ئوقۇشى ئۈچۈن، مىنگو يىلنامىسى يېنىغا (تەزكىرە ئاپتورى تەرىپىدىن يېزىلمىغان) مىلادىيە يىلنامىسى ياىلاڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنىپ تەرجىمان تەرىپىدىن قوشۇپ قويۇلدى.

ئاسترونومىيە تەزكىرىسى

1) ئورنى. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا ناھىيەسى شىنجاڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا، يەر شارىنىڭ شىمالىي پاراللېل ′50°36 تىن شەرقىي مېرىدىئان ′50°83 قىچە بولغان ئورۇنغا جايلاشقان.[①]

2) ھاۋا رايى. چىرا ناھىيەسىنىڭ ھاۋاسى مۆتىدىل، قىشتا سوغۇق بولسىمۇ، جۇت-شىۋىرغان بولمايدۇ. يازدا ئىسسىق بولسىمۇ، چىدىغۇسىز تومۇز بولمايدۇ. شۇڭىنىسى قار-يامغۇر ئاز ياغىدۇ. يەرلىرى قۇرغاق، ھەر يىلىنىڭ ئەتىياز پەسلىدە شەرقىي جەنۇب شامىلى، كۈز پەسلىدە غەربىي شىمال شامىلى كۆپ چىقىدۇ. بۇلۇتلۇق كۈنلەر ئاز. ئەتىياز ۋە كۈز پەسلىدىكى شامالنىڭ سائەتلىك سۈرئىتى 70 چاقىرىمدىن ئېشىپ كېتىدىغان ئەھۋاللار كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

3) تەبىئىي ئاپەت. پۈتۈن ناھىيە بويىچە ھۆل-يېغىن ناھايىتى ئاز بولغاچقا، سۇ مەنبەسى كەمچىل، دائىم بوران ۋە قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىدۇ.

جۇغراپىيە تەزكىرىسى

1) تەسىس قىلىنىشى. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا ناھىيەسى خەن سۇلا-

ـزىل، سۆسۈن رەڭلىكلىرى كۆپرەك) ، چىگە ئارغامچا ۋە بەلباغ، ئوچـ
ـمە قوۋزىقى قەغىزى (بازىرى ئىتتىنىك)، ياڭاق ياغىچىدىن ياسالغان قاـ
چاـقۇچىلار (شىنجاڭ بويىچە ئەڭ ياخشى).

مەدەنلەردىن ياسىلىدىغانلىرى

ئاھاك: ئوتتا پىشۇرۇپ تام ئاقارتىشتا بەك ياخشى.

گىل، قارا توپا: ئوتتا پىشۇرۇپ تام ئاقارتىشتا بوياق ئورنىدا ئىشـ
ـلەتكىلى بولىدۇ.

مىس، تۆمۈر ئەسۋابلىرى: مىس قەشقەر، كۇچا، باي قاتارلىق جايلارـ
دىن كەلتۈرۈلىدۇ. تۆمۈرنى ئەنگلىيە ۋە رۇسىيە سودىگەرلىرى ئېلىپ
كېلىپ ساتىدۇ، مۇشۇ جايدا ئىشلەتكىلىلا سېتىۋېلىنىدۇ.

تۇز، شور: مۇشۇ يەردىن چىقىدۇ.

سودا ئىشلىرى

مۇشۇ يەردىن چىقىدىغان پىلە، ياغاچ جابدۇقلار، قەغەز، كالاـقويلارـ
نىڭ يۇڭ ۋە تېرىلىرىنىڭ سودىسى تەدرىجىي بولۇۋاتىدۇ. لېكىن،
كەنتلەر بويىچە قىلىدىغان چوڭ سودا يوق، باشقا مەھسۇلاتلار يەرلىك
ئىشلىتىشكە يارىشا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

ئەبەيدۇللا ئاقۇپ بارىن تەرجىمىسى

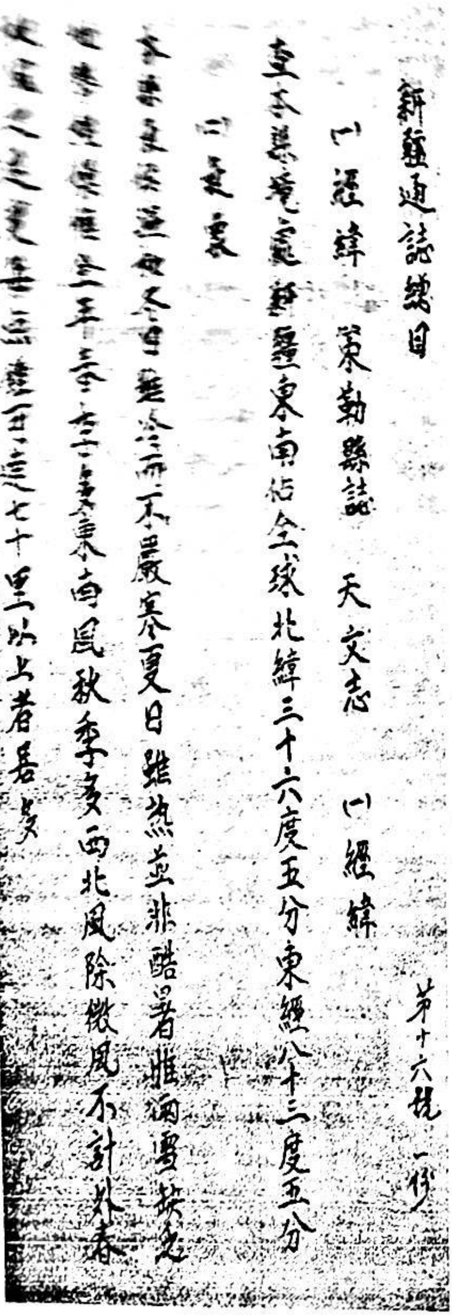
新疆通誌總目

(一) 經緯　策勒縣誌　天文志　(一) 經緯

第十六號　一行

查本縣境處新疆東南佔全球北緯三十六度五分東經八十三度五分

(二) 氣候

本縣氣候適宜冬日雖冷而不嚴寒夏日雖熱並非酷暑惟烟霧較多

春夏兩季多東南風秋季多西北風除微風不計外春

夏兩季之風速每點鐘達七十里以上者居多

3) بۇتخانا. چىرا ناھىيەسىدە مىنگونىڭ 5-يىلى (مىلادىيە 1916-يىلى) خەنزۇ تىجارەتچى ليۇجىفالڭ قاتارلىقلارنىڭ ھەردىكەتلەندۈرۈشى بىلەن خەنزۇ ئاممىنىڭ ئىبادەت قىلىشى ئۈچۈن بىر بۇتخانا سېلىنغان. مىنگونىڭ 22-يىلى (مىلادىيە 1933-يىلى) ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام ئېچىپ يۈز ئۆرۈگەندە، بۇتلارنى سىرتقا ئاچىقىپ چېقىۋەتكەن. پارچىلىرىنى كۆلگە تاشلىۋەتكەن. بۇتخانا ئورنى مىنگونىڭ 31-يىلى (مىلادىيە 1942-يىلى) خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىش ئورنىغا ئۆزگەرتىلگەن.

4) مەسچىتلەر. چىرا ناھىيەسىدە ئىسلام دىنى مەسچىتلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇيغۇر ئاممىسى ئەتە-ئاخشاملاردا بۇ مەسچىتلەردە نامار ئوقۇيدۇ. بۇ دىندا جۈمە دەپ ئاتىلىدىغان كۈندە (يەنى ھەر ھەپتىنىڭ 5-كۈنى) چوقۇم بەش ۋاق ناماز ئوقۇيدۇ.

5) ئاسار ئەتىقىلەر. (1) تەكشۈرۈلۈشىچە چىرا ناھىيەسىدە ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ جىيەن ئىنىسى (ئىسمى جەئ-

لىسى دەۋرىدىكى چىرا خانلىقى بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 2-يىلى (مىلادىيە 1876-يىلى) شىنجاڭ مەمۇرىي ئۆلكە قىلىپ قۇرۇلـ غاندا[2] كېرىيە ناھىيەسىنىڭ تەۋەلىكىدە بولغان. مىنگونىڭ 8-يىلى (مىلادىيە 1919-يىلى) ئايرىم نايىپ ناھىيە قىلىپ تەسىس قىلىنغان. مىنگونىڭ 17-يىلى (مىلادىيە 1929-يىلى) 3-دەرىجىلىك ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان. ناھىيە تەۋەسىدە شەھەر يوق. ناھىيە بازىرىدا مىنگونىڭ 8-يىلى (مىلادىيە 1919-يىلى) ناھىيە يامۇلى قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى) ساقچى ئىدارىسى، باج ئىدارىسى (بۇ جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلەر «مالىيە تەزكىرىسى» قىسمىغا قوشۇمچە قىلـ ىنىدى)، تارماق تۈرمە تەسىس قىلىنغان. مىنگونىڭ 27-يىلى (مىلادىـ يە 1938-يىلى) ئۇيغۇر خەلقى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنى (ئۇنىڭ قارىمىقىدا كۆڭۈل ئېچىش زالى، گۈللۈك باغچا قاتارلىقلار بار) قۇردى. مىنگونىڭ 30-يىلى (مىلادىيە 1941-يىلى) باج ئىدارىسى ئۈچ ئاشلىق ئامبىرى، ئېھتىيات ئاشلىق جەمئىيىتى ئۈچ ئاشلىق ئامبىرى سالدى.

2) تاغ-دەريالىرى. تەكشۈرۈلۈشچە، چىرانىڭ جەنۇبتىكى چېگراسىغا قۇرۇم تاغلىرىغا تەۋە بولغان بىر قانچە تاغ تىزمىلىرى جايلاشقان. يەنى غەربىي جەنۇبىغا 500 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە تېكىلىك تاغلىرى، جەـ نۇبىغا 400 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە قاينانىڭ تېغى، يۇلۇڭ تېغى، سايۋاغ تېغى بار. شەرقىي جەنۇبىغا 450 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە ئەـ ماملا تېغى، پولۇ كۆكيار تېغى قاتارلىق تاغلار بار. بەكمۇ جەنۇب تەرەپلىـ رى ئادەم بارالمايدىغان قارلىق تاغلار بولغاچقا، مۇساپىسىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ. چىرادا بەكمۇ چوڭ دەريالار يوق. پەقەت چىرا دەرياسى، چاقار دەرياسى، پۇناق دەرياسى، دامىكۇ دەرياسىدىن ئىبارەت تۆت دەريا بار.[3] ھەممىسى ئەڭ جەنۇبتىكى قارلىق تاغلارنىڭ شىمالىي ئېـ تەكلىرىدىن باشلىنىدۇ. باھار ۋە ياز پەسىللىرىدە قار-مۇزلارنىڭ ئېرىـ شىدىن ھاسىل بولغان ئېقىنلار بىرلىشىپ تۆت دەريانى ھاسىل قىلغان. ئۇلارنىڭ سۈيى يەر سۈغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. چىرانىڭ قۇملۇق ئەت تۇپـ رىقى پۈتۈن ناھىيە كۆلىمىنىڭ يۈزدە بەش پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. قالغان يەرلەرنىڭ ھەممىسى چۆل، شېغىللىق ساي ۋە تاغلىق بولۇپ، ئىشلەپچىـ قىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا باب كەلمەيدۇ.

پىرقە[1] ئىشلىرى تەزكىرىسى

تەكشۈرۈلۈشچە، چىرا ناھىيەسىدە مىنگونىڭ 17ـيىلى (مىلادىيە 1928ـيىلى) پىرقە ئىشلىرى بارلىققا كەلتۈرۈلگەن، شۇ چاغدا ۋاڭ زورىن ھاكىملىققا بەلگىلەنگەن ھەمدە پىرقە ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلغان. ئۇ، بۇ ناھىيەگە كېلىپ مىنگونىڭ 32ـيىلى (مىلادىيە 1943ـيىلى10 ـئايغا قەدەر) رەھبەرلىك قىلغان. لېكىن ناھىيە بويىچە پىرقە خىزمىتى ھەمدە پىرقىنىڭ ھەپتىلىك يىغىنىنى تەشكىللەش، پىرقە گۇرۇپپىلىرى قاتارلىق ئىشلارنى كېرىيە ناھىيەلىك پىرقە بۆلۈمى قوشۇمچە بېجىرگەن.

خەلق ئىشلار تەزكىرىسى

1) نوپۇس. تەكشۈرۈشىمىزچە چىرا ناھىيەسىدە جەمئىي 13مىڭ 129 ئائىلە ــ 35 مىڭ 30 نەپەر ئەر، 26 مىڭ 200 نەپەر ئايال بار. مىنگونىڭ 27ـيىلى (مىلادىيە 1938ـيىلى) ئالتە رايونغا بۆلۈنگەن. باشقۇرۇشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، بۇ رايونلار يەنە 36 كەنتكە بۆلۈنگەن. ھەر بىر رايونغا بىر نەپەر رايون باشلىقى، بىر نەپەر مۇئاۋىن رايون باشلىقى، ھەر بىر كەنتكە بىر نەپەر كەنت باشلىقى، ئۇنىڭ ئاستىدا ھەر 10 ئائىلىگە بىر نەپەر ئون (ئائىلە) بېشى قويۇلغان.

2) ئۆرپ ـ ئادەت. ناھىيە تەۋەلىكىدە پۇقرالارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ئىككى خىل بولۇپ، ئۇنىڭ بىرسى خەنزۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدۇر. ئۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ئىچكىرىدىكى پۇقرالارنىڭكىگە ئوخشايدۇ. يەنە بىرسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى بولۇپ، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى دىنىي ئېتىقاد ئاساسىدا شەكىللەنگەن. ئەڭ چوڭ دىنىي ھوقۇق تۇتقۇچىلار «چوڭ ئاخۇن» (داموللام ـ ت) دېيىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكىلىرى 2ـ، 3ـ، 4ـ دەرىجىلىك ئاخۇنلاردۇر. مەسچىتلەرنى باشقۇرغۇچىلار «ئىمام» دېيىلىدۇ (بۇددا دىنىدىكى رىياسەتچى راھىبلار دەرىجىسىدە بولىدۇ). بۇ مىللەت 360 كۈننى بىر يىل ھېسابلايدۇ. لېكىن ئۇلاردا كەبىسە ئاي يوق. شۇڭا يىللاردىكى

غەر)نىڭ قەدىمكى قەبرىگاھى بار، ناھىيە بازىرىدىن 15 چاقىرىم يىراق-لىقتا جايلاشقان، ئۇيغۇرلار بۇ يەرنى «مازار» دەپ ئاتايدۇ. يەنە شېيخلا (ئىماملا) كەنتىدىكى باغبېشىدا بىر قەدىمكى قەبرىستانلىق بار. ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ يەتتىنچى ئەۋلاد نەۋرىلىرىدىن ئىمامى نەسرىدىن، ئىمامى مۇئىنىددىن، ئىمامى زوھۇرىددىن، ئىمامى قەۋامىددىن قاتارلىق تۆت كىشىنىڭ قەبرىگاھى-دۇر. ئۇلار نوقتۇرۇشۇت، چوقتۇرۇشۇت دېگەن (قالماقلار) بىلەن جەڭ قىلغاندا مۇشۇ جايدا شاھادەت تاپقان. بۇ يەردە يادىكارلىق ئورنىدا بىر دانە مىس قازان بار. كەڭلىكى بەش گەز (چى)، چوڭقۇرلۇقى تۆت گەز كېلىدۇ. ئىسلام دىنىدىكى ھەر بىر ھېيت-ئايەم كۈنلىرى بۇ دىنىنىڭ ئېتىقادچىلىرى بەس-بەس بىلەن بۇ يەرگە كېلىپ، نەزىر قىلىدۇ. تىلا-ۋەت-ئىبادەت قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئېتىقاد-ئىخلاسىنى ئىپادىلەيدۇ.

(2) تەكشۇرۇلۇشچە، ناھىيە بازىرىدىن 300 چاقىرىم يىراقلىقتى-كى سايباغ تېغىنىڭ ئېتىكىدە بىر چوڭ قەدىمكى شەھەرنىڭ ئىزناسى بار. شەھەر سېپىلىنىڭ تېگى كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. شۇنداقلا ئې-دىتلىغىلى بولىدۇ. لېكىن، قايسى دەۋرلەرگە خاس ئاسار ئەتىقە ئىكەن-لىكى نامەلۇم. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى) بۇ يەردە بىر پارچە تاش پۈتۈك — ئابىدە بار ئىدى. لېكىن بۇ يەرگە ئوقۇمۇش-لۇق كىشىلەر بارمىغانلىقتىن، ئۇ ئابىدىدىكى خەتلەرنىڭ قانداق يېزىق ئىكەنلىكىنى بىر كىم بىلمەيدىكەن. شۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئېيتى-شىچە، مىنگونىڭ 28-يىلى (مىلادىيە 1939-يىلى) ھەربىي كىيىم كىيگەن ئادەملەر كېلىپ بۇ تاش ئابىدىنى باشقا يەرگە يۆتكەپ كەتكەن ئىكەن. ئۇلارنىڭ قايسى ئورگاندىن كەلگەن ئادەملەر ئىكەنلىكىنىمۇ بىلگىلى بولمايدۇ (لېكىن، شۇ چاغدا بۇ يەردە 38-پولكنىڭ چېگرا قاراۋۇل ئەترىتى، گېئولوگىيەلىك تەكشۇرۇش ئۆمىكىنىڭ ئۈلچەش ئەترىتى بار ئىدى. بۇ ئەترەت سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەلىكىدىكى ئەترەت ئىدى). ھازىر تاش ئابىدە بولمىغانلىقتىن، مەزكۇر شەھەر قالدۇقىنىڭ قايسى دەۋرگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭدىن باش-قا، يەنە بىر نەچچە يەردە كىچىك قەدىمكى شەھەر خارابىلىقلىرى بار. ئۇلارنىڭ يىل دەۋرىنىمۇ بىلگىلى بولمايدۇ.

(بۇ ئالاھازەل يېقىندىن بۇيان دىنىغا كىرگەنلەر بېجىرىدىغان بەزى رەسمىيەتلەرگە ئوخشاپ قالىدۇ).

توي-تۆكۈن ئادەتلىرىگە كەلسەك، تېجەشلىكرەك ئۆتكۈزۈلىدۇ. چاقىرىلغان مېھمانلار چاي، يېمەكلىك ياكى پولۇ بىلەن كۈتۈۋېلىنىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ باشقا تەپسىلاتلىرىنى يېزىق بىلەن ئىزھار قىلىپ بولۇش مۇشكۈل. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر ئاياللىرى ئەرلەرنى كۆرۈشتىن ھايا قىلىدۇ. شۇڭا يۈزىنى (ياغلىق بىلەن) يۆگەپ روپاچ بولىدۇ. يۈزىگە چۈمبەل تارتىدۇ. شۇنىڭدەك ياغلىق بىلەن ئېغىز-بۇرنىنى چۈمكەپ روپاچ بولغانلار بېشىغا بىر ياشلىق بوۋاقلارنىڭ پوسمىسىدەك كىچىك تەلپەك كىيىۋالىدۇ. بۇ بىر خىل ئۆرپ-ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن ئىش بولسىمۇ، ئۇنىڭ نېمە مەنىسى بارلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ-ئادىتىدە قىزلار بىردەك 13 ~ 14 ياشلاردا ياتلىق قىلىنىدۇ. توي قىلىشتىكى ئەدەپ-ئادەتلىرى خەنزۇلارنىڭكىگە ئانچە-مۇنچە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەڭ ياخشى بولمىغان ئادىتى شۇكى، ھەربىر ئەر ياكى ھەر بىر ئايال بولسۇن، كەم دېگەندە بەش-ئالتە نىكاھلىق بولىدۇ. خالىغانچە ئاجرىشىش، خالىغانچە نىكاھلىنىش ئومۇميۈزلۈك ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن. ئۆمۈر بويى بىللە ئۆتكەن ئەر-خوتۇنلار ھەقىقەتەن ئاز ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە-نەزىر ئىشلىرىغا كەلسەك، ناھايىتى ئاددىي ئۆتكۈزۈلىدۇ. مەسىلەن، بىر كىم ئۆلۈپ قالسا، پۈتۈن ئائىلە ئەزالىرى ماتەم تۇتىدۇ. ئەتىگەن سەھەردە ئەمدى تاڭ سۈزۈلەي دېگەندە چوڭ ئاخۇن (ئىمام) نى چاقىرىپ كېلىدۇ. تۆت ئادەم مېيىتنى كۆتۈرۈپ چوڭ مەسچىتكە ئېلىپ كېلىدۇ. مېيىتنىڭ ئەسلىدىكى كىيىملىرىنى پۈتۈنلەي سالدۇرۇۋېتىپ، ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنىنى پاك-پاكىز غۇسۇل قىلىدۇ. ئاندىن ماتا رەختتىن خالتىغا ئوخشايدىغان كېپەنلىك تەييارلاپ، مېيىتنى ئۇنىڭ ئىچىگە سالىدۇ. ئاخۇن مېيىت نامىزىنى ئوقۇغاندىن كېيىن، مېيىتنى يەرلىك ئۈستىگە كۆتۈرۈپ ئاپىرىپ توپا لەھەتكە دەپنە قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئاخۇنلار ۋە نامازغا كەلگەن جامائەتنى ئۆيگە چىللاپ نەزىر بېرىدۇ. نەزىردىن كېيىن جامائەت تارقاپ كېتىدۇ.

ھېيت-ئايەم كۈنلىرى دەۋرلىك قايتىلانمايدۇ.[5] بۇلارنىڭ يىلنامىسىغا بۇ-
گۈنگە قەدەر 1363 يىل بولۇپتۇ. ھەر يىلدا ئۈچ قېتىم ھېيت بولىدۇ.
بىرىنچىسى «بارائەت» دېيىلىدۇ، ئىككىنچىسى «روزى ھېيت» دېيىلىدۇ،
ئۈچىنچىسى «قۇربان ھېيت» دېيىلىدۇ. بارائەت كەلگەندە، ھېيت كۈنى
مەيلى نامرات ياكى بايلار بولسۇن،ھەممىسى سۇ يېغى ئارقىلىق ياغ پۇرى-
تىدۇ (بۇ خەنزۇلارنىڭ قەبرە سۈپۈرۈش بايرىمىغا ئوخشاپ كېتىدۇ). شۇ
كۈندىن باشلاپ 15 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، كۈندۈزى يېمەي-ئىچمەي كې-
چىسى ئوزۇقلىنىدۇ. شۇڭا بۇ «روزا تۇتۇش» دېيىلىدۇ. روزى ئايدا ئەر-ئا-
يال دېمەستىن ھەممىسى ھەر كۈنى بەش قېتىم ئىبادەت قىلىدۇ. بۇ ئاي
توشقاندا روزى تۇتۇش ئەمەلدىن قېلىپ، يېمەك-ئىچمەكتە نورمال ھالەت-
كە قايتىدۇ (كېيىنكى ئاينىڭ 1-، 2-، 3-كۈنلىرى ھېيت بولىدۇ) بۇنىڭدا
يېڭى ئاينىڭ كۆرۈنۈشى ئۆلچەم قىلىنىدۇ. بۇ ھېيت «روزى ھېيت» دېيى-
لىدۇ (ئادەتتە ئايەم دېيىلىدۇ). شۇ كۈنى يۇقرالارنىڭ ھەممىسى يېڭى كى-
يىنىم كىيىدۇ. كۆرۈشكەندە بىر-بىرىنى مۇبارەكلەپ كۆيۈمچانلىق ئىزھار
قىلىدۇ. بۇ مىللەتنىڭ يۇقرالىرى ئادەتتىكى كۈنلەردىمۇ ناھايىتى ئەدەپ
بىلەن مۇئامىلە قىلىشىدۇ. مېھمان كېلىپ قالسا، چاي، يېمەكلىك، مې-
ۋە-چېۋىلەر بىلەن كۈتۈۋېلىپ، قىزغىنلىق ۋە ھۆرمەت ھېسسىياتىنى
ئىپادىلەيدۇ. يېمەكلىك كۆپ بولسۇن، ئاز بولسۇن ھەممەيلەن چۆرىدەپ
ئولتۇرۇپ ئېغىز تېگىدۇ. ھەرگىز يەككە-يېگانە تاماقلىنىدىغانلار بولماي-
دۇ. تاماق يەپ بولغاندىن كېيىن، ئۆي ئىگىسىگە رەھمەت ئېيتىپلا قال-
ماي، چوقۇم ئاللاغىمۇ رەھمەت (شۈكرى-سانا) ئېيتىدۇ. بۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ
ئەدەپ-ئادەتلىرىدىكى ئالاھىدە ئارتۇقچىلىقىدۇر.

روزى ھېيت ئايىمىدىن 70 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن كېلىدىغان ئا-
يەم «قۇربان ھېيت» دېيىلىدۇ (ئادەتتە قۇربان ئايىمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ).
بۇ ھېيتتا نامراتلار ياكى بايلار بولسۇن بىردەك مال ئۆلتۈرۈپ قۇربان-
لىق قىلىدۇ. باشقا ئەدەپ-قائىدىلىرى روزى ھېيتتىكىگە ئوخشايدۇ.

ئەڭ ئالاھىدە بولغىنى شۇكى، ئوغۇل بالا چوڭ بولۇپ 7-8 ياشلارغا
كىرگەندە زەكىرىنىڭ ئۇچىدىكى تېرىسىنى كېسىپ ئېلىۋېتىپ خەتنە
قىلىدۇ. ھەمدە چوقۇم قوي ئۆلتۈرۈپ، مېھمان چاقىرىپ مۇبارەكلەيدۇ

ئادەتتە پۇقرالار كېسەل بولۇپ قالسا تەكشۈرۈش-داۋالاشقا ئامال يوق. نائىلاجلىقتا ئۆلۈمنى كۈتۈپ يېتىپ، پېشانىسىگە پۈتۈلگەننى كۆرۈشكە مەجبۇر.[6] خوتەندە دوختۇرخانا قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر يىلى چىراغا ئىككى قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ چېچەك ۋاكسىنىسىنى ئەملەيدىغان بولدى. بەزىدە ئۇلار ئەۋەتكەن خادىملار دورىلارنى ئېلىپ كېلىپ، كېسەل داۋالايدۇ. لېكىن، پۇقرالاردىن بىرەر كىم خەتەرلىك كېسەلگە دۇچار بولسا، بۇ يەردە داۋالاشقا ئامال يوق. پەقەتلا خوتەنگە ئاپىرىپ داۋالىتىشقا توغرا كېلىدۇ.

تەكشۈرۈلۈشچە، چىرادىن خوتەنگىچە بولغان يولنىڭ مۇساپىسى 240 چاقىرىم بولۇپ، جىددىي كېسەللەرنى خوتەندىكى دوختۇرخانىغا ئاپىرىپ داۋالىتىشقا ئۈلگۈرمەيدۇ. نامرات پۇقرالار ئىچىدە خوتەندىكى دوختۇرخانىغا بېرىپ داۋالىنىشقا قۇربى يەتمەيدىغانلار ناھايىتى كۆپ. شۇڭا، ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىغا شارائىت ھازىرلاش ئۈچۈن ناھىيەلىك ھۆكۈمەت يىغىنىدا مۇزاكىرە قىلىپ قارار قىلىش ئارقىلىق، داۋالاش پونكىتى قۇرۇش توغرىسىدا ئىلتىماس سۇنغان ئىدۇق. تېببىي خادىم ۋە دورا كەمچىل بولغانلىقتىن بۇيرۇق بويىچە بۇ ئىشنى قارارلاشتۇرۇش ۋاقتىنچە كېچىكتۈرۈلىدىغان بولدى. ساقلىقنى ساقلاش جەھەتتىكى ئىشلارنى كاپالەتلەندۈرەلمەسلىك بىزدىكى بىر چوڭ يېتەرسىزلىك ھېسابلىنىدۇ.

ناھىيە بازىرىدا ساقچى ئىدارىسى تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان ئەخلەت ساندۇقى ۋە ئاممىۋى ھاجەتخانا قاتارلىقلار بار. يېزا-كەنت پۇقرالىرىنىڭ ئائىلىلىرىدە ھايۋان سۆڭەكلىرىنى كۆمىدىغان ئورەكلەر كولانغان. بۇنىڭ ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىغا ناھايىتى زور پايدىسى بار. مۇنچىخانا تېخىچە قۇرۇلمىدى. بۇ ھەم ئەپسۇسلىنارلىق ئىشلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردىكى خەلقلەر ئولتۇراق ئۆيلىرىنىڭ ئىچىدە يۇيۇنۇشقا ئادەتلەنگەن. شۇنداقلا بىردەك سوغۇق سۇدا يۇيۇنىدۇ. بۇمۇ ئۆرپ-ئادەتلەر جۈملىسىدىندۇر.

5) يەرلىك ئاپتونومىيە. تەكشۈرۈلۈشچە خەلقلەر ئىچىدە مىڭگونىڭ

ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرى تۇپراق بېشىدا ئۈچ كۈن تۈنەيدۇ (مەسىلەن، خەنزۇلار مېيىتقا ھەمراھ بولغانغا ئوخشاش). شۇنىڭ بىلەن دەپنە ئىشلىرى تۈگەيدۇ. مانا بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەتتىكى ئۆرپ-ئادەتلىرىدۇر.

3) ساقچى. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا مىنگونىڭ 8-يىلى (مىلادىيە 1919-يىلى) نايىب ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان چاغدىلا ساقچى تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن، ناھىيە يامۇلىدا چارلاش ساقچى ئەترىتىلا بار بولۇپ، ساقچى ئىدارىسى تەسىس قىلىنمىغان. مىنگونىڭ 24-يىلى (مىلادىيە 1935-يىلى) ما فامىلىك باندىتلار خوتەننى بېسىۋالغاندا، ناھىيەدە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى) ئۆلكە ئارمىيەسى خوتەنگە كېلىپ ما فامىلىك باندىتلارنى تازىلىغان چاغدا ناھىيەدە قايتىدىن جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان. مىنگونىڭ 32-يىلى (مىلادىيە 1943-يىلى) ساقچى ئىدارىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن. چىرا ناھىيەسىنىڭ زېمىنى ناھايىتى كەڭ بولغاچقا، «ئۇزۇن قامچىمۇ قىسقا كەپتۇ» دېگەندەك يېتىشىپ بولالمايدىغان ئەھۋال كېلىپ چىققانلىقتىن، گۇلاخما بازىرى بىلەن دامىكۇ بازىرىنىڭ ھەر بىرىسىدە بىردىن ۋاقىتلىق ساقچى پونكىتى تەسىس قىلىنىپ، كېچىلىك چارلاش ئېلىپ بېرىلىپ زىناخور، ئوغرى-قاراقچىلارنى تەكشۈرۈپ تەپتىش قىلىش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىنغان.

پولۇ تاغدىكى قورۇلغا كەلسەك، بۇ يەر جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەر ئارىسىدىكى سودا-كارۋان يولىنىڭ مۇھىم ئۆتكىلى. شۇنداقلا چېگرادىن چىقىدىغان مۇھىم يولنىڭ كىندىكىگە جايلاشقان بولغاچقا، ئىلگىرى بۇ يەردە چېگرا قاراۋۇل قىسمى، كېيىن، قاراۋۇل ئەترىتى تۇرغۇزۇلغان ئىكەن. ئۇلار چېكىندۇرۇپ كېتىلگەندىن كېيىن، قورۇلنى ساقلاش، ئۆتكەن-كەچكەن كىشىلەرنى تەكشۈرۈپ، ئامانلىقنى قوغداش ئۈچۈن، بۇيرۇق بويىچە مەزكۇر قورۇلدا بىر ساقچى پونكىتى تەسىس قىلىندى.

4) سەھىيە. تەكشۈرۈلۈشىچە چىرا ناھىيەسىدە جۇڭگوچە ۋە غەربچە داۋالاش، دورىگەرلىك كەسپى ئورۇنلىرى تەسىس قىلىنمىغان. شۇڭا،

2) قۇرۇل تەكشۈرۈش. تەكشۈرۈلۈشچە ناھىيەمىز قورۇلغا جايلاشـقان. مىنگونىڭ 26ـيىلى(مىلادىيە 1937ـيىلى)دىن كېيىن، باج ئىدارىسى بىر نەچچە جايدا قورۇل تەكشۈرۈشنى يولغا قويۇپ، مەككار سودىگەرلەرنىڭ باج ئوغرىلاش، يوشۇرۇش، ئەتكەسچىلىك قىلىش ئىشلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئۆتكەن نەچچە ئون يىللاردىن بۇيانقى ئىللەتلەر تۈگىتىلدى.

3) راسخوت. تەكشۈرۈلۈشچە، چىرا مىنگونىڭ 8ـيىلى (مىلادىيە 1919ـيىلى) نايىپ ناھىيە بولۇپ قورۇلغاندىن كېيىن، ناھىيەنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى راسخوت ئەھۋالىدا نايىپ ئامبالغا ھەر ئايدا 36 سەر كۈمۈش تەڭگە، بۆلۈم باشلىقلىرىغا 16 سەر كۈمۈش تەڭگە، بۆلۈم ئەزالىرىغا 12 سەر كۈمۈش تەڭگە، ياللانما خادىملارغا سەككىز سەر كۈمۈش تەڭگە، قارا ئىشچىلارغا ھەر ئايدا تۆت سەر كۈمۈش تەڭگە ئىش ھەققى بېرىلـگەن. مىنگونىڭ 17ـيىلى (مىلادىيە 1928ـيىلى) چىرا 3ـدەرىجىلىك ناھىيە قىلىپ ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، راسخوت بىر ئاز كۆپەيتىلگەن بولسىمۇ، ئىش بېجىرىش راسخوتى يوق ئىدى. لېكىن، ئۆز ۋاقتىدا مەزكۇر راسخوتلار ئۆلكىدىن چۈشۈرۈپ بېرىلىدىغان بولماستىن، ناھىيەنىڭ باج كىرىمىدىن ئۆزىمىزچە چىقىم قىلىناتتى. مىنگونىڭ 26ـيىلى(مىلادىيە 1937ـيىلى)دىن باشلاپ، ھۆكۈمەتنىڭ كىرىم-چىقىم خامچوتنى ئايرىم-ئايرىم تۈزۈش دېگەن بەلگىلىمىسى يولغا قويۇلۇپ، ھەر ئايلىق كىرىم-چىقىم ھېساباتلىرى توغرا ۋە ئېنىق بولۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

4) نەپىقە ئىشلىرى. چىرا ناھىيەسىدە ئۆتكەن ئون نەچچە يىللاردىن بويان نەپىقە ئىشلىرى يوق ئىدى. مىنگونىڭ 26ـيىلى(مىلادىيە 1937ـيىلى)دىن كېيىن، ھۆكۈمەتنىڭ نەپىقە ئىشلىرى توغرىسىدىكى پەرمان-بەلگىلىمىلىرى يولغا قويۇلدى. چىرادا تۇرمە باشقۇرىدىغان لىيۈپىندىڭ دەيدىغان بىر گۇندىپاي بولۇپ، كېسەل سەۋەبىدىن ئۆلگەندىن كېيىن، يۇقىرىغا يوللاپ تەستىقلىتىش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ھەر يىلى 324 كۈمۈش تەڭگە نەپىقە پۇلى بېرىلىپ كەلدى. ئۇنىڭدىن ئۆزگە نەپىقە ئىشلىرى يوق.

26ـ يىلى (مىلادىيە 1937ـ يىلى)دىن ئىلگىرى يەرلىك ئاپتونومىيە يولغا قويۇلمىغان. مىنگونىڭ 27ـ يىلى(مىلادىيە 1938ـ يىلى)دىن باشلاپ رايون ۋە كەنتتىن ئىبارەت ئىككى دەرىجە بويىچە خەلق ھوقۇقى يولغا قويۇلۇپ، ئاپتونومىيە يۈرگۈزۈلدى. مىنگونىڭ 27ـ يىلى (مىلادىيە 1938ـ يىلى) ئۆلكىمىزدە «سەنچۈەن» قۇرۇلتىيى ئېچىلغاندا پۈتۈن ناھىيە خەلقى ئىچىدىن مەمەتسىدىق، سادىق ئافىڭ (ئېھتىمال ئەسلى تېكىستتە «ئاخۇن» دېگەن سۆز «ئافىڭ» دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان بولسا كېرەك ـ ت) قاتارلىق ئىككى كىشى ۋەكىللىككە كۆرسىتىلىپ قۇرۇلتايغا قاتناشتى. بۇ، يەرلىك ئاپتونومىيەنى يولغا قويۇشنىڭ باشلىنىشى بولدى.

مالىيە تەزكىرىسى

1) يەر بېجى. تەكشۈرۈلۈشچە ناھىيەمىزدە يەر بېجى (دېھقانچىلىق بېجى) ئېلىشتا، مىنگونىڭ 26ـ يىلى(مىلادىيە 1937ـ يىلى)دىن بۇرۇن، ياخشى يەرلەرنىڭ ھەر موسىدىن بەش شىڭ (كونىچە ھەجىم بىرلىكى بولۇپ، بىر شىڭ بىر لىتىرغا باراۋەر، 10 شىڭ بىر كۈرە بولىدۇ ـ ت)، ئوتتۇراھال يەرلەرنىڭ ھەر موسىدىن تۆت شىڭ، ناچار يەرلەرنىڭ ھەر بىر موسىدىن ئۈچ شىڭ ئۆلچەم بويىچە باج ئېلىنغان. بۇنىڭدا بىردەك بېيجىڭ دەنى ئۆلچەم قىلىنىپ، يىغىۋېلىشقا تېگىشلىك بولغان ھەر بىر دەن يەر بېجىغا ئىككى كۈرە بەش شىڭ شەخسىي خىراجەت (ئامبالغا مەنسۇپ) بېجى، تۆت مىسقال تۇز بېجى، بەش مىسقال ئوت ـ چۆپ بېجى، بەش مىسقال ئوت ـ چۆپ سېلىقى، بىر مىسقال بەش فۇڭ ھۆكۈمەت خىراجىتى قاتارلىقلار قوشۇلۇپ ئېلىنغان. مۇشۇنداق ھېسابلىنغاندا، ياخشى يەرلەرنىڭ ھەر ئون موسىدىن بىر دەن تۆت كۈرە (بېيجىڭ كۈرەسى) دىن باج ئاشلىقى ئېلىنغان. مىنگونىڭ 26ـ يىلى(مىلادىيە 1937ـ يىلى)دىن كېيىن، ھۆكۈمەت بەلگىلىمىسى بويىچە باج نىسبىتى قىسقارتىلىپ، نەچچە ئون يىللاردىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن يامان ئادەتلەر تۈگىتىلىشكە باشلىدى.

8) قان بېجى، تۇياق بېجى. تەكشۈرۈلۈشچە، چىرا ناھىيەسىدە مىنگونىڭ 26ـيىلى(مىلادىيە 1937ـيىلى)دىن ئىلگىرى قان بېجى بىلەن تۇياق بېجى بىردەك كۆتۈرە بېرىلگەن بولۇپ، پۈتۈن يىلدا قان بېجىغا 800 سەر كۈمۈش، تۇياق بېجىغا 3120 سەر كۈمۈش پۇل يىغىۋېلىنىدىكەن. ما فامىلىلىك باندىتلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتلاردا تۇياق بېجى ئۈچۈن ھەر يىلى 7000 سەر، بىر تۇتاش باج دەپ يەنە 7000 سەر كۈمۈش يىغىۋالغان. مىنگونىڭ 26ـيىلى(مىلادىيە 1937ـيىلى)دىن كېيىن، ھۆكۈمەت باج ئىدارىسى تەسىس قىلىپ، باج نىسبىتىنى تەرتىپكە سېلىپ، ئاۋامنى ئازاب ـ ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇردى.

قۇرۇلۇش تەزكىرىسى

1) تېرىلغۇ يەر. تەكشۈرۈلىشچە، چىرادا مىنگونىڭ 26ـيىلى(مىلادىيە 1937ـيىلى)دىن بۇرۇن 320 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر بار ئىكەن. مىنگونىڭ 26ـيىلى (مىلادىيە 1937ـيىلى) ما فامىلىلىك باندىتلار قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت ئەتىيازلىق تېرىلغۇ يەرلىرىنى كۆپەيتىش، سۇ ئىنشائاتلىرىنى قۇرۇشقا چاقىرىق قىلغانلىقتىن، يەر كۆلىمى يىلسېرى پەيدىنپەي كۆپەيدى. ھازىرقى جەمئىي تېرىلغۇ يەر 363 مىڭ مودىن كۆپرەككە يەتتى. ئېچىپ پايدىلىنىشقا باب كېلىدىغان بوز يەرلەر ھازىرمۇ ئۆزلەشتۈرۈلۈۋاتىدۇ.

2) پىلە ـ يىپەكچىلىك. تەكشۈرۈلۈشچە، چىرانىڭ پىلە ـ يىپەكچىلىك كەسىپلىرى يۈز يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە.[7] ئۇنىڭ ئۈستىگە يىپىكىنىڭ سۈپىتى ناھايىتى ئەلا بولغاچقا «چىرا يىپىكى» دېگەن نام بىلەن خوتەن ۋىلايىتىدە مەشھۇر بولۇپ نام چىقارغان. لېكىن، ئائىلە قوشۇمچە ئىگىلىكى سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەچكە، مەھسۇلات مىقدارى بەك ئاز ئىدى. مىنگونىڭ 26ـيىلى(مىلادىيە 1937ـيىلى)دىن كېيىن پىلە ئۈجمىچىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، مەھسۇلات مىقدارى ئىلگىرىكىگە سېلىشتۇرغاندا بىر نەچچە

5) چارۋىچىلىق. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا ناھىيەسىدە نەچچە ئون يىللاردىن بېرى چارۋا ماللارنىڭ ئېنىق سانى بولماي كەلگەن ئىدى. مىنگونىڭ 31-يىلى (مىلادىيە 1942-يىلى) ناھىيەلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلۇش بۆلۈمىدە چارۋىچىلىق يېتەكچىسى ئىشتاتىنى تەسىس قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ چارۋا ماللارنىڭ سانى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى. باج ئىدارىسى نەق بار چارۋا مال سانىغا ئاساسەن باج ئالىدىغان بولدى. شۇڭا، يېقىنقى يىللاردىن بېرى بۇ جەھەتتىكى سانلىق مەلۇماتلار توغرا بولۇپ كەلدى. ھازىر ناھىيە بويىچە جەمئىي 2872 تۇياق ئات، 20 مىڭ 170 تۇياق كالا، 251 مىڭ 636 تۇياق قوي، 31 مىڭ 872 تۇياق ئۆچكە، 587 تۇياق تۆگە، 33 تۇياق قېچىر، 22 مىڭ 906 تۇياق ئېشەك بار.

6) تۇز ۋە چاي. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرانىڭ تۇز بايلىقى ئىنتايىن مول. ھەممە يەردە تۇز قېزىلىدۇ. ساپ تۇزلىرى داڭلىق. لېكىن، مەھسۇلات مىقدارىغا دائىر سانلارنى توغرا بېكىتمىش، تۇز بېجى ئېلىش قىيىن. شۇڭا، يەر بېجىغا ئېلىنىغان ھەر بىر دەن ئاشلىقنىڭ پۇلىدىن توققۇز يۈەن پۇل تۇز بېجىغا ئايرىۋېلىنىپ، بۇنىڭ بىلەن تۇز بېجىنىڭ ئورنى تولۇقلىنىپ كەلدى. ناھىيەمىز تەۋەلىكىگە ئېھتىياجلىق بولغان چاي بىردەك ئىچكىرى جايلاردىن يۆتكەپ كېلىنىدۇ. شۇڭا بۇ يەردە بايان قىلىنمىدى.

7) پۇل تۈزۈمى. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرانىڭ پۇل تۈزۈمىدە مىنگونىڭ 4-يىلى(مىلادىيە 1915-يىلى)دىن بۇرۇنقى چاغلاردا بىردەك كۈمۈش پۇل (يەنى تەڭگە پۇل) ۋە قىزىل مىستىن قۇيۇلغان يارماق ئوبوروت قىلىنغان. مىنگونىڭ 5-يىلى(مىلادىيە 1916-يىلى)دىن باشلاپ قەشقەر تىزىسى ئوبوروت قىلىنىدىغان بولغان. قەشقەرنىڭ ئىككى تىزا پۇلى بىر يۈەن كۈمۈش تەڭگىگە ئايرىۋاشلانغان (شۇ قىممەتتە ئالماشتۇرۇلغان-ت)، مىنگونىڭ 26-يىلى(مىلادىيە 1937-يىلى)دىن باشلاپ ئۆلكە پۇلى بىر تۇتاش ئىشلىتىلىدىغان بولدى. مىنگونىڭ 28-يىلى (مىلادىيە 1939-يىلى) ئەتىيازدىن ئېتىبارەن سودا بانكىسىنىڭ يېڭى پۇلى بازاردا ئوبوروت قىلىنىشقا باشلىغان.

شى بولسىمۇ، شەھەردىن بەك يىراق، ئاھالە ناھايىتى ئاز، قاتناش قولايسىز بولغاچقا ئېچىلمايۋاتىدۇ. بۇ، يۇقىرالارنىڭ يېقىلغۇ قىيىنچە-لىقلىرىنىڭ ھەل بولماسلىقىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى. باشقا كان نۇق-تىلىرى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتمىگەن بولغاچقا، چىرادا مىتال تاۋلاش ئىشلىرى يوق.

6) سودا-سانائەت. چىرادا سانائەت پۈتۈنلەي ئائىلە قوشۇمچە ئىگى-لىكى ھالىتىدە، تامامەن ئۆزى ئۆزىنى قامداشتەك ئەنئەنىۋى ئادەت سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەن. يېقىنقى يىللاردىن بىرى، ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى يىپەك تارتىش-توقۇش كارخانىسىدىن بىرسى قۇرۇل-دى. گەرچە ياغاچ قۇرۇلمىلىق دوكانلاردا قول ھۈنەر بىلەن ئىشلەپچى-قىرىش يولغا قويۇلۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن مەھسۇلات سۈپىتى ياخشى بولۇپ، چەت ئەل ماللىرىدىن ئانچە قېلىشمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە قول سانائەتنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى مەخ-سۇس توقۇمىچىلىق ئائىلىلىرىنىڭ زور مىقداردا كۆپىيىشىگە تۈرتكە بولدى. ئۇلارنىڭ يىللىق خام-تالىما مەھسۇلاتى 80 مىڭ توپتىن[®]، يە-پەك توقۇلما مەھسۇلاتى 1500 توپتىن ئارتۇق بولۇپ، ئىجتىمائىي ئېھتىياجنى قامدىماقتا. باشقا ھەر خىل قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى قوشۇمچە ئىگىلىك سۈپىتىدە داۋام قىلماقتا.

تەكشۈرۈلۇشىچە، چىرانىڭ سودا ئىشلىرىدا يېقىنقى يىللار مابەينى-دە ھۆكۈمەت ئىگىلىكىدىكى يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى قۇرۇلدى. باشقا سودا ئىشلىرىدا ئاز دەسمايىلىك سودىگەرلەر، سەييارە تىجارەت قىلىدىغان ئۇششاق تىجارەتچىلەردىن ئۆزگە، چوڭ كۆلەملىك سودا ئو-رۇنلىرى يوق. ھەر بازاركۈنى تۈرلۈك مال بازارلىرىدا سودا قىزىپ كې-تىدۇ. ھەر قايسى رايون، كەنتلەردىن كەلگەن ئائىلە قول ھۈنەرۋەنلىرى ئۆز مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ كېلىپ بازارغا سالىدۇ. ياكى مالغا ئالماش-تۇرىدۇ، ياكى نەق پۇلغا سودا قىلىدۇ. بازاردا كىشىلەر تىقما ـ تىقماق بولۇپ، سودا ئىنتايىن قىزىپ كېتىدۇ. بازار كۈنى ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، بازار سۇسلىشىپ، يېمەك-ئىچمەك ساتىدىغان ئۇششاق تىجا-رەتچىلەرلا قالىدۇ. بۇنداق سودا-سېتىق ئادىتىگە ھەممە ئادەم كۆنۈپ،

ھەسسە ئاشتى. ھازىر ھەر يىلى 1684 جىڭ ساپ يىپەك ئىشلەپچىقى-
رىلىدۇ. ھازىر پىلە ئۈجمىچىلىكنى پۈتۈن كۈچىمىز بىلەن تەرەققىي
قىلدۇرۇش تەشەببۇس قىلىنىۋاتىدۇ. ئەمما، پىلىچىلىك ئىشلەپچىقى-
رىشى بىلەن مەخسۇس شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ بولماسلىقى چىرانىڭ
پىلە-يىپەكچىلىك كەسپىدىكى يېتەرسىزلىك بولۇپ تۇرماقتا.

3) ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرادا تاغلار
چوڭ ۋە كۆپ بولسىمۇ، كەڭ كۆلەملىك تەبىئىي تاغ ئورمانزارلىقى يوق
بولۇپ، بارلىق ئورمان ۋە دەرەخلەر ئادەم كۈچى بىلەن تىكىپ بەرپا قى-
لىنغان. مەسىلەن، ئېرىق-ئۆستەڭلەرنىڭ قاشلىرى، كەنت-مەھەللە،
ھويلا-ئارانلارنىڭ ئەتراپىغا بىردەك كۆچەت تىكىپ ئورمان ئەھيا قى-
لىش ئارقىلىق ھاۋا تەڭشەلگەن، قۇرۇلۇش ياغاچ ماتېرىياللىرى ئېلىن-
غاندىن سىرت، پۈتۈن يىللىق يېقىلغۇ ئوتۇن مەسىلىسى ھەل قىلىن-
غان. يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بېرى ئورمان بىنا قىلىش ھەرىكىتىنى
قانات يايدۇرۇش ئارقىلىق ئاز-تولا ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى. قۇملۇق -
جاڭگاللاردىكى توغراق ئورمانلىرىنى خەلقلەر يېقىلغۇ قىلىشقىلا ئىش-
لىتىدۇ. باشقا ماتېرىيال قىلىپ ئىشلىتىشكە يارىمايدۇ. چىرادىكى
يايلاقلار قىشلىق يايلاق ۋە يازلىق يايلاقتىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئاي-
رىلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى تاغلىق رايونلارغا جايلاشقان. يايلاق كۆلىمى
ناھىيە ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن ئىككى يۈزدىن بىر قىسمى-
نى ئىگىلەيدۇ.

4) بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق. تەكشۈرۈلۈشىچە، ناھىيەمىزدە چوڭ
دەريا ۋە كۆللەر يوق، شۇنداقلا تاغ بولسىمۇ ئورمان يوق، تۈلكە،
داۋغان، ياۋا توڭگۇز قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلار بولسىمۇ سانى بەك ئاز.
شۇڭا ناھىيەمىز پۇقرالىرى ئىچىدە بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق ئىشلىرى
يوق دېيەرلىك.

5) كانچىلىق، مېتالچىلىق. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا تەۋەلىكىنىڭ
جەنۇبىدىكى تاغلاردا ئۈچ ئورۇندا ئالتۇن كېنى، بىر ئورۇندا كۆمۈر
كېنى، بىر ئورۇندا قاشتېشى كېنى بار. بۇلاردىن پەقەت ئالتۇن كېنى-
نىلا ھۆكۈمەت ئېچىۋاتىدۇ. كۆمۈر كېنىدىكى كۆمۈرنىڭ سۈپىتى ياخ-

تاغدىكى قار-مۇزلارنىڭ ئېرىشى ئارقىلىق ئۇلۇغ كەلكۈن كېلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تېرىلغۇ يەرلەر سۇغىرىلىدۇ. قىش كۈنلىرى دەريا سۈيى ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. شۇڭا پۇقرالار «چىرا — چىلا» دېيىشىدۇ.

تەۋەلىكىمىزدىكى چوڭ يول ۋە تاشيولدا پەقەت يەتتە چوڭ كۆۋرۈك بار. رايون ۋە كەنتلەردىكى ئېرىق-ئۆستەڭلەردە كىچىك كۆۋرۈكلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەقىقىي سانىنى مۆلچەرلەش قىيىن.

10) چاپارچىلىق (چېپەرچىلىك). تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرادا چاپارچىلىق (بۇرۇنقى زامانلاردا ئۇزاق يۇرتلار ئارىسىدىكى خەت-ئالاقىلەر ئات ياكى ھارۋا ئارقىلىق يەتكۈزۈلگەن. شۇڭا بۇ خىل كەسىپ «چاپارچىلىق» بۇ خىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەملەر «چاپارچى» دەپ ئاتالغان. كېيىنكى ئاتالغۇ خەلق ئىچىدە سەل بۇزۇلۇپ «چېپەرچى» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنغان. يېقىنقى دەۋرلەردە خەت-ئالاقىلەرنىڭ يەتكۈزۈلۈش ۋاستە-ئۇسۇللىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، بۇ خىل كەسىپ چەت تىلدىن قوبۇل قىلىنغان «پوچتا» دېگەن ئاتالغۇ بىلەن، بۇ خىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار «پوچتىكەش» «پوچتالىيون» دېگەندەك ياسالما ئىسىملار بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بولدى-ت) قەدىمدىن تارتىپ مەۋجۇت بولغان. مىنگونىڭ 5-يىلى (مىلادىيە 1916-يىلى) پوچتا ۋاكالەتخانىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت خەت ئالاقە، ھۆججەتلىرى كۆپىنچە پوچتا ئارقىلىق يەتكۈزۈلىدىغان بولدى. لېكىن چىرادا «يۈز چاقىرىملىق چاپارچى» لار ھېلىھەم مەۋجۇت.

11) پوچتا-تېلېگراف. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرادا مىنگونىڭ 5-يىلى (مىلادىيە 1916-يىلى) پوچتا ئورنى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، پوچتا يوللانمىلىرى خوتەن، لوپ ئىككى ناھىيەگە پوچتا ئارقىلىق يەتكۈزۈلىدىغان بولدى. لېكىن، بازار، كەنتلەرگە قارىتا تېخىچە پوچتا ئورنى تەسىس قىلىنمىدى.

تېلېگراف ئىشلىرى جەھەتتە، چىرادا ئەزەلدىن تارتىپ تېلېگراف ئورنى تەسىس قىلىنىپ باقمىغان. شۇڭا، بۇ ھەقتە يازغۇدەك ئىش يوق.

12) ئۆستەڭلەر. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا تەۋەلىكىدە سېرىق ئۆستەڭ، ماخمال ئۆستەڭ، ئوغرىق ئۆستەڭ، گۇلاخما ئۆستىڭى، چاقار

تەبىئىي ئەھۋالغا ئايلىنىپ كەتكەن.

7) مەھسۇلاتلىرى. تەكشۈرۈلۈشچە، چىرادا دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي بىلەن كۆممىقوناق ئىشلەپچىقىرىش زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مەھسۇلات مىقدارى جەھەتتە، ھەر يىلى 40 مىڭ 576 دەن يازغى بۇغداي، 2200 دەن كۈزگى بۇغداي، 33 مىڭ 15 دەن كۆممىقوناق، 238 دەن كەندىر، 1840 دەن ئارپا، 78 دەن كەندىر (بۇ يەر ئەسلىي تېكىستتە خاتا يېزىلىپ قالغان بولسا كېرەك. چۈنكى كەندىر مەھسۇلاتى يۇقىرىدا ئايرىم بايان قىلىنغان. بۇ يەردىكى سان زىغىر مەھسۇلاتىنى كۆرسەتسە كېرەك ـ ت)، 175 دەن زاغۇن، 20 دەن ئاپتاپپەرەس، 16 دەن تېرىق ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. يەرلىك كېۋەز سورتلىرىدىن 173 مىڭ 276 جىڭ پاختا، يېڭى سورتلۇق كېۋەزدىن 15 مىڭ 456 جىڭ پاختا، 15 مىڭ 258 جىڭ كەندىر قېرىزاق تالاسى، 220 مىڭ جىڭ ئالما، 125 مىڭ جىڭ ئۆرۈك، 375 مىڭ جىڭ شاپتۇل، 9000 جىڭ ئۈزۈم، 400 جىڭ ئەينۇلا، 17 مىڭ جىڭ چىلان، 455 مىڭ جىڭ جىگدە، 63 مىڭ دانە ياڭاق، 15 مىڭ 500 دانە بېھى، 126 مىڭ دانە ئانار، 38 مىڭ دانە تاۋۇز، 338 مىڭ دانە قوغۇن ئىشلەپچىقىرىلغان، ئۇنىڭدىن باشقا نەرسىلەر ئىشلەپچىقىرىلمىغان.

8) يوللىرى. تەكشۈرۈلۈشچە، چىرا ناھىيەسى تەۋەلىكىدە قۇملۇق كۆپ بولۇپ، قاتناش قوراللىرى جەھەتتە ئۆكۈز، ئېشەك، قېچىر، ئات، تۆگە قاتارلىق ھايۋانلار بار. ياغاچتىن ياسالغان چوڭ ھارۋىلار بولسىمۇ، لېكىن ئاز ئۇچرايدۇ. يول جەھەتتە، بۇرۇن لوپتىن چىرا ئارقىلىق كېرىيەگە بارىدىغان بىر بۆلۈك چوڭ ھارۋا يولى بار ئىدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان چىرا تەۋەسىدە ماشىنا قاتنىيالايدىغان 150 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتىكى تاشيول ياسالدى. بۇنىڭ بىلەن بىر كۈندە نۇرغۇن يول باسقىلى بولىدىغان بولدى.

9) كېچىك ۋە كۆۋرۈكلەر. تەكشۈرۈلۈشچە، چىرا ناھىيەسىدە چوڭراق تۆت دەريا بولۇپ، جەنۇبتىكى تاغلاردىن باشلىنىپ، ناھىيە زېمىنىنى كېسىپ ئۆتۈپ، شىمالدىكى چۆلگە تۇتىشىدۇ. ھەر بىرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 500 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ. ياز كۈنلىرى قارلىق

ھەربىي ئىشلار تەزكىرىسى

1) ھەربىي تۈزۈم. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا ناھىيەسى نايىپ ناھىيە قىلىپ تەسىس قىلىنىشتىن بۇرۇن «چىرا كەنتى» دەپ ئاتىلىپ، كېرىيە ناھىيەسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. مىنگونىڭ 8-يىلى (مىلادىيە 1919-يىلى) نايىپ ناھىيە بولغاندىن كېيىن، ناھىيە يامۇلى (يەنى ھازىرقى ناھىيەلىك ھۆكۈمەت) تىن ئۆزگە ھەربىي ياكى باشقا ئورگان تەسىس قىلىنمىغان.

مىنگونىڭ 23-يىلى (مىلادىيە 1934-يىلى)4 -ئايدا ماخۇسەن باندىتلىرى خوتەننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، باندىتلار ئارمىيەسى بىر ئاتلىق ئەسكەرلەر بىرىگادىسىنى چىرا ناھىيەسىنى ساقلاشقا ئەۋەتكەن. ئۇنىڭ ئىشتات تۈزۈلمىسىدە بىرىگادا ئىشتابى ئاستىدا ئىككى پولك بولۇپ، ھەر بىر پولك تۆت روتا، ھەر بىر روتا ئۈچ ئىنزۋوت، ھەر بىر ئىنزۋوت ئۈچ بەنگە بۆلۈنگەن، ھەر بىر بەندە 15 نەپەردىن ئەسكەر بولغان؛ بىرىگادا ئىشتابىدا بىرىگادا كوماندىرى، مۇئاۋىن بىرىگادا كوماندىرى شۇنىڭدەك مۇشاۋۋىرلار باشقارمىسى، لاۋازىمەت باشقارمىسى، قورال-ياراق باشقارمىسى، ئادىيۇتانتلار باشقارمىسى ۋە ئۇلارنىڭ مۇدىرلىرى قاتارلىق ئەمەلدارلار؛ پولك ئىشتابىدا پولك كوماندىرى، مۇئاۋىن پولك كوماندىرى، شۇنىڭدەك مىرزا بەگ، ئادىيۇتانت، لاۋازىمەت بېگى، خەۋەرلىشىش ئادىيۇتانتى قاتارلىق ئەمەلدارلار؛ روتا ئىشتابىدا روتا كوماندىرى، مۇئاۋىن كوماندىرى، مىرزا، لاۋازىمەتچى قاتارلىقلار؛ ئىنزۋوتلاردا ئىنزۋوت كوماندىرى، مۇئاۋىن كوماندىرى، بەنلەردە بەنجاڭ، مۇئاۋىن بەنجاڭ قاتارلىق باشلىقلار قويۇلغان. بارلىق ئوفىتسېر-ئەسكەرلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 1303 نەپەر بولۇپ، مەزكۇر باندىتلار قوشۇنى چىرانى ئۈچ يىل مالىماتاڭ قىلغان.

مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى) كەچ كۈزدە ئۆلكە ئارمىيەسىنىڭ باندىت تازىلاش پولكى قوغلاپ زەربە بەرگەندىن كېيىن، ئۇلار تىرىپىرەن بولۇپ كېرىيە تەرەپكە قېچىپ كەتكەن. ئۇزاق ئۆتمەي خوتەن

ئۆستىڭى، ئەندىر ئۆستىڭى، نۇرى ئۆستىڭى قاتارلىق سەككىز چوڭ ئۆستەڭ بار. قالغان كىچىك ئۆستەڭلەردىن 34 ئۆستەڭ بار.بۇلار تېرىلغۇ يەرلەرنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

مائارىپ تەزكىرىسى

1) ئوقۇش تۈزۈمى. تەكشۈرۈلۈشچە، چىرا تەۋەلىكىدىكى خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى پۈتۈن ناھىيە نوپۇسىنىڭ مىڭدىن بىر پىرسەنتىگىمۇ يەتمەيدۇ. شۇنىڭدەك چىرادا قەلەمدىمۇ، ئەلەمدىمۇ كامالەتكە يەتكەن ئىقتىدارلىق زاتلار يوق. شۇڭا بۇ ھەقتە توختالمايمىز.

2) مەكتەپلەر. تەكشۈرۈلۈشچە، چىرا تەۋەسىدە مىنگونىڭ 5-يىلى (مىلادىيە 1916-يىلى) ھۆكۈمەت قارىمىقىدا دۆلەت تىلى ئارقىلىق ئوقۇتۇش يولغا قويۇلغان بىر مەكتەپ قۇرۇلغان بولۇپ، ئوقۇغۇچى سانى 60 نەپەردىن كۆپرەك ئىدى. لېكىن، ھەممىسى ياللاپ بېرىلگەن ئوقۇغۇچىلار ئىدى (دۆلەت تىلى ۋە ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيتى بويىچە ئوقۇتۇش تېخى يولغا قويۇلمىغان). بۇ بىر ئەپسۇسلىنارلىق ئىش ئىدى. قالغان مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنى بويىچە ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلىدىغان دىنىي مەكتەپ (سانى ئېنىق ئەمەس) ئىدى.

مىنگونىڭ 27-يىلى (مىلادىيە 1938-يىلى) ھۆكۈمەت ناھىيە باشقۇرىدىغان بىر باشلانغۇچ مەكتەپ قۇردى. مىنگونىڭ 28-يىلى (مىلادىيە 1939-يىلى) ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر قايسى بازار-كەنتلەردە ئارقا-ئارقىدىن 27 باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى. جەمئىي ئوقۇغۇچى سانى ئۈچ مىڭ نەپەردىن ئېشىپ كەتتى. لېكىن، بىردەك ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلدى. مىنگونىڭ 32-يىلى (مىلادىيە 1943-يىلى) ھەر قايسى مەكتەپلەر دۆلەت تىلى مەشقىنى يولغا قويدى. چىرا ناھىيەسىدە مەخسۇس كەسپىي مەكتەپلەر يوق، چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلارمۇ يوق. شۇڭا بۇ ھەقتە توختالمايمىز.

3) ھەربىي لاۋازىماتلار. مىنگونىڭ 23ـ يىلى (مىلادىيە 1934ـ يىلى) باندىتلار ئارمىيەسى چىرا ناھىيەسىگە ئورۇنلاشقان ۋاقىتتا، بىر ھەربىي پونكىت قۇرغان. ئۇنىڭ قارمىقىدا ئۇن بۆلۈمچىسى، يەم ـ بوغۇز بۆلۈمچىسى، تەكشۈرۈپ ئاشلىق تارقىتىش بۆلۈمچىسى، ئوتۇن ـ سامان بۆلۈمچىسى، نازارەتچىلىك ـ ھەيدەكچىلىك بۆلۈمچىسى قاتارلىق بەش بۆلۈمچە تەسىس قىلىنىپ، يۇقىرىقىدەك ناملار بىلەن ئاتالغان، ھەممىدە بىر نەپەر مۇدىر، ھەرقايسى تارماق (بۆلۈمچە ـ ت) لارغا بىردىن ئىككىگىچە مەسئۇل ئادەم قويۇپ، قاتتىق باشقۇرغان. مەزكۇر باندىت قوشۇن ئېھتىياجلىق بولغان ئاشلىق، ئوت ـ چۆپلەرنى تەمىنلەشتە، ھەر يىلى ئۆلچەم بويىچە ئېلىنىدىغان دېھقانچىلىق بېجىنى يىغىۋالغاندىن سىرت، يۇقىرىلاردىن زور مىقداردا سېلىق ئالمايدىغان كۈنى يوق ئىدى. بۇ سېلىقلار زاكات ئاشلىقى، ئۆشرە ئاشلىقى، ئۆسۈم ئاشلىقى، ئۆتنە ئاشلىقى قاتارلىق ھەرخىل ناملار بىلەن ئاتىلاتتى. ئۇلارغا كېرەكلىك بولغان ئات، بۆز رەخت، يىپ ـ پاختا، تېرە ـ خۇرۇم، تۆمۈر ـ مىس، بوياق ماتېرىياللىرى، تاغار ـ خۇرجۇن، كىگىز ـ گىلەم شۇنىڭدەك ھەر خىل يېمەكلىك قاتارلىق ماددىي ئەشيالارنى بىردەك ناھىيە ئامبىلى ئارقىلىق سېلىق چېچىپ يىغىۋالغان ياكى جىددىي ئېھتىياجلىق بارلىق نەرسىلەرنى بىۋاستە ئالۋان سېلىپ يىغىۋالغان. كىيىم ـ كېچەكلەرنى باندىت ئارمىيە دىۋىزىيە ئىشتابى تىكتۈرۈپ تەييارلاپ، پەسىل بويىچە تارقىتىپ بەرگەن. باندىت ئارمىيەسىنىڭ ھەربىي لاۋازىمات تەمىنات ئەھۋالى مۇشۇنداق بولغان ئىكەن.

مىنگونىڭ 26ـ يىلى (مىلادىيە 1937ـ يىلى) خوتەن تىنچلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمىتىمىز ناھىيەمىزگە قاراشلىق پولۇ تاغدىكى چېگرا قورۇلىدا تۇرۇشقا بىر ئەترەت ئەۋەتتى. بۇ ئەترەتكە زۆرۈر بولغان ئاشلىق، ئوت ـ پىچاننى رۇخسەت قىلىنغان ئۆلچەم بويىچە بىردەك ناھىيەلىك ھۆكۈمەت تەمىنلەپ بېرىپ، چىقىم تۈرىدە ئاتچوت قىلىندى. ئۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنى ئۆزى قاراشلىق قىسىم پەسىل بويىچە تارقىتىپ بەردى.

4) ھەربىي قىسىم. چىرا ياقا يۇچاققا جايلاشقان كىچىك ناھىيە

رايوندىكى ھەربىي ھەرىكەتلەر ئاخىرلىشىپ، ئامانلىق ئورنىتىلغاندىن كېيىن، چىرا ناھىيەسىگە قاراشلىق پولۇ تېغىدا قورۇل قاراۋۇللۇقىغا بىر ئىمزۇۋوت ئەسكەر قويۇلغان. مىنگونىڭ 27-يىلى (مىلادىيە 1938-يىلي) كۈزدە ئەسكىرىي خادىملار كۆپەيتىلىپ، چېگرا قاراۋۇل ئەترىتى دەپ ئاتالغان. مىنگونىڭ 32-يىلى (مىلادىيە 1943-يىلى) مەز-كۇر قاراۋۇل ئەترىتى بۇيرۇق بويىچە چېكىندۇرۇپ كېتىلگەن.

2) ھەربىي قورال-ياراغلار. ناھىيە تەۋەلىكىدە ئىلگىرى ھەربىي قو-شۇن بولمىغان. مىنگونىڭ 8-يىلى (مىلادىيە 1919-يىلى) نايىپ ناھىيە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن نايىپ ئامبال ئۆز جايىنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش ئۈچۈن، ناھىيە يامۇلى ئىچىدە چارلاش ساقچى پونكىتى تەسىس قىلىپ، 10 نەپەر چارلاش ساقچىسى تۇرغۇزغان. پەقەت 10 دانە يەرلىك مىلتىق بولۇپ، ئوق-دورىلىرىنى پۈتۈنلەي ئۆزى قويغان ۋە ياسىغان.

مىنگونىڭ 23-يىلى (مىلادىيە 1934-يىلى) باندىتلار ئارمىيەسى چىراغا ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ھەر قايسى قىسىملىرىغا «38» تىپلىق مىلتىق، «79» تىپلىق مىلتىق، ماكسىمكا مىلتىق، چاچما ئوق-لۇق مىلتىق، 10 ئاتار مىلتىق، «فەنتيەن لۇەن» تىپلىق مىلتىق، تاپاڭ-چا، قول بومبىسى، قىلىچ قاتارلىق قورال-ياراقلار سەپلەپ بېرىلگەن. ھەممە ھەر بىر پولىك، روتىلارغا ئات ۋە بىردىن پىلىموت سەپلەپ بې-رىلگەن. بىراق، يۇقىرىقى قوراللارنىڭ ئوندىن توققۇزى قۇرۇق بولۇپ، ئوقدانلارغا پەقەت ئىككى-ئۈچ پايدىنلا ھەقىقىي ئوق قاچىلانغاندىن ئۆز-گە پۈتۈنلەي يالغان نەرسىلەر قاچىلانغان. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى) كۈز پەسلىدە ئۆلكە ئارمىيەسى خوتەن رايونىنى قايتۇ-رۇۋالغاندىن كېيىن، باندىت تازىلاش پولكىنىڭ كوماندىرى ئۆز قىسمىنى باشلاپ باندىتلارنى قوغلاپ ناھىيە تەۋەلىكىدىن ئۆتكەن. شۇ چاغدا بۇ قىسىمدا 50 تىن ئارتۇق ئادەم بولۇپ، چوڭ-كىچىك 20 ئاپتوموبىل بىلەن ئۆتكەن. ئۇلار ئىككى بىرونېۋىك ئاپتوموبىل، ئۇزۇن ئىشتىكلىق مىلتىق، گىرانات، ئەجنەبىي قىلىچ قاتارلىق قوراللار بىلەن قورالLANغان. لېكىن، ئەينى چاغدا، ناھىيە بازىرىدىكى باندىتلار ئارمىيەسى ئۇلارنىڭ شەپىسىنى ئاڭلاپلا كېرىيەگە قېچىپ كەتكەن.

تاشقى ئالاقە تەزكىرىسى

1) چېگرا ئىشلىرى. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرانىڭ بىۋاستە چەت ئەللەرگە تۇتىشىدىغان چېگراسى يوق. ئەمما، ناھىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ھىندىستانغا بارغىلى بولىدىغان چىغىر يول بار. بۇ چىغىر يولدىن ماڭىدىغان يولۇچىلار ئەزەلدىن تارتىپ ناھايىتى ئاز ئىكەن. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى) يېڭى ھۆكۈمىتىمىز خوتەندىكى ماخۇسەن باندىتلىرىنى تازىلاپ، مۇشۇ چىغىر يولدىكى قورۇلنى ساقلاشقا ئەسكىرىي قىسىم تۇرغۇزغاندىن كېيىن، بۇ چىغىر يولدىكى يولۇچىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلدى. مەزكۇر چىغىر يول كۆپىنچە تاغ جىلغىلىرى ۋە چوڭ داۋانلار ئارىسىدا نەچچە يۈز چاقىرىم (ھەقىقىي مۇساپىسى ئېنىق ئەمەس) داۋاملىشىپ، شىنژاڭ-چىڭخەي چېگراسىغىچە سوزۇلىدۇ. يەنە داۋاملىق مېڭىۋەرسە شىنژاڭ بىلەن ھىندىستاننىڭ چېگراسىغا بارغىلى بولىدۇ.

2) تاشقى سودا. چىرا نايىپ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن بۇيان، چەت-ياقا، كىچىك جاي بولغانلىقتىن، رەسمىي تاشقى سودا يولغا قويۇلمىغان. پەقەت ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى كىچىك سودىگەرلەردىن ھاشىم ھاجى، مەمەتشېرىپ قاتارلىق ئىككى ئائىلە ھەر يىلى ئۆز جايىمىزدىن خام يىپەك، تېرە-يۇڭ قاتارلىق ماللارنى سېتىۋېلىپ ھىندىستانغا يۆتكەپ، ئەنگلىيە ماللىرىغا ئالماشتۇرغاندىن كېيىن، ئۆلكىمىزگە ئەكېلىپ ساتقان. چىرادا ئەنگلىيە، روسىيە دۆلەتلىرى تەسىس قىلغان ئاقساقال (ئىش بېشى) لار بولسىمۇ، كۆپىنچە ئۆز جايىمىزدا تۇرۇشلۇق مۇھاجىرلار ئاقساقاللىقنى ئۈستىگە ئېلىپ، چەت ئەللەرگە چېتىشلىق ئەرز-شىكايەت ئىشلىرىنى مەخسۇس بېجىرگەن. ئەمما، سودا بىلەن شۇغۇللانمىغان.

مىنگونىڭ 20-يىلى (مىلادىيە 1931-يىلى) مەزكۇر سودىگەرلەر تىجارەتنى توختاتقان. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى) خوتەن رايونى قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، چىرالىق بىر قانچە نەپەر ئۇي-

بولغاچقا، بۇرۇن بۇ يەردە ئەسكەر تۇرغۇزۇلمىغان. مىنگونىڭ 23-يىلى (مىلادىيە 1934-يىلى) ماخۇسەن باندىتلىرى خوتەننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، باندىت ئارمىيەنىڭ بىر بىرىگادىسى چىرانى ساقلاشقا ئەۋەتىلگەن. ئۇلارنىڭ ھەربىي تەلىم-تەربىيەسى توغرىسىدا، بىرىگادا ئىشتابى ھەر كۈنلۈك دەرسلىك جەدۋىلىنى تۈزۈپ چىقىپ ھەر قايسى قىسىملارنىڭ ئىجرا قىلىشىغا چۈشۈرۈپ بەرگەن. ھەر قايسى قىسىملار مۇشۇ جەدۋەلدىكى تۈرلەرنى ئۆز تەرتىپى بويىچە ئىجرا قىلغان. مەسىلەن، ئەتىگەنلىك ۋە كەچلىك تاماق ۋاقتىدا ناخشا ئوقۇش، ھەر كۈنى بىر قېتىم لېكسىيە زالىغا كىرىپ ھەربىي دەستۇرلاردىن لېكسىيە ئاڭلاش، ھەربىي مەشىق ھەرىكەتلىرىنى ئورۇنلاش، كۆڭۈل ئېچىش تۈرلىرىنى بىرقېتىمدىن ئورۇنلاش، ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم دالا مەشقى قىلىش، ھەر ئايدا بىر قېتىم ھەربىي پاراتتىن ئۆتۈش قاتارلىقلار. لېكىن، بۇ باندىتلار قوشۇنىنىڭ ئىنتىزامى ئىنتايىن قالتىس بولغان.

5) ھەربىي دوختۇرخانا. تەكشۈرۈشىمىزچە، ناھىيەمىزدە تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىممۇ، ھەربىي دوختۇرخانىمۇ بولمىغان. باندىتلار قوشۇنى بۇ يەرنى ساقلاپ ياتقان ئۈچ يىل داۋامىدىمۇ ھەربىي دوختۇرخانا تەسىس قىلمىغان. مەزكۇر باندىتلار قوشۇنىنىڭ ئادەملىرىنى داۋالىتىش زۆرۈر بولغاندا، خوتەندە تۇرۇشلۇق دىۋىزىيە ئىشتابىغا ئىلتىماس قىلىپ، دوختۇر ئەكەلدۈرۈپ داۋالاتقان.

6) ئەسكىرىي ئىشلار. تەكشۈرۈشىمىزچە، چىرا ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن بويان ئەسكىرىي ۋاقىئەلەر ۋە ئۇرۇش يۈز بەرمىگەن. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى) ئۆلكە ئارمىيەسى خوتەن رايونىنى قايتۇرۇۋالغاندا باندىت تازىلاش پولكىنىڭ ئوفىتسىر-ئەسكەرلىرى باندىتلار قوشۇنىنى قوغلاپ چىراغا كەلگەن. بۇ چاغدا چىرانى بېسىپ ياتقان باندىتلار قوشۇنى تىرىپىرەن بولۇپ، كېرىيەگە قېچىپ كەتكەن بولغاچقا، باندىت تازىلاش پولكىمۇ ئۇلارنى تۇتقامىش قوغلاپ چىراتەۋەلىكىدىن ئۆتۈپ كەتكەن. ئەمما، ئۇرۇش بولمىغان.

كېرىيە ناھىيەسىگە قاراشلىق كەنت بازىرى بولۇپ، مىنگونىڭ سەككىزىنچى يىلى(مىلادىيە 1919ـ يىلى) نايىپ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 17ـ يىلى (مىلادىيە 1928ـ يىلى) گۇلاخما بازىرى، شۇنىڭدەك 28ـ يىلى (مىلادىيە 1939ـ يىلى) دامىكۇ بازىرى چىرانىڭ تەۋەلىكىگە ئايرىپ بېرىلگەندىن تارتىپ ئۈچىنچى دەرىجىلىك ناھىيە بولغان. شۇ چاغدىن تارتىپ بۇ يەرگە ئەمەلدار بولغانلار بىردەك ئۆلكە تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن. ناھىيە تەۋەلىكىدە ئولتۇرۇشلۇق كىشىلەردىن ھېچقانداق مۇلكىي ۋە ئەسكىرىي ئەمەلدار چىقمىغان. بۇ ھەقتە بىرەر خاتىرىمۇ قالدۇرۇلمىغان.

2) ساداقەتمەن قۇربانلار. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا تەۋەلىكىدىن مۇلكىي، لەشكىرىي ئەمەلدارلار ناھايىتى ئاز چىققان. گەرچە گۇيماۋ يىلىدا ئۇيغۇرلار ئاسىيلىق قىلغان ئەھۋاللار ئاستىدىمۇ، ئەمەلدارلار ئىچىدە خىزمەت يولىدا ئۆزىنى قۇربان قىلغان ساداقەتمەنلەر چىقمىغان. بۇ ھەقتە يازغۇدەك ئىشمۇ يوق.

3) مەنسەپ ئۈستىدە قازا قىلغانلار. تەكشۈرۈلۈشىچە، ناھىيە قۇرۇلغاندىن ھازىرغىچە بولغان 20 نەچچە يىل ئىچىدە، مەنسەپدارلار چوڭ شەھەرلەردىن كەلگەن. مەنسەپدارلارغا ئەگىشىپ كېلىپ ئەمەل تۇتقانلارمۇ كۆپ بولغان. ئەگىشىپ كەلگەنلەر يەنە ئەگىشىپ كەتكەن. لېكىن، شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشتا ھەقىقەتەن سىياسىي تۆھپە ياراتقانلار شۇنىڭدەك جەڭ مەيدانىدا قازا تاپقانلار يوقنىڭ ئورنىدا ياكى ئاڭلاپ باقمىغان ئىش بولۇپ، بۇ ھەقتە ئېنىق بىر نېمە دېيىش قىيىن.

مەشھۇر شەخسلەر تەزكىرىسى

1) سىياسىي ساھەدە. مەنچىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 26ـ يىلى (مىلادىيە 1900ـ يىلى)دىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭدا بىرقىسىم بىلىمسىز، نادان كىشىلەرنىڭ يالغانغا ئىشىنىپ چەت ئەل تەۋەلىكىگە ئۆتىدىغان ئىشلىرى پات-پات يۈز بېرىدىغان بولۇپ قالغان ئىدى. چىرا بازىرىدا سېيىت ھاجى دېگەن بىر كىشى بولۇپ، ئەسلىدە جۇڭگو

غۇر سودىگەر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق سودا شىر-كەتلىرى بىلەن يەرلىك مەھسۇلاتلارغا مال ئالماشتۇرۇش سودىسى قى-لىشقا باشلىغان. لېكىن، بۇ خىل سودا ئىشلىرىمۇ بىر يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلمايلا توختاپ قالغان.

3) چېركاۋ. تەكشۈرۈلۈشىچە، ناھىيەمىز تەۋەلىكىدە مۇھاجىرلارنىڭ سانى ئازراق. ئۇلار ناھىيەمىزدە ئولتۇراقلاشقان ۋاقتى ئۇزاقلاشقانسې-رى، زور كۆپ قىسمى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغان. شۇ سەۋەبتىن بۇ يەردە ھېچقانداق چەت ئەل چېركاۋلىرى قۇرۇلمىغان.

4) ساياھەتچىلىك. چىرا ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، چىرا تەۋەلىكىدىكى ھەر قايسى جايلاردا قەدىمكى خارابە، ئاسارە-ئەتى-قىلەرنى ئىزدەپ ساياھەت قىلىدىغان چەت ئەللىك كىشىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەن. مىنگونىڭ 17-يىلى (مىلادىيە 1928-يىلى) ئىككى نەپەر گېرمانىيەلىك، ئىككى نەپەر جۇڭگولۇق ماچى، چەرچەن، كېرىيەنىڭ تاغ-تۈزلەڭلىكلىرىنى كېزىپ چىراغا ساياھەتكە كەلگەن. ئۇلار ئەسۋاب ۋە سۈرەت تارتىش ساندۇقلىرىنى ئېلىپ كەلگەن بولۇپ، ناھىيە ئامبى-لى ئۇلارنى قوغداشقا مۇۋاپىق ئادەم قوشۇپ قويغان. ئۇلار ھەر قايسى تاغلارغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ ساياھەت قىلىپ بولغاندىن كېيىن، تاغ-دەريالاردىن ئۆتۈپ خوتەن ئارقىلىق قايتىپ كەتكەن.

مىنگونىڭ 22-يىلى (مىلادىيە 1933-يىلى) ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تو-پىلاڭ بولغان ۋاقىتتا ئىككى نەپەر چەت ئەللىك (قايسى دۆلەتنىڭ ئادى-مى ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس) چەرچەن ئارقىلىق چىرا تەۋەلىكىگە سا-ياھەتكە كەلگەن. ئۇلار بۇ يەردىن ئۆتكەندە پاششا (يەنى يولباشچى) ئۇلارنىڭ تاغقا بېرىپ ئاسار ئەتىقىلەرنى ئىزدىشىگە رۇخسەت بەرمەي چەكلىگەن. بىر نەچچە كۈن ئۆتمەيلا بۇ چەت ئەللىكلەر بۇ يەردىن چى-قىپ تاشلىق ساي ئارقىلىق خوتەنگە قايتىپ كەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن چىرا تەۋەلىكىدىن ئۆتكەن ساياھەتچىلەر توغرىلىق ئۇچۇر بولمىدى.

ئەمەلدارلار تەزكىرىسى

1) ئەسلى تېكىستتە ماۋزۇ قويۇلمىغان. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا ئىلگىرى

تۇرمۇش كەچۈرۈشى قىيىن بولىدۇ، دېدى.

شىيۇڭ گاۋشىڭ چىراغا بارمىسا بولمايدىغانلىقىنى پەملەپ، بىر قانچە مەھرەملىرىنى ھەمدە جۇ فامىلىلىك خەۋەرچىنى ئېلىپ چىراغا كەلدى. ئەتىسى ئەتىگەندە سېيىت ھاجى بىلەن سۆھبەتلەشمەكچى بولۇپ، خەۋەرچى جۇنى ئۇنى چاقىرىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. خەۋەرچى جۇ سېيىت ھاجىنىڭ قېشىغا بېرىپ كېلىش مەقسىتىنى ئۇنىڭغا ئېيتتى. سېيىت ھاجى شۇ زامان دەرغەزەپ بولۇپ: «ھازىرچە سېنىڭ قېنىڭدىن كەچتىم، سەن قايتىپ كېتىپ شىيۇڭ پالانى دېگەنگە ئېيت، ئەتە ئەتىگەن گۇلاخما يولىدا سەپ ئالدىدا ئۇچرىشايلى» دېدى ھەمدە ئېغىزىنى بۇزۇپ تىللاپ كەتتى، خەۋەرچى جۇمۇ تىل ياندۇردى. سېيىت ھاجى شۇ ھامان جۇنى ئېتىۋەتتى. ئىشىك ئالدىدا ساقلاپ تۇرغان مەھرەم قېچىپ بېرىپ ئەھۋالنى شىيۇڭ گاۋشىڭغا مەلۇم قىلدى. شىيۇڭ گاۋشىڭ دەرھال ئاتقا مىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. يۇقرالاردىن نەچچە يۈز ئادەم چۇقان كۆتۇرۇپ ھەمدەم بولدى. ئۇلار سېيىت ھاجى تۇرغان يەرگە بارغاندا سېيىت ھاجىمۇ دەرھال سەپ تۈزۈپ مۇقابىل بولدى. شۇنىڭ بىلەن گەپ-سۆز قىلىشمايلا بىر-بىرىگە ئوق-تاش ياغدۇرۇپ ھۇجۇم قىلىشتى. مىلتىقلار گۈمبۈرلەپ ئوقلار ئۇچۇشتى، ئىككى تەرەپ خېلى ئۇزاققىچە كەسكىن ئېلىشتى. ئاخىرىدا باندىتلار قېچىشقا باشلىدى. ئوق ياكى تاش تېگىپ يارىلانغانلار نەچچە ئون كىشىگە، ئوق تېگىپ نەق مەيداندا ئۆلگەنلەر 17 نەپەرگە يەتتى. لېكىن، سېيىت ھاجى ئايالچە كىيىنىپ قېچىپ كەتتى.

3) ئەدەبىيات ساھەسىدە. تەكشۈرۈلۈشچە، چىرا ئۆلكە مەركىزىگە يىراق بولغانلىقتىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە چىرادا يېڭىچە مەكتەپ قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئەمەلىيەتتە ئىشلىتىدىغان مۇئەسسەسەلەر يوق ئىدى. شۇڭا، ئەينى چاغدا بىلىملىك دېيىلگەنلەرمۇ پەقەت خەت تونۇش بىلەنلا چەكلىنەتتى. مەزمۇنى ۋە تىلى جەھەتتە راۋان يازالايدىغان زاتلار ناھايىتى كەم ئۇچرايتتى.[11]

يەرلىك ئەدىبلەرگە كەلسەك، ئۇلار ئۇيغۇر مەرىپىتىدە قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن زاھىرىدا ساداقەتمەن، باتىنىدا قانائەتمەن بو-

يۇقراسى ئىدى. ئۇ، ئەينى چاغدا رۇسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ قۇدرەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۆزىنى ئەنجانلىق دەپ ئاتىۋالغانىدى. ھەمدە چىرالىق ئاۋام پۇقرالارنى ئالداپ رۇسىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە ئۆتۈشكە قىزىقتۇرۇپ، جەمئىي 100 دىن ئارتۇق ئائىلىنى رۇسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزدى. رۇسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكەنلەر دۆلىتىمىز ھۆكۈمىتىنىڭ چەكلىمىسىنى قوبۇل قىلمايدىغان بولۇۋالدى. بۇ يەر كېرىيەگە يىراق (ئەينى چاغدا چىرا يەنىلا كېرىيە ناھىيەسىگە قاراشلىق كەنت بازىرى ئىدى) بولغاچقا، چىرا پۇقرالىرى كېرىيەگە بېرىپ ئەرز قىلغان بولسىمۇ، ئۆز لايىقىدا بىر تەرەپ قىلىنمىدى. بۇ ئىشلار ئاخىرى مىنگونىڭ تۇنجى يىلىدىكى پاجىئەلىك بالا-قازانى كەلتۈرۈپ چىقاردى (تەپسىلاتى جانبازلىق تەزكىرىسىگە قارالسۇن).

2) **جانبازلىق ساھەسىدە.** مىنگونىڭ بىرىنچى يىلى (مىلادىيە 1912-يىلى) ياز پەسلى 4-ئايدا⑨ قەشقەر دوتيىي (ۋالىيسى) خوتەن-كېرىيەدىكى يامان نىيەتلىك كىشىلەرنىڭ چاتاق تېرىشىدىن ئەنسىرەپ شيۇڭ گاۋشىڭ دېگەن ئەمەلدارنى⑩ خوتەنگە بېرىپ تەرغىبات-تىنچلاندۇرۇش ئىشلىرىنى ئىشلەشكە تەيىنلىدى. شيۇڭ گاۋشىڭ يېڭىساردىن يولغا چىققاندىن كېيىن، يول بويىدىكى ھەر قايسى ناھىيەلەر جەمئىي يۈزدىن ئارتۇق چېرىكنى شيۇڭ گاۋشىڭنىڭ قوماندانلىقىدا چاتاقچىلارنى باستۇرۇشقا ئاجرىتىپ بەردى. شيۇڭ گاۋشىڭ خوتەنگە كېلىپ بىر قانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، چىرا ناھىيەسىنىڭ پۇقرالىرى شۇ جايدىكى مۆتىۋەر كىشىلەردىن مەمەتشېرىپ، كېرەم ھاجى، قۇربان ھاجى قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى 10 نەچچە كىشىنى ئەنجانلىق سېيىت ھاجى قاتارلىق يالغان رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ مۆمىن پۇقرالارنى بوزەك ئەتكەنلىكى ئۈستىدە خوتەنگە بېرىپ ئەرز قىلىشقا ئەۋەتتى.

ئۇلار خوتەنگە كەلگەندىن كېيىن ئەرز قىلدى ھەمدە: «مەزكۇر سېيىت ھاجى ئاللىقاچان ئىتائەتتىن باش تارتىپ، قورال-ياراغلارنى تەييارلاپ يوشۇرۇپ قويدى» دېگەنلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، شيۇڭ گاۋشىڭنىڭ چىراغا بېرىپ ئۇنى باستۇرۇشنى قاتتىق تەلەپ قىلدى ھەمدە بۇ ئىش مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنمىسا، چىرا پۇقرالىرىنىڭ خاتىرجەم

دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. ئۇيغۇر دېگەن نام تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى «ۋېيۋۇر — ئۇيۇغۇر» دېگەن نەسەب نامىدىن كېلىپ چىققانمۇ-يوق، بۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بېرىلمىغاچقا گەپنى مۇشۇ يەردە توختىتىمىز.

2) ئۆرپ-ئادەتلىرى. بۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى «خەلق ئىشلىرى تەزكىرىسى» قىسمىدا بايان قىلىنغان بولغاچقا، بۇ سەھىپىدە قايتا خاتىرىلەنمىدى.

3) مەدەنىيىتى. تەكشۈرۈلۇشىچە، چىرا ناھىيەسى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر ئاممىسىنىڭ مەدەنىيىتى ئىنتايىن ئارقىدا قالغان. مىنگونىڭ 28-يىلى (مىلادىيە 1939-يىلى) ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چىرا ناھىيەسىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىدە ئاز-تولا تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى.

4) يەرلىك شېۋىسى. تەكشۈرۈلۇشىچە، چىرا تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى شىمالىي شىنجاڭ، كۇچا قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى بىلەن زور دەرىجىدە پەرقلىق بولۇپلا قالماستىن، خوتەن رايونى ئىچىدىمۇ، جايلار ئارا پەرقلىنىدۇ. گەرچە يېزىقى ئوخشاش بولسىمۇ، يەرلىك شېۋىسى ئوخشىمايدۇ (ئۇيغۇر تىلىنى پىششىق بىلمىگەنلىكىم ئۈچۈن). شېۋە تەرجىمىسىنى كۆرسىتىپ بېرىش قىيىن كەلگەچكە خاتىرىلەنمىدى.

ئويما ئەسەرلەر تەزكىرىسى

تەكشۈرۈلۇشىچە، چىرا تەۋەسىدە مېتال ياكى تاش قاتارلىقلارغا ئويۇلغان ئەسەرلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان خارابە ئىزلىرى بولمىغاچقا، بۇ مەزمۇن خاتىرىلەنمىدى.

قول يازما ئارگىنالدىن مۇھەممەتئىمىن سابىر تەرجىمىسى

«چىرا تەزكىرىسى» گە تەرجىماننىڭ ئىزاھاتى

① چىرا ناھىيەسىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنى: «چىرا ناھىيەسىنىڭ خەرىتىلىك يەر ناملىرى تەزكىرىسى» (ئىچكى ماتېرىيال، خەنزۇچە،

لۇشنى ئۆلچەم قىلغان ئىدى. دەرس سۆزلىيەلەيدىغانلىرى بولسا، كاتتا ئاخۇنلاردىن ئۆزگىلىرى كۆپىنچە چۈشىنىكسىز ۋە ئەپسانە گەپلەرنى سۆزلەيتتى. ئۇلارنىڭ مۇقەددەس دەستۇرىدا نىيەتنى دۇرۇس قىلىش، ئىخلاسمەن بولۇش، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ـ بىلىملىك بولۇشنىڭ نېگىزى ھېسابلىناتتى. بۇ، دەل ئىسلام دىنى مائارىپى دېمەكتۇر.

4) ھەققانىيەتچىلەر. چىرادا سۇپۇرگە ئاخۇن[12] ئىسىملىك بىر كىشى ئۆتكەن بولۇپ، مىجەزى شوخ، كۆڭلى تۈز، گېپى ئوچۇق، زوراۋانلىقتىن قورقمايدىغان، ھەققانىيەتنى ياقلايدىغان كىشى ئىكەن. مىنگونىڭ بىرىنچى يىلى (مىلادىيە 1912-يىلى) يۈز بەرگەن سېيىت ھاجى دېلوسى داۋامىدا چىرا پۇقرالىرى ئۈچۈن كۆپ ئەزىيەت چېكىپ، كۆپ مۇراجىئەت قىلغان. ئۇ، چىرا پۇقرالىرىغا ۋاپادار، ۋەتەنگە ساداقەتمەن زات بولغاچ ئۇشبۇ تەزكىرىگە كىرگۈزۈلدى.

5) يەرلىك ھۈنەر-تېخنىكا. تەكشۈرۈلىشچە، چىرا ناھىيەسىدە ھۈنەر-تېخنىكا جەھەتتە قولدا توقۇلغان شايى-ئەتلەسلەر ئەڭ سۈپەتلىك بولۇپ، «چىرا شايىسى» دېگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانغان. ئائىلە قوشۇمچە ئىگىلىكى بولغان يىپچىلىق ۋە توقۇمىچىلىقمۇ ئىنتايىن ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۆز ئېھتىياجىنى تولۇق قامدايتتى.

مىللەت تەزكىرىسى

1) نەسەبى. تەكشۈرۈلۈشچە، ناھىيەمىز تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ نەسەبى ئومۇمەن موڭغۇلوئىد قوۋمىغا مەنسۇپ، بەش دەۋر ۋە تاڭ سۇلالىسى زامانىدا مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەۋەتكەن ساھابىلار شەرقتە دىن تارقىتىشقا باشلىغان. بۇ دىن «ئىسلام دىنى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ دىنىنىڭ مۇخلىسلىرى جەڭگىۋار روھقا ئىگە بولۇپ، بۇ دىننى قوغداپ كەلگىنىگە مىڭ يىلدىن ئاشتى. مۇخلىسلارنىڭ يولباشچىلىرى (يەنى ئاخۇنلىرى) بېشىغا ئاق داكا رەختتىن سەللە يۆگەيدىغان بولغاچقا خەنزۇلار ئۇلارنى «سەللىلىكلەر — چەنتۇ» دەپ ئاتىغان. «سەللىلىك مىللەت — چەنمىن» «سەللىلىك خۇيلار — چەنخۇي» دەپمۇ ئاتىغان. «12-ئاپرېل ئىنقىلابى» دىن كېيىن، «ئۇيغۇر» (يەنى ئۇيغۇر مىللىتى)

«بۇ مىللەت 360 كۈننى بىر يىل ھېسابلايدۇ، ئۇلاردا كەبىسە ئاي يوق، ھېيت-ئايەم كۈنلىرى دەۋرلىك قايتىلانمايدۇ» دېگەن بايانلىرى خاتا كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ھىجرىيە يىلنامىسى ھەققىدە چۈشەنچىگە ئىگە ئەمەسلىكى چىقىپ تۇرىدۇ.

⑥ ئەينى چاغدا چىرادا غەربچە ياكى جۇڭگوچە داۋالاش ئېلىپ بارىدىغان دوختۇر ۋە دوختۇرخانىلار بولمىسىمۇ، لېكىن، ئۇيغۇر تېبابەتى بويىچە داۋالاش ئېلىپ بارىدىغان كۆپلىگەن تېۋىپ-ھەكىملەر بار ئىدى. مەتشېرىپ ئاخۇن دۆي (چىرا يېزا باش توغراق ئېغىل كەنتىدىن)، قۇربانىنىياز ئاخۇن كەشمىي، دابىت ئاخۇن كەشمىي (چىرا بازار ئىچىدىن)، قۇربان ھاجىم ئۈچۈگە(چىرا يېزا ھۇجرا كۆل كەنتىدىن)، تۇرسۇن ھاجىم (گۈلاخما يېزا ئۈچئۆستەڭ كەنتىدىن)، مەڭلىك ئاخۇن كۆتەن (دامكۇ يېزا پارچە كەنتىدىن) قاتارلىقلار شۇ دەۋردە خېلى نامى چىققان تېۋىپلار ئىدى.

⑦ ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى ۋە ئالىملارنىڭ تەتقىقاتلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، خوتەندە پىلە-يىپەكچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئالاھازەل ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە دەپ قارالماقتا. چىرا ناھىيەسىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس.

⑧ ئەينى ۋاقىتتا 10 كىيىملىك خام-تالىما ياكى يىپەك رەخت بىر توپ، ھەر 10 توپ رەخت بىر تاي قىلىپ ئورىلاتتى.

⑨ بۇ يەردە ئاپتور خەنزۇ دېھقانلار كالېندارىدىكى 4-ئاينى كۆزدە تۇتقان بولسا كېرەك. مىلادىيە يىلنامىسى بويىچە شيۇڭ گاۋشىڭ 1912-يىلى 6-ئايدا خوتەنگە كەلگەن.

⑩ شيۇڭ گاۋشىڭ خوتەنگە ئەۋەتىلىشتىن ئىلگىرى يەركەننىڭ مەسلىھەتچى ھەربىي ئەمەلدارى ئىدى. «خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى» (خەنزۇچە، جۇڭجۇ قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى 2002-يىل 1-نەشرى، 264-بەت) دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، سېيىت ھاجى شۇ چاغدا جۇشۇتاڭ قاتارلىق ئىككى ئەسكەرنى ئېتىۋەتكەن. بۇ ۋەقە مىلادىيە 1912-يىلى 6-ئاينىڭ 22-كۈنى يۈز بەرگەن (يۇقىرىقى كىتاب

1985-يىلى؛ 1-باسمىسى)1 -بەتتىكى بايانغا ئاساسلانغاندا، چىرا ناھىيەسى شىمالىي پاراللېل ′18°35 تىن ′30°39 قىچە ۋە شەرقىي مېرىديان ′03°80 تىن ′10°82قىچە بولغان كەڭلىككە جايلاشقان. «ناھىيە تەزكىرىسى» ئاپتورنىڭ بايانىدا سەۋەنلىك بار.

② شىنجاڭ گۇاڭشۈنىڭ 2-يىلى (مىلادىيە 1876-يىلى) ئەمەس بەلكى گۇاڭشۈنىڭ 10-يىلى (مىلادىيە 1884-يىلى) ئۆلكە قىلىپ تەسىس قىلىنغان («خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە، جۇڭجۇ قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى 2002-يىلى 1-نەشرى 1-باسمىسى، 36-بەت) «ناھىيە تەزكىرىسى» ئاپتورى بۇ ۋاقىتنى خاتا قىلىپ قويۇغان.

③ چىرا ناھىيەسىدىكى دەريالار: چىرا ناھىيەسىدە چىرا دەرياسى، چاقار دەرياسى، يۇلچۇن دەرياسى، ئۇلۇغساي دەرياسى، نۇرى دەرياسى، سارلۇڭ دەرياسى، سايۋاغ دەرياسى، بوزاڭ دەرياسى، ئاقساي دەرياسى، قاراسۇ دەرياسى قاتارلىق دەريالار بار. بۇرۇنقى چاغلاردا نۇرى، سايۋاغ، بوزاڭ، ئاقساي دەريالىرىنىڭ كەلكۈن سۈيىنىڭ بىر قىسمى كەلكۈن مەزگىلىدە پوناق يار، دامكۇ يار ئارقىلىق تەكلىماكانغا ئاقاتتى. لېكىن، پوناق يار بىلەن دامكۇ يار ئەزەلدىن تارتىپ «دەريا» دەپ ئاتالماستىن «يار» دەپ ئاتالغان. بۇ يەردە تەزكىرە ئاپتورى بۇ ئەھۋالنى پىششىق بىلمىگەچكە، پوناق يار بىلەن دامكۇ يارنى «دەريا» دەپ ئاتاپ قويغان.

④ پىرقە: ئەينى چاغدا جۇڭگۇنىڭ گومىنداڭ پارتىيەسى ئۇيغۇر تىلىدا «گومىنداڭ پىرقىسى» دەپ ئاتالغان. «پىرقە ئىشلىرى» گومىنداڭ پارتىيە ئىشلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

⑤ ھىجرىيە يىلنامىسى: ھىجرىيە يىلنامىسىدە ئادەتتىكى يىللار 354 كۈن، كەبىسە يىللار 355 كۈن بولىدۇ. ئادەتتىكى يىللاردا زۇلھەججە ئېيى (12-ئاي)29 كۈن، كەبىسە يىللىرىدا 30 كۈن بولىدۇ. ھىجرىيە يىلنامىسى بويىچە ھېيت-ئايەملەردە ھەر 30 يىلدا بىر قېتىم دەۋرلىك تەكرارلىنىپ تۇرىدۇ. «ناھىيە تەزكىرىسى» نىڭ ئاپتورىنىڭ

لەم (1889ـ1961)، سىدىق ئاخۇنۇم (؟ ـ1954)، مۇھەممەد ئىمىن توختىنىياز سوزۇك (1920ـ1992) قاتارلىقلار مەزكۇر تەزكىرە يېزىلـغان ۋاقىتلاردا ھايات كەچۈرۈۋاتقان، شۇنداقلا ئەدەبىي ئىجادىيەتتە مول نەتىجىلەرنى يارىتىپ شۆھرەت قازانغان ئەدىبلەر ئىدى.

⑫ سوپۇرگە ئاخۇن چىرا يېزىسىنىڭ توپا كەنتىدىن بولۇپ، ئەينى چاغدا چارروسىيەنىڭ ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكەتلىرىگە قارشى تىغمۇ تىغ كۈرەش قىلغان. سېيىت ھاجىنىڭ قانۇنسىز قىلمىشلىرى ئۇستىدىن كۆپ قېتىم ئەرز قىلغان. ئاممىنى باشلاپ جەڭگە قاتناشقان. قەشقەردە ئېچىلغان سوتتا نۇرغۇن پاكىتلارنى كۆرسىتىپ سېيىت ھاجىنى مات قىلغان. لېكىن، يەن شىكەي ھۆكۈمىتىنىڭ تەسلىمچىلىك سىياسىتى تۈپەيلىدىن ناھەق ھالدا قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ، كېرىيە تۈرمىسىگە قامالغان. بىر قانچە يىلدىن كېيىن كېرىيە تۈرمىسىدە كېسەل بولۇپ، داۋالىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمەي ئۆلۈپ كەتكەن. چىرا خەلقىنىڭ چارروسىيە جاسۇسى سېيىت ھاجىغا قارشى ئېلىپ بارغان ھەققانىي كۈرىشى خەلق ئارىسىدا ھازىرمۇ «توپا سوپۇرگە ئاخۇن ۋەقەسى» دېگەن نام بىلەن يادلىنىدۇ. 2007ـيىلى مەرھۇمنىڭ يۇرتىغا «سوپۇرگە ئاخۇن خاتىرە سارىيى» سېلىنىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيە بازىسى قىلىندى.

264 ـ بەت). سېيىت ھاجى شۇ چاغدا قېيىنئاتىسى ئابلىز قارىينىڭ قورۇسىغا بېكىنىۋالغان. ئابلىز قارىينىڭ قورۇ جايى توغرا ئېغىل ئۆستەڭنىڭ بويىدا بولۇپ، ئورنى ھازىرقى چىرا يېزىلىق ساناتورىيەنىڭ شىمالىغا 350 مېتىر كېلىدىغان يەرگە توغرا كېلىدۇ. ئەينى چاغدا سېيىت ھاجىنىڭ قولچوماقلىرىدىن جەمئىي 29 ئادەم ئۆلگەن (يۇقىرىقى كىتاب 264 ـ بەت)، مەلۇماتلارغا قارىغاندا بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئوق تېگىپ، بىرقىسمى ئوتتا كۆيۈپ ئۆلگەن. سېيىت ھاجى چىرادىن قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، قەشقەردىكى رۇسىيە كونسۇلخانىسىغا بېرىپ ئەرز قىلغان. چارروسىيە ھۆكۈمىتى بۇ ئىشنى باھانە قىلىپ، قەشقەرگە ئەسكەر كىرگۈزۈپ، جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە بېسىم ئىشلەتكەن. يۈەن شىكەي ھۆكۈمىتىنىڭ تىز پۈكۈشى ئارقىسىدا 1913 ـ يىلى 8 ـ ئايدا جۇڭگو ـ رۇسىيە ھۆكۈمەتلىرى بۇ ئىش توغرىسىدا كېلىشىم تۈزگەن. نەتىجىدە خوتەن بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقىنىڭ ۋالىيسى تاڭ يۈنجۇڭ، كېرىيە ناھىيەسىنىڭ ئامبىلى شىن يۈچىڭلارنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاش ھەمدە ئېغىر جەرىمانە قويۇش، شيۇڭ گاۋشىڭغا 12 يىللىق قاماق جازاسى، جاۋداشىڭغا ئالتە يىل ئېغىر ئەمگەككە سېلىش جازاسى، 40 نەپەر چىرا پۇقراسىغا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا قاماق جازاسى ياكى ئېغىر ئەمگەككە سېلىش جازاسى بېرىش، جۇڭگو ھۆكۈمىتى چارروسىيىگە 70 مىڭ سەر كۈمۈش تۆلەم بېرىش بەلگىلەنگەن. شۇنداق قىلىپ، بۇ ۋەقە مۇشۇنداق ناھەق ھۆكۈم بىلەن ئاياغلاشقان (يۇقىرىقى كىتاب 264 ـ، 265 ـ بەتلەر).

⑪ «تەزكىرە» ئاپتورى بۇ يەردە يەرلىك خەلقلەر ئىچىدە دىنىي ئۆلىمالاردىن ئۆزگە ئەدىبلەر يوق ئىدى، دېگەن پىكىرنى ئالغا سۈرىدۇ. بۇ ئېھتىمال تەزكىرە ئاپتورىنىڭ مىللىي ئەدەبىيات بىلەن ناتونۇش ئىكەنلىكىدىن بولسا كېرەك. ئەمەلىيەتتە، چىرادا تارىختىن بۇيان موللا نىياز بىننى قارىي سابىر (1777 ـ ؟)، موللا قۇربان (19 ـ ئەسىر)، توخسۇن ھاجى توختى (1942 ـ 1859) قاتارلىق نۇرغۇن مەشھۇر ئەدىبلەر مەيدانغا كەلگەن. مۇھەممەد ئەيسا (1884 ـ 1957)، سېلىم ئە ـ

图书在版编目(CIP)数据

天下只有一个和田. 考古发现、方志：维吾尔文 / 阿布都拉·苏莱曼编著. — 乌鲁木齐：新疆美术摄影出版社：新疆电子音像出版社, 2011.8
ISBN 978-7-5469-1698-9

Ⅰ. ①天… Ⅱ. ①阿… Ⅲ. ①和田地区-概况②考古发现-介绍-和田地区③和田地区-地方志 Ⅳ. ①K924.52②K872.452

中国版本图书馆CIP数据核字(2011)第166155号

丛 书 名 天下只有一个和田
书　　名 考古发现、方志
编　　者 阿布都拉·苏莱曼
责任编辑 艾尼瓦·库迪力克
责任校对 努尔阿利亚·阿布都克里木
特约校对 克尤木·吐尔逊
封面设计 艾克拜尔·沙力
出　　版 新疆美术摄影出版社
　　　　 新疆电子音像出版社
地　　址 乌鲁木齐市西虹西路36号
邮　　编 830000
发　　行 新疆新华书店
印　　刷 乌鲁木齐市科恒彩印有限公司
开　　本 880mm×1230mm　1/32
印　　张 12
版　　次 2011年8月第1版
印　　次 2011年8月第1次印刷
书　　号 ISBN 978-7-5469-1698-9
定　　价 65.00元

(书中如有缺页，错页及倒装请与工厂联系)

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

نامىلىق يۈرۈشلۈك كىتابلار

يىللار، ئادەملەر، ۋەقەلەر
مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، بوستانلىق ۋە ئېكولوگىيە
مەدەنىيەت، مائارىپ، تېبابەت
يىپەكچىلىك، قاشتېشى، گىلەمچىلىك
ئەدەبىيات - سەنئەت
ھېكايەتلەر
خەلق قوشاقلىرى (تاللانما)
ئەپسانە - رىۋايەتلەر، چۆچەكلەر (تاللانما)
خەلق داستانلىرى
يەر نامىلىرى
خوتەن دىيالېكتى
كىتابلار ئۈچۈرى
چەت ئەللىكلەر نەزىرىدىكى خوتەن
كارخانىچىلار
ئۆرپ - ئادەتلەر
قول ھۈنەر - سەنئىتى
ئاۋام تېبابىتى
نەزىرىمىزدىكى خوتەن
تېپىلمىلار، تەزكىرە - رىسالىلەر (تاللانما)
ئۆچمەس ئىزلار

ISBN 978-7-5469-1698-9
9 787546 916989 >
定价：65.00 元